شوق مپرس شوالدی

شیخ حقی نقشبندی

مۇقام پېشۋالىرى

تۈزگۈچى: ئابدۇكېرىم راخمان

نەشرىكە تۈپۈشتۇرغۇچى: شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق ئون ئىككى مۇقام تەتقىقات ئىلمىي جەمئىيىتى

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى

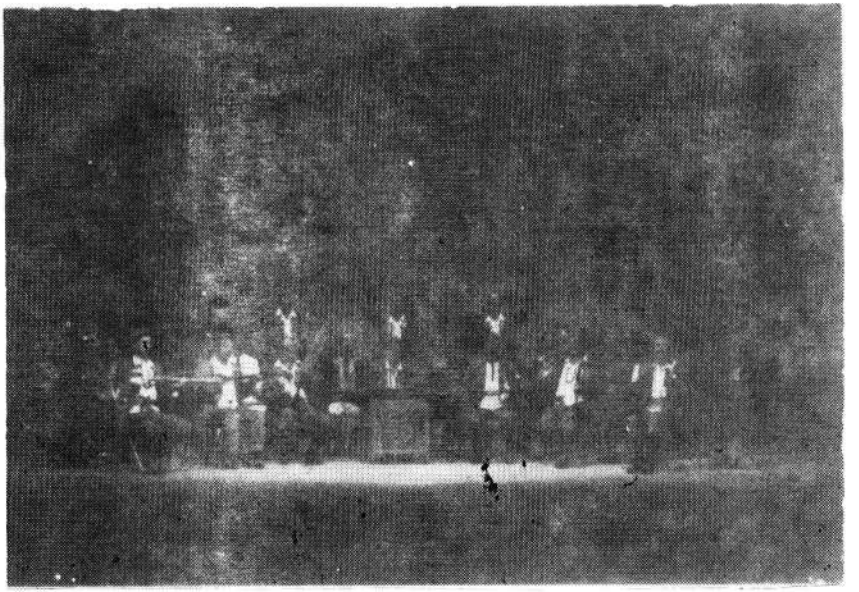
قەشقەر «مىللەتلەر باغچىسى» ناملىق سەنئەت
ئۈمىكىنىڭ سەنئەتچىلىرى 1937-يىلى

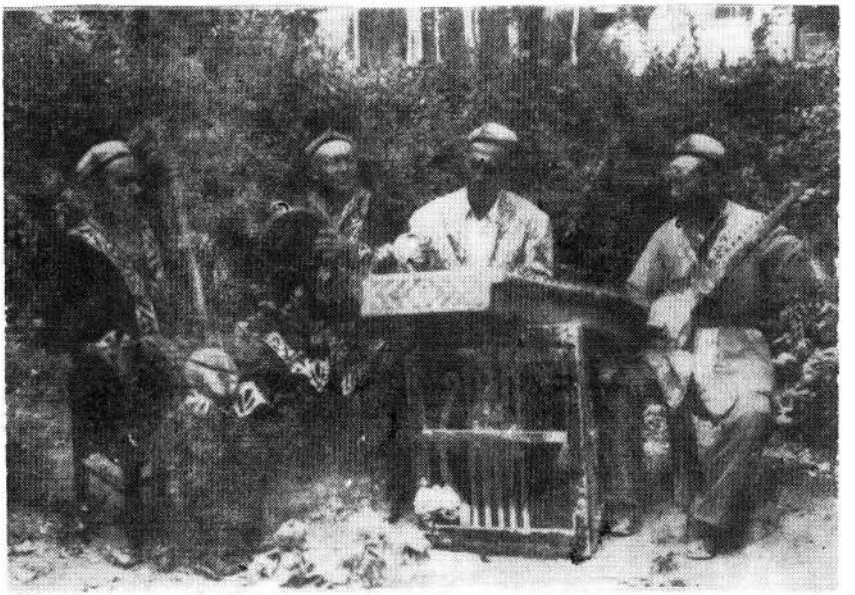

خوتەنلىك مۇقامچى مەتنۇردى
ئاخۇن ئاكا

داڭلىق دولان مۇقامچىسى
ئاۋۇت مۇسا

ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامى تەتقىقاتىغا دائىر كىتابلار تەھرىر ھەيئىتى ئەزالىرىنىڭ ئىسملىكى

تۆمۇر داۋامەت (ش ئۇ ئا ر ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامى تەتقىقات ئىلمىي جەمئىيىتىنىڭ رەئىسى)

مىجىت ناسىر (كاندىدات تەتقىقاتچى)

مەھەممەتئىمىن يۇسۇپ (تەتقىقاتچى)

مەھەممەت ئىسمائىل (ش ئۇ ئا ر ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامى تەتقىقات ئىلمىي جەمئىيىتىنىڭ مەسلىھەتچىسى)

ئابدۇرېھىم رەجەپ (دوتسېنت)

ئوبۇل ئىسلام (ئالىي مۇھەررىر)

جاڭ خۇڭچاۋ (كاندىدات تەتقىقاتچى)

قەيىۋم تۇردى (1-دەرىجىلىك يازغۇچى)

ئىمىن تۇرسۇن (ئالىي مۇھەررىر)

شەرىپىدىن ئۆمەر (پروفېسسور)

مۇھەممەت زۇنۇن (پروفېسسور)

مۇھەممەتتۇرسۇن باھاۋىدىن (كاندىدات ئالىي مۇھەررىر)

لىيۇبىڭ (تەتقىقاتچى)

مۇھەممەتئىبلى زۇنۇن (1-دەرىجىلىك دراماتورگ)

مەتروزى تۇرسۇن (1-دەرىجىلىك كومپوزىتور)

جۇجى (تەتقىقاتچى)

قىسقىچە مەزمۇنى

ئۇيغۇرلار قەدىمىي، ئۇزاق مەدەنىيەت ئەنئەنىسىگە ئىگە بىر مىللەت بولۇش سۈپىتى بىلەن جۇڭخۇا مەدەنىيەت خەزىنىسىگە ئۆچمەس تۆھپىلەرنى قوشقان. ئەنە شۇ تارىخىي تۆھپىلىرىنىڭ يارقىن نەمۇنىسى — ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامىدىن ئىبارەت.

ئۇيغۇر كلاسسىك مۇزىكىسى ئون ئىككى مۇقام شەرق مۇزىكا مەدەنىيىتىدىكى بىباھا گۆھەر، شۇنداقلا ئۇيغۇر مىللىي مەدەنىيىتىنىڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمىلىرىدىن بىرى بولۇش سۈپىتى بىلەن ئەڭ يارقىن، ئەڭ كۆچلۈك ۋە ئەڭ خاراكتېرلىك مىللىي خۇسۇسىيەتنى، مىللىي ئىستىتىك پسخولوگىيىسىنى نامايەن قىلىدۇ.

ئۇنىڭ ئېتنىك مەنبەسى ھەققىدە شۇنى قەيت قىلىشقا بولىدۇكى، ئۇنى قەدىمدىن كېلىۋاتقان بىر كۆيلەرنىڭ ئەنئەنىۋىي ئالاھىدىلىكلىرى ئاساسىدا راۋاج تاپقان بىر يۈرۈش ناخشا-مۇزىكىلار: شۇنداقلا قەدىمكى كۇسەن (كۇچا)، سولى (قەشقەر)، ئۇدۇن (خوتەن)، قۇجۇ (تۇرپان)، ئۇيغۇرغول (قۇمۇل) نەغمە-كۈيلىرى ۋە دولان ناخشا-مۇزىكىلىرىنىڭ ئۆزئارا گىرەلىشىدىن ھاسىل بولغان دېيىشكە بولىدۇ...

مۇقام ئاتالغۇسى ئۆزبېكنىڭ ئېتنولوگىيىلىك مەنبەسىنىڭ قانداق بولۇشىدىن قەتئىنەزەر، مەلۇم سىستېمىغا سېلىنغان مۇزىكا مۇجەسسەمنى بىلدۈرىدىغان خاس نام، ئون ئىككى مۇقامنىڭ بۇنداق تۇزۇلۇش ناملىرى ئەل فارابى، ئەبۇئەلى ئىبنى سىنا، ئەلىشىر نەۋائى، قىدىرخان يەركەندى، مەلىكە ئامانىسا ۋە تۇردى ئاخۇن ئاكا قاتارلىق مەشھۇر مۇزىكا ئۇستازلىرىمىزنىڭ يېتەكچىلىكىدە، كۆپلىگەن مۇقامچىلارنىڭ قېزىشى، توپلىشى ۋە رەتلىشى بىلەن ھازىرقى ھالەتتە قېلىپلاشتۇرۇلغان. شۇڭا دۇنيا سەنئەت تارىخىي

ئىشلەپچىقىرىش كۈرىشى ۋە سىنىپىي كۈرەش ئەمەلىيىتى جەريانىدىكى مۇھەببەت ۋە نەپرەتنى، راھەت ۋە جاپاسىنى، خۇشاللىق ۋە خاپىلىقىنى، ئارزۇ ۋە ئارمانلىرىنى ئىپادىلىگەن.

ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامىنىڭ ئۇيغۇر ئەنئەنىۋى ئەلنەغمە سەنئىتى ئاساسىدا شەكىللىنىپ، بۈگۈنكىدەك كامالەتكە يېتىش جەريانىنى مۇنداق بىر قانچە باسقۇچقا بۆلۈش مۇمكىن:

1-دەسلەپكى باسقۇچ ــ يەنى، مىلادىدىن ئىلگىرىكى 2-ئەسىردىن تاكى قاراخانىيلار دەۋرىگىچە بولغان يۇرۇشلەشكەن ئەلنەغمىچىلىك دەۋرى. بۇ دەۋردە تەڭرىتاغ، پامىر، كوئېنلۇن، قارا قۇرۇم، ئالتۇنتاغ باغرىدىكى بوستانلىقلاردا ياشىغان قەدىمكى ئۇيغۇر ئەجدادلىرىنىڭ ئەلنەغمىچىلىك سەنئىتى گۈللەپ-ياشناشقا باشلىغان؛ كۈسەن (كۇچار)، سولى (قەشقەر)، دولان (يەكەن دەرياسى ۋادىسى)، ئۇدۇن (خوتەن)، روراەن (لوپنۇر) ۋە ئىدىقۇت ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئەلنەغمىچىلىك تەرەققىياتى تارىختا شۆھرەتكە ئىگە بولغان. ئۇيغۇرلارنىڭ ئەلنەغمىچىلىك سەنئىتى شۇ چاغلاردا غەربىي دىيار دائىرىسىدە نام چىقىرىپلا قالماستىن، بەلكى ئوتتۇرا تۇزلەڭلىك سەنئىتىگىمۇ زور تەسىر كۆرسەتكەن. يازما مەنبەلەردىن مەلۇم بولۇشچە، خەن سۇلالىسى دەۋرىدىلا خوتەنلىك «ئۇدۇن نەغمىسى» خەن ئوردىسىغا مەلۇم بولغان. مىلادىدىن ئىلگىرىكى 2-ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا جاڭ چيەن قۇمۇلنىڭ «باھادۇر» كۇينى چاڭئەنگە ئېلىپ بارغان، لى يەننەن بۇ چوڭ كۇيدىن پايدىلىنىپ 28نەغمە ئىشلىگەن.

مىلادى 568-يىلى تۈرك قاغانى مۇغانخانىنىڭ قىزى ئاسنا مەلىكە ياتلىق بولغان شىمالىي جۇ سولالىسىنىڭ ئىمپىراتورى يۈي ۋېنۇاڭ كۈسەنلىك مەشھۇر كۇيشۇناس سۇجۇپنى ۋە ئۇنىڭ بىلەن بىللە كۆپلىگەن مۇزىكا-ئۇسسۇل ماھىرلىرىنى چاڭئەنگە ئېلىپ بارغان. شۇنىڭ بىلەن سۇجۇپنىڭ «ئون ئىككى تېمپىراتسىيلىك كۇي قانۇنى» سۇي-تاڭ مۇزىكىسىنىڭ ئۇلى بولۇپ قالغان. ھەتتا

ياپونىيلىك ئالىم لىن چيەنشەن ئەپەندى ئېيتقاندەك، سۇجۇپنىڭ «ئون ئىككى تېمپېراتسىيلىك كۇي قانۇنى» جۇڭگو مۇزىكىچىلىقىدا مىسلسىز يېڭىلىق كەيپىياتى پەيدا قىلىپ، سۇڭ سۇلالىسى دەۋرىدىلا ياپونىيە مۇزىكىلىرىغا تەدرىجىي تەسىر كۆرسەتكەن. سۇجۇپ بىلەن بىللە چاڭئەنگە كەلگەن كۇچارلىق مۇزىكانت بەي مىندا (ئارقاي ھاندا) مۇ ئاتاغلىق كۇيشۇناس بولۇپ، ئۇيغۇر ئەلنەغمىلىرىنى ئوتتۇرا تۇزلەڭلىك رايونغا تارقىتىشتا ئۆچمەس تۆھپىلەرنى قوشقان. ئەينى زاماندا ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقىنى زىيارەت قىلىشقا كەلگەن ۋاڭ يەندى قاتارلىق كىشىلەرنىڭ ئۇچۇر بېرىشچە، ئىدىقۇت ئوردىلىرىدا مەخسۇس ئوردا مۇزىكىلىرى بولغان. كېيىنچە، بۇ ئوردا مۇزىكىلىرى خەلق مەشرەپ مۇقاملىرىغا ئۆزگىرىپ، دەسلەپكى ئىدىقۇت مۇقاملىرى ۋە قۇمۇل مۇقاملىرىنىڭ ئاساسى بولۇپ قالغان. شۇنىڭ ئۈچۈن يولداش ماۋزېدۇڭ سۇي-تاڭ مۇزىكا تارىخىي ماتېرىياللىرىغا ئاساسلىنىپ: «سۇي سۇلالىسىنىڭ توققۇز نەغمىسىنىڭ، تاڭ سولالىسىنىڭ ئون نەغمىسىنىڭ تولىسى غەربىي رايون نەغمىلىرى» ئىدى، دېگەن (ماۋزېدۇڭ: «مۇزىكا خادىملىرى بىلەن سۆھبەت»).

دېمەك، ئاشۇ دەۋرلەردە گۇللەنگەن ئۇيغۇر ئەلنەغمىچىلىكى ئېلىمىزنىڭ مەدەنىيەت تارىخىدا ئالاھىدە ئورۇن ئالغان ۋە ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامىنىڭ شەكىللىنىشىدىكى ئاساسلىق مەنبەلەرنىڭ بىرى بولغان.

2- باسقۇچ ـــ قاراخانىيلار دەۋرى. بۇ مەزگىل ئۇيغۇرلارنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي، ھەربىي جەھەتلەردە زور تەرەققىي قىلغان بىر دەۋرى بولۇش بىلەن بىللە، مەنىۋى مەدەنىيەت ساھەسىدىمۇ زور تەرەققىياتقا ئېرىشكەن دەۋر ھېسابلىنىدۇ. بۇ دەۋردە خېلى بۇرۇنلا داڭقى چىققان ئەنئەنىۋى ئۇيغۇر ئەلنەغمىچىلىكى مەزمۇن ۋە شەكىل جەھەتتىن راۋاجلىنىپ، يېڭىچە ئىسلام روھى سىڭدۈرۈلگەن بىر قېتىملىق زور ئىسلاھاتقا دۇچ كەلدى. بۇ تارىخىي ئۆزگىرىشنىڭ مۇزىكا ساھەسىدىكى مۇقەررەر نەتىجىلىرى بۇيۇك ئالىم ۋە

مۇزىكشۇناس ئەبۇ نەسىر ئەل فارابىنىڭ «كىتابۇل مۇسىقۇل كەبىر»، «كىتابۇل مۇسىقۇل سەغىر» قاتارلىق مۇزىكا نەزەرىيىسىگە ئائىت ئەسەرلىرىدە كامالەت تاپتى. ئىبنى سىنا (1037-980) مۇ فارابى مۇزىكا تەلىماتلىرى ئاساسىدا ئون ئىككى تېمپىراتسىيە (ئون ئىككى پەردە) ھەققىدە توختالدى. شۇنىڭ بىلەن پەرقلىق ئاۋازلار (لاد) قاتارلىق ئون ئىككى پەردە (مۇقام)گە ئايرىش، غەربىي دىيارنىڭ ئەينى زامانىدىكى ئون ئىككى تېمپىراتسىيىلىك نەغمە-كۈيلىرىنى ئون ئىككى مۇقام بويىچە بۆلەككە ئايرىپ، ئۇنى پەرقلىق نامالار بىلەن ئاتاش رويابقا چىقتى. نەتىجىدە ئۇيغۇرلار سىستېمىلاشقان نەغمە-كۈيلىرىنىڭ نامىنى ئەرەبچە «مۇقام» ئىبارىسى بىلەن ئاتىدى. تېخى نەغمە-كۈيلىرىنى يۇرۇشلاشتۇرۇشكە ئۇلگۇرمىگەن پارىسلار، ھىندىلار ۋە ئەرەبلەر ئۇيغۇر مۇقاملىرى ئۇلگىسىدە فارابى ۋە ئىبنى سىنا قاتارلىقلارنىڭ مۇزىكا نەزەرىيىلىرى بويىچە ئۆزلىرىنىڭ مۇزىكىلىق ئەسەرلىرىنى تۈزۈشكە كىرىشتى.

بۇ دەۋرىدە يەنە فارابى، ئىبنى سىنا مۇزىكا نەزەرىيىلىرى ئاساسىدا، مۇھەممەت ئىبنى مۇسا ئەل خارەزمى، ئەررازى، مۇھەممەت بىن مەسئۇد ئەش شىرازى (1310 ـــ 1236)، سەيىندىن ئابدۇلمۇمىن ئەل ئورماۋى (ۋاپاتى 1294-يىل) قاتارلىق ئالىملارمۇ مۇزىكا ھەققىدە كۆپلىگەن ئەسەرلەرنى يازغان.

بۇ دەۋردە قاراخانىيلار زامانىسىدىكى شەرقىي قىسىم رايونىنىڭ بۇددا مەدەنىيىتى بىلەن غەربىي قىسىم رايونىنىڭ ئىسلام مەدەنىيىتى ئۆزئارا قوشۇلۇپ، ئۇمۇمىيۈزلۈك بىرلىككە كېلىپ، ئىسلامىيەتنىڭ بۇرۇن ئۇيغۇرلار ئەسلىدە بىر تۇتاش ئاتاپ كېلىۋاتقان كۈسەن مۇزىكىسى، سولى مۇزىكىسى، ئۇدۇن مۇزىكىسى، ئىدىقۇت مۇزىكىسى، ئۇيغۇرغول مۇزىكىسى قاتارلىق يۇرۇشلاشقان نەغمە-كۈي نامىلىرىنىڭ ئورنىغا «مۇقام» ئاتالغۇسىنى قوللىنىش تەكرى تېغىنىڭ شىمالى ۋە جەنۇبىدا ئومۇملاشتى، شۇنداقلا ئون ئىككى مۇقام تەركىبىدىكى بەزى مۇقاملارنىڭ نامىلىرى ئەرەب-پارىس تىللىرى بىلەن ئاتالدى.

ئەمما يەرلىك مۇقاملار، مەسلەن، دەۋر دولان مۇقامى ۋە قۇمۇل مۇقاملىرىنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى يەنىلا ئۇيغۇرچە ناملار بىلەن ئاتىلىپ كەلدى.

قىسقىسى، بۇ دەۋر قاراخانىيلارنىڭ گۈللەنگەن مەدەنىيەت خاسىيىتى بىلەن جانلانغان ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامى تەرەققىياتىنىڭ 2-باسقۇچى ـــ سىنكرىتلىشىش باسقۇچىنى گەۋدىلەندۇردى.

3-باسقۇچ ـــ تۆمۇرىيلەر دەۋرى (ئەلىشىر نەۋائى ـــ 1501-1441 ـــ دەۋرى). فارابى، ئىبنى سىنا باشلىغان ئىسلام روھى سىڭدۈرۈلگەن مۇقام ھادىسىسى ئۇلۇغبەگ زامانىسى (1449-1394) دىن كېيىن بىر بالداق يۇقىرى كۆتىرىلدى. بولۇپمۇ بۇيۇك مۇتەپەككۇر شائىر ئەلىشىر نەۋائى دەۋرىدە ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ مەدەنىيەت مەركىزى ھېراتقا يۆتكىلىپ، ھەر قايسى جايلاردىكى داڭلىق سەنئەتكارلار نەۋائى ئەتراپىغا توپلاندى.

نەۋائى بۇ دەۋردە ئۆزىنىڭ پۈتۈن ھاياتىنى، ئىجادىيىتى ۋە تالانتىنى ئىنسانىنىڭ بەخت-سائادىتىگە، ئىلىم-پەن ۋە ئەدەبىيات-سەنئەت تەرەققىياتىغا بېغىشلىدى. بولۇپمۇ ئۇ مۇزىكا ساھەسىدە ئۇستازى ئابدۇراھمان جامى بىلەن زىچ ھەمكارلىشىپ، ئۆز دەۋرىنىڭ داڭلىق مۇزىكا ئۇستازلىرىنى، ئىقتىدارلىق سازەندىلەرنى ئۆز تەربىيىسىگە ئالدى. ئۇ مۇزىكا نەزەرىيىسى ھەققىدە «مەھبوبول قولۇپ»، «مەجالسون نەفايىس»، «خەمسەتول مۇتەھەييىرىن»، «ھالەتى پەھلىۋان مۇھەممەت» قاتارلىق يىرىك ئەسەرلەرنى يېزىش بىلەن بىللە، بەزى مۇقاملارنى ئىجادىي راۋاجلاندۇردى ۋە مۇقامنىڭ بەزى تېكىستلىرىنى يېڭىلىدى. بۇ دەۋردە يەنە نەۋائى بىلەن بىللە خوجا يۈسۈپ بۇرھانى (نەۋائىنىڭ مۇزىكا ئۇستازى)، بىنايى، مۇھەممەتئىلى غېربىي، مەۋلانا شەيخى، پەھلىۋان مۇھەممەت، خوجا ئابدۇللا قاتارلىق مەشھۇر مۇزىكىشۇناسلار ھەمدە نەۋائىنىڭ شاگىرتلىرىدىن ھەسەن نەيچى، ئەھمەت غىجەكچى، كوچەك تەمبۇرچى، ھەسەن بارلىنچى، مىرزا بايرام،

غیاسىدىن قاتارلىق مۇقامچىلار يېتىشىپ چىقتى. ئۇلارنىڭ تىرىشچانلىقى بىلەن فارابى دەۋرىدە شەكىللەنگەن ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامى يەنمۇ راۋاج تېپىپ، كلاسسىك خۇسۇسىيەتكە ئىگە بولدى.

بۇ يەردە شۇنى ئېيتىپ ئۆتۈشكە توغرا كېلىدۇكى، «فارابى تېپى» ياكى «نەۋائى تېپى» دەپ خاراكتېرلەنگەن مۇقام تەرەققىياتىنىڭ يۇقىرىقى باسقۇچلىرىدا مۇقاملارنىڭ نامى مۆجىزى ئاتاپ ئۆتكەندەك «راك»، «ئوششاق»، «ئۆزھال»، «چۆل ئىراق»، «ئەجەم»، «ناۋا»، «ۋىسال»، «چاھار زەرب»، «چارگاھ»، «دوگاھ»، «پەنجگاھ»، «مۇشاۋىرەك»، «بەيادەك»، «سىگاھ»، «بايات»، «ئىشرەت ئەنگىز» دىن ئىبارەت ئون ئالتە مۇقامنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بولسىمۇ، لېكىن بۇ ناملار ھازىرقىدەك يۇرۇشلەشتۈرۈلگەن، چوڭ نەغمە، داستان ۋە مەشرەپتىن ئىبارەت ئۈچ قىسىمغا بۆلۈنگەن، ھەر بىر قىسمى بىر قانچىلىغان نەغمىلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان چوڭ تېپتىكى مۇزىكا مەنىسىدە ئەمەس، بەلكى ئېيتىپ كەتسە بىر نەچچە مەرغۇلى بولغان بىر يەككە نەغمە مەنىسىدە تىلغا ئېلىنغان.

4-باسقۇچ ـــ يەركەن سەنئەتدىيە خانلىقى دەۋرى باسقۇچى. بۇ مەزگىلدە ئۇيغۇر كلاسسىك مۇقاملىرى چوڭ گۈللىنىش باسقۇچىغا قەدەم قويدى. بۇ باسقۇچ خۇددى ئۈچبۇلۇڭنىڭ چوققىسىدەك، مۇقام تارىخىنىڭ يېڭى تەرەققىيات سەلتەنىتى بولۇپ قالدى.

ئۇيغۇر مۇقاملىرىنىڭ بۇ تەرەققىيات تېپىغا يەركەن سەنئەتدىيە خانلىقىنىڭ 2-سۇلتانى ئابدۇرەشىدخان (1510ـــ1570) ئۇردىسىدىكى قىدىرخان (1571 ـــ ؟) بىلەن مەلىكە ئاماننىسا (1534ـــ1568) ۋەكىللىك قىلىدۇ. قىدىرخان ۋە مەلىكە ئاماننىسا رىياسەتچىلىكىدىكى بۇ قېتىملىق مۇقام ئىسلاھاتى غايەت زور تارىخىي ئەھمىيەتلىك تۆت جەھەتنى مۇھىم نۇقتا قىلدى:

بىرىنچى، ئۆزىدىن بۇرۇنقى باسقۇچلاردا شەكىللەنگەن بارلىق

ئەجەم، ھەر قايسى تۈركىي تىللىق خەلقلەرنىڭ ئېتنىك مەنبە ۋە مۇزىكىلىق قۇرۇلما جەھەتلەردىن پەرقلىق بولغان مۇقاملىرىنى بىر گەۋدە ئىچىدە «ئۇن ئىككى مۇقام» دەپ سىنكرېتلاشتۇرۇشقا خاتىمە بېرىلدى. يەنى ئۇتتۇرا ئاسىيادىكى ھەر قايسى خەلقلەر مۇقاملىرىنىڭ ئانىسى ھېسابلانغان ئۇيغۇر مۇقاملىرىنىڭ مىللىي خاسلىقى گەۋدىلەندۈرۈلدى.

ئىككىنچى، ئۇيغۇر كلاسسىك مۇقاملىرىنىڭ دەسلەپكى بىخى بولغان كۈسەن، سولى، ئۇدۇن، ئىدىقۇت، ئۇيغۇرغۇل چوڭ نەغمىلىرىنىڭ مۇزىكا، ناخشا، ئۇسسۇلدىن ئىبارەت ئۈچ تەركىبلىك خۇسۇسىيىتىگە ۋارىسلىق قىلىنىپ، مۇقام نامى بىلەن يورۇتۇلۇپ تۇرغان بىر قاتار ناخشىلىق ۋە ئۇسسۇللۇق مۇزىكا گۈرۈپپىلىرى ئۆز پەدىلىرى بويىچە چوڭ نەغمە، داستان ۋە مەشرەپ-تىن ئىبارەت چوڭ ئۈچ قىسىملىق قىلىپ يۇرۇشلەشتۇرۇلدى. بۇ، مۇقام تارىخىدىكى ئەڭ چوڭ، ئەڭ تۈپلۈك كېڭەيتىش ۋە رەتلىنىش باسقۇچى بولۇپ، بۇنىڭ بىلەن ئۇيغۇر ئۇن ئىككى مۇقام خەزىنىسى بېيىدى ۋە تۇراقلىق سىستېمىغا ئىگە بولدى.

ئۈچىنچى، يېڭىدىن تەرتىپكە سېلىنىپ سىستېملاشتۇرۇلغان ۋە يۇرۇشلەشتۇرۇلگەن ئۇن ئىككى مۇقامغا تېكىست ھېسابلاش ئەمەلگە ئاشۇرۇلدى. بولۇپمۇ مۇقامنىڭ كلاسسىكلىق خۇسۇسىيىتىنى شەرت قىلغان ھالدا ئەلىشىر نەۋائىنى مەركەز قىلغان كلاسسىك ئۇيغۇر شېئىرىيىتىدىن، جۈملىدىن باشقا تۈركىي تىللىق خەلق كلاسسىك لېرىكىلىرىدىكى قىسمەن تەپەككۇر دۇردانىلىرىدىن ھەمدە ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرىدىن تېكىست تاللاندى.

تۆتىنچى، بۇ دەۋردە قولغا كەلگەن ئۇن ئىككى مۇقامنىڭ تارىخىي ئۇتۇقلىرى ئىچىدە، ئۇيغۇر ئەنئەنىۋى چالغۇ ئەسۋابلىرىنىڭ ئىسلاھ قىلىنىشى ۋە مۇقامنىڭ مۇزىكىلىق كۈيى ئېھتىياجىغا ماس ھالدا چالغۇ تۈرلىرىنىڭ كۆپەيىشى گەۋدىلىك ئالاھىدىلىكلەرنىڭ بىرى ھېسابلىنىدۇ. ئاشۇ دەۋرلەردە ئەل فارابى ئىجادىيىتى دەپ

خاراكتېرلەنگەن قالۇن، قىدىرخان ئىجادىيىتىگە خاس ھەشتتار قاتارلىق يېڭى چالغۇلار قوبۇز، غىجەك، ساتار، تەمبۇر، راۋاب، چاك، داپ، ناغرا، سۇناي، نەي، بالىمان قاتارلىق ئەنئەنىۋى چالغۇلار بىلەن بىر گەۋدە بولۇپ ئون ئىككى مۇقام مۇزىكا ئورکىستىرىنى ھاسىل قىلدى. شۇنىڭ بىلەن، ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامىغا تەگكەش قىلىنىدىغان چالغۇلارمۇ مۇقام مىلودىيىسىگە خاس ھالدا قېلىپلاشتى.

يۇقىرىقىلار ئۇيغۇر مۇقاملىرى تارىخىدىكى دەۋر بۆلگۈچ زور تەرەققىيات بولۇش بىلەن بىللە، مۇقام چۈشەنچىسىدىكى يېڭى تارىخىي كونكرېت ئۆزگىرىش ھېسابلىنىدۇ، بۈگۈنكى دەۋرىمىزگىچە يېتىپ كەلگەن ئون ئىككى مۇقام گەرچە بەش ئەسىرلىك تارىخىي مۇساپە ئىچىدە داۋاملىق راۋاجلانغان بولسىمۇ، لېكىن ئاساسىي گەۋدىسى جەھەتتە يەنىلا سۇلتان ئابدۇرەشىدخان دەۋرىدىكى تەرتىپكە سېلىنغان نۇسخىنى ئاساس قىلغان.

5-باسقۇچ -- مۇقامنىڭ يېڭى باھارى باشلانغان قىرىق يىلدىن ئارتۇق تارىخىي مەزگىل ئېلىمىزدىكى ھەر قايسى مىللەت خەلقلىرىنىڭ سوتسىيالىستىك ماددىي ۋە مەنىۋى مەدەنىيىتىنى زور كۆچ بىلەن تەرەققىي قىلدۇرۇش ئۈچۈن پۈختا ئاساس سېلىنغان دەۋر بۆلگۈچ مەزگىل بولدى. مۇشۇ مەزگىلدە ئۇيغۇر ئەدەبىيات-سەنئىتى مىسلىسىز چوڭ قەدەملەر بىلەن ئىلگىرىلىدى، شۇنىڭ بىلەن بىللە خەلقىمىزنىڭ پىسخىك خاسلىقىنىڭ مۇزىكىلىق جەۋھىرى بولغان ئۇيغۇر مۇقاملىرىغا ۋارىسلىق قىلىش، توپلاش، رەتلەش ۋە تولۇقلاش خىزمىتىدە خۇشاللىنارلىق چوڭ ئوتۇقلار قولغا كەلدى. ئون ئىككى مۇقامنىڭ تولۇقى بىلەن دەۋرىمىزگە يەتكۈزۈپ بېرىپ، ئۇيغۇر مۇقاملىرىنى يوقىلىش خەتىرىدىن ساقلاپ قالغان مەشھۇر مۇقامشۇناس تۇردا خۇن ئاكا ۋەكىللىكىدىكى داڭلىق مۇقامچىلار ئورۇندىغان ئون ئىككى مۇقام 50-يىللارنىڭ بېشىدىلا سىمغا (پىلاستىنكا) كۆچۈرۈۋېلىندى. بۇ، خاتىرىلەشكە ئەرزىيدىغان غايەت زور تارىخىي

تۆهپه . شۇنىڭ بىلەن ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامغا ھەققىي ۋارىسلىق قىلىشنىڭ مۇقەددەسلىكى ئېچىلدى. مۇقامنىڭ لېنتىغا ئېلىنغان نۇسخىسى ئاساسىدا ئون ئىككى مۇقام تۇنجى قېتىم نوتىغا ئېلىنىپ، كىتاب قىلىنىپ نەشر قىلىندى.

مۇقامنى سەھنىلەشتۈرۈش، تەشۋىق قىلىش، مەملىكەت ئىچى ۋە سىرتىغا يۇزلەندۈرۈش خىزمىتىمۇ يېقىنقى يىللاردىن بۇيان مۇۋەپپەقىيەتلىك ئىشلەندى. پۈتۈن دۇنيا مۇزىكا ساھەسىدىكىلەر بۇ ۋاقتى ئۇزاق، تۇزۇلمىسى گۈزەل، تەركىبىي باي، قىممىتى يۇقىرى، چوڭ ھەجىملىك مۇقام خەزىنىسىگە يېڭى قىزىقىش نەزىرى بىلەن قارىماقتا.

1991-يىلى ئون ئىككى مۇقامنى قېزىش، توپلاش، قايتىدىن تولۇق يۈرۈشى بويىچە رەتلەپ چىقىش، لېنتىغا ئېلىش خىزمىتىنىڭ ئاساسىي جەھەتتىن تاماملانغانلىقى، سەھنىلەشتۈرۈلگەن «چەببىيات» مۇقامنىڭ بېيجىڭدا ئۆتكۈزۈلگەن «4-نۆۋەتلىك جۇڭخۇا ئاۋازى مۇزىكا كۆرىكى» دە ئالقىشلىنىپ، يۇقىرى باھاغا ئېرىشكەنلىكى، ئەنگلىيىنىڭ پايتەختى لوندون شەھىرىدە ئۆتكۈزۈلگەن «تۇنجى نۆۋەتلىك خەلقارا ئەنئەنىۋى مۇزىكا بايرىمى» دا، ئۇيغۇر مۇقاملىرىنىڭ ياڭراق سادالىرى بۈيۈك برىتانىيە ئارىلىنى قاپلىغانلىقى، شۇنداقلا ئون ئىككى مۇقام سادالىرىنىڭ تەڭرى تاغلىرى ۋادىلىرىدىن ھالقىپ ئۆتۈپ گېرمانىيە، شۋېتسارىيە، بېلگىيە، گوللاندىيە، قازاقستان، ئۆزبېكستان، قىرغىزستان، ئىران، پاكىستان، ياپونىيە، مالايسىيا، سىنگاپور ۋە شىياڭگاڭ قاتارلىق دۆلەتلەرنىڭ رايونلاردا قىزغىن ئالقىشقا ئېرىشكەنلىكى؛ «ئون ئىككى مۇقامنىڭ سۆپۈلى سۆيۈلىدىغان مۇقام يۇرتى يەكەندە مۇقامشۇناس مەلىكە ئاماننىسانىڭ ھەيۋەتلىك مەرمەر ھەيكىلى قەد كۆتۈرۈپ، تۇرکۈم-تۇرکۈم سايەھەتچىلەرنى جەلپ قىلغانلىقى؛ رايونىمىزنىڭ مەركىزى ئۇرۇمچىدە «مۇقام ئانسامبلى» ۋە «ئون ئىككى مۇقام تەتقىقات جەمئىيىتى» نىڭ قۇرۇلغانلىقى قاتىتا گۈللىنىش ھارپىسىدا تۇرۇۋاتقان

يېپەك يولىدا ئون ئىككى مۇقام ساداسىنىڭ مەڭگۈ ياڭرايدىغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ، ئەلۋەتتە!

※ ※ ※

«ئۆتمۈشنى ئۇنتۇش ئاسىيلىقتىن دېرەك بېرىدۇ» (لېنىن).

ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامى شەكىللىنىشتىن تاكى بۈگۈنكى كۈنگىچە ئىككى مىڭ يىلدىن ئارتۇق تارىخىي مۇساپىنى بېسىپ ئۆتتى. بۇ ئۇزاق تارىخىي جەريانلاردا مۇقام ئۇيغۇر مەنئىلىكىنىڭ مۇزىكىلىق ئىنكاسى سۈپىتىدە خەلقىمىزنىڭ خۇشاللىق ۋە خاپىلىقلىرىغا ھەمراھ بولۇپ كەلدى.

ئون ئىككى مۇقام ئۆزىنىڭ مەزمۇن ماھىيىتى بىلەن ئۇيغۇر فولكلورىنىڭ مۇھىم بىر تەركىبىي قىسمى بولۇپ، ئۇنىڭ يارىتىلىشى ئەمگەكچى خەلق ئاممىسىدۇر.

يەنە بىر تەرەپتىن ئالغاندا، ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامىنىڭ ئۇزۇلمەس دولقۇنىدەك مەۋج ئۇرۇپ، ئەۋلادتىن-ئەۋلادقا تارقىلىپ دەۋرىمىزگىچە يېتىپ كېلىشىدە خەلق ئارىسىدىكى ئەلنەغمىچى، مۇقامچىلارنىڭ تارىخىي توھپىسى دېققەتكە سازەۋەر. دەرۋەقە، تارىختا نەچچە يۈزلىگەن خەلق سەنئەتكارلىرى ئۆزلىرىنىڭ پۈتكۈل ھاياتىنى ئون ئىككى مۇقامنىڭ تەرەققىياتىغا بېغىشلاپ، بۇ جەھەتتە ئۆچمەس خىزمەتلەرنى كۆرسەتتى. ئۇلار خۇددى مۇقامشۇناس قېدىرخانىدەك «ئۆلگىچە ئېيتسام مۇقامنى، مەن ئۆچۈن ماتەم ئەمەس» دېگەن پىداكارانە روھ بىلەن ئوتتەك قىزىق مۇھەببەت ريشتىسىنى مۇقامغا باغلاپ، ئەۋلادلار قەلبىدە چۈكمەس ئىز قالدۇردى. ۋەھالەنكى، جاھالەتلىك ئۆتمۈش جەمئىيەتتە بۇ خەلقسۈيەر تۆھپىكارلارغا تارىختىن ئورۇن بېرىلمىدى. ئۇنىڭ ئەكسىچە، مۇقام ئۆچۈن جان پىدا قىلغان يەزى مۇقامچىلىرىمىز ئېچىنىشلىق ئاقىۋەتكە دۇچ كەلدى، ئۇلارنىڭ نامى ئىز-دېرەكسىز يوقىلىپ كەتتى. بىز ئون ئىككى مۇقامنىڭ يېڭى باھارى يېتىپ كەلگەن بۈگۈنكى ئازاد زاماندا، مۇقامغا ئومۇميۈزلۈك ۋارىسلىق قىلىشتا، ئون ئىككى مۇقامدىن

ئىبارەت بۇ ھەيۋەتلىك ۋە شەۋكەتلىك بەدىئىي قەسرىنىڭ تۈۋرۈكى ھېسابلانغان مۇقامچىلىرىمىزنى ھەرگىز ئەستىن چىقىرىپ قويماسلىقىمىز زورۇر. بىز مۇشۇ مەقسەتتە «مۇقام پېشۋالىرى» ناملىق بۇ مونوگرافىيىلىك ئەسەرنى تۈزۈشكە مۇيەسسەر بولغانلىقىمىزدىن پەخىرلىنىمىز.

بۇ كىتاب تۇنجى قېتىم تۈزۈلگەچكە، ئاساسەن قاراخانىيلار دەۋرىدىن كېيىنكى ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامىنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگەشكەن سىڭدۈرگەن، خەلق ئارىسىدا ھېرمەتكە سازەۋەر بولۇپ كەلگەن ۋەكىللىك خاراكتېرىگە ئىگە 114 نەپەر مۇقامچىنىڭ قىسقىچە تارىخى، ئىش-ئىزلىرى تاللاپ كىرگۈزۈلدى. شۇنىسى ئېنىقكى، كىتابتىن ئورۇن ئالغان بۇ مۇقامچىلار ئۇيغۇر مەدەنىيىتى تارىخىدا ئۆتكەن مۇقامچىلىرىمىزنىڭ ناھايىتى ئاز بىر قىسمىنى تەشكىل قىلىدۇ.

内容题要

维吾尔族是一个具有古老而悠久文化传统的民族，为中华民旅文化宝库作出了不朽的贡献。这一历史贡献的光辉典范，就是维吾尔"十二木卡姆"。

维吾尔古典音乐"十二木卡姆"是东方音乐文化的无介之宝，同时也是维吾尔民族文化的重要组成部分，充分而有力地表现了民族特色和民族心理。

虽然维吾尔"十二木卡姆"的归属问题，还没有可信的历史和科学的根据加以充分证明，但是对此可以这样说，它是在古来的曲曲的传统特证基出上发展的一整套歌曲音乐，另一点是它是古代的包龟兹，疏勒，于癫，高昌，伊洲乐和刀郎歌舞相互交织而形成的。

不管木卡姆名称本身形成的意义如何，表示一定体系的音乐精华的专有名称，十二木卡姆这种构成名称，在爱里·法拉比，爱布爱里·伊本森纳，爱里西尔·纳瓦依，柯德汗叶尔坎迪，阿曼尼莎皇后和士尔地阿洪等著名的木卡姆大师的主持下，经过许多木卡姆演奏者的挖掘，收集和整理，才定型化。因此，世界艺术史多么重视这一多层次，源泉，系统的艺术之宫，那么也应该同样重视为此而献出生命的木卡姆大师们，并对他们表示由衷的敬意。

维吾尔古典音乐十二木卡姆在一千多年的历史过程中，象塔里木河奔流不断的波涛一样，变成为气势雄伟的音乐体系，同时也记载了作出不朽贡献的木卡姆大师的辛勤劳动。"木卡姆先驱们"这本书即具有历史意义，也具有现实意义。

诚然，在维吾尔音乐史上值得纪念的木卡姆大师，还不限

于这本书中介绍的人物。这种状况要求我们要加强调查研究，全面地挖掘由于社会和自然灾害的原因而被忘却名字的木卡姆演奏者的历史贡献。

〝木卡姆先驱们〞的出版是维吾尔十二木卡姆研究很有意义的大事。我们想信，它必将对更加了解地开展木卡姆研究起到促进作用。

كىرىش سۆز

« شەرق مۇزىكىسىنىڭ گۈھىرى » دەپ ئاتىلىپ جاھاندا شۆھرەت قازانغان ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامى ئەڭ كىچان ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئەقىل-پاراسىتىنىڭ جەۋھىرى، شۇنداقلا ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ھاياتىنىڭ ھەممە تەرەپلىرىنى مۇزىكىلىق تىل بىلەن ئىپادىلەپ بېرىدىغان چوڭقۇر ھەجمدىكى بۇيۇك بەدىئىي قامۇس.

ئون ئىككى مۇقامدىن ئىبارەت بۇ ئۇلۇغ ئەڭگۈشتەرىمز ئەسىرلەردىن بۇيان خەلقىمزنىڭ روھىي دۇنياسىغا، ئىجتىمائىي ھاياتىغا، پىسخولوگىيىسىگە سىڭىپ كىرىپ، ئىجتىمائىي ھاياتنىڭ بېيىتىدىغان، مىللىي غۇرۇرىنى، ئىقتىدارىنى نامايان قىلىدىغان، سەنئەت ھۆزۈرىنى ئاشۇرىدىغان قۇدرەتلىك مەنبۇى ئوزۇق بولۇپ كەلمەكتە.

ئازادلىقتىن كېيىن پارتىيە ۋە ھۆكۈمەت بۇ بىباھا مەدەنىي مىراسىمىزنى قوغدۇش، توپلاش-رەتلەش، تەتقىق قىلىش ۋە نەشر قىلىش خىزمىتىگە ئىنتايىن ئەھمىيەت بېرىپ كەلدى.

ئۇزاق مۇددەتلىك جاپالىق تەتقىقات ۋە ئىزدىنىش نەتىجىسىدە يېڭىدىن رەتلىنىپ تولۇقلانغان ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامىنىڭ لېنتىسى ۋە ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامىنىڭ يېڭىدىن نەشر قىلىنغان ئون ئىككى كىتابى تارقىتىلغاندىن كېيىن تەڭرىتاغنىڭ شىمالى ۋە جەنۇبىدا ناھايىتى چوڭقۇر تەسىر قوزغىدى.

خەلق ئارىسىدا ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامىنى تەتقىق قىلىش، ئۆگىنىش ۋە سەھنىلەشتۈرۈش قىزغىنلىقى يۇقىرى دولقۇنغا كۆتۈرۈلدى.

جەمئىيتىمىز ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامى ئۇستىدىكى تەتقىقات ۋە تونۇشنى تېخىمۇ چوڭقۇرلاشتۇرۇش مەقسىتىدە، ئۇيغۇر ئون ئىككى

مۇقامغا دائىر ئون كىتابنى نەشرگە تەييارلىدى. بۇ كىتابلاردا ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامى ۋە يەرلىك مۇقاملارنىڭ شەكىللىنىش تارىخى، مۇقاملارنىڭ مۇزىكىلىق قۇرۇلمىسى ۋە مىلودىيىلىك ئالاھىدىلىكلىرى، ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامىنى بېيىتىش ۋە خەلق ئارىسىدا ئومۇملاشتۇرۇشتا تۆھپە قوشقان مۇقامچىلار بىر قەدەر ئەتراپلىق، ئىلمىي ئاساستا تونۇشتۇرۇلغان بولۇپ، مۇقام ھەققىدىكى تەتقىقاتنىمزنى تېخىمۇ چوڭقۇرلاشتۇرۇشتا رېئال ئەھمىيەتكە ئىگە.

شۇنى مۇئەييەنلەشتۇرۇپ ئۆتۈش زۆرۈركى، ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامغا دائىر كىتابلارنىڭ ئاپتورلىرى ئۆزلىرىنىڭ ئۇزۇندىن بۇيانقى ئىزدىنىشلىرى ۋە تەكشۈرۈپ-تەتقىق قىلىشلىرى ئاساسىدا ئوتتۇرىغا قويغان بەزى كۆز قاراش ۋە يەكۈنلەرنى يۇزدە يۇز توغرا دەپ مۇتلەقلەشتۇرۇۋېتىشكە بولمايدۇ. تەتقىقات، ئىلمىي مۇھاكىمە جەريانىدا ئوتتۇرىغا قويۇلغان مەسىلىلەرگە ئىلمىي پوزىتسىيە بىلەن مۇئامىلە قىلىشىمىز لازىم.

ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامى ئۇيغۇر خەلقىنىڭ كۆپ ئەسىرلىك شانلىق مەدەنىيىتى تارىخى جەريانىدا ئۇزلۇكسىز راۋاجلىنىپ، تولۇقلىنىپ كەلگەن. ئىشىنىمىزكى، مۇزىكا تارىخىمىزنىڭ بۇ ئۇلۇغ نامايەندىسى تەتقىقات ۋە ئىزدىنىشىمىزنىڭ چوڭقۇرلىشىشىغا ئەگىشىپ تېخىمۇ مۇكەممەللىشىپ جاھان مەدەنىيىتى سەھنىسىدە پارلاق نۇر چاچىدۇ.

بۇ كىتابلار شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى قۇرۇلغانلىقىنىڭ 40 يىللىقىغا سوۋغا قىلىندى.

شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق مۇقام تەتقىقات ئىلمىي جەمئىيىتى

تۇزگۈچىدىن

تارىم دەرياسىنىڭ مەڭگۈ ئۇزۇلمەس ئېقىندەك، قەدىمدىن تارتىپ داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان ئەنئەنىۋى خەلق كۈيلىرىنىڭ مۇجەسسىمى ۋە ئۇيغۇر فولكلورىنىڭ ئايرىلماس بىر قىسمى بولغان ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامى يىپەك يولى مەدەنىيىتى خەزىنىسىدىكى بىباھا گۆھەردۇر. ئۇ ئۇيغۇر مىللىي روھىنىڭ مۇزىكىلىق ئىنكاسى بولۇش سۈپىتى بىلەن جۇڭخۇا مەدەنىيىتى ۋە شەرق دۇنياسىنىڭ سەنئەت ئالىمىدە ئۆزىگە خاس سىستېما ياراتقان مەڭگۈلۈك سېھرى كۈچكە ئىگە گۈزەل كۈيدۇر.

ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامى يىپەك يولىنىڭ تارىخىغا ھەمراھ بولۇپ، ئىككى مىڭ يىلدىن ئۇزاق تارىخىي جەريانىنى ئۆز بېشىدىن كەچۈردى ھەمدە پەيدا بولۇش، گۈللىنىش، قوشۇلۇش، قېلىپلىشىش ۋە يۇرۇشلىشىش قاتارلىق بىر قاتار باسقۇچلارنى بېسىپ ئۆتۈپ، ھەر بىر مۇقام نەغمە، داستان ۋە مەشرەپتىن ئىبارەت ئۈچ بۆلەكتىن تەركىب تاپقان، يۇرۇشلەشتۇرۇلگەن چوڭ مۇزىكا سىستېمىسىغا ئايلاندى.

ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامى يارقىن مىللىي خاسلىققا، روشەن مۇزىكىلىق ئالاھىدىلىككە، سىستېمىلاشقان مۇزىكىلىق قۇرۇلمىغا، مول ئاھاڭدارلىققا، مۇرەككەپ ئۇدار-رېتىملىققا ئىگە يۇرۇشلەشتۇرۇلگەن مۇزىكا قامۇسى بولۇپ، ئۇيغۇر ئەلنەغمىلىكىنىڭ جەۋھىرى ھېسابلىنىدۇ.

ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامى ئۇيغۇر ئەمگەكچىلىرىنىڭ ئۇزاق ئەسىرلەر مابەينىدىكى تارىخىي سەرگۈزەشتىلىرى ۋە مەدەنىيەت پىسخولوگىيىسىنىڭ مۇزىكىلىق ئىنكاسى بولۇپ، ئۇ خەلقىمىزنىڭ

بۇ كۆپ قاتلاملىق، كۆپ مەنبەلىك، سىستېمىلىق سەنئەت قەسرىگە قانچىلىك دىققەت-ئېتىبارى بىلەن قارىسا، بۇ قەسرىنىڭ بەدىئىي كامالىتى ئۇچۇن پۈتۈن ھاياتىنى تەقدىم قىلغان مۇقام پېشۋالىرىنىمۇ شۇنچىلىك ھۇرمەت بىلەن تىلغا ئالىدۇ.

ئۇيغۇر كلاسسىك مۇزىكىسى ئۇن ئىككى مۇقامنىڭ مىڭ يىللار مابەينىدە تارىم دەريالىرىنىڭ ئۇزۇلمەس ئېقىنىدەك داۋاملىشىپ كېلىشى ۋە بۈگۈنكىدەك يۇرۇشلەشكەن ھەيۋەتلىك كۈي سىستېمىسىغا ئايلىنىشىدا ئۆچمەس تۆھپە قوشقان مۇقام پېشۋالىرىنىڭ ئۇنتۇلماس ئەمگەكلىرىنى تونۇشتۇرۇش نىشانلانغان «مۇقام پېشۋالىرى» ناملىق بۇ مونۇگرافىيىلىك ئەسەر شۇنىڭ ئۇچۇن ھەم تارىخىي ھەم رېئال ئەھمىيەتكە ئىگە.

دەرۋەقە، ئۇيغۇرلارنىڭ مۇزىكا تارىخىدا خاتىرىلەشكە تېگىشلىك مۇقام پېشۋالىرى بۇ ئەسەردە تونۇشتۇرۇلغان شەخسلەر بىلەنلا چەكلەنمەيدۇ. بۇ ھال بىزدىن تەكشۈرۈپ تەتقىق قىلىشنى كۈچەيتىپ، ئىجتىمائىي ۋە تەبىئىي ئاپەتلەر سەۋەبىدىن نامى ئۇنتۇلغان تېپىك مۇقامچىلارنىڭ تارىخىي تۆھپىلىرىنى ئەتراپلىق قېزىپ چىقىرىشىمىزنى تەلەپ قىلىدۇ.

«مۇقام پېشۋالىرى» نىڭ نەشىر قىلىنىشى ئۇيغۇر ئۇن ئىككى مۇقام تەتقىقاتىدىكى ئەھمىيەتلىك زور ئىش، ئىشىنىمىزكى، ئۇ مۇقام تەتقىقاتىنى تېخىمۇ كەڭ قانات يايدۇرۇشتا تۈرتكىلىك رول ئوينىغۇسى.

« تەۋارىخىي مۇسىقىيۇن » دىن

يەنە شۇنى ئېيتىپ ئۆتۈش كېرەككى، مۇزىكا ئىلمىنىڭ ئۇستازلىرى ھەر ئەسىر، ھەر شەھەردە يۈزلەپ، بەلكى مىڭلاپ ئۆتكەن. ئۇلارنىڭ ھەر بىرىنىڭ ئەھۋالاتىنى بايان قىلساق، بۇ قىسقا رىسالىگە سىغمايدۇ، شۇڭا مىڭدىن بىرى تاللاپ ئېلىندى، يەنى بىرەر ناخشا مۇقام ئىجاد قىلغان ياكى بىرەر چالغۇ ئەسۋابى ياسىغان ياكى بۇ ئىلىم توغرىسىدا بىرەر رىسالە يېزىپ داڭ چىقارغانلىرىلا قىسقىچە تونۇشتۇرۇلدى.

موللا ئىسمەتۇللا بىننى موللا نېمەتوللا مۆجىزى

مۇندەرىجە

فارابى 1
ئەبۇئەلى ئىبنى سىنا 7
مەۋلانا لۇتفى 10
ئابدۇراھمان جامى 14
ئەلىشىر نەۋائى 17
مۇھەممەت پالۋان (كۆچتۇگۇر) 24
سۇلتان سەئىدخان 29
سۇلتان ئابدۇرەشىدخان 34
قىدىرخان يەركەندى 38
مەلىكە ئامانىسا 43
ھۇۋەيدا 51
مەشرەپ 54
ئەيسا مىراپ 58
ھاجى ئاخۇن قالۇنچى 60
تۇردى شەيخ 62
مەھمۇت ھېكمبەگ (ھەمرايى) 64
بەكرى موللا 66
ئىمىرھاجىم مىك قوش 68
موللائاخۇن ساتار 70
ھۇسەين خان (پەيزى) ۋە ئۇنىك ۋارىسلىرى 73
باقى راۋاب 76
سالاھىدىن بەگ 78
ئاخۇن قارىم 81

شاه نساخان 83
خاکی هاجی 85
مؤهەممەت موللا (کارؤشاك ئاخۇنۇم) 87
توختىيار قالۇن 92
بەردى ئاخۇن 95
موللا مؤهەممەت خەلپەت هاجى ۋە ئۇنىك ئەۋلادلىرى 97
دادا غوجا ۋە ئۇنىك ئەۋلادلىرى 99
موللا ئابدۇللا (ئابلا دۇمباق) 101
مۆجزى 103
تاش ئاخۇن (تاشۋاي) 107
ئىلى ئاخۇن ساتار 111
قۇربان كەكلىك ۋە ھەسەن كەكلىك 113
سابىت هاجىم 118
روزى باشى 120
بۇلبۇل ئاخۇن 124
مؤهەممەت تۇردى ئاخۇن 126
ئىلاخۇن كۆككۆز 128
هاشىم هاجىم داروۋاز 131
زىۋىدىخان نەغمە 135
نىياز هاجىم تەمبۇر 137
ئەمەت شاه هاجىم 140
كېرىم موللا 143
هەسەن تەمبۇر 145
بارات تەمبۇر 147
جامى ئاكا 149
ئىسمائىل موللا 152
سىيىت نوچى 153
قاسىم ئەلنەغمە 158

سەيىت ساتارچى 161
مامۇت زەيدىل 163
مۇھەممەت دولان 165
تۇرداخۇن ئاكا 166
شاھ ساۋۇت 171
ماگسۇر شەيخ 173
ئەمەت قالتىس 176
خەلچەبانۇ خانىم ۋە ئۇنىڭ دوستلىرى 179
ئەمەت سۇناي 181
ئايۇپ راۋاب 185
مۇسا موغال 187
ئاۋۇت ئەلنەغمە ۋە داۋۇت راۋاب 188
تاھىر ئاخۇن ساتار 190
ھېلىخان بەگ 192
روزىمك باشى 194
ئايىمخان ھاجى 197
شاھ تاي ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادلىرى 199
بايات مەخسۇم 201
كېرىم بەگ 202
مەتنىياز ئاخۇن 204
تۇردى ھاجى 205
روزى تەمبۇر 207
تۇردى ھامىر 212
ئاخۇنبەگ 214
نساخان (جلدىر) 217
ھېيت قادىر 219
ئابدۇكېرىمخان 223
ھۇسەين تەمبۇر 225

زوردۇن نۇسرەت 227
خەيرىنساخان 229
قاسىمجان قەمبىرى 231
ئەمەت سېتىنىياز 235
تۆمۇر سۇناي 237
راجى غوجامنىياز 239
مۇيدىن خان ناغرىچى 241
توختاشخان ئەنا 242
نۇراخۇن 244
مەرۇپ ناسىرى 246
سەمەت ئابدۇللا 250
ئابلىز ھاجى 254
ئابلاخان 256
ئەمەتخان بارات 258
سەيدۇللا ھەمدۇللا 260
داۋۇتخان ساتارچى 262
زىكرى ئەلپەتتا 264
ئاقپاشا 268
نەمەت بوسۇق (لەيلىخان) 273
ئىسمائىل ئاخۇن 276
ئىمىن ئەزىز (نەي) 278
قەمبەر خانىم 280
مىرئەھمەت سەھىد ھاجىم 284
ئاۋۇت مۇسا 290
مىجىت ساۋۇت 292
مەھەممەت ئابدۇللا راۋاب 294
يۇسۇپ خىلىل 296
سەمەت سوپى 298

ئايمنسا خانىم 300
ئىمرەمزى قۇربان 302
ئابلىزخان ماموت 304
ئۆمەر قارىي 306
ئىلى ئېزىز 309
ئەسەت مۇختار 312
ئەمەت ئىسمائىل 316

فارابی

(870-951)

ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرىنىڭ ئۇلۇغ مۇتەپەككۇرى، ئېنسكلوپېدىك ئالىم ئەبۇ نەسىر فارابى ھىجرىيىنىڭ تەخمىنەن 259-يىلى (مىلادى 870—871-يىللىرى) سىر دەرياسىنىڭ شىمالىدىكى بالا ساغۇنغا قاراشلىق فاراب (ئوترار) شەھىرىنىڭ ۋاسىچ ھەربىي قەلئەسىدە دۇنياغا كېلىپ، ھىجرىيىنىڭ 339-يىلى (مىلادىنىڭ 950—951-يىللىرى) ماھىي رەجەپ ئېيىدا (12-ئايدا) سۇرىيىنىڭ دەمەشق شەھىرىدە ئالەمدىن ئۆتكەن. ئۇ تەخمىنەن 80 يىل ئۆمۈر كۆرگەن.

فارابىنىڭ تولۇق ئىسمى ئەبۇ نەسىر مۇھەممەت ئىبنى تارخان ئىبنى ئۇزلۇغ فارابى بولۇپ، ئۇزىنىڭ ئېتى مۇھەممەت فارابى دەپ ئاتىلىدۇ.

فارابى ۋە ئۇنىڭ ئائىلىسى نەسەب جەھەتتىن توققۇز ئوغۇز — قارلۇق تۈركلىرى تۈركۈمىگە مەنسۇپ. مەلۇمكى، قارلۇقلار قەدىمكى ئۇيغۇر قەبىلىلەر ئىتتىپاقى ئىچىدىكى توققۇز ئوغۇز (توققۇز ئۇيغۇر، توققۇز غوز دەپمۇ ئاتىلىدۇ) لارنىڭ بىر تارمىقى بولۇپ، مەشھۇر قاراخانىيلار خانلىقىنى قۇرغۇچى ئاساسلىق قەبىلىلەرنىڭ بىرى ئىدى.

فارابىنىڭ جاھانغا مەشھۇر 160 پارچىدىن ئارتۇق مول ئىلمىي مىراسلىرى ئىچىدە، مۇزىكىشۇناسلىققا ئائىت تۆھپىلىرى ئالاھىدە كۆزگە چېلىقىدۇ. موللا ئىسمەتۇللا ئىننى موللا نېمەتۇللا مۇجىزى

ئۆزىنىڭ ھىجرىيە 1271-يىلى (مىلادى 1854—1855-يىلى) يازغان «تەۋارىخىي مۇسىقىيۇن» ناملىق ئەسىرىدە: «مۇزىكىنىڭ ئۇچىنچى پىرى ئالتاينىڭ بالا ساغۇن دېگەن يېرىدە ئۆتكەن مەۋلانە شەيخ ئەبۇ نەسىر فارابىدۇر» ... ئۇ «جۇملىدىن مۇزىكا ئىلمىدىمۇ ناھايىتى يېتىلگەن. قالۇننى ئۆز قولى بىلەن ياساپ سىم تارتىپ چالغان ۋە سازەندە شاگىرتلىرىغا ئۆگەتكەنىدى. راك، ئوششاق مۇقاملىرىنى ۋە ئوششاقنىڭ مەرغۇللىرىنى ئىجاد قىلىپ ئالەمگە يايغان ھەم شاگىرتلىرىغا ئۆگەتكەن. ھازىرمۇ ھەممە سازەندىلەرگە مەلۇم بولغان ئۆزھال مۇقامنى ۋە ئۇنىڭ بىرىنچى، ئىككىنچى، ئۈچىنچى مەرغۇللىرىنى كەشپ قىلغان» دېگەن. «رىسالەئى مۇغەننىيۇن» (سازەندىلەر رىسالىسى) دېگەن كىتابىدا «مۇزىكىنىڭ تىلسىز مۇڭلىرى ئىنسانىنىڭ روھىغا مەنۇي ئوتنى تۇتاشتۇرغۇچى ئاملدۇر، ئەگەر ئۇنىڭغا شېئىر (تېكست) قوشۇلسا، ئۇ مۇڭنىڭ نېمە ئىكەنلىكى مەلۇم بولىدۇ» دەپ ئېيتقان ۋە يەنە «يۇز يىل ئىبادەت قىلىپ ئالالمغان پەيزىنى مېنىڭ قالۇنۇمنىڭ سىملىرىدىن ئالغايسىلار» ①دېگەن.

ئابدۇراھمان جامى «رىسالەن مۇسىقىيۇن» ناملىق ئەسىرىدە فارابىنى مۇزىكىشۇناسلىقتىكى ئەڭ ئۇلۇغ ئالىم دەپ كۆرسەتكەن. ئۇنىڭدىن باشقا، يەنە ئېنگلىز ئالىمى گ.فارمىزنىڭ «13-ئەسىرگىچە بولغان ئەرەب مۇزىكا تارىخى» ناملىق كىتابىدا ۋە «فارابىنىڭ غەربىي ياۋروپادىكى مۇزىكىغا ئائىت ئەسەرلەرگە تەسىرى» توغرىسىدىكى ماقالىلىرىدا؛ ئى. بېيخرەتنىڭ نېمىس تىلىدا چىققان «فارابى تەلىماتىدا مۇزىكا ئىلمى» ناملىق ئەسىرىدە؛ فرانسۇز شەرقىشۇناسى ف. ئېرلەنجىنىڭ «ئەرەب مۇزىكىسى، ئۇنىڭ قانۇنىيىتى ۋە تارىخى» (بۇ ئەسەردە فارابىنىڭ «ئەل مۇسىقى

---

① مۇجىزى: «تەۋارىخىي مۇسىقىيۇن»، مەركىزىي مىللەتلەر نەشرىياتى، 1982-يىل نەشرى، ئۇيغۇرچە 53-بەت.

ئەل كەبر» ناملىق ئەسىرىنىڭ فرانسۇزچە تەرجىمىسىمۇ بېرىلگەن، دېگەن ئەسىردە ھەمدە پەلسەپە پەنلىرى دوكتورى م.م. خە يرۇللايوۋنىڭ «فارابى» ناملىق ئەسەرلىرىدە فارابىنىڭ مۇزىكا ئىجادى ھەققىدە ئىنتايىن قىممەتلىك مەلۇماتلار بېرىلگەن.

فارابى ئۆز دەۋرىنىڭ ھەقىقەتەن مىسلىسىز ئۇلۇغ مۇزىكا نەزەرىيىچىسى ۋە كامالەتكە يەتكەن ئەڭ ئۇستا سازەندىسى ئىدى. شۇڭلاشقا ئۇ ئوتتۇرا ئاسيادا ۋە يېقىن شەرقتە ئىسلام-تۈرك مۇزىكا مەدەنىيىتىنىڭ ئەڭ يىرىك ئەربابى سۈپىتىدە جاھانغا تونۇلغان.

فارابىنىڭ مۇزىكا ساھەسىدىكى نەزەرىيىۋى ئەسەرلىرىدىن مەشھۇرلىرى «كىتاب ئەل مۇسقى كەبىر» (بۇيۇك مۇزىكا كىتابى)، «كالام فى-ئول مۇسقى» (مۇزىكا ھەققىدە سۆز)، «كىتاب فى ئىخسا ئەل ئىبكا» (كۆيلەر تەسىنى ھەققىدە كتاب)، «كىتاب فى. نەقرا مۇزافە ئىلال ئىبكا» (رېتىمگە قوشۇمچە قىلىنىدىغان سىلجىشلار ھەققىدە كتاب) قاتارلىقلاردىن ئىبارەت. ئۇنىڭدىن تاشقىرى، ئۇنىڭ «كتاب فى ئىخسا ئول ئۇلوم» ناملىق ئەسىرىدىمۇ مۇزىكىغا دائىر مەخسۇس بابلار بار.

فارابىنىڭ «كىتاب ئەل مۇسقى كەبىر» ناملىق كىتابى مۇزىكا نەزەرىيىسى ساھەسىدە ئەڭ نوپۇزلۇق ئەسەر بولۇپ، بۇ ئەسەرنىڭ مۇندەرىجىسى ھەققىدە فارابى تۆۋەندىكىلەرنى يازىدۇ: «بىرىنچى قىسمىدا، مۇزىكا ئۇسۇلىنى تېپىشقا قوللانما بولغۇچى مەسىلەر ھەققىدە ئۆزۈمنىڭ مەخسۇس پىكرىمنى باشقىلارنىڭ يولىيورۇقلىرىغا ئاساسلاشتۇرماستىن بايان قىلدىم. ئىككىنچى قىسمىدا، مەشھۇر نەزەرىيىچىلەرنىڭ مۇزىكا ھەققىدىكى پىكىر-مۇلاھىزىلىرىنى ئېيتىپ ئۆتۈپ، بۇ ھەقتە ئوچۇق بولمىغان نەرسىلەرنى زىكرى ئەتتىم ۋە ئۇلارنىڭ پىكىر-مۇلاھىزىلىرىنى دەققەت بىلەن تەكشۈرۈپ، مۇزىكا بابىدىكى دەرىجە ھېسلىرىنى

ئېنقلىدىم ھەمدە خاتالىقلارنى تۈزەتتىم» ①. قىسقىسى، ئاكادېمىك غوپۇروۋ بىلەن قاسىمجانوۋنىڭ كۆرسەتكىنىدەك: «ئەل فارابى ئۆز ئالدىغا مۇزىكىنى ئۇنىڭ پۈتۈن مەسىلىلىرى بويىچە تەلتۆكۈس تەتقىق قىلىش ۋەزىپىسىنى قويغان ۋە بۇنى ئورۇندىغان، مۇزىكىنى تارىختا تۇنجى قېتىم بىر سىستېمىغا سالغان» ②.

فارابى بۇ دەۋردە يەنە مۇزىكا ئورۇنداش سەنئىتى ۋە چالغۇ ئەسۋابلىرىنى يېڭىلاش، كەشپ قىلىش جەھەتلەردىمۇ كاتتا شۆھرەت قازانغان. «زەينەتول مەجالى» ناملىق ئەسەردە سەييۇل دەۋلە ۋەزىرى ساھىب ئابباد بېغىدا بولغان زىياپەتتە فارابىنىڭ سازەندىچىلىك ماھارىتى ھەققىدە تۆۋەندىكىچە ھېكايە قىلىنىدۇ: «...شۇنداﺋ ئۇ (فارابى) يېنىدىن بىر چالغۇ ئەسۋابىنى ئېلىپتۇ. بۇ ئەسۋابنى فارابى ئۆزى كەشپ ئەتكەن بولۇپ، كۆرۈنۈشى كىچىك قاپاققا ئوخشاپ كېتەرلىكەن ۋە <گىپچەك> دەپ ئاتىلارلىكەن. فارابى ئۇشبۇ چالغۇدا كۈينىڭ بىرىنچى قىسمىنى چالغاندا، ئولتۇرغانلارنىڭ ھەممىسى ئىنتايىن خۇرسەن بولۇشۇپتۇ ۋە خۇشاللىقتىن كۈلۈشۈپتۇ. كۈينىڭ ئىككىنچى قىسمى ئاڭلىغۇچىلارنى يىغلىتىپتۇ. ئۇلار كۆز-ياشلىرىنى مۆلدۈردەك تۆكۈپتۇ. ئۈچىنچى قىسمى چېلىنغاندا بولسا، ئاڭلىغۇچىلارنىڭ ھەممىسى ھاياجانغا چۈشۈپتۇ، كېيىن بىھۇش بولۇپ ئۇخلاپ قېلىشىپتۇ.» ③ فارابىنىڭ ئۆز ھاياتىدا كۆپلىگەن مۇزىكا ئاھاڭلىرى ئىجاد قىلغانلىقى مەلۇم. فىلىپ ھىتتىنىڭ كۆرسىتىشىچە: ئۇنىڭ بەزى مۇزىكىلىق ئاھاڭلىرىنى مەۋلەۋىي (تەسەۋۋۇپ) ئېقىمىدىكىلەر ئارىسىدىن ھېلىمۇ تېپىش

---

① «ئۆزبېك تىياتىرى»، 1975-يىل، ئۆزبېكستان «پەن نەشرىياتى» نىڭ ئۆزبېكچە نەشرى، 208-بەت.

② ب. غوپۇروۋ، ئا. قاسىمجانوۋ: «مەدەنىيەت تارىخىدا ئەل فارابى»، 121-بەت.

③ «ئۆزبېك تىياتىرى»، تاشكەنت «پەن نەشرىياتى»، 1975-يىل نەشرى، 207-بەت.

مۇمكىن①. ئۇ ئۆزىدىن بۇرۇنقى ئىسلام-ت ك مۇزىكىسىدىكى توققۇز كۈينى كۆپەيتىپ ئون يەتتىگە يەتكۈزگەنلىكى مەلۇم②. تارىخىي مەنبەلەردە ئۇنىڭ قالۇن، گېچەك (غجەك)، ئۇد چالغۇلىرىنى ئىسلاھ قىلىپ ياسىغانلىقى بىرەك قەيت قىلىنغان.

فارابىنىڭ ئۆز دەۋرىدە ئەنە شۇنداق ئۇلۇغ مۇزىكا ئۇستازى بولۇپ يېتىلىشىدە مۇنداق بىر قانچە ئامىل ئاساس بولغان:

بىرىنچى، فارابى ئۆزىدىن بۇرۇنقى ئۇتتۇرا ئاسىيا تۈركىي مۇزىكىچىلىقىنىڭ نەزەرىيىۋى ۋە ئەمەلىي ئۇتۇقلىرىغا ۋارىسلىق قىلغان ھەم ئۇنى راۋاجلاندۇرغان. بىزگە مەلۇمكى، ئەل فارابىدىن ئىلگىرى كۆچا، قۇمۇل رايونلىرىدا «ماقادور» مۇقامى بولغان. بۇ مۇقامنى مىلادىدىن ئىلگىرىكى 2-ئەسىردە غەربىي دىيارنى سايا ھەت قىلغان جاڭ چيەن ئىچكى ئولكىلەرگە تونۇشتۇرغان. ئەنە شۇ دەۋردىلا كۆچا، قۇمۇل، سولى ۋە ئۇدۇن نەغمىلىرى ۋە ئۇنىڭ راۋاجى سۈپىتىدە سۇي سولالىسى ۋاقتىدىكى كۆچالىق مەشھۇر مۇزىكا ماھىرى سۇجۇب، ئاقارى ماندا قاتارلىقلارنىڭ ئەنئەنىۋى ئون ئىككى تېمپىراتسىيلىك كۆيشۇناسلىق قانۇنى دۇنياغا مەشھۇر بولغان. فارابى ئەنە شۇ ئەجدادلىرىنىڭ مۇزىكا ساھەسىدىكى مىللىي ئەنئەنىسىگە ۋارىسلىق قىلغان ۋە ئۇنى ئىسلامىيەت روھى بىلەن سوغۇرۇپ يېتىلغان. شۇنىڭ بىلەن فارابى ياشىغان دەۋرلەرگە كەلگەندە تەمبۇر، راۋاب، كۈس ناغرا، قوبۇز، تەبىل، زىر، نەي، چاغانە، سۇناي، كارناي، ئارغونۇن، گېچەك، ئۇد، قالون قاتارلىق تارىلىق، سوقما ۋە پۈۋلىمە چالغۇ ئەسۋابلىرى كەڭ تارقىلىپ، «راست»، «خوسرەۋىي»، «بودا» (بادە)، «ئوششاق»، «زىرەفكەندە»، «بوسلىك»، «ئىسپىھان»، «ناۋا»، «بەستە»، «تارانە» قاتارلىق نۇرغۇنلىغان كۈيلەر

---

① ② . ئا. مەمتىمىن: «فارابى ۋە ئۇنىڭ پەلسەپە سىستېمىسى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1986-يىل نەشرى، 289-، 290-بەت.

ئىجاد قىلىنىپ، ئون ئىككى مۇقام تېخىمۇ تاكامۇللىشىشقا قاراپ يۈزلەنگەن①. مانا بۇنداق شارائىتلار فارابىنىڭ مۇزىكىلىق ھېسسىياتى ۋە مۇزىكىلىق تەپەككۇرىغا چوڭقۇر تەسىر كۆرسەتكەن.

ئىككىنچى، فارابى 30ياشتىن ھالقىغاندا، ئانا يۇرتىدىن ئايرىلىپ باغدادقا كېلىپ ئىلىم تەھسىل قىلغان. ئۇ باغدادتا پۈتۈن ئوتتۇرا شەرق مۇزىكىلىرىنىڭ يارقىن ئۆتۈقلىرى بىلەن ھەمدە قەدىمكى گرېك پەيلاسوپلىرىنىڭ ۋە ئەل كىندىنىڭ (850 ــ 800) مۇزىكىلىق كۆز قاراشلىرى بىلەن يېقىندىن تونۇشقان. شۇنىڭ بىلەن ئۇنىڭ مۇزىكا تەپەككۇرى تېخىمۇ قانىتلانغان.

ئۈچىنچى، فارابىنىڭ ئاساسلىق ئەمگىكى بولغان پەلسەپە تەتقىقاتىنىڭ ئېھتىياجى ئۇنىڭ مۇزىكىغا كۆڭۈل بۆلۈشىنى تەقەززا قىلغان. ئەينى زاماندا (ئوتتۇرا ئەسىردە) مۇزىكا ئىلمى تەبىئەت ئىلمىنىڭ، بولۇپمۇ ماتېماتىكا ۋە فىزىكىنىڭ بىر قىسمى دەپ قارالغاچقا، ئالىم ۋە پەيلاسوپ بولۇش ئۈچۈن، مۇزىكا تەتقىقاتى ئىلىپ بېرىش زۆرۈر شەرت ھېسابلىناتتى. ئەنە شۇ ئوبېيېكتىپ ۋە سۇبېيېكتىپ شەرت-شارائىت ۋە ئېھتىياجلار فارابىنىڭ ئۆز دەۋرىدە مىسلىسىز ئۇلۇغ مۇزىكىشۇناس بولۇپ يېتىلىشىگە سەۋەب بولغان ئاساسلىق ئامىللاردۇر.

① ن. موللايېۋ: «ئۆزبېك ئەدەبىيات تارىخى»، 94-بەت.

ئەبۇ ئەلى ئىبنى سىنا

(980-1037)

ئەل فارابىنىڭ شاگىرتى ئىنسىكلوپىدىك ئالىم — ئەبۇ ئەلى ئىبنى سىنا ميلادى 980-يىلى بۇرۇنقى سامانىلار سۇلالىسى (ميلادى 875 — 999-يىللىرى) نىڭ پايتەختى بۇخارانىڭ يېنىدىكى بىر قىشلاقتا دۇنياغا كەلگەن. ئۇنىڭ ئاتىسى ئابدۇللا ئەسلى بەلخلىق بولۇپ، بۇخاراغا كېلىپ ياشىغانىدى. ئۇ دۆلەتمەن ۋە مەدەنىيەتلىك كىشى بولۇپ، سامانىلار خانلىقىنىڭ كېچىك ئەمەلدارلىرىدىن ئىدى. ميلادى 999-يىلى قاراخانىيلار سۇلالىسى سامانىلار سۇلالىسىنى ئۆزىگە قاراتقاندىن كېيىن، ئىبنى سىنا بۇخارا، ئۇرگەنج قاتارلىق جايلاردا ئۆگىنىش ۋە ئىلمىي تەتقىقات ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللانغان. كېيىنچە ئىراندىكى ئىسپاھان، ھەمەدان قاتارلىق جايلاردا تېبابەتچىلىك، فىزىكا، ماتېماتىكا ۋە پەلسەپە پەنلىرى بىلەن شۇغۇللانغان. ئۇنىڭ «ئەلقانۇن»، «كىتابۇلشىفا» (شىپالىق كىتابى)، «دانىشنامە»، «رىسالەفى ئەل موسىقى غەيرىمۇفى ئەل شىفا» (مۇزىكا توغرىسىدا «شىفا»دا بېرىلگەندىن باشقا رىسالە) قاتارلىق ئەسەرلىرى پۈتۈن شەرق ئەللىرى تېبابەتچىلىكى ۋە مۇزىكىچىلىقىنىڭ ئاساسىنى ئورنىتىش بىلەن بىللە، دۇنيا تېبابەتچىلىكى ۋە مۇزىكىچىلىقىغىمۇ چوڭقۇر تەسىر كۆرسەتكەن، ئىبنى سىنا ميلادى 1037-يىلى ھەمەداندا ۋاپات بولغان.

ئىبنى سىنانىڭ مۇزىكا ساھەسىدىكى تۆھپىسى مۇقاملارنىڭ

« ئىسلام شەرق تېپى » ، يەنى ئىسلامىيەتنىڭ كېيىنكى تارىخىي تېپىغا ۋەكىللىك قىلىدۇ.

ئۆيغۇر سىنانىڭ مۇزىكىغا دائىر مۇلاھىزىلىرى « كىتابۇلشىفا » ئەسىرىگە ئالاھىدە بىر قىسىم قىلىپ كىرگۈزۈلگەن، ئۇنىڭ جۇرجانى پارس تىلىغا تەرجىمە قىلىپ، ئۇنىڭ « دانىشنامە » ناملىق ئەسىرىگە قوشۇپ ئېلان قىلغان. ئۆيغۇر سىنا يەنە مۇزىكا ھەققىدە « كىتابۇننىجاد » ناملىق ئەسەر يازغان. بۇ ئەسەر 1931-يىلى ئەرەب ئالىمى مەھمۇدئەل خەۋفىنىڭ ئۆيغۇر سىنانىڭ مۇزىكا نەزەرىيىسى ھەققىدە يازغان مەشھۇر كىتابى ئىچىدە نەشر قىلىدا ئېلان قىلىنغان.

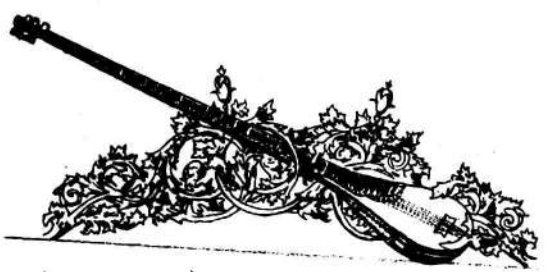
فارابىنىڭ شاگىرتى، بۇخارادا غەربىي تۈرك خانلىقىنىڭ تۈرك مەدەنىيىتىدىن بۇاستە ئوزۇقلانغان مۇتەپەككۇر ئۆيغۇر سىنا ئۆزىنىڭ يۇقىرىقى ئەسەرلىرىدە تۈركىي خەلقلەرنىڭ ئون ئىككى مۇچەل قارىشى، سۇجۇپ ۋەكىللىكىدىكى ئون ئىككى تېمپىراتسىيەلىك كۇي قانۇنى، بابىلون-سومېر مەدەنىيىتىدىكى ئون ئىككى بۇرچلۇق مۇقەددەس قارىشى ئەنئەنىلىرى ۋە ئىلگىرىكى شەرق ناخشا-مۇزىكىلىرىدىكى ئون ئىككى تۈركۈملۈك كۇي ئەنئەنىلىرى ئاساسىدا ئون ئىككى تۈركۈملۈك (مۇقاملىق) كۇي شەكلىنى ئوتتۇرىغا قويغان ھەمدە تۈركىي خەلقلەرنىڭ كۇيشۇناسلىقىدىكى مۇزىكىلىق ئاكۇستىكا، ئىنتېرۋال، رېتىم مەسىللىرى توغرىسىدا چوڭقۇر چۇشەنچىلەرنى بەرگەن. ئۆيغۇر سىنا ئوتتۇرىغا قويغان ئون ئىككى كۇي شەكلى مۇنداق:

1. ردھاوی	2. ھۇسەينى
3. راست	4. ھىجاز
5. ئۇزۇچە شىمە	6. بۇزروك
7. ئىراق	8. ئىسپاھان
9. ناۋا	10. ئوششاق
11. زەنگۇلە	12. سەلىقە

لېكىن بۇ ناملار ئەينى ۋاقىتتا يۈرۈشلەشكەن كۈيلەر سېكلىنى ئاڭلاتماستىن، كۈيلەرنىڭ ئاكوستىكىلىق ئورۇنلىرىنى بىلدۈرىدىغان ئاتالغۇ سۈپىتىدە قوللىنىلغان.

ئىبنى سىنانىڭ ئەنە شۇ مۇزىكا نەزەرىيىسى ئاساسىدا ئەزەربەيجاندا ياشىغان مۇزىكىشۇناس سەيفىدىن ئابدۇلمۇئىمن ئىبنى يۈسۈف ئەل-ئۇرماۋى (مىلادى 1216 — 1294 - يىللار) «كىتاب ئەل-ئەدۋار» (دائىرىلەر توغرىسىدا كىتاب) دېگەن ئەسىرىدە كۈيلەرنىڭ ئون ئىككى دائىرە بويىچە شەكىللىنىش قائىدىلىرىنى بايان قىلىپ، «مۇقام» دېگەن ئاتالغۇنى تۇنجى بولۇپ ئوتتۇرىغا قويغان.

دېمەك، ئەبۇ ئەلى ئىبنى سىنا ئەل فارابىغا ئوخشاش، ئۇيغۇر «ئون ئىككى مۇقامى» ھەمدە شەرق خەلقلىرى مۇقاملىرىنىڭ ئىسلامىيەتتىن كېيىنكى تەرەققىياتى ۋە سىستېمىلىشىشى ئۈچۈن ئۆچمەس تۆھپە قوشقان ئالىمدۇر.

مەۋلانا لۇتفى

(1366-1465)

نەۋائىنىڭ ئۇستازى، مەشھۇر شائىر، مۇزىكشۇناس مەۋلانا لۇتفىنىڭ تارىخىي شەخسىيتى ھەققىدە ھازىرغىچە ئېنىق مەلۇمات يوق. ئۇنىڭ شاگىرتى ھەزرىتى ئەلىشىر نەۋائىنىڭ مەلۇماتىغا قارىغاندا، لۇتفى ھېرات يېنىدىكى بىر يېزىدا تۇغۇلۇپ، 99يىل ئۆمۈر كۆرۈپ، شۇ جايدا ۋاپات بولغانلىقى مەلۇم. 19-ئەسىردە ئۆتكەن تارىخچى ۋە مۇزىكشۇناس موللائىسمەتۇللا بىننى موللا نېمەتۇللا مۆجىزى ئۆزىنىڭ «تەۋارىخي مۇسقىيۇن» ناملىق ئەسىرىدە: «بۇ ئەزىز مۇشۇ موغۇلستاندىن ①ئىدى. ئۇ ئالىملىقتا ھەزرىتى ئەلىشىر نەۋائىدەك، ھېكمىلىقتا ھەزرىتى ئىبنى سىنادەك، شائىرلىقتا ھەزرىتى ئەمىر نىزامىدىن ئەلىشىر نەۋائىدەك، نەغمىچىلىكتە قىدىرخاندەك ئىدى. بۇ ئەزىز بىلمەيدىغان ئىلىم يوق ئىدى. زامانىنىڭ ئەڭ كاتتا ئالىمى ئىدى. ئۇنىڭ قولىدا 500دىن ئارتۇق ئالىم ۋە قارىي تەربىيىلىنىپ چىقتى. 200چە كىشى مۇزىكا ئىلمىدە كامالەت تېپىپ ماھارەت كۆرسەتتى. ئۇ 20دىن ئارتۇق كىتاب

① موغۇلستان ـــ ئەسلىدە شەرقتە قاراشەھەر، غەربتە ھازىرقى ئۇتتۇرا ئاسىيادىكى پەرغانە شەھرىنىڭ غەربى، شىمالدا كۆكچى دېڭىز (بالقاش كۆلى)، جەنۇبتا قاراقۇرۇمغىچە بولغان ھەم شىمالىي شىنجاڭدىكى جۇڭغار ۋە جەنۇبىي شىنجاڭ (ماڭلاي سۇيە) قاتارلىق رايونلار تارىختا «موغۇلستان» دەپ ئاتىلىدۇ. بۇ موڭغۇللار (چاغاتاي ئەۋلادلىرى) ھۆكۈمرانلىق قىلغان رايون دېگەنلىك بولىدۇ.

یازدی » (1) دەپ مەلۇمات بېرىدۇ. بۇ مەلۇماتقا قارىغاندا، ئۇ ئەسلى موغۇلستانلىق (شىنجاڭلىق) بولۇپ، ئىلىم تەھسىل قىلىش ئۈچۈن ھېراتقا بارغان بولۇشى مۇمكىن.

دېمەك، لۇتفى ھىجرىيە 878-يىلى (مىلادى 1465-يىلى) 99 يېشىدا ۋاپات بولغان. ئۇنداقتا، ئۇنىڭ ھىجرىيە 779-يىلى (مىلادى 1366-يىلى) تۇغۇلغانلىقى مەلۇم بولىدۇ.

لۇتفىنىڭ زامانىمىزغىچە يېتىپ كەلگەن « گۈل ۋە نەۋرۇز » ناملىق مەسنەۋى لىرىك داستانى (1411-يىلى يېزىلغان، 120 باب، 2400 مىسرا) ۋە 280 غەزەل، ئىككى قەسىدە، ئون سەككىز قىتئەدىن تەركىب تاپقان « دىۋان لۇتفى » ناملىق شېئىر توپلىمى بار. يەنە ئۇنىڭ 15-ئەسىردىكى تارىخچى شەرىپىدىن ئەلى يەزدىنىڭ « زەپەر نامە » ناملىق ئەسىرىنى پارسچىدىن تۈركچىگە (ئۇيغۇرچە) تەرجىمە قىلغانلىقى مەلۇم. يەكەن ھۆكۈمدارى تاجى مۇھەممەت بەگنىڭ مەلۇماتىغا قارىغاندا لۇتفىنىڭ يەنە « مەئنۇل ھەقايىق » (« ھەققەتلەر شەرھى ») ناملىق يەنە بىر داستانى بولۇپ، 1892-يىلى « دەخلۇلجان ئەبۇۋا بولجاھان » دېگەن نام بىلەن نەسرگە ئايلاندۇرۇلۇپ شەرھلەپ چىقىلغان. لېكىن بۇ داستان زامانىمىزغا يېتىپ كېلەلمىگەن. ئۇنىڭ يەنە « لۇتفى تۈيۈقلىرى » ناملىق بىر توپلىمى بولۇپ، بۇ ئەسەرنىڭ قولىيازمىسى ھازىر ئىستامبۇل ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ كۈتۈپخانىسىدا ساقلىنىۋاتقانلىقى مەلۇم.

لۇتفى شېئىرلىرى يالغۇز ئۇيغۇرلار ئىچىدە ئەمەس، بەلكى ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تۈركىي خەلقلەر، جۈملىدىن پۈتكۈل ئىسلام-تۈرك مەدەنىيىتى تارىخىدا ناھايىتى چوڭ رول ئويناپدۇ. ئۇ ئۆز دەۋرىدىلا « شېئىرىيەت پادىشاھى » دەپ نام ئالغان. تارىخچى خاندەمىر

(1) مۆجىزى: « تەزكىرەي مۇسىقىيۇن ». مىللەتلەر نەشرىياتى، 1982-يىل، 64-بەت.

16-ئەسىردە يازغان «مەكارىمۇل ئەخلاق» ناملىق ئەسىردە «ئۆزىنىڭ سەنئەتكارلىقى، گۈزەل ئەسەرلىرى بىلەن دۇنيادا بىردىنبىر سانالغان لۇتفى ئىدى. ئۇنىڭدىن ئىلگىرى تۈركىي تىلدا بىرەر كىشى ئۇنىڭدىن ياخشىراق شېئىر ئېيتالمىغان» دەپ لۇتفىغا يۇكسەك باھا بەرگەن.

لۇتفى ئۆز زامانىسىنىڭ بۇيۇك مۇتەپەككۇرى، مەشھۇر سۆز سەنئەتكارى ئىدى. ئەلىشىر نەۋائىنىڭ ئېيتىشچە، تۈركىگويلۇقتا ئۇنىڭ شۆھرىتى ئىراققا قەدەر كەڭ يېيىلغان بولۇپ، پارسىگويلۇقتا ئۇ ئەينى دەۋرنىڭ ئۇلۇغ پارس شائىرلىرىغا تەڭلىشەلەيدىغان سۆز ئۇستىسى ئىدى. لۇتفى ئۆزىنىڭ بۇيۇك ئىستېدادىي ۋە ئىجادىي ئەمگەكلىرى ئارقىلىق ئەلىشىر نەۋائىغا ھەقىقەتەن زور تەسىر كۆرسەتكەن. شۇڭلاشقا نەۋائى ئۆزىنىڭ «مەجالسۇن نەفايىس» (نەپىس كىشىلەر مەجلىسى) ناملىق ئەسىردە لۇتفىنىڭ 2-مەجلىسكە كىرگۈزۈپ، «مەلىكۇل كەلام» (سۆز پادىشاھى) دەپ ئاتىغانىدى. نەۋائىنىڭ يەنە ئۇنىڭ سەككاكى بىلەن بىرگە قوشۇپ «ئۇيغۇر ئىبارەتنىڭ قوسھاسىدىن ۋە تۈرك ئەلفازىنىڭ بولغاسىدىن مەۋلانە سەككاكى ۋە مەۋلانە لۇتفى رەھمەتۇللا كىم ھەر بىرىنىڭ شېرىن ئەسەرياتى ئىشتەھارى تۈركستاندا بىغايەت ۋە بىرىنىڭ لەتىف غەزەلياتى ئىنتىشارى ئىراق ۋە خوراساندا بىنە ھايەتەۋر...» (ئۇيغۇر ئىبارىلىرىنىڭ ئۇستىلىرىدىن، تۈرك تىلىنىڭ ماھىرلىرىدىن ئاللانىڭ مەرھىمىتىگە ئېرىشكەن مەۋلانە سەككاكى ۋە مەۋلانە لۇتفىدۇركى، ھەر بىرىنىڭ تاتلىق شېئىرلىرىنىڭ شۆھرىتى تۈركستاندا چەكسىز شۆھرەت قازاندى ۋە ھەر بىرىنىڭ يېقىملىق گۈزەل غەزەللىرى ئىراق ۋە خوراساندا ئۇزۇلمەي تارقالماقتا...» دەپ تەرىپلىشىمۇ لۇتفىنىڭ نەۋائىغا بەرگەن تەسىرىنىڭ ئىنتايىن چوڭلۇقىنى ئىسپاتلايدۇ.

نەۋائى ئۆزىنىڭ «مۇھاكىمەتۇل لۇغەتەيىن» ناملىق ئەسىردە ئۇستازى لۇتفىنى ئۇلۇغ پارس شائىرلىرىدىن سەئدى

ۆه هاپىز شىرازىلار بىلەن بىر قاتاردا قويۇپ تىلغا ئالغان.

لۇتفىنىڭ ئىجادىي پائالىيىتى ھەققىدىكى كۆپلىگەن ماتېرىياللاردا ئۇ يالغۇز تولغان شائىر بولۇپلا قالماستىن، ئەتراپلىق يېتىلگەن ئالىم ۆه مۇزىكىشۇناس ئىكەنلىكى بايان قىلىنىدۇ. لېكىن ئۇنىڭ شېئىرىي ئىجادىيەتلىرىدىن باشقا مۇسىقى ساھەسىدىكى ئىجادىيەتلىرى ھەققىدە كونكرېت مەلۇماتلارغا ئىگە ئەمەسمىز. شۇنداق بولسىمۇ نەۋائىنىڭ لۇتفى توغرىسىدىكى سۆزلىرىدە، ئەڭ مۇھىمى مۇجىزىنىڭ « تارىخىي رەشىدى » ، « تەۋارىخىي رەۋزەتۇسسەفا » ، « تەۋارىخىي ئەجەم » ، « تەۋارىخىي تەبرى » ، « تەۋارىخىي ھۆكۆما » ، « تەۋارىخىي ئەرەب » قاتارلىق ئۆز دەۋرىنىڭ نوپۇسلۇق يىرىك ئەسەرلىرىدىن پايدىلىنىپ يازغان « تەۋارىخىي مۇسقىيۇن » رىسالىسىدىكى بايانلىرىدا لۇتفىنىڭ مەشھۇر مۇزىكىشۇناس ئىكەنلىكىنى، مۇزىكا ئىلمىدە 200چە شاگىرت تەربىيىلىگەنلىكى قەيت قىلىنىدۇ. ئۇنىڭ « پەنجىگاھ » مۇقامىدىكى شېئىر تېكىستلىرى يۇقىرىقى پىكرىنىڭ توغرىلىقىنى ئىسپاتلايدۇ.

لۇتفى زامانىسىدا ھېرات بىر مەزگىل شائىر ۆه مۇزىكىشۇناسلار توپلانغان مەكتەپكە ئايلانغان. بۇ مەكتەپتە پوئېزىيە بىلەن مۇزىكا بىر-بىرىگە زىچ باغلىنىپ كەتكەن بولۇپ، ئۇنىڭ نەتراپىغا جەم بولغان ئاشۇ دەۋرنىڭ ئاتاقلىق شائىرلىرى مۇزىكا ئىلمىي بىلەنمۇ شۇغۇللىنىپ « ئون ئىككى مۇقام » نىڭ گۈللىنىشى ئۈچۈن ئۆچمەس تۆھپە قوشقان. ئەنە شۇ ئالىملارنىڭ بېشىدا ئۇستاز لۇتفىمۇ بار ئىدى. لۇتفى ۋاپاتىدىن كېيىن، ئۇنىڭ ئىشلىرىنى داۋاملاشتۇرۇپ، يۈكسەك پەللىگە كۆتۈرگەن ئەلىشىر نەۋائىنىڭ پۈتكۈل سەنئەت ساھەسىدە ئەنە شۇنداق ئالەمشۇمۇل شۆھرەت قازىنىشىدا (جۈملىدىن مۇزىكىشۇناسلىقتا) لۇتفىنىڭ ئۇستاز بولغانلىقى ھەممىگە ئايان. شۇڭلاشقا ئون ئىككى مۇقامنىڭ 15-ئەسىردىكى تەرەققىياتىغا ھەسسە قوشقان ئاتاقلىق مۇزىكا ئالىملىرى قاتاردا مەۋلانە لۇتفىنمۇ ھۆرمەت بىلەن تىلغا ئېلىشقا ئەرزىيدۇ.

ئابدۇراهمان جامى

(1414 ـ 1492)

مەشھۇر تاجىك ئالىمى، پەيلاسوپى، يازغۇچىسى مەۋلانا نۇرىددىن ئابدۇراھمان جامى مىلادى 1414-يىلى ئەسلى چاغاتاي خانلىقى تەۋەلىكىدىكى ھېرات شەھىرىدە دۇنياغا كەلگەن. ئۇ خوراسان دۆلىتىنىڭ 1-پادىشاھى سۇلتان ئەبۇ سەيىدمىرزا (مىلادى 1451-يىلى تەختكە چىقىپ، مىلادى 1468-يىلى ئۆلتۈرۈلگەن) ۋە خوراسانىنىڭ 3-پادىشاھى ھۈسەيىن بايقارا (مىلادى 1470-يىلى تەختكە چىقىپ، مىلادى 1505-يىلى ھېراتتا ۋاپات بولغان) نۇرىسىدا ئۇزۇن مۇددەت ئىشلىگەن. جامى ئۆز ئۆمرىدە «يۈسۈپ ۋە زۇلەيخا»، «لەيلى ۋە مەجنۇن» قاتارلىق مەشھۇر ئەدەبىي ئەسەرلەرنى يېزىپ، شەرق خەلقلىرى ئارىسىدا داڭق چىقارغان.

ئۇ ئېتنىك كېلىپ چىقىش جەھەتتىن، گەرچە تاجىك بولسىمۇ، لېكىن ئۇيغۇر ۋە باشقا تۈركىي خەلقلەرنىڭ 15-ئەسىرىدىكى تىل-ئەدەبىياتى ۋە سەنئىتىنىڭ تەرەققىياتى ئۈچۈن ئۆچمەس تۆھپە قوشقان. ئەدەبىيات-سەنئەت ساھەسىدە كۆپلىگەن شاگىرتلارنى تەربىيىلىگەن. مۇتەپەككۇر ئالىم، شائىر ئەلىشىر نەۋائىغا ئۇستاز بولغان. شۇڭا نەۋائى ئۆزىنىڭ كۆپلىگەن ئەسەرلىرىدە جامىنى: «ھۈرمەتلىك ئۇستازىم» دەپ تىلغا ئالىدۇ. بولۇپمۇ مۇزىكا ساھەسىدە جامىنىڭ نەۋائىغا كۆرسەتكەن تەسىرى چوڭقۇر بولۇپ، جامى بىلەن ناۋائى ئوتتۇرىسىدىكى كەسپىي دوستلۇق ئەينى

دەۋر مۇزىكا تارىخىدا چوڭ ئەھمىيەتكە ئىگە بولغان.

جامى ياشىغان دەۋلەردە ھېرات شەھىرى شەرق مۇزىكىچىلىقىنىڭ مەركىزى بولۇپ قالغانىدى. شۇ مەزگىللەردە ھۈسەيىن بايقارانىڭ سارىيىدا مەخسۇس «مۇزىكىچىلار ئۆيى» قۇرۇلغان بولۇپ، ئۇنىڭغا ئىران، ئەرەب، تۈرك، موغۇل، چىن ماچىن، ئالتاي قاتارلىق رايونلاردىن كەلگەن مۇزىكانتلار، مۇقامشۇناسلار، ناخشىچىلار توپلانغان. بۇ مۇزىكا مۇئەسسەسىگە مەۋلانە ئابدۇراھمان جامى، ھەزرىتى ئەلىشىر نەۋائى ۋە سىيىت ئەھمەت ناغرىچى قاتارلىقلار رەھبەرلىك قىلغان.

مۆجىزىنىڭ «تەۋارىخىي مۇسىقىيۇن» ناملىق ئەسىرىدە «بۇ ئەزىزنىڭ خىسلەتىدىن خىلمۇخىل كىتابلاردا تەرىپلەنگەن. ئۇنىڭ قانچىلىك قابىلىيەتلىك ئىكەنلىكىنى شۇنىڭدىن كۆرگىلى بولىدۇكى، ئۇ ئەمىرنىزامىدىن ئەلىشىر نەۋائىدەك ئالىمغا ھەمەم ئىلىم ۋە ئەمەللەر بويىچە ئۇستاز بولغان. نەۋائىدەك زاتنىڭ ئۇنى ئۇستازىم، پىرىم دېگەنلىكى ئۇنىڭ سۈپەت ۋە تەرىپى ئۈچۈن يېتەرلىكتۇر.» ... «بۇ ئەزىز ھەمەم ئىلىمدە ھەزرىتى فارابىدەك ماھىر ئىدى. ئۇنىڭ شائىر ھەم ئالىم بولغىنىدىن مەپتۇنلىقى تېخىمۇ كۈچلۈك ئىدى. تەمبۇر، ساتار، قالۇن قاتارلىق بارلىق سازنى ئۆز قولى بىلەن چالاتتى. ئۇ ئەجەم دېگەن بىر مۇقامنى ھەم ئۇنىڭ ئىككى مەرغۇلىنى ئىجاد قىلدى. نۇرغۇن شاگىرتلارنى مۇزىكا ئىلمىگە مۇكەممەل قىلىپ چىقاردى. بۇ پەن ھەققىدە «رىسالەئى دەۋۋار» (دەۋر قىلغۇچى رىسالىسى) ناملىق بىر كىتاب يازدى. ھەزرىتى ئەلىشىر نەۋائىمۇ بۇ پەننى ھەزرىتى جامىدىن ئۆگەندى» ① دەپ يازىدۇ. بۇ مەلۇماتلاردىن قارىغاندا، جامىنىڭ مۇزىكا نەزەرىيىسى ۋە ئەمەلىيىتى جەھەتلەردە يېتىشكەن

---

① مۆجىزى: «تەۋارىخىي مۇسىقىيۇن»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1982-يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 55-بەت.

مۇقامشۇناس ئىكەنلىكىنى بىلگىلى بولىدۇ. لېكىن جامى ئىجاد قىلدى دېيىلگەن ئەجەم مۇقامى ۋە ئۇنىڭ ئىككى مەرغۇلى ھەققىدە باشقا ھېچقانداق تېكىستالوگىيىلىك مەنبە بولمىغاچقا، ئۇنىڭ ئۇسسىنگە، ئەجەم مۇقامىنىڭ نامى جامى ياشىغان دەۋرلەردىن بۇرۇنقى تارىخىي مەنبەلەردە تىلغا ئېلىنغاچقا، مۆجىزىنىڭ بۇ مەلۇماتىنى ئىلمىي جەھەتتىن جەزملەشتۈرۈش قىيىن. شۇنداق بولۇشىغا قارىماي، بۇ مەلۇماتلار رىۋايەتلىك تارىخىي ھۆججەت سۈپىتىدە پايدىلىنىپ تەتقىق قىلىشقا ئەرزىيدۇ.

ئابدۇراھمان جامى مۇزىكا ئىلمى ھەققىدە «رىسالەئى مۇسىقى» (مۇزىكا ھەققىدە رىسالە) ناملىق بىر ئەسەر يازغان بولۇپ، ئۇنىڭدا 15-ئەسىرلەردە شەكىللەنگەن ئون ئىككى مۇقام: سىستېمىسىغا كىرگەن كۆيلەردىن راست، ئۇششاق، ناۋا، بوسلىك، ئىسپاھان، زېرەفكەندە (ياكى كۆچەك)، بۇزرۇك، زەنگۇلە، رەھاۋى، ھۈسەينى، ھىجاز، ئىراق قاتارلىق ناملىرىنى تىلغا ئالىدۇ① ھەمدە بۇ ناملارنى كۆيلەرنىڭ ئاكوستىكىلىق ئۇرۇنلىرىنى بىلدۈرىدىغان ئاتالغۇ سۈپىتىدە قوللىنىدۇ. دەرۋەقە، جامى تىلغا ئالغان بۇ كۆي ناملىرى بىلەن يۇرۇشلەشكەن ۋە سىستېمىلاشقان ھازىرقى ئون ئىككى مۇقامنىڭ ناملىرىدا ئوخشاشلىق بولسىمۇ، لېكىن مۇزىكا ئاكوستىكىسى جەھەتتە بۇلارنىڭ ئوتتۇرىسىدا مەنبە بىرلىكى بارلىقى ئېنىق.

---

① «ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامى ھەققىدە»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1992-يىل، 49-، 50-بەتلەر.

ئەلىشىر نەۋائى

ئۇيغۇر ۋە باشقا تۈركىي تىلدا سۆزلىشىدىغان خەلقلەرنىڭ كلاسسىك ئەدەبىيات-سەنئىتىنى راۋاجلاندۇرۇش ۋە گۈللەندۈرۈش ئۈچۈن ئاڭلىق ھالدا بارلىق ھاياتىنى سەرپ قىلغان ئۇلۇغ مۇتەپەككۇر، شائىر ۋە مۇقامشۇناس نىزامىدىن ئەلىشىر نەۋائى مىلادى 1441-يىلى 9-فېۋرالدا ھېرات① شەھىرىدە دۇنياغا كەلگەن 15-ئەسىردە نەۋائى بىلەن زامانداش ئۆتكەن مەشھۇر تارىخچى مىرزا ھەيدەر قەشقەرىنىڭ «تارىخىي رەشىدى» ناملىق كىتابىدا: نەۋائى «ئەسلى ئۇيغۇر باخشىلىرىدىن ئىدى. ئۇنىڭ ئاتىسىنى كىچىككىنە باخشى دەپ ئاتىشاتتى، ئادەتتىكى كىشىلەردىن ئىدى» ② دەيدۇ.

بۇ مەلۇماتنى ئا. ن. سىمنوۋ، ئەھمەد زەكى ۋەلىدى توغان، ئىززەت سۇلتانوۋ قاتارلىقلارمۇ تەكىتلەپ ئۆتىدۇ.

ئەلىشىر نەۋائى 12 — 13ياشلىرىدىلا ئاتىسىدىن يېتىم قالغان، ئوبۇلقاسىم بابۇر شاھ ئۇنى تەربىيىسىگە ئالغان ۋە 15يېشىدىن باشلاپ ھۈسەيىن بايقارا بىلەن بىللە بابۇرشاھنىڭ سارىيىدا خىزمەت قىلغان.

نەۋائى باللىق دەۋرىدىلا ئۆز دەۋرىنىڭ ئۇلۇغ شائىرلىرىدىن

---

① ھېرات-ھازىرقى ئافغانىستاننىڭ غەربىدىكى قەدىمكى شەھەر.

② ئەسلى نۇسخىسىدا نەۋائى «ئەسلى بەيئەز بەخشيانى ئۇيغۇر ئەست. پەدەرى ئورا كىچىككىنە بەخشى، مىگوفتەنە مەردى بۇد ئەلئەرىم» دەپ يېزىلغان.

بىرى بولغان ئۇيغۇر شائىرى مەۋلانا لۇتفى (مىلادى 1465 ــ 1366) نى ئۆزىگە ئۇستاز قىلغان.

15-16-ئەسىردىلا شائىر بولۇپ تونۇلغان ئەلىشىر نەۋائى بابۇر شاھ تاھايىتى ياخشى كۆرەتتى. شۇڭا مىلادى 1456-يىلى بابۇر شاھ مەشھەتكە كۆچكەندە، نەۋائى ۋە ئۇنىڭ ساۋاقدىشى ھۈسەيىن بايقارانمۇ بىللە ئىلىپ ماڭىدۇ. 1457-يىلى بابۇر ئۆلكەندىن كېيىن، ھۈسەيىن بايقارا تەخت ئىگىلەش نىيىتىدە مەرۋىگە كېتىدۇ. نەۋائى مەشھەدتە قېلىپ ئوقۇشنى داۋاملاشتۇرىدۇ. بۇ جەريانداۋ ئۇ مەنتىقە، پەلسەپە، ماتېماتىكا پەنلىرى بىلەنمۇ شۇغۇللىنىدۇ ھەمدە فىردەۋسى، نىزامى، خىسراۋ دېھلەۋى، ئاتايى، لۇتفى قاتارلىق مەشھۇر شائىرلارنىڭ ئەسەرلىرىنى تىرىشىپ ئوقۇيدۇ. شۇنىڭدەك ئىجادىيەتكە قىزغىن بېرىلىپ، تۈركىي ھەم پارس تىللىرىدا نۇرغۇن شېئىرلارنى يازىدۇ. ئۇ ھەر ئىككى تىلدا گۈزەل شېئىرلارنى يازغىنى ئۈچۈن «زۇل لىسا نەين» (ئىككى تىللىق شائىر) دېگەن نام بىلەن ئەلئىچىدە شۆھرەت قازىنىدۇ.

نەۋائى 18-19-ئەسىرلىرىدا ئالىم ۋە شائىر سەئىدىدىن قەشقەرىنىڭ شاگىرتى ئابدۇراھمان جامى (1492 ــ 1414) بىلەن تونۇشىدۇ ۋە ئۇنىڭ ئۆزىگە ئۇستاز تۇتىدۇ. ئابدۇراھمان جامى ئۆز زامانىسىنىڭ ئۇلۇغ مۇتەپەككۇرى ۋە مەشھۇر سەنئەتكارى بولۇپ، نۇرغۇن سەنئەتكار ۋە شائىرلارنىڭ ئۇستازى ئىدى. ئۇ ناۋائىنىڭ بەدىئىي تالانتىغا قايىل بولۇپ، ئۇنىڭغا ھەم شاگىرت، ھەم دوست، ھەم پەرزەنت قاتارىدا مۇئامىلە قىلىدۇ. شۇنداق قىلىپ، ئۇلارنىڭ ئارىسىدىكى چوڭقۇر دوستلۇق بىر ئۆمۈر بىر-بىرىنىڭ ئىجادىيىتىگە ھەمدەم بولۇپ، نۇرغۇن تارىخىي خاتىرىلەرنى قالدۇرغان.

1459-يىلى ئەبۇسەئىد (سۇلتان ئەبۇ سەئىد بىننى مۇھەممەت بىننى مىرانشاھ بىننى تۆمۈر) خوراسانىنىڭ پادىشاھى بولۇپ تەختكە چىققاندىن كېيىن، نەۋائى مەشھەدتىن ھىراتقا

قايتىپ كېلىپ ئەبۇ سەئىد ساريىغا خىزمەتكە كىرىدۇ. لېكىن ئەبۇ سەئىد ئۇچىغا چىققان زالىم پادىشاھ بولغاچقا، ئۇنىڭغا قارشى خەلق قوزغىلاڭلىرى پات-پات بولۇپ تۇراتتى. نەۋائى خەلقنىڭ زالىم ئەبۇ سەئىدكە قارشى نارازىلىق ھەرىكەتلىرىنى قوللايتتى ۋە ئۇلارغا چوڭقۇر ھېسسداشلىق قىلاتتى. شۇ سەۋەپتىن، نەۋائى ئەبۇ سەئىد باشچىلىقىدىكى ھاكىمىيەت بېشىدىكى جاھىل كۈچلەرنىڭ قارشىلىقىغا ئۇچراپ ئوردىدىن ھەمدە پايتەختىن ھېراتتىنمۇ ھەيدىلىدۇ. ئەلىشىر نەۋائىنىڭ بۇ كەسكىن زىددىيەتلەر ئىچىدە باشتىن كەچۈرگەن ھايات سەرگۈزەشتىلىرى ئۇنىڭغا چوڭقۇر ئىجتىمائىي پىلىم بېرىدۇ. بۇ پىلىم ئۇنىڭ ئىجادىيىتىنى چوڭقۇر ئىجتىمائىي ۋە يۈكسەك بەدىئىي ئەھمىيەتكە ئىگە تېما ۋە مەزمۇن بىلەن تەمىنلەيدۇ.

ئەلىشىر نەۋائى ئۆز ئەسەرلىرىنى ئاساسەن شۇ چاغلاردا ئۇيغۇر يېزىق تىلىنى ئاساس قىلغان «چاغاتاي تىلى»دا يازغان. ئۇ ئۆز ئىجادىيىتىدە شېئىرىيەتنىڭ خىلمۇخىل شەكىل ۋە ژانىرلىرىنى جارى قىلدۇرۇپ، ئاجايىپ پارلاق ئۇلگىلەرنى ياراتقان، 15-ئەسىر ئۇيغۇر-تۈركىي خەلقلىرىنىڭ لىرىك پوئېزىيىسىنى يۈكسەك چوققىغا كۆتۈرگەن.

نەۋائىنىڭ «خەزائىنۇل مەئانى» (مەنىلەر خەزىنىسى) دەپ ئاتالغان تۆت توپلامدىن تۈزۈلگەن «چاردىۋان»ى بىلەن بەش بۆيۈك داستاندىن تەركىب تاپقان «خەمسە»سى ئۇنىڭ ئىجادىيىتىگە ۋەكىللىك قىلىدىغان ئەڭ يىرىك نەمۇنىلەردۇر.

نەۋائى «خەزائىنۇل مەئانى»دەپ نام قويغان «چاردىۋان» 44803مىسرالىق 3130لىرىك شېئىرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بولۇپ، ئۇ «غەرايىبۇسسىغەر» (باللىق غارايىباتلىرى)، «نەۋادىرۇششەباب» (يېگىتلىك نادىرلىقلىرى)، «بەدايىئۇلۋەسەت» (ئوتتۇرا ياشلىق گۈزەللىكلىرى)، «فەۋائىدۇل كىبەر» (قېرىلىق پايدىلىرى)-دىن ئىبارەت تۆت توپلامدىن تۈزۈلگەن.

« خەمسە » 1483 - يىلىدىن 1485 - يىلغىچە ئىككى يىلدىن كۆپرەك ۋاقىت ئىچىدە تۈزۈلگەن بولۇپ، « ھەيرەتۈل ئەبرار » (ياخشى كىشىلەرنىڭ ھەيرانلىقى)، « پەرھاد - شېرىن » ، « لەيلى - مەجنۇن » ، « سەبئەئى سەييارە » (يەتتە سەييارە)، « سەددى ئىسكەندەرى » قاتارلىق 52مىڭ مىسرادىن ئىبارەت بەش مۇستەقىل داستاننى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

نەۋائى ئەسەرلىرى تېماتىك مەزمۇن ۋە بەدىئىي شەكىل جەھەتتىن خىلمۇخىل بولۇشتىن تاشقىرى، ھەجىم جەھەتتىكى چوڭلۇقى، تۇر ۋە ژانىر جەھەتتىكى كۆپ خىللىقى بىلەنمۇ كىشىنى ھەيران قالدۇرىدۇ. ئۇنىڭ تىل - ئەدەبىيات تەتقىقاتىغا ۋە باشقا تېمىلارغا ئائىت « مەجالىسۇن نەفائىس » (گۈزەللەر مەجلىسى)، « مۇھاكىمەتۈل لۇغەتەيىن » (ئىككى تىل ھەققىدە مۇھاكىمە)، « مەنتىقۇتتەيىر » (قۇشلار تىلى) قاتارلىق ئەسەرلىرىمۇ ناھايىتى زور ئىلمىي قىممەتكە، تارىخىي ئەھمىيەتكە ئىگە.

نەۋائى ئۇلۇغ مۇتەپەككۇر، تەڭداشسىز شائىر بولۇش بىلەن بىللە، يەنە ئۆز دەۋرىنىڭ مەشھۇر مۇقامشۇناسى ئىدى.

نەۋائى پوئېزىيە بىلەن مۇزىكا بىر - بىرى بىلەن زىچ باغلىق بولغان بىر پۈتۈن گەۋدە، دەپ چۈشىنەتتى. ئۇ « ياخشى شائىر بولۇش ئۈچۈن مۇزىكا ۋە ئۇنىڭ قانۇنىيەتلىرىنى بىلىش كېرەك » دەپ قارايتتى.

نەۋائىنىڭ شەرق مۇزىكىسى، جۈملىدىن ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامىنىڭ تەرەققىياتىغا قوشقان بۈيۈك تۆھپىسى تۆۋەندىكى نۇقتىلارغا مەركەزلىشىدۇ:

ئۇلۇغبەگ ۋاپاتىدىن كېيىن، ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ مەدەنىيەت مەركىزى سەمەرقەنتتىن ھېراتقا يۆتكەلدى. نەۋائى بۇ دەۋردە ئۆزبېكنىڭ پۈتۈن ھاياتىنى، ئىجادى ۋە تالانتىنى ئىنسانىيەتنىڭ بەخت - سائادىتى ئۈچۈن كۈرەشكە، ئىلىم - پەن ۋە سەنئەت تەرەققىياتىغا بېغىشلىدى.

بۇ دەۋردە نەۋائى بۇيۇك مۇزىكا ئۇستازلىرىنى، ئىستېداتلىق سازەندىلەرنى ئۆز تەربىيىسىگە ئالدى. نەتىجىدە ئەل فارابى دەۋرىدە شەكىللەنگەن ئۇن ئىككى مۇقام ـ يەنمۇ راۋاج تاپتى.

مۇقام مۇزىكىسى ساھەسىدە، بولۇپمۇ نەۋائى بىلەن ئابدۇراھمان جامى ئوتتۇرىسىدىكى ھەمكارلىق ۋە دوستلۇق كاتتا ئەھمىيەتكە ئىگە بولدى. جامىنىڭ نەۋائى تەشەببۇسى ۋە ياردىمى بىلەن يازغان «رىسالەئى مۇسىقى» (مۇزىكا ھەققىدە رىسالە) ناملىق ئەسىرىدە ئۇن ئىككى مۇقام، توغرىسىدا قىممەتلىك مەلۇماتلار بېرىلگەن. ئەينى ۋاقىتتا زەينەبىدىن ئەل ھۇسەيىن دېگەن ئالىم «قانۇنىي ئىلمى ۋە ئامالى مۇسىقى» ناملىق مۇزىكا دەرسلىكى يېزىپ، ئۇنى نەۋائىغا بېغىشلىغان. نەۋائىنىڭ تەشكىللاتچىلىقى ئاستىدا، ھېرات بىر مەزگىل مۇقامشۇناسلارنىڭ پائالىيەت مەكتىپىگە ئايلانغان. تارىخچى ھاپىزى ئەبرۇ بۇ ھەقتە مۇنداق يازىدۇ: «گۈزەل ۋە شوخ ئاۋازلىق ھاپىزلار ۋە سازەندىلەر ئىنتايىن نەپىس ساز چېلىپ، ئىران، ئەرەب، تۈرك، موغۇل، قەشقەرىيە، ئالتاي كۆيلىرىنى ناھايىتى شېرىن ۋە تەسىرلىك ئىجرا ئېتەتتى» ①.

نەۋائى مۇقام مۇزىكىلىرى ساھەسىدە تەشكىلاتچى بولۇپلا قالماي، ئۇ يەنە مۇزىكا ئالىمى ۋە داڭلىق سازەندە ئىدى. «تەۋارىخى مۇسقىيۇن» (مۇخىزى)دا: مۇزىكىنىڭ «سەككىزىنچى پەرى ھەزرىتى ئەمىر نىزامىدىن ئەلشىر نەۋائىدۇر. بۇ ئەزىزنىڭ ھەممە پەزىل-شاراپەتلىرى ئۆزى يازغان شېئىر كىتابلىرىدىن ئايان بولىدۇ. مەن ئۇنىڭ <كۇللىيات، چاردىۋان>لىرىدىن، <خەمسە>سىدىن ھەم بۇلاردىن باشقا، ئىلگىرى-كېيىن، ئاز-كۆپ

---

① «ئۆزبېك تېياترى»، تاشكەنت. ئۆزبېكستان «پەن نەشرىياتى»، 1975-يىل نەشرى، 232-بەت.

بولۇپ پۈتكەن 36پارچە كىتابىدىن بەھرىمەن بولۇپ، ئۇنىڭ خىسلەت ۋە ئىشق مۇھەببىتىدىن خەۋەردار بولدۇم. ئۇ مۇشۇنداق قىممەتلىك ئىلمىلارنىڭ ئۇستىگە، يەنە ئۆزىنىڭ پىر-ئۇستازى بولغان ھەزرىتى جامىدىن مۇزىكا ئىلمىنى ياخشى ئۆگەندى. ھەر كىچىسى ساتار ياكى تەمبۇر چېلىپ، ئۆزى يازغان غەزەللەر بىلەن ھەمىد ئېيتىپ بەھۇش بولۇپ كېتەتتى. ئۇ ناۋا دېگەن بىر مۇقامنى ئىجاد قىلىپ ئالەمگە تارقاتتى» ① دەپ يازىدۇ.

نەۋائىنىڭ «مەجالسۇن نەفايىس» ناملىق ئەسىرى مۇزىكا نەزەرىيىسى ۋە ئەينى دەۋردىكى مۇزىكىشۇناسلارنىڭ پائالىيىتىگە بېغىشلانغان بولۇپ، ئۇنىڭدا ئەينى دەۋردە مۇقام ۋە مۇزىكا بىلەن شۇغۇللانغان شائىرلارنىڭ رويخېتىنى كۆرسەتكەن ھەمدە ئۆزىنىڭ مۇزىكا ئۇستازى جامى، خوجا يۈسۈپ بۇرھان، تاغىسى مۇھەممەت ئىبلى غېربىي قاتارلىق شۇ زامانىنىڭ مەشھۇر سەنئەتكارلىرىنى ئەسلەپ ئۆتكەن②. ئۇ «مەھبۇبۇل قولۇپ» ئەسىرىنىڭ 2-بابى «مۇغەننى» (ناخشىچى) قىسمىدا مۇزىكا ۋە قوشاقنىڭ ئىمونتىئال تەسىرى ۋە تەربىيىۋى ئەھمىيىتىنى ناھايىتى يۇقىرى باھالايدۇ ھەمدە شۇ زامانىنىڭ مۇقام مۇزىكىلىرىدىن نەي، غىجەك، تەمبۇر، چاڭ، ئۇد، راۋاب، قوبۇز، قالۇن، چاغانە قاتارلىق مۇزىكا ئەسۋابلىرىنىڭ پەزىلەتلىرىنى تەرىپلەيدۇ. «خەمسە تۇل موتەھەييرىن» ناملىق ئەسىرىمۇ مۇزىكا نەزەرىيىسىگە بېغىشلانغان.

قىسقىسى، ئەلىشىر نەۋائى ھەم نەزەرىيە، ھەم ئەمەلىيەت جەھەتتىن ئۇن ئىككى مۇقامنىڭ راۋاجلىنىشى ۋە تاكامۇللىشىشى ئۈچۈن ئۆچمەس تۆھپە قوشقان داڭلىق مۇقامشۇناستۇر. ھازىرغىچە ئېيتىلىپ كېلىۋاتقان ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامنىڭ نۇرغۇن نەغمىلىرى

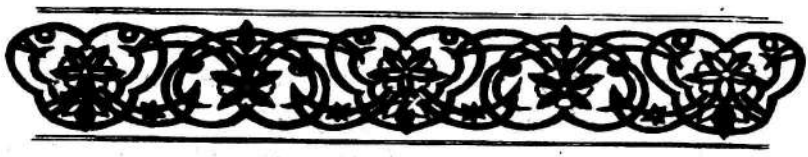
---

① مۆجىزى: «تەۋارىخىي مۇسىقىيۇن». مىللەتلەر نەشرىياتى، 1982-يىل نەشرى، 55-، 56-بەتلەر.

② نەۋائى: «تاللانغان ئەسەرلەر». III جىلد. 1948-يىل، ئۇزبېكچە نەشرى، 13-، 112-بەتلەرگە قارالسۇن.

(تەخمىنەن 50پىرسەنتتىن ئارتۇق تېكىستلەر)گە نەۋائى غەزەللىرى دەستلەنگەن. ئېھتىمال، نەۋائى دەۋرىدە مۇقامغا تېكىست قىلىنغان نەۋائى غەزەللىرى تېخىمۇ كۆپ بولۇشى مۇمكىن. بۇمۇ مۇقامنى كلاسسىك خاراكتېرگە ئىگە قىلغان مۇھىم ئامىللارنىڭ بىرى. شۇنداق دەپ ئېيتىشقا بولىدۇكى، سەئىدىيە خانلىقى دەۋرىدە مەلىكە ئاماننسا، قىدىرخان قاتارلىق مەشھۇر مۇقامشۇناسلارنىڭ رىياسەتچىلىكىدە، ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامى تولۇق رەتلىنىپ، چوڭ نەغمە، داستان ۋە مەشرەپتىن ئىبارەت ئۈچ قىسىم ئۆزئارا يۈرۈشلەشتۈرۈلگەن چوڭ تېپتىكى مۇزىكىغا ئايلىنىپ، ئون ئىككى مۇقام مەدەنىيىتى تارىخىدىكى دەۋر بۆلگۈچ ئەھمىيەتكە ئىگە دەۋرى باشلانغان دەپ قارالسا، ئۇنداقتا نەۋائى يېتەكلىگەن ھېراتتىكى مۇقامشۇناسلىق پائالىيىتى ۋە نەۋائىنىڭ بۇ ساھەدىكى تۆھپىسىنى مۇقام تارىخىدىكى يەنە بىر گۈللىنىش دەۋرى دېيىشكە بولىدۇ.

مۇھەممەت پالۋان (كۇچتۇڭگۇر)

مۇھەممەت پالۋاننىڭ تارىخىي شەخسىيتى ھەققىدە ھازىرچە ئىشەنچلىك تارىخىي مەنبەگە ئىگە ئەمەسمىز. زەھىرىددىن مۇھەممەت بابۇر ① نىڭ «بابۇرنامە» ناملىق مەشھۇر تارىخىي ئەسىرىدە ئېيتىلىشىچە، سۇلتان ھۇسەيىن مىرزا (ھۇسەيىن بايقارا) نىڭ بەگلىرىدىن، «مۇھەممەت بۇرۇندۇق بارلاس — چاكۇ بارلاس نەسلىدىندۇر. مۇھەممەت بۇرۇندۇق ئىبنى ئەلى ئىبنى بۇرۇندۇق ئىبنى جەھانشاھ ئىبنى چاكۇ بارلاستۇر. بابۇر مىرزىنىڭ قىشدا بەگ ئىدى... ئۆزلىرى خوراسانغا، سۇلتان ھۇسەيىن مىرزا قېشىغا باردى. مىرزىمۇ ئۇلارغا ياخشى ئېتىبار بەردى. مۇھەممەت بۇرۇندۇق ئىنتايىن بىلىملىك، ئىنتايىن سەردار كىشىدۇر. ئۇ، قۇشقا مەھلىيا ئىدى.» ②، «مۇزىكا ئىجادچىلىرىدىن باشقىلىرىغا ئوخشىمايدىغان بىرى پالۋان مۇھەممەت بۇ سەئىد ئىدى. پالۋانلىقتا ئالدىنقى قاتاردا تۇراتتى، شېئىر يازاتتى. كۈي-ناخشىلارمۇ ئىجاد قىلاتتى. چاڭگاھتىن ياخشى بىر ناخشىسى

① بابۇر (1530-1483) ئاقساق تۆمۇر ئەۋلادىدىن بولۇپ، ئاتىسى ئۆمەر شەيخ مىرزا، ئۇنىڭ ئاتىسى ئەبۇ سەئىد مىرزا، ئۇنىڭ ئاتىسى سۇلتان مۇھەممەت مىرزا، ئۇنىڭ ئاتىسى ئاقساق تۆمۇردۇر. بابۇر ئانا تەرەپتىن يەركەن خانلىقىنىڭ قۇرغۇچىسى سۇلتان سەئىدخان ۋە «تارىخى رەشىدى» نىڭ يازغۇچىسى مىرزا ھەيدەر بىلەن بىر نەۋرە بولىدۇ. بابۇر تارىختىكى مەشھۇر «ھىندىستان موغۇل ئىمپېرىيىسى» نىڭ قۇرغۇچىسىدۇر.

② بابۇر: «بابۇرنامە». مىللەتلەر نەشرىياتى، 1992-يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 317-، 343-، 344-بەتلەر.

بار، خۇش سۆھبەت ئادەم ئىدى. پالۋانلىق بىلەن مۇنچە خىسلەتلەرنى بىر يەرگە جەم قىلماق ئاجايىپ بىر ئىش.» ①
« بابۇرنامە »دىكى بۇ مەلۇماتلارغا ئاساسلانغاندا، پالۋان مۇھەممەتنىڭ ئەلىشىر نەۋائى بىلەن زامانداش ئىكەنلىكى ۋە ئۇلارنىڭ بىر قەبىلە (بارلاس) دىن ئىكەنلىكى، ھېراتتا ياشىغانلىقى، ھۈسەيىن بايقارانىڭ ھۈزۇرىدا بەگ بولغانلىقى، ھۈسەيىن بايقارا ۋاپاتىدىن كېيىن، ئۇنىڭ ئوغۇللىرى بەدىئۇز زامان مىرزا بىلەن مۇزەپپەر ھۈسەيىن مىرزا ھېرات تەختىگە ئولتۇرغان زامانلاردىمۇ ئۇلارنىڭ ئىشبارلىق پىشقەدەم بەگلىرىدىن بىرى ئىكەنلىكى مەلۇم بولىدۇ.

پالۋان مۇھەممەتنىڭ شەخسىيىتى ھەققىدە موللا ئىسمەتۇللا مۆجىزى « تەۋارىخىي مۇسىقىيۇن » ناملىق ئەسىرىدە بىرقەدەر كەڭ ۋە تولۇق مەلۇمات بېرىدۇ. مۇزىكىنىڭ « ئون تۆتىنچى پەرى ھەزرىتى پەھلىۋان مۇھەممەت كۆچتۆگۈردۇر. خۇدايىتائالا ئۆز ئۈستۈنلىكى ۋە كارامىتى بىلەن بۇ كىشىگە شۇنداق بىر قابىلىيەت ئاتا قىلغان ئىدىكى، ئۇ ھەم ئۇلۇغ ئۆلما، ھەم ئەڭ كاتتا ئەۋلىيا، ھەم زەربەردەست پەھلىۋان ئىدى. مىڭ يىللار ئۆتۈپ ئۇنىڭدەك پەھلىۋان چىقمىغان. ئۇ ھەم شائىر، ھەم نەغمىچى، ھەم زور باي ئىدى. شۇنىڭغا مۇۋاپىق ئۇنىڭدەك خۇش خۇلق، خۇش سۆز ئادەم يوق ئىدى. ئۇ يۈقىرىدا ئىسمى ئېيتىلغان ئۇلۇغ ئۈستازلار باراۋىرىدە مۇزىكا ئىلمى ھەققىدە ئەسەرلەر يازدى، پائالىيەتلەر ئېلىپ باردى. تۇرلۇك-تۇرلۇك ناخشا، تېكست، ئاھاڭلار ئىجاد قىلدى. ئۇ ئىشلىگەن مۇقام كۆيلىرىنىڭ بىرى چاھار زەرب بولۇپ، ھەممە ئۈستازلارنىڭ كۆيلىرىدىن ياخشى ھەم يېقىملىق بولغان ۋە تېزلا داڭ چىقارغانىدى. مەشھۇر ئىجادىي مۇقاملىرىنىڭ

---

① بابۇر: « بابۇرنامە »، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1992-يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 317-، 343-، 344-بەتلەر.

بىرى، چاھار زەرب، بىرى چارىگاھ مۇقامى ئىدى... شۇڭا خوراسان مەملىكىتىدە، ئىراق، سەمەرقەند ۋە يەركەن خەلقى ئىچىدە ئۇنى بىلمەيدىغان نەغمىچى يوق. يەنە بىرى، دوگاھ مۇقامى بولۇپ،... بۇ بابۇر سۇلتان نامىغا باغلىنىپ تولىمۇ تەسىرلىك ھەم مۇڭاپىق مۇقام بولغان. يەنە پەنجىگاھ مۇقامىنى ئىجاد قىلىپ، ئۇنىڭغا ھەزىرتى مەۋلانە كاتىبىنىڭ ① بىر شېئىرىنى سالغان ئىدىكى، ئۇنى ئاڭلىغان كىشى ھۇزۇرلىناتتى...» ،« بۇ ئەسەر بۇلاردىن باشقا، يەنە بەھىساب غەزەل، مۇقام، ئاھاڭلار ئىجاد قىلدى. مەشھۇرلىرى مۇشاۋىرەك، بايادەك ۋە يۇقىرىدا ئېيتىلغان چاھار زەرب، دۇگاھ، سىگاھ، چارىگاھ، پەنجىگاھلار بولۇپ، غەرب ۋە شەرق ئوتتۇرىسىدا مەشھۇردۇر...» ،« بۇ ئەسەرنىڭ ئۇلۇغلىقىنى شۇ يەردىن كۆرۈشكە بولىدۇكى، ئۇ ئەمىر نىزامىدىن ئەلىشىر نەۋائى ھەزرەتلىرىدەك ئالىيجاناب زات بىلەن قىرىق يىل ھەمسۆھبەت، دوست بولۇپ ئۆتتى. ئەگەر بۇ كىشىنىڭ تەبىئىتىدە زەررىچە ئەيىب بولسا ئىدى، نەۋائى ئۇنى دوستلۇققا قوبۇل قىلمىغان بولاتتى. ئەكسىچە، نەۋائى: < مەن پەھلىۋان مۇھەممەت كۆچتۈگگۈر بىلەن قىرىق يىل ھەمسۆھبەت بولدۇم، بۇ جەريانىدا كۆڭلۈم مالال بولغۇدەك ھېچقانداق ئىش ئۆتۈلمىدى، بەلكى دوستلۇق مۇھەببىتىمىز كۈندىن-كۈنگە ئېشىپ باردى > دەپ يازغان... بۇ ئەسەر شېئىرى مۇئەممانىڭ (مەنسى يوشۇرۇن شېئىر) ئىلمىدە دەۋرىنىڭ يېگانىسى، زامانىنىڭ نادىرى ئىدى. بۇ پەن توغرىسىدا ئۇ نۇرغۇن كىتابلار يازدى. شۇ زامانىدىكى شائىرلارنىڭ يۇزدىن بىرىدە مۇنداق قابىلىيەت يوق ئىدى. شائىرلار ھەرقانداق شېئىر يازسا پەھلىۋانغا كۆرسىتىپ ئۇنىڭ پىكرىنى قوبۇل قىلاتتى...» ،« مىڭ-مىڭلىغان كىشىلەر بۇ ئەسەرنىڭ قولىدا قۇرئان ياد ئالدى، شەرىئەت ئىلمىنى

---

① مەۋلانا كاتىبى-مىلادى 15-ئەسىردە ئۆتكەن مەشھۇر ئىران شائىرى، ھىجرىيە 839-يىل(مىلادى 1435-يىلى) ئاستراباتتا ۋاپات بولغان.

ئۆگىنىپ ئالىم بولدى. ئۇ ھەربىي ئىلمىدە سۇلتان ھۈسەيىن باھادىرخاننىڭ پۈتۈن قوشۇنىغا ئۇستاز ئىدى. ئۇ، شائىرلارنىڭمۇ ئۇستازى ئىدى. مۇزىكا ئىلمىدىمۇ ھەرخىل مۇقاملارنى ۋە مىڭلىغان شاگىرتلارنى يادىكار قىلدى... پەھلىۋان بىر كۈنى تۈيۈقسىزدىن بەھوش بولۇپ يىقىلغىنىچە ئالەمدىن كەتتى. پادىشاھىدىن گادايغىچە پۈتۈن خوراسان خەلقى ھازىدار بولۇپ، گويا قىيامەت قايىم بولغاندەك بىر ئەھۋال يۈز بەردى. ئۆزى ھايات ۋاقتىدا راسلاپ قويغان ۋە ھەر كېچىسى كىرىپ ئىستقامەت قىلىپ كەلگەن نىمەتى ئاباتتىكى يەرلىكىگە ھىجرىيە 899-يىلى (مىلادى 1443-1444-يىلى) دەپنە قىلىندى.① »

مۇجىزىنىڭ يۇقىرىقى بايانىدىن ئىككى نۇقتا دىققەتكە سازاۋەرگى، بىرى، پەھلىۋان مۇھەممەت ھەقىقەتەن مۇجىزە سۈرەتلىگەندەك، ئۆز دەۋرىنىڭ مەشھۇر شائىرى ۋە تەگدىشسىز مۇقامشۇناسى ھېسابلىنىدۇ. چۈنكى « تەۋارىخىي مۇسىقىيۇن » دا تىلغا ئالغان ئۇن يەتتە نەپەر مۇزىكا « پىرى » نىڭ ئىچىدە ئەڭ تەپسىلىي تونۇشتۇرۇلغىنى ۋە كۆپ سەھىپە ئاجرىتىلغىنى مۇزىكىنىڭ « ئۇن تۆتىنچى پىرى » سۈپىتىدە تونۇشتۇرۇلغان ئەنە شۇ پالۋان مۇھەممەت تىنۇر.

دەرۋەقە، بۇ زاتنىڭ مۆجىزى تىلغا ئالغان شېئىر-دىۋانلىرى ۋە مۇزىكا ئىجادىيەتلىرى يازما ھالدا دەۋرىمىزگىچە يېتىپ كېلەلمىگەن. ئەمما شۇنى قەيت قىلىشقا بولىدۇكى، مۆجىزى بۇ قىممەتلىك ئەسىرىنى يېزىشتىن ئاۋۋال پالۋان مۇھەممەتنىڭ مۇناسىۋەتلىك ئەسەرلىرىنى كۆرۈپ، ئۇنىڭدىن پايدىلانغان ياكى پالۋان مۇھەممەتكە بېغىشلانغان تارىخىي ئەسەرلەرنى تولۇق ئوقۇپ چىققان. بۇ پىكرىمىزنى « تەۋارىخىي مۇسىقىيۇن » غا يازغان مۆجىزىنىڭ كىرىش سۆزىدىكى تۆۋەندىكى قۇرلار ئىسپاتلاپ بېرىدۇ: بۇ ئالىي

---

① مۆجىزى: « تەۋارىخىي مۇسىقىيۇن ». مىللەتلەر نەشرىياتى. 1982-يىل نەشرى، 59-، 63-بەتلەر.

ئەمرنى بىجا كەلتۈرۈش ئۈچۈن مۇناسىپ تارىخ تەزكىرىلەرنى يىغىپ، « تارىخى رەشىدى » ،« تەۋارىخى تەبىرى » ،« تەۋارىخى رەۋزە تۇسسەفا » ،« تەۋارىخى ھۆكۈما » ،« تەۋارىخى ئەجەم » ،« تەۋارىخى ئەرەب » لەردىن ئاساس تاللىدىم ھەم زور ئالىم، مۇزىكا ئۇستازلىرىدىن فىساغوروس، فارابى، پەھلۋان مۇھەممەت كۆچتۈگگۇر، ئەمىر نىزامىدىن ئەلىشىر نەۋائى پىرىمنىڭ بۇ پەن ھەققىدە يازغان كىتاب ۋە رىسالىلىرىدىن پايدىلاندىم » ①.

شۇڭا مۇجىزىنىڭ پالۋان مۇھەممەت توغرىسىدىكى بايانلىرىنى ئىشەنچلىك (گەرچە بەزى مۇبالىغىلەر بولسىمۇ) دېيىشكە بولىدۇ. لېكىن مۇجىزى بۇ زاتنىڭ ۋاپات بولغان يىلى ھەققىدە يېگلىشقان. « بابۇرنامە » دە پالۋان مۇھەممەت سۇلتان ھۇسەيىن بايقارا ۋاپات بولغان دەۋرلەردە (مىلادى 1505-يىللىرى) تېخى ھايات ئىكەنلىكىنى يازىدۇ. مۇجىزمۇ ئەلىشىر نەۋائىنىڭ پالۋان مۇھەممەتكە بېغىشلىغان « ھالەتى پەھلۋان مۇھەممەت » ئەسىرىدىن مىسال قىلىپ، « نەۋائى پەھلۋان مۇھەممەت بىلەن قىرىق يىل ھەمسۆھبەتتە بولغان » لىقىنى يازغان. بۇ پاكىتلار ئەمەلىيەتكە ئۇيغۇن بولۇپ، پەھلۋان مۇھەممەتنىڭ نەۋائىدىن كېيىن ۋاپات بولغانلىقى مەلۇم.

دېمەك، پالۋان مۇھەممەت دوستى ئەلىشىر نەۋائى بىلەن بىللە ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامىنىڭ تەرەققىياتى ئۈچۈن ئۆچمەس تۆھپە قوشقان بۈيۈك مۇقامشۇناستۇر.

---

① مۇجىزى،« تەۋارىخى مۇسىقىيۇن » ، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1981-يىل نەشرى، 50-بەت.

سۇلتان سەئىدخان

(1484-1533)

سۇلتان سەئىدخان مەشھۇر يەركەن خانلىقىنىڭ (مىلادى 1514-1679-يىللار) قۇرغۇچىسى، ئاتاقلىق شائىر، ھەربىي ئالىم، داڭلىق مۇزىكانت ۋە مۇقامشۇناس.

سەئىدخاننىڭ قاچان، قەيەردە تۇغۇلغانلىقى ھەققىدە ماتېرىياللاردا ھەرخىل مەلۇمات بېرىلگەن. ھاجى ئەھمەتنىڭ «دېگىز ئۇنچىلىرى» ناملىق كىتابىدا سەئىدخان 1495-يىلى تۇغۇلغان دېيىلسە، ئابدۇرېھىم سابىق تۇزگەن «ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى تارىخى»دا مىلادى 1466-يىلى شەرقىي چاغاتاي خانلىقىنىڭ دەسلەپكى مەركىزى ئاقسۇدا تۇغۇلدى، دېيىلدۇ؛ خەلق نەشرىياتى نەشر قىلغان «غەربىي رايون مەدەنىيىتىدىكى مەشھۇر زاتلار» (خەنزۇچە) دېگەن كىتابتا 1485-يىلى تۇغۇلغان دېيىلسە، ۋ.غوپۇر، ئە.ھوسەيىن تۇزگەن «ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى تىزىملىرى»دا 1484-يىلى تۇغۇلغان، دېيىلدۇ. بىزنىڭچە 1484-يىلى تۇغۇلدى، دېگەن مەلۇمات بىر قەدەر ئىشەنچلىك. چۈنكى كۆپلىگەن مەنبەلەردە يەركەن خانلىقىنىڭ قۇرۇلغان يىلى مىلادى 1514-يىلى بولۇپ، سۇلتان سەئىدخان 30يېشىدا خانلىق تەختىگە چىققانلىقى، 20يىل خانلىق تەختىدە ھاكىمىيەت يۈرگۈزۈپ، 1533-يىلى تىبەتنى بويسۇندۇرۇپ يەكەنگە قايتىش سەپىرىدە ئالى ئېغىزلىكىدە ئىس ئېلىپ كەتكەنلىك سەۋەبى بىلەن شۇ يىلنىڭ ئاخىرى يولدا ۋاپات بولغانلىقى ئېيتىلىدۇ.

سەئىدخانىنىڭ دادىسى سۇلتان ئەھمەتخان نەسەپ جەھەتتىن چاغاتاي ئەۋلادىدىن مۇسۇلمان ئىدى. ئۇ ئۇيغۇرلىشىپ كەتكەن مۇغۇلستان خانى تۇغلۇق تۆمۈرنىڭ نەۋرىسى بولۇپ، ئوقۇمۇشلۇق ھەربىي سەركەردە ئىدى. سەئىدخانىنىڭ چوڭ دادىسى يۇنۇسخان بۇيۇك ئالىم، ئاستىرونوم مىرزا ئۇلۇغبەگنىڭ ياردەمى بىلەن مەشھۇر ئالىم مەۋلانا ئەلى يەزدىگە شاگىرت بولغان، ئۇنىڭدا 12 يىل ئوقۇپ، ئۆز دەۋرىنىڭ بۇيۇك ئالىمى بولۇپ يېتىشكەن. سەئىدخانىنىڭ دادىسى ئەھمەتخان يونۇسخاندىن بۇئاستە تەربىيە ئالغان ۋە ئوغلى سەئىدخاننى كىچىك چېغىدىن تارتىپلا ئىلىم-مەرىپەت سۈيى بىلەن يۇغۇرغان. سەئىدخان بەنە بىر نەۋرە تۇغقىنى، ھەربىي ئالىم ۋە شائىر ئوبۇلقاسىم بابۇر بىلەن بىر مەزگىل ھەمسۆھبەت بولۇپ، ئۆز ئانا تىلىدىن باشقا ئەرەب، پارس تىللىرىنى ناھايىتى پۇختا ئۆگەنگەن. شۇنىڭ بىلەن ئۇ، 20ياش ۋاقتىلىرىدىلا ئۆز دەۋرىنىڭ ئىقتىدارلىق ئالىمى بولۇپ تونۇلغان.

سەئىدخانىنىڭ بۇئاستە تەربىيىسى ئاستىدا يېتىشكەن تارىخشۇناس مىرزا ھەيدەر كوراگان «تارىخى رەشىدى» (زەيلى) ناملىق ئەسىرىدە سەئىدخانىنى مۇنداق تەرىپلىگەن: «سەئىدخان كۆچلۈك مەرىپەتپەرۋەر مەدەنىيەت ئاشناسى ئىدى... ئۇنىڭ دەۋرىدە قەشقەرنىڭ مەدەنىيەت ھاۋاسى نۇرلاندى، سەئىدخان ئېسىل، نىجاتكار ۋە ئالىيجاناب كىشى ئىدى، تەكەللۇپنى ياخشى كۆرمەيتتى. بۇنىڭدىن باشقا، جەسۇر ۋە جەڭگىۋار بولۇپ، سىپاگەرچىلىكتە قوماندان ئىدى.» «سەئىدخان خەتتاتلىق، شېئىرىيەت، ھەلچىلىك، تامغىچىلىق، زەرگەرلىك، نەققاشچىلىق، مىمارچىلىق، ساز چىلىق، ئوق ئۆتمەس تۆمۈر كېيىم ياساش، ئوق، قېلىچ، نەيزە ياساش، مېتال ئايرىش قاتارلىق ھۈنەر-سەنئەتلەردە ئۆز دەۋرىنىڭ ئىقتىدارلىق كاملى ئىدى. سەنئەتنى قىزغىن سۆيەتتى. ئۇد، ساتار، تەمبۇر، چاھارتار (تۆت تار) غىجەكلەرنى

ياخشى چالاتتى. تۇركچه، پارسچه بەھۆزۇر شېئىر يازالايتتى. قىسقىسى، ئۇ ھەم ئەلەم، ھەم قەلەم ساھەسىنىڭ ئۇستىداتلىق ماھىرى ئىدى.»

سۇلتان سەئىدخان يۇقىرىقىدەك سۆيەتلىرى بىلەن ئوتتۇرا ئاسىيا رايونلىرىدا ناھايىتى تېز شۆھرەت تاپقان ۋە كۆپ ھىمايىگە ئىگە بولغان. ئۇ «يەركەن خانلىقى» نىڭ خانى سۈپىتىدە ھاكىمىيەت بېشىدا تۇرغان مەزگىللىرىدە، ئالدى بىلەن پارچىلىنىپ كەتكەن فېئودال بۆلۈنمە بەگلىكلەرنى بىرلەشتۈرۈپ، قەشقەرنى مەركەز قىلغان «يەركەن خانلىقى» دائىرىسىدە (سەئىدخان دەۋرىدە شەرقتە قۇمۇلدىن غەربتە بەدەخشانغىچە بولغان رايونلارنىڭ ھەممىسى «يەركەن خانلىقى» غا قارايتتى) بىر قەدەر مۇقىم سىياسىي ۋەزىيەت تۇرغۇزغان. ھەرخىل ئىقتىسادىي ۋە مەدەنىيەت ئىسلاھاتلىرىنى ئېلىپ بارغان. بولۇپمۇ ئۇ مەرپەتنى قىزغىن سۆيگەچكە، ئۆز دەۋرىنىڭ بىلىم ئەھللىرىنى ئالاھىدە ئەتىۋارلىغان. ئەدەبىيات-سەنئەت ۋە باشقا پەنلەر بويىچە كۆپلىگەن شاگىرتلارنى تەربىيەلەپ يېتىشتۈرگەن. شۇنىڭ بىلەن سەئىدخان دەۋرىدە قەشقەر ۋە يەركەن قايتىدىن جانلىنىپ، يەنە بىر قېتىم مەدەنىيەت مەركىزىگە ئايلانغان.

سەئىدخان گەرچە ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامىنى توپلاش، رەتلەش ۋە يۇرۇشلەشتۈرۈشتەك دەۋر بۆلگۈچ تارىخىي ئەھمىيەتلىك خىزمەتكە ئۆزى بىۋاستە ئىشتىراك قىلمىغان بولسىمۇ، كۆڭلىگە ئاشۇنداق بىر يۈكسەك مۇددىئانى پۈكۈپ، بۇ ئىش ئۈچۈن ياخشى شەرت-شارائىت ھازىرلاشقا زور تىرىشچانلىق كۆرسەتكەن. ئەينى چاغدا ئۇ قاراخانىيلار دەۋرىدە قۇرۇلغان مەشھۇر «ساجىيە مەدرىسى» ئاساسىدا قايتا تىكلىگەن قەشقەر «خانلىق مەدرىسى» ۋە يەركەندە قۇرغان «خانلىق مەدرىسى» لىرى ھەمدە يەركەندىكى ئوردا كۆل بويىغا قۇرغان «دىۋانخانا» (خانلىق كۈتۈپخانا) شۇ ۋاقىتلاردا سەئىدىيە خانلىقى تەۋەسىدىلا

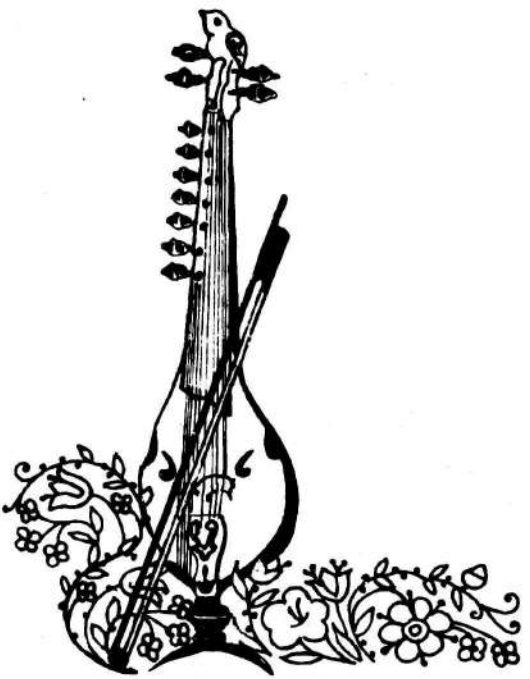
ئەمەس، بەلكى پۈتۈن ئوتتۇرا ئاسىيا بويىچە مەشھۇر بىلىم يۇرتلىرى ۋە ئىلمىي تەتقىقات ئورۇنلىرى ئىدى. بۇ ئىلىم يۇرتلىرىدا ئەرەب تىلى، پارس تىلى، ئوردە تىلى، ھېساب، تارىخ، مېدىتسىنا، ئاستىرونومىيە، دېھقانچىلىق، قول ھۈنەر قاتارلىق ئىلىملاردىن تاشقىرى ئەدەبىيات، مۇسىقى (مۇزىكاشۇناسلىق) قاتارلىق پەنلەر تەسىس قىلىنغان بولۇپ. ئۇنىڭ ئەتراپىغا ھەر قايسى جايلاردىكى مەشھۇر ئالىملار ئۈيۈشقانىدى. سەئىدخان دەۋرىدىكى قەشقەر ۋە يەركەنىڭ بۇنداق گۈللەنگەن ۋەزىيىتىنى خۇددى ئەلىشىر نەۋائى دەۋرىدىكى ھېراتنىڭ ۋەزىيىتىگە ئوخشىتىش مۇمكىن.

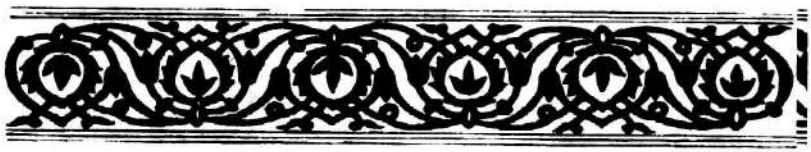
سەئىدخان يۇقىرىدا كۆرسەتكىنىمىزدەك تالانتلىق شائىر، مەشھۇر مۇسەننى ھەم موغەننىي (مۇزىكانت ھەم مۇقامچى) بولسىمۇ، ئۇنىڭ بۇ جەھەتتىكى ئىجادىيەتلىرى دەۋرىمىزگە تولۇق يېتىپ كېلەلمىگەن. پەقەت «تارىخى رەشىدى» دە ئۇنىڭ بىر قانچە پارچە شېئىرلىرى ئۆرنەك قىلىنغان:

قايسى گۈلشەنىڭ يۈزۈگدەك بىر گۈلى رەئناسى بار،
قايسى گۈلنىڭ بىر مېنىگدەك بۈلبۈلى شەيداسى بار.
ھۇر بىرلە جەننەتۈل-مەئۋانى كۆگلۈم نەيلەسۇن،
يارنىڭ كويىدا يۈزمىڭ جەننەتۈل مەئۋاسى بار.
لەئلىدىن خەتتى بودۇر ھەر دەم تىرىكلىككە نىشان،
خۇش نىشاندۇركى ئىكى قاشىدىن توغراسى بار.
بىر سۇجۇك سۆز بىرلا ئۆلگەن جىسمىم بەردىك ھەيات،
لەئلى جان بەخشىدە گويياكىم مەسىھ ئەنقاسى بار.
يۈزى ئۆزرە كاكۈلۈ زولفىن پەرىشان كۆرگىلى،
ئى سەئىد ئاشۇفتە كۆگلۈمنىڭ ئەجەب سەۋداسى بار.

سەئىدخاننىڭ بۇ شېئىرنى مۇقام ئاھاگىغا سېلىپ ئېيتقانلىقى مەلۇم. بۇ يەردە شۇنى ئېيتىش كېرەككى، سەئىدخان قۇرغان

« يەركەن خانلقى » دەۋرى « قاراخانىيلار خانلقى » دەۋرىدىن كېيىنكى ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ ئىككىنچى قېتىملىق گۈللىنىش دەۋرى ھېسابلانسىمۇ، لېكىن بۇ دەۋردە تىل جەھەتتە ئەرەب ۋە پارسلاشتۇرۇشقا كۆپرەك ئەھمىيەت بېرىلگەچكە، ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئەنئەنىۋى ساپلىقى كۆرۈنەرلىك بۇزۇلۇشقا ئۇچراپ، شۇ دەۋرنىڭ ئەدەبىياتى ۋە مۇزىكا تىلىدا ئەكس ئەتكەن. بۇنداق ھالەتنى سەئىدخان دەۋرى مەدەنىيىتىنىڭ ئەپسۇسلىنارلىق تەرىپى دېيىش مۇمكىن.

سۇلتان ئابدۇرەشىدخان

(1510-1570)

« يەركەن خانلىقى » (« سەئىدىيە خانلىقى ») دەۋرىدىكى ئۇيغۇر مەدەنىيىتى ۋە ئەدەبىيات-سەنئىتىنىڭ تەرەققىياتى ئۈچۈن ئۆزىنىڭ يۈرەك قېنىنى سەرپ قىلغان مەرىپەتپەرۋەر دۆلەت ئەربابى، تالانتلىق ھەربىي سەركەردە، شائىر ۋە مەشھۇر مۇقام ئۇستازى ئابدۇرەشىدخان سۇلتان سەئىدخاننىڭ ئوغلى بولۇپ، ھىجرىيە 915-يىلى (مىلادى 1509-1510-يىللىرى) پەرغانىدە تۇغۇلۇپ، ھىجرىيە 971-يىلى (مىلادى 1569-1570-يىللىرى) يەركەندە ۋاپات بولغان. ئۇنىڭ جەسىتى يەركەندىكى خانلار قەبرىستانلىقى « ئالتۇنلۇقۇم » غا دەپنە قىلىنغان.

مىلادى 1533-يىلى سۇلتان سەئىدخان ۋاپات بولغاندىن كېيىن، سۇلتان ئابدۇرەشىدخان « يەركەن خانلىقى » نىڭ ئىككىنچى ئەۋلاد خانىسى بولۇپ، دادىسىنىڭ ئىشلىرىغا ۋارىسلىق قىلىشقا باشلايدۇ. ئابدۇرەشىدخان بالىلىق ۋە ئۆسمۈرلۈك چاغلىرىدىن تارتىپلا ئىلىم-پەننىڭ ھەر قايسى تۈرلىرى بويىچە ئەتراپلىق بىلىم ھاسىل قىلىپ، ئۆز دەۋرىنىڭ خەلقپەرۋەر دۆلەت ئەربابى، مەشھۇر سىياسىيون، شائىر، سازەندە ۋە ئۇستا خەتتات بولۇپ يېتىشىدۇ. ئۇ دادىسى بىلەن بىللە كۆپ قېتىملىق ھەربىي يۈرۈشلەرگە قاتنىشىپ، ھەربىي ئىلىمنىمۇ پۇختا ئۆگىنىدۇ. ئۇ دادىسى سۇلتان سەئىدخاننىڭ، جۈملىدىن ئەينى دەۋردىكى مەرىپەتپەرۋەر كىشىلەرنىڭ تەسىرى نەتىجىسىدە كىچىكىدىن تارتىپلا ئىلىم-پەننى

قەدىرلەيدىغان، ئىلىم ئەھلىلىرىنى ھۆرمەتلەيدىغان، خەلقپەرۋەر بىر كىشى بولۇپ يېتىلىدۇ. ئۇ دۆلەتنى گۈللەندۈرۈش، قۇدرەت تاپقۇزۇشنىڭ ھەر تەرەپلىمە ئۇنۇملۇك چارە-تەدبىرلىرىنى تۈزۈپ سەئىدىيە خانلىقىنىڭ مەدەنىيىتىنى گۈللەندۈرۈش ئۈچۈن، خەلق ئارىسىدىكى تالانت ئىگىلىرىنى، قابىلىيەتلىك ئالىم، ئەدىبلەرنى، مۇزىكانت ۋە مۇقامشۇناسلارنى، ھۈنەرۋەنلەرنى ئۆز ئەتراپىغا توپلاپ، مەدەنىيەتنى ئۇرتاق گۈللەندۈرۈشكە جەلپ قىلدى.

مۇللا مىرسالىھ قەشقەرلىك «چىڭگىزنامە» ناملىق ئەسىرىدە: «ئابدۇرەشىدخان تىرەندازلىق (مەرگەنلىك) ۋە چابوكسۇۋار (چەۋەنداز) لىقتا ئۇلۇغ خان (سۇلتان سەئىدخاننى دېمەكچى. ئا) دىن ئېشىپ كەتتى. ئابدۇرەشىدخان پادىشاھ زادەئى دىلاۋەر ۋە مەردانە خۇش مەنزەر ۋەنكوسە يىگىرمە ئۇچ يېشىدا تەختخانىغە ئولتۇردى. شېئىر فارىسى ۋە تۈركىنى خوپ ئېيتۇر ئىدىلەر. خۇش سەۋاد ئىدى. ھەر نەچچە بى ئىملا خەت بولسە، خوپ يادا ئالغاندەك ئوقۇر ئېردى.» ① دەپ بايان قىلىنىدۇ.

گۈللەنگەن سەئىدىيە دەۋرى مەدەنىيىتىنىڭ ئاساسىي ئۇتۇقلىرى سۇلتان ئابدۇرەشىدخان دەۋرىدە مەركەزلىك ئىپادىلىنىدۇ. شۇڭا ئابدۇرەشىدخان دەۋرىدە ئەڭ پارلاق مەدەنىيەت دەۋرى ئېچىلىپ، ئۇيغۇر مۇزىكىچىلىقى، مۇقامچىلىقى دەۋر بۇلگۇچ ئالەمشۇمۇل مۇۋەپپەقىيەتلەرگە ئېرىشىدۇ.

شۇنداق دەپ ئېيتىشقا بولىدۇكى، سۇلتان ئابدۇرەشىدخانىنىڭ ئۇيغۇر مەدەنىيەت تارىخىدىكى ئەڭ مۇھىم تۆھپىسى، بولۇپمۇ ئۇيغۇر خەلقىنىڭ مۇزىكا مىراسلىرىنى توپلاش، رەتلەش ۋە بېيىتىش قاتارلىق جەھەتلەردە گەۋدىلىنىدۇ. ئۇ ئەينى دەۋردە ئۆزى باش بولۇپ خانلىق ئوردىسى يېنىدا مۇزىكا مۇئەسسەسى (ئورگىنى)، قۇرۇپ، ئۇنىڭغا مەشھۇر مۇقام ئۇستازى، شائىر قەدىرخان بىلەن

① «چىڭگىزنامە»، قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى، 105-بەت.

خوتۇنى مەلىكە ئامانىسانى باش يېتەكچى قىلىپ بەلگىلەيدۇ. بۇ مۇزىكا مەكتىپى ئەترايغا خانلىق تەۋەسىدىكى ئاتاقلىق مۇزىكىچىلار، مۇقامچىلار جەم بولۇشتىن تاشقىرى، يەنە ئىراق، ئىران، تەبرىز، خارەزىم، سەمەرقەند، ئەنجان، ئىستامبۇل، كەشمىر، بەلخ، شىراز قاتارلىق يىراق شەھەرلەردىن مۇزىكا ئۆگىنىشكە كەلگەن كۆپلىگەن شاگىرتلار جەم بولىدۇ.① شۇنىڭ بىلەن ئۇمۇمىيۈزلۈك ھالدا ئۇيغۇر خەلق كلاسسىك مۇزىكىسى ـــ ئون ئىككى مۇقامنى توپلاش، ئۆگىنىش، رەتلەش دولقۇنى ئەۋج ئېلىپ، ئون ئىككى مۇقامنى ئىلمىي ۋە سىستېملىق ھالدا يۇرۇشلەشتۇرۇش ئىشى رويابقا چىقىدۇ. بۇنى مۇقام تارىخىدىكى ئىككىنچى چوڭ گۈللىنىش باسقۇچى دېيىشكە بولىدۇ.

دېمەك، ئوتتۇرا ئەسىر جاھالىتى ئەۋج ئېلىپ، يېڭىلىق تەرەپدارلىرى مۇئەتتەسسىپ روھانىيلار ۋە سوپى-ئىشانلارنىڭ سۇيىقەستە ۋە زىيانكەشلىكلىرىگە ئارقا-ئارقىدىن ئۇچراۋاتقان بىر تارىخىي شارائىتتا، ئابدۇرەشىدخان مىسلىسىز جۇرئەت ۋە باتۇرلۇق كۆرسىتىپ، «ئون ئىككى مۇقام»نى رەتلەشكە يېتەكچىلىك قىلىپ كېيىنكى ئەۋلادلارغا مىراس قالدۇردى. شۇڭا بۇ تارىخىي تۆھپە قەدىرخان ۋە مەلىكە ئامانىسا بىلەن بىللە سۇلتان ئابدۇرەشىدخانغىمۇ مەنسۇپ، ئەلۋەتتە.

موللا مۇسا سايرامنىڭ «تارىخى ئەمنىيە» ناملىق ئەسىرىدە ئېيتىلىشچە: «ئابدۇرەشىدخان موللا، فازىل (شائىر) بولۇپ، فارىس ۋە تۈركىي نەزمىنى ياخشى ئېيتۇر ئىدى. ئىلمىي مۇسىقىدا گويا كى فىساغوروس سانى (ئىككىنچى فىساغوروس) ئىدىلەر.» «تارىخى رەشىدى» (زەيلى)دە ھەم سۇلتان ئابدۇرەشىدخاننىڭ سۆيەتلىرىنى تەرىپلەپ: «ئۇ مۇزىكا ئىلمىنى پۇختا بىلەتتى. بەلكى مۇزىكا

---

① مۇجىزىنىڭ «تەۋارىخىي مۇسىقىيۇن» ناملىق ئەسىرىنىڭ 58-بېتىگە قارالسۇن، مىللەتلەر ناشرىياتى، 1982-يىل نەشرى.

ئىلمىنىڭ مۇسەننىيسى ئىدى. ئۇ چاھارتار (تۆت تار)، دۇتار، قالۇن، تەمبۇر، راۋاب، ئۇد، غىجەكلەرنى ياخشى چالاتتى. ئابدۇرەشىدخان ساز چالغاندا ھەر قانداق بى مازاق (زەۋقى يوق) كىشىلەرگىمۇ تەسىر قىلاتتى ۋە تەسىرلىك ھالەت پەيدا قىلاتتى. ئابدۇرەشىدخان خۇش نەۋس (خەتتات) ئىدى، پارسى ۋە تۈركىي شېئىرلارنى ئىجاد قىلىشتا كامىل شائىر ئىدى.» ① دەپ بايان قىلغان. موللا ئىسمەتۇللا مۆجىزى «تەۋارىخى مۇسقىيۇن» ناملىق ئەسىرىدە مۇقامشۇناس مەلىكە ئاماننىسانى تەرىپلەپ، ئۇنىڭ «ئىشرەت ئەنگىز» ناملىق بىر مۇقام ئىجاد قىلغانلىقىنى ھەمدە بۇ مۇقام ئەينى دەۋردە ئابدۇرەشىدخان نامىغا باغلىنىپ ئەل ئىچىگە يېيىلغانلىقىنى تەسۋىرلەيدۇ. مەيلى قانداق بولمىسۇن، بۇ بايان بىزگە «ئىشرەت ئەنگىز» مۇقامىنىڭ ئىجاد قىلىنىپ تارقىلىشىدا سۇلتان ئابدۇرەشىدخاننىڭ بىر ئۇلۇش ئەمگىكى بارلىقىنى چۈشەندۈرىدۇ.

سۇلتان ئابدۇرەشىدخان «رەشىدى» دېگەن نام بىلەن تۈركىي ۋە پارس تىلىدا مۇھەببەت، ۋاپا، ئۈمىدۋارلىق، سادىقەت تۈيغۇلىرى ئەكس ئەتتۈرۈلگەن كۆپلىگەن لىرىك شېئىرلارنى يارىتقان. ئۇنىڭ «دىۋان رەشىدى»، «غەزەلياتى رەشىدى»، «سىلاتىنامە» قاتارلىق دىۋانلىرى بولغان، ئەپسۇسكى ئۇلار دەۋرىمىزگىچە يېتىپ كېلەلمىگەن.

قىسقىسى، ئابدۇرەشىدخان ئىنساب-ئىدالەتنى، خەلقپەرۋەرلىكنى، ئىلىم-مەرىپەتنى ھەممىدىن ئۈستۈن قويغانلىقى ئۈچۈن، ئۇنىڭ زامانىدا ئەدلۇ-ئىدالەت، ئەخلاق-پەزىلەت، مەرىپەت ۋە سەنئەت ئۆز زامانىسىغا لايىق ھالدا نۇر چېچىپ، سەئىدىيە ئاسمىنىدا پارلىغاندى، بولۇپمۇ ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامى تېخىمۇ نۇرلانغاندى.

---

① «تارىخى رەشىدى» (زەيلى) ماي باسما نۇسخا. 74-بەت.

قدىرخان يەركەندى

يۇسۇپ قدىرخان 16-ئەسىردە ياشىغان مەشھۇر مۇقامشۇناس ۋە ئاتاقلىق شائىر بولۇپ، سۇلتان ئابدۇرەشىدخان سارىيىدا باش ۋەزىرلىك ۋەزىپىسىنى ئۆتىگەن. شۇنداقلا خانلىق ئوردىسىدا قۇرۇلغان مۇزىكا ئورگىنىنىڭ يېتەكچىسى بولۇپ، مەلىكە ئامانىسا ۋە ئايباز بەگ قوشچى قاتارلىق ئۆز دەۋرىنىڭ مەشھۇر مۇزىكانت ۋە شائىرلىرىغا ئۇستاز بولغان.

قدىرخان يەركەندىنىڭ تارىخىي شەخسىيىتى ھەققىدە ئېنىق ۋە ئىشەنچلىك مەلۇمات يوق. پەقەت موللا ئىسمەتۇللا مۆجىزى ئۆزىنىڭ «تەۋارىخىي مۇسىقىيۇن» ناملىق ئەسىرىدە قدىرخان ھەققىدە توختىلىپ: «بۇ پەننىڭ ئون ئۇچىنچى پىرى قدىرخان يەركەندىدۇر. بۇ پەندە بۇ ئەزىزدەك ماھارەت كۆرسەتكەن ئۇستاز ئاز. بۇ ئەزىز كۆپرەك ئەمىر نىزامىدىن ئەلىشىر نەۋائى ھەزرەتلىرىنىڭ غەزەللىرىنى ئاھاڭغا سېلىپ ئېيتاتتى. ئالەم ئۇتۇپ ئۇنىڭدەك خۇش ئاۋاز ئادەم بولمىغان دېيىشكە بولىدۇ. ئىراقتىن، ئىراندىن، تەبرىزدىن، خارەزىم، سەمەرقەند، ئەنجان، ئىسلامبول، كەشمىر، بەلخ، شىراز قاتارلىق شەھەرلەردىن مۇزىكا ئۆگىنىشكە كەلگەن شاگىرتلىرى بار ئىدى. راۋابىنى ۋە ھەشتتار (سەككىز تارلىق بىر خىل چالغۇ) نى بۇ ئەزىز كەشپ قىلدى. ئۇ يەنە شائىر ئىدى، <دىۋان قدىرى> ناملىق كىتابى بار ئىدى. بۇنىڭدىن باشقا، ئۇ ئۆزىنىڭ مۇزىكا ئىلمى ھەققىدىكى رىسالىلىرىدە چوڭقۇر مەنىلىك پىكىرلەرنى ئوتتۇرىغا قويغانىدى. جەندە-كۆلا

كىيىپ يۈرەتتى. داڭلىق سۇلتان ئابدۇرەشىدخان غىزادىمۇ، يېتىپ-قوپۇشتىمۇ قىدىرخاندىن ئاجرىمايتتى. قىدىرخان < ۋىسال > ناملىق بىر مۇقامنى ئىجاد قىلىپ شاگىرتلىرىغا ئۆگەتتى. ئۇ ئابدۇرەشىد-خان پادىشاھىدىن ئىككى يىل كېيىن ئالەمدىن ئۆتتى» ① دەپ مەلۇمات بېرىدۇ.

مۇجىزىنىڭ بۇ بايانىدىن قارىغاندا، قىدىرخانىنىڭ مىلادى 1572-يىللىرى يەركەندە ۋاپات بولغانلىقى مەلۇم بولىدۇ.

قىدىرخان سەئىدىيە خانلىقىنىڭ سىياسىي، ئىقتىساد، مەدەنىيەت جەھەتتە تازا گۈللەنگەن ئالتۇن دەۋرى ـــ سۇلتان ئابدۇرەشىدخان زامانىسىدا ياشىغان. ئابدۇرەشىدخان ئىسلام-مەرىپەتنى قىزغىن سۆيىدىغان تەرەققىپەرۋەر، خەلقپەرۋەر خان بولغاچقا، قىدىرخانغا ئوخشاش تالانت ئىگىلىرىنى ئىنتايىن قەدىرلەيتتى. شۇڭا ئۇ قىدىرخاننى ئەزىزلەپ ئۇنى كىچىك-كۈندۈز يېنىدىن ئاجراتمىغان.

قىدىرخان سۇلتان ئابدۇرەشىدخانىنىڭ ئىسلام-پەن، مەدەنىيەت ئىشلىرى بويىچە ۋەزىرى بولۇش سۈپىتى بىلەن، سەئىدىيە خانلىقىنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي، مەدەنىيەت جەھەتلەردە گۈللەپ-ياشنىشى ئۈچۈن زور تۆھپىلەرنى قوشقان. ئۇ ئوردا بىلەن خەلق ئارىسىدا كۆۋرۈكلۈك رول ئويناپ، خەلقنىڭ ئارزۇ-تەلەپلىرىنى ۋاقتىدا سۇلتان ئابدۇرەشىدخانغا يەتكۈزۈپ، ئۇنىڭغا پايدىلىق مەسلىھەت ۋە تەكلىپلەرنى بېرىپ تۇراتتى.

قىدىرخانىنىڭ تارىختىكى ئەڭ زور تۆھپىسى ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامىنى توپلاش، رەتلەش، سىستېمىلاشتۇرۇش ۋە ئومۇملاشتۇرۇش جەھەتلەرگە مەركەزلىشىدۇ.

دەرۋەقە، قىدىرخان ئۆز دەۋرىنىڭ داڭلىق مۇزىكانتى ۋە

---

① مۇجىزى: « تەۋارىخىي مۇسىقىيۇن » . مىللەتلەر نەشرىياتى. 1982-يىل نەشرى، 58-، 59-بەتلەر.

مۇقام ئۇستازى بولغاچقا، مۇزىكا ئىلمىدە ئۇنىڭدەك ئەتراپلىق يېتىلگەن ئۇستاز ئاز ئىدى. شۇڭا مۆجىزى ئۆزىنىڭ «تەۋارىخىي مۇسىقىيۇن» ناملىق ئەسىرىدە قىدىرخانغا ناھايىتى يۇكسەك ئورۇن بەرگەن. شۇنداق ئېيتىشقا بولىدۇكى، قىدىرخان باشچىلىقىدىكى يەركەن خانلىق ئوردىسىدا قۇرۇلغان مۇقام ئۆگىنىش مەكتىپىنىڭ پائالىيەت دائىرىسى ۋە ئەمەلىي نەتىجىسى نەۋائى دەۋرىدىكى ھېراتنىڭ مۇزىكا قىزغىنلىقىدىن ئېشىپ كەتكەن. چۈنكى، ئۇنىڭ مۇزىكا ئىلمى جەھەتتىكى نام-شۆھرىتى 14-ئەسىردە سەئىدىيە سۇلتانلىقى تەۋەسىدىن ھالقىپ، پۈتۈن ئوتتۇرا ئاسىيا، ھەتتا ئوتتۇرا شەرق رايونلىرىغىچە يېيىلغان.

قىدىرخان ئۆز ئىجادىي پائالىيىتى جەريانىدا مەۋلانە خۇلقى، ئاياز بەگ قوشچى، نەفسى (مەلىكە ئامانىسا)، مىرزا مىرەك چالىش قاتارلىق مەرىپەتپەرۋەر شائىر ۋە مۇزىكانتلار بىلەن بىر سەپتە تۇرۇپ، يەركەن خانلىقى مەدەنىيىتى، بولۇپمۇ ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامىنىڭ گۈللىنىشى ئۈچۈن زور تۆھپىلەرنى قوشتى. ئۇ ئەينى ۋاقىتتا مۇزىكا ئىلمى ھەققىدە بىر قانچە رىسالە ۋە ئىلمىي ماقالىلەرنى يازغانلىقى مەلۇم. ئۇ يەنە بىر تەرەپتىن مەلىكە ئامانىسا قاتارلىق شاگىرتلىرى بىلەن بىللە، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ قىممەتلىك مۇزىكا بايلىقى بولغان ئون ئىككى مۇقامنى چوڭ نەغمە، داستان ۋە مەشرەپتىن ئىبارەت بىر پۈتۈن چوڭ مۇزىكا گەۋدىسى سۈپىتىدە يۇرۇشلەشتۇرۇپ رەتلەپ چىقتى ھەم ئۇنىڭ تېكىستلىرىنى يېڭىلىدى. شۇنداق قىلىپ، نەۋائى شېئىرلىرىنىڭ ئاساسلىق ئورۇندا مۇقام تېكىستلىرىگە تاللىنىشى قىدىرخان دەۋرى بىلەن مۇناسىۋەتلىك.

مۆجىزىنىڭ قىدىرخان ھەققىدە بەرگەن مەلۇماتىدىن قارىغاندا، ئۇنىڭ «دىۋان قىدىرى» ناملىق ئەسىرىنىڭ بارلىقى مەلۇم. لېكىن بۇ ئەسەرنىڭ تولۇق نۇسخىسى ھازىرغىچە تېپىلغىنى يوق. پەقەت «دىۋان قىدىرى» توپلىمىنى تۈزۈشكە دائىر ئاپتور يازغان

« مۇقەددىمە » 1985 - يىلى يەركەن خەلقى ئارىسىدىن تېپىلدى.

« مۇقەددىمە » دەپ ئاتالغان بۇ بىر پارچە ئەسەر 28بەت (بىر بېتى يوقالغان) بولۇپ، پاتلانغان خوتەن قەغىزىگە پارسچە يېزىلغان. بۇ قول يازما نامەلۇم بىر كاتىب تەرىپىدىن كۆچۈرۈلگەن نۇسخا بولۇپ، ئۇنىڭ قاچان يېزىلغانلىقى توغرىسىدىمۇ بىر نەرسە يېزىپ قالدۇرۇلمىغان.

بۇ « مۇقەددىمە » دە بايان قىلىنىشچە، شائىر قىدىرخان ئۆزىنىڭ ياشلىق كۈنلىرىدىن تارتىپ تۇرلۇك بەزمە - ئولتۇرۇشلاردا مۇزىكىغا تەڭكەش قىلىپ نۇرغۇن شېئىرلارنى تۇزگەن. ئۇنىڭ شېئىرلىرى قولدىن - قولغا ئۆتۈپ خەلق ئارىسىغا تارىلىپ كەتكەن. ئۇ ھەمسۆھبەت بولۇپ كەلگەن سۇلتان مۇھەممەت قاتارلىق ئۆلپەتداشلىرىنىڭ تەشەببۇسى ۋە ئىلتىماسى بىلەن ئۆز شېئىرلىرىنى توپلاشقا كىرىشكەن. ئۇنىڭ ئېيتىشچە، خەلق ئارىسىدا تارىلىپ يۈرگەن غەزەللىرى 2000پارچىدىن ئارتۇق ئىكەن.

« مۇقەددىمە » دىن مەلۇم بولۇشچە، « دىۋان قىدىرى » توققۇز پارچە شېئىرلار توپلىمىدىن تۇزۇلگەن چوڭ ھەجملىك دىۋان ئىكەنلىكى مەلۇم. بۇ توپلامغا شائىرنىڭ مۇقامغا بولغان كۆچلۈك مۇھەببىتىنى ئىپادىلەيدىغان كۆپلىگەن شېئىرلىرى كىرگۈزۈلگەنلىكىنى قىدىرخان نامىدا خەلق ئارىسىدا تارقىلىپ دەۋرىمىزگىچە يېتىپ كەلگەن تۆۋەندىكى پارچىلار ئىسپاتلايدۇ:

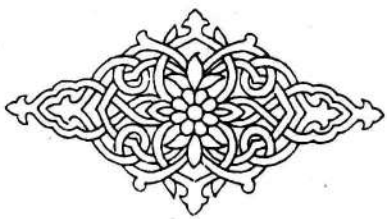
مۇقام جەھاندا تاڭنىڭ سەباسى،
جەھانغە جانكى قالۇن سەداسى.
ھېچ تەڭ كېلەلمەس بۇلبۇل نەۋاسى،
ئالەمدە يوقكى بۇنىڭ بەھاسى.

يەنە بىر شېئىرىدا مۇنداق يازىدۇ:

هەشتتارىمىز قىلسا خەندان دىيارىمنىڭ گۈلستانىدا ،
قۇزغۇن ئۆلۈپ، بۇلبۇل كۆلەر نەغمە مەشرەپ داستانىدا .
ئون ئىككى چوڭ تولۇن ئايدەك دىل رىشتەگە مەشئەل ياقار ،
ئۇنىڭ ئەمەس، بۇنىڭ ئەمەس ــ دىلكەشتەلەر بوستانىدا .

يۇقىرىقى شېئىرلار خەلق ئارىسىدا ئاغزاكى تارقىلىش جەريانىدا ، گەرچە 14-ئەسىردىكى شېئىرىي تىل ئۇسلۇبىنى يوقاتقان بولسىمۇ، ئەمما قەدىرخان ئىجادىيىتىگە مەنسۇپ دەپ قارالغان ھەشتتار (سەككىز تارلىق چالغۇ) ناملىق چالغۇ ئەسۋابنىڭ تىلغا ئېلىنىشى بۇ شېئىرلارنىڭ قەدىرخان ئىجادىيىتىگە مەنسۇپ ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرىدۇ .

دەرۋەقە ، مەرھۇمنىڭ مۇزىكا ئىلمى ھەققىدىكى ئەسەرلىرى ۋە شېئىرىي دىۋانلىرى ھازىرغىچە تولۇقى بىلەن قولىمىزدا بولمىسىمۇ، ئەمما ئۇ ئون ئىككى مۇقامنى رەتلەپ، سىستېمىلاشتۇرۇپ دەۋرىمىزگىچە يەتكۈزۈپ بەرگەنلىكىدەك بۈيۈك تۆھپىسى بىلەن ئۇيغۇر مەدەنىيىتى تارىخىدىن پەخىرلىك ئورۇن تۇتۇشقا مۇناسىپ.

مەلىكە ئاماننسا

(1534-1568)

يەركەن سەئىدىيە دەۋرىدە ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ يەنە بىر قېتىم گۈللىنىشىگە ئەگىشىپ، شۇ دەۋردىكى مەدەنىيەت مەركەزلىرىدىن بىرى بولغان يەركەندە كۆپلىگەن ئالىملار، شائىرلار، مۇزىكىشۇناسلار، تارىخچىلار، تېئاتىرلار مەيدانغا كەلگەن. مانا شۇلار ئىچىدە يۈكسەك تالانت ۋە قابىلىيىتى بىلەن باشقىلارنىڭ دىققەت-ئېتىبارىنى ئۆزىگە ئالاھىدە جەلپ قىلغان كىشىلەرنىڭ بىرى مەشھۇر مۇقامشۇناس، شائىرە مەلىكە ئاماننسادۇر.

ئاماننسانىڭ تارىخىي شەخسىيتى ھەققىدە تارىخچى موللا ئىسمەتۇللا ھېنىنى مولا نېمەتۇللا مۆجىزنىڭ «تەزكىرەئى مۇسقىيۇن» ناملىق رىسالىسىدىكى مەلۇماتتىن باشقا ئىشەنچلىك تارىخىي مەنبەگە ئىگە ئەمەسمىز.

«تەزكىرەئى مۇسقىيۇن» دا مەلىكە ئاماننسا ھەققىدە مۇنداق يېزىلغان: «...ئون يەتتىنچى پىرى مەلىكەئى ئاماننسا خېنىم ئىدى. بۇ خېنىم سۇلتان ئابدۇرەشىدخاننىڭ خانىشى ئىدى. ئۆز دەۋرىنىڭ يېگانە شائىرەسى بولۇپ، «دىۋان نەفىسى» (نەفىسى شېئىرلىرى توپلىمى) ناملىق شېئىرلار كىتابىنى يازغانىدى. خەتتاتلىقتا ئۇستۇن ماھارەتكە ئىگە ئىدى. مۇزىكا ئىلمىدىمۇ شۇنداق كامالەت ئىگىسى ئىدىكى، سۇلتان ئۇنىڭغا تاقەتسىز ئاشىق ۋە ئىختىيارسىز شەيدا بولغانىدى. سۇلتاننىڭ بۇ مەلىكىنى ئۆز نىكاھىغا ئېلىش ۋەقەسى مۇنداق بولغانىدى: سۇلتان ئۆز ۋەزىرى — ئەمىر ۋە

لەشكەرلىرى بىلەن پايتەختتى يەركەندىن ئاتلىنىپ چىقىپ، تارىم دەريياسىنى بويلاپ تەكلىماكان دەشتىگە شىكارغا يۈزلەندى ۋە نەچچە كۈن شۇ ئەتراپتا بولدى. سۇلتانىنىڭ كىچىلىرى دېھقانچە ساددا كىيىملارنى كىيىپ قونۇچى مۇساپىر سۈپىتىدە سەھرا ياقلىرىدىكى ئۆيلەردە غېرىبانە قونىدىغان ۋە شۇ يول بىلەن ئەمەلدارلارنىڭ رەئىيەلەرگە زۇلۇم-سەتەم قىلغانلىقىنى تەكشۈرىدىغان ئادىتى بار ئىدى. بىر كۈنى سۇلتان شۇ يوسۇندا ئەكرەم ئاتلىق بىر مەھرىبى بىلەن بىر خارابە ئۆيگە قونۇچى سۈپىتىدە كىردى. بۇ ئۆي مەھمۇت ئاتلىق بىر ئوتۇنچىنىڭ ئۆيى ئىدى، بۇ مەلىكە بولسا شۇ مەھمۇتنىڭ قىزى ئىدى.» ①

مۆجىزى تارىخچى ۋە مۇزىكا ئالىمى بولۇش سۈپىتى بىلەن ئۆز دەۋرىدە مەلۇم بولغان كۆپلىگەن تارىخىي كىتابلار ۋە مۇزىكا ھەققىدىكى نۇرغۇن رىسالىلەرگە ئاساسلىنىپ «تەۋارىخىي مۇسقىيۇن» ناملىق بۇ ئەسىرىنى يازغان. شۇنداق بولغاچقا، مەلىكە ئامانىسا خېنىم توغرىسىدىكى بايانلار، شۇنداقلا ئۇنىڭ يۇرتى توغرىسىدا بىشارەت بېرىلگەن بىر قانچە نۇقتا ئاپتورنىڭ قىياسى بولماستىن، بەلكى ئۆزى ئىگىلىگەن ماتېرىياللارغا ئاساسەن ئوتتۇرىغا قويۇلغان ئىشەنچلىك مەلۇماتلار ئىكەنلىكى ئېنىق.

مەزكۇر رىسالىدە، سۇلتان ئابدۇرەشىدخانىنىڭ شىكار قىلىش ئۇچۇن پايتەختە يەركەن شەھىرىدىن چىقىپ، تارىم دەريياسىنى بويلاپ تەكلىماكان ئەتراپىغا بارغانلىقى ۋە شۇ يەردە ئامانىسا خېنىم بىلەن ئۇچراشقانلىقى ئېنىق بايان قىلىنغان. مۆجىزى ئېيتقان «تارىم دەريياسى»، «تەكلىماكان ئەتراپى» دېگەن ئىككى ئۇقۇمنىڭ بۇنىڭدىن تۆت ئەسىر بۇرۇنقى (يەركەن سەئىدىيە خانلىقى دەۋرىدىكى) جۇغراپىيىلىك ئورنى بىلەن ھازىرقى زامانداكى

---

① مۆجىزى: «تەۋارىخىي مۇسقىيۇن». مىللەتلەر نەشرىياتى. 1982-يىل نەشرى، 65-بەت.

ئۇقۇم مەنىسى ئۆزگەرگەن جۇغراپىيلىك ئورنى ئوخشاش ئەمەس. بۇرۇنقى تەتقىقاتلاردا بۇ نۇقتىغا سەل قارالغانلىقتىن، «ئامانىسا خېنىم مەكىت ناھىيىسىنىڭ تىزناپ دەريا‌سى بويىدىكى قۇمۇش مەھەللە دېگەن يېزىدا تۇغۇلغان، توققۇز يېشىدا ئائىلىسى بىلەن تەكلىماكان بۇرجىكىدىكى قازانكۆل جاڭگىلىغا كۆچۈپ كەتكەن» دېگەنگە ئوخشاش ئامانىسا خېنىم دەۋرىدىكى تارىخىي ئەمەلىيەتكە ماس كەلمەيدىغان يەكۈن ئالغا سۈرۈلگەن. چۈنكى ھازىرقى ۋاقىتتا «تارىم دەريا‌سى» بىر قانچە دەريا ئېقىنلىرى ئاقسۇنىڭ ئاۋات ناھىيىسى تەۋەلىكىدە قوشۇلۇپ ھاسىل بولغان غول ئېقىنىنىڭ نامىنى كۆرسىتىدۇ. ئەگەر مۆجىزى كۆرسەتكەن «تارىم دەريا‌سى» - نى ھازىرقى زامانداىكى «تارىم دەريا‌سى» نىڭ جۇغراپىيىلىك دائىرىسىگە تەڭ دېيىلسە، ئۇ چاغدا ئامانىسا خېنىمنىڭ تۇغۇلغان يۇرتى ئاقسۇ تەۋەسىدە بولۇپ چىقىدۇ. شۇڭا بۇ مۇجمەللىكنى ھازىرقى يەكەن دەريا‌سىنىڭ ئەسلىدىكى نامى ۋە تۆت ئەسىر بۇرۇنقى بۇ جايلارنىڭ جۇغراپىيىلىك تۈزۈلۈشى توغرىسىدىكى پاكىتلارغا ئاساسلىنىپ ئايدىڭلاشتۇرۇش كېرەك.

تارىخىي پاكىتلارغا ئاساسلانغاندا، «يەكەن دەريا‌سى» دېگەن ئاتالغۇ يېقىنقى ۋاقىتلاردىكى جۇغراپىيىلىك نام بولۇپ، تېخى ئۆتكەن ئەسىردىمۇ يەكەن دەريا‌سىنىڭ نامى تارىم دەريا‌سىنىڭ نامى بىلەن قوشۇپ ئاتالغان. يەكەن دەريا‌سى تارىم دەريا‌سىنىڭ باش قىسمى ۋە ئەڭ ئاساسلىق غولىدىن ئىبارەت بولۇپ، ئىلگىرىكى ۋاقىتلاردا بۇ دەريانىڭ نامى «ئوسمە تارىم»، «تارام دەريا‌سى» دەپ ئاتالغان. مەھمۇت قەشقەرى «تۈركىي تىللار دىۋانى» دىمۇ بۇ دەريانىڭ نامىنى «ئوسمە تارىم» دەپ تىلغا ئالغان. ھازىرقى يەكەن دەريا‌سىنىڭ غەربىي قىرغىقىغا جايلاشقان ئارال يېزىسىدىكى بىر كەنتنىڭ نامى «تارام بويى» دەپ ئاتىلىپ كەلمەكتە.

«تارام» — دەريا تارمىقى ياكى تارماق دەريا دېگەن مەنىدە بولۇپ، «تارام» بىلەن «تارىم» تامامەن ئوخشاش

مەنىدىكى سۆز ھېسابلىنىدۇ. بۇ پاكىتلار «يەكەن دەرياسى» دېگەن نامنىڭ تارىختا مەۋجۇت ئەمەسلىكىنى، مۆجىزى تىلغا ئالغان «تارىم دەرياسى» دەل يەكەن شەھىرىنىڭ جەنۇبىدىكى رايونلاردىن ئېقىپ، شەرقىي شىمال تەرەپكە سوزۇلۇپ كەتكەن «ئوسمە تارىم» نى كۆرسىتىدىغانلىقى ئېنىق.

بۇنىڭدىن بىر قانچە ئەسىر ئىلگىرىكى «تەكلىماكان ئېتراپى» دېيىلگەن جايلار ئوسمە تارىم (ھازىرقى يەكەن دەرياسى) نىڭ غەربىي قىسمى بىلەن تىزناپ دەرياسىنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى يەرلەر ئىكەنلىكى شۇبھىسىز. بۇ جايلار بۇنىڭدىن بىر-ئىككى ئەسىر بۇرۇن قويۇق توغراقلىق، چاتقاللىق بىلەن قاپلانغان جاڭگاللىقلار بولۇپ، ھەرخىل ياۋايى ھايۋانلار ۋە ياۋا قۇشلارنىڭ ماكانى ئىدى. يەكەن شەھىرىگە يېقىن بولغان بۇ جايلار كېيىنكى ۋاقىتلاردا ئادەملەر تەرىپىدىن باغۇ-بوستانلىققا ئايلاندۇرۇلۇپ، باغتوغراق، تۆۋەن باغتوغراق، گۈزەر توغراق، يالغۇز توغراق، چېدىر توغراق، قاراگۇغۇ توغراق، توغراقلىق ھويلا، توغراقمازار، جاڭگال، جاڭگالئېرىق، ئازغانباغ، ئاقتىكەن، شوخۇلۇق، چىغلىق، چىغرىق، چىغۇزان، چىغلىق ھويلا، چىڭگىلىك دەپ ئاتىلىدىغان كەنت-مەھەللەرنى بەرپا قىلغان. ھازىرمۇ بۇ جايلاردا ھەرخىل تەبىئىي چاتقاللىقلارنى، قۇمۇشلۇق كۆللەرنى، تۈرلۈك ئېتىدائىي ئۆسۈملۈكلەرنى ۋە ياۋايى ھايۋانلارنى ئۇچراتقىلى بولىدۇ.

يەركەن سەئىدىيە خانلىق دەۋرىدە مەكىت مارالبېشىغا تەۋە بىر كىچىك يېزا بولۇپ، «قۇمۇش مەھەللە» دېگەن كەنت تېخى مۇشۇ ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا بارلىققا كەلگەن.

يەنە بىر تەرەپتىن، ئاماننىسا خېنىمنىڭ ئوردىغا كېلىشتىن ئىلگىرىلا نەۋائى، فۇزۇلى قاتارلىق شەرق كلاسسىكلىرىنىڭ ئەسەرلىرىدىن خەۋەردار بولۇشى، ئۆزىگە «نەفىسى» دەپ تەخەللۇس قويۇپ شېئىر يازغانلىقى، مۇزىكا ۋە خەتتاتلىقتا كامىل بولغانلىقى... تەبىئىكى، مۇئەييەن ئىجتىمائىي مۇھىتقا باغلىق. ئاماننىسا خېنىمنى ئەنە شۇنداق ئىقتىدار ئىگىسى قىلىپ يېتىشتۈرگەن

ئىجتىمائىي مۇھىت ئەينى زامانىدىكى ئىلىم-پەن ۋە مەدەنىيەت مەركەزلىرىدىن بىرى بولغان يەكەن شەھرىدىن ئىبارەت.

دېمەك، ھەم تەبىئىي، ھەم ئىجتىمائىي مۇھىت جەھەتتىن بىرىدەكلىككە ئىگە بولغان بۇ پاكىتلارنى مۆجىزى ئوتتۇرىغا قويغان تارىخىي قاتلاملار بىلەن بىرلەشتۈرۈپ قارىغاندا، ئامانىسا خېنىم 1534-يىلى تارىم دەرياسى (ھازىرقى يەكەن دەرياسى) نىڭ غەربىي قىسمى بىلەن تىزناپ دەرياسىنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى يەكەن شەھرىگە يېقىن يېرىم-كەنتلەرنىڭ بىرىدە مەھمۇت ئىسىملىك ئوقۇمۇشلۇق بىر مۇزىكانت ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن، دەپ ھۆكۈم چىقىرىشقا بولىدۇ. مەھمۇت ئاكا ئۆز دەۋرىنىڭ كۆزگە كۆرۈنگەن مۇزىكانتى ۋە مۇقامشۇناسى بولۇپ، مۇقام ئۇستازى قىدىرخان بىلەن ھەمنەپەس بۇرادەر ئىدى.

بۇ دەۋرلەردە ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ باشقا رايونلىرىغا ئوخشاش يەركەندىمۇ تەسەۋۋۇپچىلىقنىڭ نەخشىبەندى ۋەكىللىكىدىكى «ئەھلى دۇنيا» چىلىقنى تەرغىب قىلىدىغان ئىلغار ئىدىئولوگىيە ئېقىمى بىلەن ئەھرارى ۋەكىللىكىدىكى «تەركىدۇنيا» چىلىقنى تەرغىب قىلىدىغان مۇتەئەسسىپ ئىدىئولوگىيە ئېقىمى ئوتتۇرىسىدا كەسكىن كۈرەش داۋام قىلىۋاتاتتى. ئەنە شۇ كەسكىن كۈرەش ئىچىدە تەركىدۇنياچىلار بىر مەزگىل ئەۋىدەپ، سەئىدىيە دەۋرىدە گۈللىنىشكە باشلىغان مۇقام مەدەنىيىتىنى «دەھرىلىك» دەپ ئەيىبلەپ، مۇقامنى تەركىدۇنياچىلارنىڭ يىغا-زارى ئۇچۇن خىزمەت قىلىدىغان قورالغا ئايلاندۇرماقچى بولدى ۋە بۇ ئارقىلىق خەلقنى جاھالەتتە قالدۇرۇپ، كەچكىچە خانىقادا «ئۇماچ بەندىسى» بولۇپ ئۆتۈشكە يېتەكلىدى.

ئۇنۇن ئىككى مۇقامنى خەلقىمىزنىڭ گۈزەل ھاياتقا بولغان ئىشەنچىسىنىڭ سىمۋولى دەپ بىلىدىغان قىدىرخان، مەھمۇت ئاكا قاتارلىق مۇقامشۇناسلىرىمىز ئۇلار بىلەن تەڭمۇ-تەڭ ئىلىشتى. شۇنىڭ بىلەن تەركىدۇنياچى ئىزىتقۇلار ھەممە يەردە جەرە سېلىپ

« ئەھلى دۇنيا » چىلار ئۇستىدىن پىتنە - پاسات تارقاتتى. شۇ قاتاردا مەھمۇت ئاكىنىمۇ كەمىستىپ « ئوتۇنچى » (سەھرالىق تومپاي دېگەن مەنىدە) دەپ چەتكە قاقتى. « مەھمۇت ئوتۇنچى » دېگەن نامنىڭ كېلىپ چىقىش سەۋەبىمۇ ئەنە شۇ بولسا كېرەك. مۇشۇنداق ئوبيېكتىپ سەۋەبلەر تۇپەيلىدىن، پىتنە - پاساتچى سوپى - ئىشانلارنىڭ قۇسۇمەتلىرىدىن جاق تويغان مەھمۇت ئاكا توققۇز ياشلىق ئارزۇلۇق قىزى ئامانىنسانى ئېلىپ، يەركەن شەھرىدىن ئانچە يىراق بولمىغان جاڭگاللىق خلۇەت ماكانغا كۆچۈپ كېتىشكە مەجبۇر بولغان.

ئامانىنسا سەككىز ياشقا كىرگەندە ئانىسىدىن يېتىم قالدى. مەھمۇت ئاكا بۇ يالغۇز پەرزەنتىنى ناھايىتى ئارزۇلاپ تەربىيلەيدۇ. كىچىك ۋاقتىدىلا ئۇنى بىر دىنىي مەكتەپكە ئوقۇشقا بېرىدۇ. ئامانىنسا كۈندۈزلىرى مەكتەپتە خەت ساۋاتىنى چىقارسا، كەچلىرى ئاتىسىدىن ساتار چېلىشنى، مۇقام ئېيتىشنى ئۆگىنىدۇ. مەھمۇت ئاكا ئەسلىدە ئوقۇمۇشلۇق، مەرىپەتپەرۋەر مۇزىكانت بولغاچقا، ئۇلار شەھەردىن چەتەرەك جايغا كۆچۈپ بارغاندىن كېيىن ئامانىنساغا ئۆزى بۇاستە ئۇستاز بولۇپ، ئۇنىڭغا مۇزىكا ۋە مۇقامدىن ساۋاق بەرگەن، نەۋائى، فۇزۇلى، بابۇر قاتارلىق شەرق كلاسسىكلىرىنىڭ ئەسەرلىرىنى ئۆگەتكەن. بۇ جەرياندا ئۇلار مۇقامشۇناس قىدىر خان بىلەن داۋاملىق باردى - كەلدى قىلىپ تۇرغان ۋە مۇقام ھەققىدە بىرلىكتە مۇتالىيە قىلىشقان. بۇ خىل ئىجتىمائىي مۇھىت ئامانىنسانىڭ ياش قەلبىدە مۇزىكىغا ۋە مۇقامغا بولغان كۈچلۈك مۇھەببەت تۇيغۇسىنى ئۇرغۇتۇپ، 13 - 14 ياش مەزگىللىرىدە ساتارنى ماھىرلىق بىلەن چالالايدىغان ۋە بىر قانچە مۇقامنى تولۇق ئوقۇيالايدىغان ئىقتىدارغا ئىگە قىلغان. ئۇنىڭ بۇنداق ئۆزگىچە تالانتى تېخى ئاشكارىلانمىغان پەيتتە، ئۇ سەئىدىيە خانلىقىنىڭ مەرىپەتپەرۋەر سۇلتانى ئابدۇرەشىدخانىنىڭ نەزىرىگە چۈشۈپ، ئۇنىڭ تەكلىپى ۋە تەشەببۇسى بىلەن ئوردىغا كىرىپ ئابدۇ -

رەشىدخانىنىڭ خانىشى بولغان.

مەلىكە ئامانىسا خېنىم سۇلتان ئابدۇرەشىدخانغا خانىش بولۇپ، ئوردىدا 20يىل ھايات كەچۈرگەن. بۇ جەريانىدا سەئىدىيە خانلىقى ئىقتىسادىي، سىياسىي ۋە مەدەنىيەت جەھەتلەردىن ناھايىتى چوڭ گۈللىنىش باسقۇچىغا كىرگەن. مەلىكە ئامانىسا خېنىم ۋە ئۇنىڭ ئۇستازى قىدىرخانلارنىڭ تەشەببۇسى، سۇلتان ئابدۇرەشىدخانىنىڭ قىزغىن قوللىشى ئارقىسىدا، ئالدى بىلەن خانلىق تەۋەلىكىدىكى مەشھۇر مۇزىكانتلار، مۇقامچىلار، شائىرلار ئوردىغا تەكلىپ قىلىنغان. ئوردىغا توپلانغانلار ئىچىدە مەلىكە ئامانىسانىڭ دادىسى مەھمۇت ئاكمۇ بار ئىدى. ئامانىسا خېنىم قىدىرخان باشچىلىقىدىكى بۇ مۇقامچىلارنى ئۇستاز تۇتۇپ، ئۇزۇنىڭ مۇزىكا ۋە ئەدەبىيات جەھەتتىكى بىلىم ۋە ماھارىتىنى تېخىمۇ يۇكسەلدۇرۇپ، ئەل ئىچىدىن ئالغان مۇزىكىلىق ئوزۇق بويىچە داۋاملىق ئالغا ئىلگىرىلەپ، ئۇيغۇر مۇقامچىلىق تارىخىدىكى كامالەتكە يەتكەن مۇقامشۇتاس بولۇپ يېتىلگەن. مۇجىزىنىڭ تەبىرى بويىچە ئېيتقاندا: « ...خۇدايىتائالا بۇ قىزغا شۇنداق ئەقىل-پاراسەت ئاتا قىلغان ئىدىكى، تەرىپلەپ ئولتۇرۇشنىڭ ھاجىتى يوق. ئۇ < دىۋان نەفىسى >نى يازدى، خوتۇن-قىزلارغا نەسىھەت قىلىش مەزمۇنىدا < ئەخلاقى جەمىلە > (گۈزەل ئەخلاق) ناملىق بىر كىتابنى يازدى. < شورۇھۇلقۇلۇپ > (قەلبلەر شەرھى) ناملىق بىر رىسالە يازدى. شائىرلىق، نەغمىچىلىك ۋە خەتتاتلىق توغرىسىدا بۇنىڭدەك مەنىلىك كىتاب ئاز. < ئىشرەت ئەنگىز > (شادلىق قوزغىغۇچى) ناملىق بىر مۇقامنىمۇ بۇ مەلىكە ئىجاد قىلغانىدى.» ① ئەپسۇسكى، بۇ قىممەتلىك مىراسلار كېيىنكى مەزگىلدە ئابدۇرەشىدخانىنىڭ ئوغلى ئابدۇكېرىمخان ئافاق خوجا تەرەپدارى خوجا ئىساق ۋەلى تەرىپىدىن

① مۇجىزى: « تەۋارىخىي مۇسىقىيۇن » . مىللەتلەر نەشرىياتى، 1982-يىل نەشرى، 67-بەت.

ئۆلتۈرۈلۈپ، تەرىكىدۈنياچى تەسەۋۋۇپچىلار ھۆكۈمرانلىق ئورنىغا ئۆتكەندىن كېيىن يۇز بەرگەن مەدەنىيەت ۋەيرانچىلىقى دەۋرىدە يوقىلىپ، دەۋرىمىزگە يېتىپ كېلەلمىگەن.

مەلىكە ئامانىنسانىڭ ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقام تارىخىدىكى ئۇنتۇلماس زور تۆھپىسى تۆۋەندىكى ئۇچ نۇقتىغا مەركەزلىشىدۇ:

بىرىنچى، فارابى دەۋرىدىن سەئىدىيە دەۋرىگىچە داۋام قىلغان ۋە كەڭ تېررىتورىيىگە يېيىلىپ كەتكەن ئۇيغۇر مۇقاملىرىنىڭ غەيرىي ئېلىشاڭغۇلۇق ھالىتىگە خاتىمە بېرىپ، ئۇيغۇر مۇقاملىرىنى ئۆزىنىڭ ئەنئەنىۋى مىللىي مۇزىكىلىق ئاھاڭ خۇسۇسىيەتلىرى بويىچە رەتكە سېلىشقا، سىستېمىلاشتۇرۇشقا كاتتا ئەجر سىڭدۈردى ۋە بۇنى مۇۋەپپەقىيەتلىك ئىشقا ئاشۇردى.

ئىككىنچى، ئۇيغۇر مۇقامچىلىقىدىكى چوڭ نەغمە، داستان، مەشرەپتىن ئىبارەت مۇقام تەركىبلىرىنى ھەر قايسى مۇقاملىق كۈي شەكلى بويىچە بىر پۈتۈن مۇقام قامۇسى قىلىپ يۈرۈشلەشتۈردى.

ئۈچىنچى، مۇقام مۇزىكىلىرىنى نوقۇل دىنىي مۇناجاتلار ۋە بەزى چۈشىنىكسىز چاكىنا تېكىستلاردىن ئازاد قىلىپ، ئۆز دەۋرىدە مەرىپەتپەرۋەرلىك ۋە ئىنسانپەرۋەرلىك روھى بىلەن سۇغۇرۇلغان ئۇيغۇر شېئىرىيىتى بىلەن تېكىستلەشتۈردى.

دېمەك، ئۇ ئۆزىنىڭ يۈكسەك تالانتى ۋە ئەقلىي-قابىلىيىتى ئارقىلىق ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامىنى مۇزىكىلىق قۇرۇلمىسىدىن تارتىپ تېكىستلىرىغىچە تولۇقلاپ رەتلەپ ۋە يۈرۈشلەشتۈرۈپ، ئۇنىڭ زامانىمىزغا قەدەر ساقلىنىپ كېلىشىدە زور خىزمەت كۆرسەتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن مۇقام ھەغدالىرى ئۇنىڭ ئۆچمەس تۆھپىسىگە سىمۋول قىلىپ، يۈرتى يەركەن شەھىرىدە مەلىكە ئامانىنسانىڭ ھەيۋەتلىك ۋە مەڭگۈلۈك مەرمەر ھەيكىلىنى تۇرغۇزدى.

ئۇيغۇر خەلقىنىڭ بۇ سۆيۈملۈك مۇقامشۇناسى ۋە شائىرەسى مەلىكە ئامانىنسا تەخمىنەن 1568-يىلى 34يېشىدا تۇغۇتتا ۋاپات بولدى.

هۇۋەيدا

خوجا نەزەر غايىب نەزەر ئوغلى هۇۋەيدا 18-ئەسىردە ئۆتكەن ئۇيغۇر ۋە ئۆزبېك ئەدەبىياتىنىڭ يىرىك ۋەكىللىرىدىن بىرى بولۇپ، ئۇنىڭ ئەسەرلىرى شائىر ياشىغان دەۋردە ۋە ئۇنىڭدىن كېيىن شىنجاڭ ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادا كەڭ تارقالغان. شائىرنىڭ ئەسلى ئىسمى خوجا نەزەر بولۇپ، « هۇۋەيدا » — ئۇنىڭ ئەدەبىي تەخەللۇسى.

هۇۋەيدانىڭ تارىخىي شەخسىيىتى ھەققىدە ھەرخىل قاراشلار بار. ئۇنىڭ دادىسى غايىب نەزەر ئەسلى ئوشلۇق (ھازىرقى قىرغىزىستان تەۋەلىكىدىكى ئوش شەھىرى) بولۇپ، ئۇزۇن يىل قەشقەردە ياشىغان ۋە ئاپاق خوجىغا مۇرىت بولغان. كېيىن ھاياتىنىڭ ئاخىرىدا ئوشقا قايتىپ، ئۇ يەردىن ئەنجان ۋە چىمىانغا بارغان ھەمدە چىمياندا چوڭ خانىقا سالدۇرۇپ تەسەۋۋۇپچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان.

هۇۋەيدانىڭ بىزگىچە يېتىپ كەلگەن « دىۋانى هۇۋەيدا » نامىلىق توپلىمىنىڭ 155-ۋاراقىدا بايان قىلىنىشىچە، ئۇنىڭغا « خوجانەزەر » دېگەن ئىسىمنىڭ قوشۇلۇشىغا تەرىقەتچى ۋە تەپرىقچى ئافاق خوجىنىڭ « نەزەر تاشلىغانلىقى » سەۋەب بولغانىكەن. بۇنىڭدىن هۇۋەيدانىڭ قەشقەردە تۇغۇلغان ۋە شۇ يەردە ئۆسكەنلىكى، كېيىنچە ئائىلىسى بىلەن ئوشقا كېتىپ 1780-، 1781-يىللاردا چىمياندا ۋاپات بولغانلىقى مەلۇم بولىدۇ. هۇۋەيدانىڭ كېيىنكى ئەۋلادلىرىدىن بىر قىسمى — قېرىنداشلىرى، نەۋرە-چەۋرىلىرى ئاساسەن يەكەن، قەشقەردە ياشاپ ئۆتكەن، ئۇلارنىڭ ئىچىدىن كۆپلىگەن شائىر-تەرجىمانلار ۋە مۇقامشۇناسلار يېتىشىپ

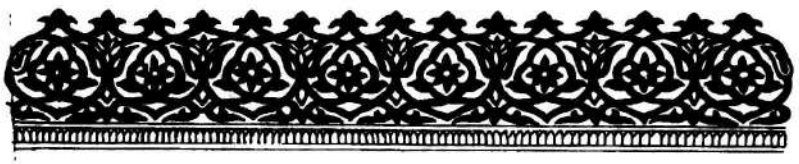
چقتان. مەسلەن، يەكەندە ياشاپ ئۆتكەن شائىر ھەم مۇقامچى سىدىق ساتار، شائىر ھەم تەرجىمان سالاھىدىن ساقىب، ئەزىزىدىن (ۋىسالى) قاتارلىقلار ھۇۋەيدانىڭ نەۋرە-چەۋرىلىرىدۇر.

ھۇۋەيدا قەشقەر ۋە يەكەن مەدرىسلىرىدە بىلىم تەھسىل قىلغان، ئەرەب، پارس ئەدەبىياتى ۋە ئۆزىدىن بۇرۇن ئۆتكەن ئوتتۇرا ئاسىيا شائىرلىرىنىڭ ئەسەرلىرىنى كۆپ ئوقىغان. ھۇۋەيدا ئىجادىيىتىدە بولۇپمۇ نەۋائىينىڭ تەسىرى ناھايىتى كۈچلۈك، ئۇ ياش ۋاقتىدىن باشلاپ ئىسلام-تۈرك مەدەنىيىتىدىكى تەسەۋۋۇپ ئېقىمىنىڭ « پىرى » ھېسابلانغان مۇتەپەككۇر، ئالىم مەۋلانا جالالىدىن رۇمى (13-ئەسىر)گە يۈكسەك ئەقىدە باغلاپ، دۇنيا قاراش جەھەتتىن تەسەۋۋۇپچى بولۇپ يېتىشكەن. گەرچە ھۇۋەيدانىڭ ئىجتىمائىي قارىشىدا مۇرەككەپ زىددىيەتلىك ئامىللار بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ ھايات يولى ۋە ئىجتىمائىي قارىشى ئەينى دەۋردە شىنجاڭدا بىر مەزگىل يۈقىرى دولقۇنغا كۆتۈرۈلگەن ئاپاق خوجا باشچىلىقىدىكى تەرىكىدۇنياچىلىقتىن تەرغىب قىلىدىغان ئاتالمىش « سوپىلار گۇرۇھى » نىڭ تۇتقان يولىدىن پەرقلىنەتتى. بۇنداق پەرقنى ئۇنىڭ شېئىرىي ئىجادىيىتىدىن كۆرگىلى بولىدۇ. ھۇۋەيدانىڭ شېئىرلىرىدا تەرىكىدۇنياچىلىق، رېئال ھاياتتىن ۋاز كېچىش، تائەت-ئىبادەت بىلەنلا شۇغۇللىنىپ، بۇ دۇنيانى تاشلاپ قويۇش تەكىتلەنمەيدۇ، بەلكى ئادالەتسىزلىك، زۇلۇم، ۋاپاسىزلىقلاردىن زارلىنىدۇ ۋە ئۇنىڭ ئىجتىمائىي سەۋەبلىرى ئۈستىدە ئىزلىنىدۇ. بۇ، شائىر ئېڭىدا ھېئوداللىق جەمئىيەتكە، چېكىدىن ئاشقان دىنىي خۇراپاتلىققا، ئادالەتسىزلىككە قارشى تۇيغۇلارنى يېتىشتۇرىدۇ.

ھۇۋەيدانىڭ ئەدەبىي مىراسلىرى ھەرخىل نۇسخىلاردا « دىۋان » دېگەن نام بىلەن زامانىمىزغىچە يېتىپ كەلدى. شىنجاڭدا ھۇۋەيدا ئەسەرلىرىنىڭ قولدا كۆچۈرۈلگەن ساپ ئۇيغۇر تىلىدىكى نۇسخىلىرى كۆپ. بۇ نۇسخىلارنىڭ ئىچىدە بىرقەدەر تولۇق دەپ ھېسابلانغىنى شائىرنىڭ چەۋرىسى ھاجى سالاھىدىن (ساقىب) ۋە مىرزا ھاكىم

ئىبن مىرزا ئۈمىد كۆچۈرگەن «كىتابى ھۈۋەيدا» ناملىق نۇسخىدۇر. بۇ نۇسخا 1909-يىلى تاشكەنتتە چاپ قىلىنغان بولۇپ، ئۇنىڭغا 351 غەزەل، 28 رۇبائىي، 41 تۆتلۈك ئۇچ مۇخەممەس، بىرمۇسەددەس، بىرمۇسەممەن، بىرمۇستەزات، ئۇچ مەسنەۋى ھەمدە «راھىتى دىل» ناملىق لىرىك دىداكتىك داستانى كىرگۈزۈلگەن. مەزكۇر توپلامنىڭ تولۇق نۇسخىسى ھازىر شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسىدە ساقلانماقتا.

ھۈۋەيدا مۇتەپەككۇر شائىر بولۇش بىلەن بىرلىكتە، يەنە ئۆز دەۋرىنىڭ ئاتاقلىق بەستەكارى (مۇزىكانتى) بولغانلىقى مەلۇم. ئۇ قەشقەر، يەكەندە تۇرغان مەزگىللىرىدە ئابدۇرەشىدخان دەۋرىدە رەتلىنىپ يۈرۈشلەشتۈرۈلگەن ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامىنى ئۆگەنگەن ۋە كۆپ مۇقام ئاھاڭلىرىغا ئۆزىنىڭ شېئىرلىرىنى دەستىلىگەن. ھازىرغىچە يېتىپ كەلگەن مۇقام تېكستلىرى ئىچىدە نەۋائى ۋە مەشرەپنىڭ شېئىرلىرىدىن قالسىلا ھەممىدىن كۆپ بولغىنى ھۈۋەيدانىڭ شېئىرلىرى بولۇپ، 202 مىسرانى تەشكىل قىلىدۇ. ئۇنىڭ ئۇستىگە، مۇشاۋىرەك، پەنجىگاھ، ئەجەم، ئوششاق قاتارلىق مۇقاملارنىڭ باشلىنىش مۇزىكىلىرىغا ھۈۋەيدا شېئىرلىرى دەستىلەنگەن. شۇ دەۋرلەردە قەشقەر، يەكەن، خوتەن قاتارلىق رايونلاردا بىرقەدەر كەڭ ئەۋج ئالغان «خانىقا مۇقاملىرى» نىڭ تېكستلىرى ئىچىدىمۇ ھۈۋەيدانىڭ شېئىرلىرى خېلى سالماقنى ئىگىلەيدۇ. ھۈۋەيدا ھەققىدە خەلق ئارىسىدا ئاغزاكى تارقىلىپ يۈرگەن رىۋايەتلەردىمۇ ئۇنىڭ مۇزىكىدىن خەۋەردار (ساتار چالىدىغانلىقى مەلۇم) ئۇستا مۇقامچى ئىكەنلىكى ھېكايە قىلىنىپ كەلمەكتە (ئەپسۇسكى، بۇ ھەقتە يازما مەنبەلەر ساقلانمىغان). يەنە بىر تەرەپتىن ئالغاندا، ھۈۋەيدا قەشقەر، يەكەن، ئوش ۋە چىيان شەھەرلىرىدە مەكتەپ ئىچىپ ئەدەبىيات، تىل، دىنىي پەلسەپە (تەسەۋۋۇپ پەلسەپىسى) ۋە مۇزىكا (مۇسىقى) ئىلملىرىدىن دەرس بېرىپ كۆپلىگەن شاگىرت يېتىشتۈرگەنلىكى مەلۇم. بۇ ئەھۋالمۇ ئۇنىڭ مۇزىكا ئىلمىدىن خەۋەردار ئوقۇمۇشلۇق زات ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

مەشرەپ

(1611 ـ 1757)

كۆچلۈك ئىسيانكارلىق روھ بىلەن سۇغۇرۇلغان ئاممباب، ئوبرازلىق لېرىكىلارنىڭ ئىجادچىسى ۋە مۇقام كۆيچىسى مەشرەپ ئۇيغۇر، ئۆزبېك ئەدەبىياتىدا ئۇچ ئەسىردىن بۇيان چوڭقۇر تەسىرگە ئىگە بولۇپ كەلگەن بۇيۈك شائىردۇر.

ئۇنىڭ ئەسلى ئىسمى بابارېھىم بولۇپ، مەشرەپ ئۇنىڭ ھەم تەخەللۇسى، ھەم خەلق تەرىپىدىن بېرىلگەن لەقىمى.

بابارېھىم مەشرەپ 1657-يىلى ئەنجاندىكى بىر كەمبەغەل بوزچى ئائىلىسىدە تۇغۇلغان. بەش-ئالتە ياش مەزگىلىدە ئائىلىسى بىلەن بىللە نەمەنگان شەھرىگە كۆچۈپ كەلگەن. 15 يېشىدا دادىسى ئۇنى داڭلىق ئىشانلاردىن بىرى بولغان موللا بازار ئاخۇنۇمنىڭ تەربىيىسىگە بېرىدۇ. بابارېھىم بۇ ئىشانىمنىڭ ھۆزۈرىدا 20 يىل تۇرۇپ پارس تىلى، ئەرەب تىلى ۋە تەسەۋۋۇپ پەلسەپىسىنى ئەتراپلىق ئۆگىنىدۇ. شۇنداقلا تەسەۋۋۇپ ئەدەبىياتىنىڭ پېشۋاسى جالالىدىن رۇمى (مىلادى 1207-يىلى بەلخىتە تۇغۇلۇپ، 1273-يىلى كونيادا ۋاپات بولغان) نىڭ «مەسنەۋى»، «رىۋانۇكەبىر»، «مەكتۇبات» قاتارلىق مەشھۇر ئەسەرلىرىنى ئوقۇپ، شېئىرىيەتكە ھەۋەس باغلايدۇ. بابارېھىم بالىلىق مەزگىلىدىلا شوخ، ئاقكۆڭۈل، زېھنى ئۆتكۈر، خۇش چاقچاق، سەنئەتخۇمار ئىدى. ئۇنىڭ بۇ مىجەزى سوپىلىق بىلەن چېتىشالمايدۇ. ئۇ گەرچە ئىشانىمنىڭ مۇرىتى

بولسمۇ، سوپىلارنىڭ ئاچكۆزلىكى، تاماخۇرلىقى ۋە ساختىپەزلىكىنى ئۆز كۆزى بىلەن كۆرۈپ ئۇلاردىن نەپرەتلىنىدۇ. سوپىلىقنى پاش قىلىدىغان ئۆتكۈر ھەجۋى شېئىرلارنى توقۇيدۇ. ئۇنىڭ بۇ ھەرىكىتى ئىشانلارنىڭ قارشىلىقىنى قوزغايدۇ. نەتىجىدە قاتتىق جازالىنىپ، بۇ يەردىن كېتىشكە مەجبۇر بولىدۇ. 1687-يىلى قەشقەرگە كېلىپ ئافاق خوجا ھۇزۇرىدا ئون يىل خىزمەتچى بولۇپ ئىشلەيدۇ. ئۇ يەردىمۇ ئېغىر خورلۇقتا دۇچ كېلىدۇ. ئۇ ئۆزىنى «ئۇلۇغ ئەۋلىيا» دەۋالغان ئافاق خوجىنىڭ ھەققانىيەتسىزلىكىنى ۋە ساختىپەزلىكىنى ئۆز كۆزى بىلەن كۆرىدۇ. شۇنىڭ بىلەن، ئۇنىڭ ئىشان-سوپىلىقتىن ئىخلاسى قايتىدۇ. ئۇ خانىقادىن چىقىپ يوقسۇز پۇقرالار ئارىسىغا بېرىپ، ئۇلار بىلەن سىرداش دوست بولىدۇ، ئۆزى ياشاپ تۇرغان جاھالەتلىك زامانىنى قارىلايدىغان، ئالدامچى سوپى-ئىشانلارنى پاش قىلىدىغان چوڭقۇر پەلسەپىۋى مەزمۇنغا ئىگە ئۆتكۈر ھەجۋى شېئىرلارنى يېزىپ، ئىنسانىي ئەركىنلىكنى، كىشىلىك مۇھەببەتنى ۋە مەنىۋى ئازادلىقنى كۈيلەيدۇ، ئۇنىڭ بۇ ئىسيانكارلىق روھى مۇتەئەسسىپ ھۆكۈمران ئافاق خوجىنىڭ «غەزىپى»نى قوزغاپ، «خەلقنى دەھرىلىككە باشلىدى» دېگەن «گۇناھ» بىلەن ئەيىبلىنىپ ئېغىر جازاغا تارتىلىدۇ ۋە «ئافاق خوجا ھۇزۇرى»دىن قوغلىنىدۇ. شۇنىڭ بىلەن مەشرەپنىڭ سەرسانلىق-سەرگەردانلىق ھاياتى باشلىنىدۇ، ھەتتا جەندە-كۆلا كېسىپ يۈرت ئارىلاپ قەلەندەرچىلىكمۇ قىلىدۇ. ئۇ قەشقەردىن چىقىپ يەكەن، خوتەن، ئاقسۇ، تۇرپان، ئىلى قاتارلىق شەھەرلەردە، ئاندىن خوجەند، تاشكەنت، بۇخارالاردا سەرسان بولۇپ ياشاپ، ئاخىر بەلخ شەھىرىگە بارىدۇ. ئۇ قەيەرگە بارسا، شۇ يەردىكى پۇقرالار ئۇنى ئۆز قوينىغا ئالىدۇ. چۈنكى ئۇ ھەم ئۆتكۈر تىللىق، ئەركىن پىكىرلىك شائىر، ھەم خۇش ئاۋاز مۇقامچى بولغاچقا، كىشىلەر مەشرەپنى ئىنتايىن ياخشى كۆرەتتى. لېكىن بۇ خەلقپەرۋەر ئىسيانكار شائىر بۇ جاھالەتلىك قاراڭغۇ جاھانىنىڭ ھېچ يېرىگە سىغمىدى.

يەنە شۇ بۇرۇنقى «گۈناھى» بىلەن ئەيىبلىنىپ، بەلخ ھاكىمى ماخمۇتجان قاتاغانىنىڭ ھۆكۈمى بىلەن 1711-يىلى بەلختە دارغا ئېسىپ ئولتۇرۇلدۇ. بۇ ئوتلۇق جاھانكەشتى شائىرنىڭ كىشلەرنى ھۆرلۈككە ئۈندەيدىغان ئىلغار پىكىرلىك ئىسيانكار شېئىرلىرى بىلەن كىشلەر قەلبىنى لەرزىگە سالىدىغان كۈي-مۇقاملىرى ئۈيغۇر ۋە ئۆزبېك خەلقلىرىنىڭ قەلبىگە سىڭىپ كەتتى.

مەشرەپ ئۆز ھاياتىدا ناھايىتى نۇرغۇن شېئىرلارنى ئىجاد قىلغان بولۇپ، ئۇنىڭ كۆپ قىسمى خەلق ئارىسىدا تارقىلىپ كەتكەن. بۇ شېئىرلارنىڭ بىر قىسمى نامەلۇم كاتىب تەرىپىدىن توپلىنىپ «دىۋان مەشرەپ» نامى بىلەن قول يازما ھالىتىدە تارقالغان ۋە 18-ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا تاش مەتبەئىدە نەشر قىلىنغان. مەشرەپ ئەسەرلىرىنىڭ ئەڭ قەدىمكى قول يازما توپلىمى خوتەندىن تېپىلغان بولۇپ، ھازىر خوتەن ۋىلايەتلىك قەدىمكى ئەسەرلەر ئىشخانىسىدا ساقلانماقتا.

قەشقەر، يەكەن، خوتەن رايونلىرىدا ئاغزاكى تارقىلىپ يۈرگەن مەشرەپنىڭ ھاياتىغا مۇناسىۋەتلىك رىۋايەتلەردە، ئۇنىڭ داڭلىق مۇقامچى ۋە ماھىر سازەندە ئىكەنلىكى، سەرسان بولۇپ يۈرت كېزىپ يۈرگەن مەزگىللىرىدىمۇ ئۆزىگە ساتارنى ھەمراھ قىلىپ، شېئىرلىرىنى مۇقامغا سېلىپ يۈرگەنلىكى مەلۇم. ئۇنىڭ ئافاق خوجا تەرىپىدىن «دەھرى» دەپ ئەيىبلىنىپ ئوردىدىن قوغلىنىشىدەكى مۇھىم سەۋەبلەرنىڭ بىرى «ساتارنىڭ تارىغا جان رىشتىسىدىن تار ئېشىپ» كېچە-كۈندۈز مۇقام چېلىپ مەنىۋى ئەركىنلىك يولىدا كۈرەش قىلغانلىقى بولسا كېرەك.

مەشرەپنىڭ ھەققەتەن تالانتلىق مۇقامچى ئىكەنلىكى ۋە ئۇيغۇر ئۇن ئىككى مۇقامىنى تولۇق ئۆگىنىپ، ئۇنىڭ تارقىلىشى ۋە راۋاجلىنىشىغا زور تۆھپە قوشقانلىقى «مۇقام تېكىستلىرى» دىكى ئىراق مۇقامىنىڭ تەزىسىگە دەستلەنگەن تۆۋەندىكى شېئىرى ئارقىلىق مەلۇم بولىدۇ:

ساتارىم تارىغا جان رىشتىسىدىن تار ئېشىپ سالسام،
ئۇنىڭكى نالىسىدىن بۇۋاپانىڭ كۆڭلىنى ئالسام.
مۇقام چالىپ مۇقام ئىچرە مۇقامنى دىلغا جا قىلسام،
مۇھەببەت كويىغا سالسا ئانىڭ ئالدىدا مەن چالسام.
مۇقاملارنىڭ ئاتاسىنى ھۆسەينى يۇ ئەجەم دەرلەر،
بۇلاردىن يۇقارىكسم پەردەئى بايانىنى چالسام.
بەيادى ھەقتە ئالا يادىدا چالسام بايادىكسم،
كۆڭۈلنىڭ بىناۋا بولغانىنى بىلسەم ناۋا چالسام.
مېنىڭكى ھالىمنى گەر ئىشق ئەھلى بىلسە زار يىغلايدۇ،
ئەگەر دەردى غېمىڭدىن زەررەئى بونيادلار قىلسام.
كەل ئەي مەشرەپ قەدەھ سۇنغىل بولايىن مەستومۇستە غرەق،
بىر قولغا كاسەئى تەمبۇر، بىرىگە جامنى ئالسام.

بۇ شېئىر شائىرنىڭ مۇقامغا بولغان كۆچلۈك مۇھەببىتىنىڭ ئىنكاسى. ئون ئىككى مۇقامنىڭ دەۋرىمىزگە يېتىپ كەلگەن تېكىستلىرى ئىچىدە مەشرەپنىڭ شېئىرلىرى ئەڭ كۆپ بولۇپ، 228 مىسرانى تەشكىل قىلىدۇ. مەشرەپ غەزەللىرىنىڭ خاراكتېرىدىن قارىغاندا، ئۇنىڭ شېئىرلىرى مۇزىكىغا تەڭگەش قىلىپ ئىجاد قىلىنغانلىقى ۋە ئۆزى ناخشا قىلىپ ئوقۇپ ئەل ئىچىگە تارقاتقانلىقى مەلۇم بولىدۇ.

مەشرەپ شائىر ھەم مۇقامچى بولۇپلا قالماستىن، يەنە داڭلىق ساماچى (ئۇسسۇلچى) ئىكەنلىكى بىلەن خەلق ئارىسىدا مەشھۇر بولغان. مەشرەپ دەۋرىدە ساما ئۇسسۇلى خانقا ئىچىدىن بۆسۈپ چىقىپ كەڭ ئومۇملاشقان ئاممىۋى ئۇسسۇلغا ئايلانغان. ئەپسۇسكى، پۈتۈن ھاياتى سەرسانلىق ۋە سەرگەردانلىق ئىچىدە ئۆتكەن بۇ ھۆر پىكىرلىك شائىرنىڭ سەنئەت پائالىيەتلىرى ھەققىدە تولۇق خاتىرە قالدۇرۇلمىغان. لېكىن ئۇيغۇر-ئۆزبېك خەلقلىرى بۇ تالانتلىق سەنئەتكارنى ھۆرمەت بىلەن ياد ئېتىپ كەلدى ۋە كەلمەكتە.

ئەيسا مىراپ

ئەيسا مىراپ تەخمىنەن بۇنىڭدىن 300 يىللار ئىلگىرى (18-ئەسىرنىڭ باشلىرى) ئالەمدىن ئۆتكەن. ئۇ، دولان مۇقامچىسى، مۇزىكانتى ۋە خەلق فولكلور ئىجادىيەتچىسى بولۇپ، يەكەن دەريا ۋادىسىدىكى قەدىمكى دولان يۇرتىدا تۇغۇلۇپ ئۆسكەن. كىچىن ئۇ مارالبېشى ناھىيىسىنىڭ ئايىغ تەرىپىگە ئۆتۈپ، ھازىرقى ئاۋات بازىرىدىن ئىبارەت ئادەم يوق چۆللۈككە بېرىپ، شورلۇققا سۇ باشلاپ بوز يەر ئېچىپ دېھقانچىلىق قىلغان. كىشىلەر ئۇنىڭ چۆللۈككە سۇ باشلاپ كەلگەنلىكىگە قاراپ ئۇنى «ئەيسا مىراپ» دەپ ئاتاشقان. ئارىدىن بىر يىل ئۆتكەندىن كىيىن، يارىكەل مۇھەممەت سوپى دېگەن كىشى بىردەم دولان قىل غىجىكىنى كۆتۈرۈپ كېلىپ، ئەيسا مىراپقا قوشنا بولغان. ئەيسا مىراپ بىلەن يارىكەل مۇھەممەت سوپى كۆندۈزلىرى ئەمگەك قىلسا، ئاخشاملىرى نەغمە بىلەن ئائىلە مەشرەپى قىلىپ يۇرگەندە، بۇ ئىككىسىنىڭ نامى يۇرت-يۇرتلارغا داڭ كەتكەن. بۇنى ئاڭلاپ بىر قىسىم يەرسىز ئاھالىلەر ۋە بىر قىسىم مۇقام خۇشتارلىرى ئەسلىدىكى جايلىرىنى تاشلاپ، ئەيسا مىراپنىڭ ئەترايىغا ئولىشىپ، يەر تۇتۇپ ئولتۇراقلاشقان.

ئەيسا مىراپ يارىكەل مۇھەممەت سوپى بىلەن بىرلىكتە قالۇن، غىجەك ۋە دولان راۋابلىرىنى تەڭشەش قىلىش ئاساسىدا دولان بايقاۋانلىرىنى رەتلەپ، دولان مۇقاملىرىنى تېخىمۇ پۇختا سىستېمىلاشتۇرغانلىقى سەۋەبتىدا «دۇتار بايقاۋان» ناملىق بىر مۇقامنى رەتلەپ قېلىپلاشتۇرغان. دولان مەشرەپىنىڭ سەنەم،

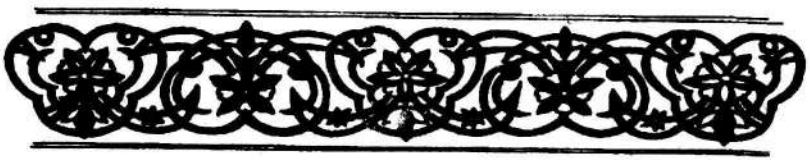
سىيرىلملىرىغا يېڭى مەزمۇنلارنى سىڭدۈرگەن. دولان مەشرەپ ئويۇنلىرىدىن «ئىككى خوتۇنلۇق قىلىش»، «سامسا يېقىش»، «جۇۋازغا قوشۇش»، «سۇرەتكە تارتىش»، «ئۇسسۇل ئوينىتىش»، «ناخشا ئوقۇتۇش»، «يەتتە ھالال، يەتتە ھارام جانۋارنى دورىتىش» قاتارلىق ئويۇنلىرىنى تېخمۇ بېيىتىپ، مەشرەپتە ئومۇملاشتۇرغان. يەنە «غاز ئويۇنى»، «بوۋاي ئويۇنى»، «قەمبەرخاننىڭ سازى مەن»، «مۇناجات»، «دۇتار بايا‌ۋان»، «ئەيلەڭ نادامەت»، «ھەي ئاللا» قاتارلىق خەلق ناخشا-ئويۇنلىرىنى رەتلەپ، مۇكەممەللەشتۈرۈپ، خەلق ئارىسىغا تارقاتقان.

ئەيسا مىراپ ئاۋات تەۋەلىكىدىكى مۇقامچىلار ۋە ئەلنەغمىچىلەرنىڭ بىزگە مەلۇم بولغان دەسلەپكى پىشۋاسى بولۇپ، ئاۋات يېزىسىنىڭ پۈتۈن دولان يۇرتلىرى بويىچە دولان مەشرەپ مۇقاملىرىنىڭ مەركىزىي ماكانى بولۇپ قېلىشىدا ناھايىتى چوڭ رول ئوينىغان.

ئەيسا مىراپ ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن، ئىككىنچى ئەۋلاد بولۇپ ئۇنىڭ شاگىرتلىرىدىن ماموت قالۇن دېگەن بىر مۇقامچى يېتىشىپ چىقىپ، دولان مۇقاملىرىنى تېخمۇ ۋايىغا يەتكۈزگەن. ماموت قالۇن دەۋرىدە ئاۋاتنىڭ خەلق سەنئىتى جەھەتتىكى نام-شەرىپى ئەتراپقا تېخمۇ يېيىلغان.

ماموت قالۇن ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن مارالبېشى تەۋەلىكىدىكى داڭلىق مۇقامچىلاردىن موللا شەھرى، ئۇنىڭ ئوغلى ئازى موللا، نەۋرىسى ئەمەت ھاجى، مۇھەممەت موللام، چەۋرىلىرى مەردان موللام، قالۇنچى ئەھمەت ئەپەندى قاتارلىقلار يېتىشىپ چىقىپ، ئاۋات بازىرى قايناملىرىدا تاشقىنلىق مۇقام يۇرتى بولۇپ قالغان.

دېمەك، ئاۋات بازىرى ئەيسا مۇقامنىڭ باشلامچىلىقىدا سەنئەتنىڭ كۆچىگە بىلەن گۈللەنگەن جاي بولغاچقا، ئۇنىڭ نامى ھازىرمۇ «ئەيسانىڭ ئاۋىتى» دەپ ئاتىلىپ كەلمەكتە.

هاجی ئاخۇن قالۇنچی

(1795 ــ 1865)

هاجی ئاخۇن قالۇنچی (تۇلكه) ــ كىرىيه ئارالئېرىق كه نتىدىن بولۇپ، ميلادى 1795-يىللىرى مه ريپه تپه رۇەر په يزۇللا ئاخۇنۇمنىڭ ئائىلىسىده دۇنياغا كه لگه ن.

ئۇ ئۆزىنىڭ 70 نه چچه يىللىق هاياتىنىڭ يېرىم ئه سىرلىك ۋاقتىنى ئۇيغۇر مۇزىكىسى ۋه مۇقام ئىشلىرىغا سه رپ قىلغان ۋه ئۇنىڭغا ئه جىر سىڭدۇرۇپ ئۆتكۇزگه ن.

هاجی ئاخۇن قالۇنچی ساتار، ته مبۇر، دۇتار، غىجه ك، داپ، نه ي قاتارلىق سازلارنى ياخشى چېلىش بىلە نلا قالماي، ئاساسلىقى قالۇن چېلىش ماهىرى ئىدى. ئۇ ئۆزى بىلگه نلىكى چالغۇلار ئارقىلىق، بولۇپمۇ قالۇن بىلە ن ئۇيغۇر مۇقاملىرىنىڭ چوڭ نه غمه، داستان، مه شرەپ قىسىملىرىنى ۋه ئۇنىڭ ته زىسى، سه لقه، نۇسخا جۇلاسى، مه رغۇلى قاتارلىق تارماقلىرىنى ۋايىغا يه تكۇزۇپ مۇكه ممه ل ئورۇندايتتى.

ئۇ كىرىيىنىڭ هه رقايسى يېزا-كه نتلىرى بىلە نلا چه كلىنىپ قالماستىن، يه نه قوشنا ناهىيه خه لقلىرىنىڭ ئه لنه غمه-مه شرەپ سورۇنلىرىغا ته كلىپ بىلە ن قاتنىشىپ، قالۇن ئارقىلىق مۇقام ئورۇنلاپ، يۇرت جامائه تچىلىكىنىڭ قىزغىن ئالقىش-هىمايىسىگه مۇيه سسه ر بولغان داڭدار مۇقامچى ئىدى.

ئارالئېرىق كه نتىدىن 92 ياشلىق پېشقه دەم قۇربانجان ئاكا هاجی ئاخۇن قالۇنچی هه ققىده توختىلىپ: «مه ن 20 ــ 25 ياش

چېغمدا ، هاجى ئاخۇن ئاكىنىڭ قالۇن چالغۇسىنى « گوشتات » دېگەن ئەسۋاب بىلەن چېلىپ مۇقام توۋلاپ، يۇرت ئىچىدە داڭ چىقارغانلىقى ئېسىمدىن كەتمەيدۇ. ئۇ كىرىيە خەلقلىرىگىلا تونۇشلۇق بولۇپ قالماستىن، باشقا ناھىيە-يۇرتلارغىمۇ تونۇشلۇق بولغان ئىناۋەتلىك مەشھۇر مۇقامچى ئىدى » دەپ دەللىلسە ، هاجى ئاخۇن قالۇنچىنىڭ تۇنجى نەۋرىسى ئابدۇرىشىت ئاخۇن (تۆلكە) : « بوۋام هاجى ئاخۇن هاياتىدا يالغۇز كىرىيە تەۋەلىكىدىلا ئەمەس، بەلكى چىرا ، لوپ، خوتەن قاتارلىق ناھىيىلەر تەۋەسىگە تەكلىپ بىلەن بېرىپ، نەچچە كۈن، نەچچە ھەپتىلەر تۇرۇپ، ئەلنەغمە سورۇنلىرىدا قالۇن بىلەن مۇقام توۋلاپ، ئەل-جامائە تېچلىكنىڭ ئالقىش-ھۆرمىتىگە سازاۋەر بولغان. دادام مەتقۇربان ئاخۇنمۇ ئەنە شۇ مۇقامچى ۋە قالۇنچى بوۋىمىزنىڭ تەربىيىسى ئاستىدا يۇرتىمىزدىكى داڭلىق مۇقامچى بولۇپ يېتىشكەن » دەپ ئىسپاتلايدۇ.

ئارالئىرىق يېزىسىدىكى قۇربانجان ئاكا قاتارلىق بىرمۇنچە پىشقەدەملەر ۋە هاجى ئاخۇن قالۇنچى جەمەتىنىڭ نەۋرىلىرى ۋە تۇغقانلىرىنىڭ تونۇشتۇرۇشىچە ، هاجى ئاخۇن قالۇنچى يېشى توختىغان چاغدىمۇ ئېگىز بوي (170-180 سم) ، يۈزى يۇمىلاق، بۇغداي ئۆڭلۈك، ئورۇقمۇ-سېمىزمۇ ئەمەس، ساقال-بۇرۇتى ئاقارغان، مىجەز-خاراكتېرى خۇش خۇي، ئۇچۇق چىراي، ئويۇن-تاماشىغا ئامراق ئادەم ئىدى.

مەشھۇر مۇقامچى ۋە قالۇنچى هاجى ئاخۇن ئاكا ئۆزى ياشىغان دەۋردە ئون نەچچە شاگىرت تەربىيىلەپ يېتىشتۇرگەن بولسىمۇ، لېكىن يىللارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن ئۇلارنىڭ تولىسى مۇقام بابىدا تەسىرلىك ئىز قالدۇرۇپ، كەينى-كەينىدىن بىر-بىرلەپ ۋاپات بولغان.

لېكىن هاجى ئاخۇن قالۇنچى بىر ئەسىرگە يېقىن ئۆزىگە ھەمراھ قىلغان قالۇنى ئۇنىڭ ئەۋلادلىرى تەرىپىدىن قىممەتلىك مىراس سۈپىتىدە هازىرغىچە ساقلىنىپ كەلمەكتە.

(رەتلىگۈچى: ئىبرايىمجان ئىمىن)

تۇردى شەيخ

(1775 _ 1850)

تۇردى شەيخ نەچچە ئەۋلاد ھۇسىين پەيزۇللا خوجام، سىيت جالالدىن باغدات، يۇسۇپ قادىرخان غازى پادىشاھ قاتارلىق قەشقەرنىڭ خوجا دەرۋازىسى تەرىپىگە دەنپە قىلىنغان مەشھۇر زاتلارنىڭ مازار-مەقبەرلىرىگە شەيخ بولۇپ ئۆتكەن شەيخۇل ئىسلام تاھىر شەيخنىڭ ئوغلى. ئۇنىڭ دادىسى تاھىر شەيخ 1790-يىلى قەشقەردىكى چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرى تەرىپىدىن بۇلاڭ-تالان قىلىنغان ۋە قەتل قىلىنغان. كېيىن تۇردى شەيخ قەشقەر خانلىق مەدرىسىنى پۈتتۈرۈپ دادىسىنىڭ ئورنىغا شەيخ بولغان.

1830-يىلى تۇرپانلىق ۋاڭ ئەۋلادلىرىدىن بولغان زۆھۇرىدىن بەگ قەشقەرغە ھېكىمبەگ بولۇپ كېلىدۇ. ئۇ ئۇزاق ئۆتمەي قەشقەر شەھرىنى كېڭەيتىپ ياساش پىلانىنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ. بۇ پىلان بويىچە يۇقىرىقى مازالارنى شەھەر ئىچىگە ئېلىش پىلانلىنىدۇ. تۇردى شەيخ زۆھۇرىدىن ھېكىمبەگنىڭ بۇ پىلانىغا نارازى بولىدۇ. شۇنىڭ بىلەن تۇردى شەيخ ئۆزىنىڭ شەيخلىق ۋەزىپىسىنى تاشلاپ، ياش ۋاقتىدا ئۆگەنگەن ساتارىنى قولىغا ئېلىپ، دەرۋىشلىك يولىنى تاللاپ، مازارلاردا تۇنەپ مۇقام ئېيتىدۇ. زاماندىن نارازى بولۇپ تەرەپ-تەرەپتىن كەلگەن سازەندىلەر، مۇقامچىلار تۇردى شەيخ ئەتراپىغا جەم بولۇپ، كۈن ۋە تۇننى

مۇقام ئېيتىش بىلەن ئۆتكۈزىدۇ. تەركىدۇنيا بولغان بۇ مۇقامچىلار گۈرۈپپىسى تۇردى شەيخنىك باشچىلىقىدا ھەرقايسى يۇرتلارنى ئارىلاپ يۈرۈپ ئون ئىككى مۇقامنى ئەتراپقا تارقىتىدۇ.

تۇردى شەيخ 30 يىلدىن ئارتۇق مۇقام ئوقۇغان ۋە مۇقام ئۇستازى بولغان مەزگىللەردە جاي-جايلارنىك مۇقامچىلىرى قەشقەرغە كېلىپ ئۇنىڭدىن مۇقام ئۆگەنگەن، ئۆگەنگەنلىرىنى يۇرتلىرىغا بېرىپ ئاۋامغا تارقاتقان. بۇنىڭ بىلەن، ئاشۇ دەۋر ئۇيغۇر مۇقامىنىك خەلق ئىچىگە يەنە بىر قېتىم كەڭ تارقالغان، ئومۇملاشتۇرۇلغان دەۋرى بولۇپ قالغان.

مەلۇماتلارغا قارىغاندا، بۇ تالانتلىق مۇقامچى تەخمىنەن 1770 ــ 1775-يىللىرى ئارىلىقىدا تۇغۇلۇپ، تەخمىنەن 1850 ــ 1855-يىللىرى ئارىلىقىدا قەشقەردە ۋاپات بولغان.

(رەتلىگۈچى: شېرىپ خۇشتار)

مەھمۇت ھېكمبەگ (ھەمرايى)

(1818 ــ 1902)

مەھمۇت ھېكمبەگ 1818-يىلى ئاتۇشنىڭ ياغھويلا كەنتىدە دىنىي ئائىلىدە دۇنياغا كەلگەن؛ 1835-يىلغىچە ئۆز يۇرتىدىكى باشلانغۇچ مەكتەپتە، 1833-يىلدىن 1848-يىلغىچە ئاتۇش مەھەللىسىدىكى سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان مەدرىسىدە، كېيىن قەشقەر شەھەرىدىكى خانلىق مەدرىسىتە دىنىي بىلىم ئالغان. ئۇ خانلىق مەدرىسىتە ئۇقۇۋاتقان چېغىدىلا پارس، ئەرەب، ئوردۇ ۋە تۈركىي تىللارنى پۇختا ئۆگىنىپ كامالەتكە يەتكەن.

مەھمۇت ھېكمبەگ خانلىق مەدرىسىنى ئەلا نەتىجە بىلەن پۈتتۈرگەندىن كېيىن، يۇرتىدىكى سۇتۇق بۇغراخان مەدرىسىگە مۇدەررىس بولغان.

مەھمۇت ھېكمبەگ خانلىق مەدرىسىتە يەنە تىل، گرامماتىكا، تارىخ، ئەدەبىيات، مۇسىقى (مۇزىكا) ئىلمىنمۇ پۇختا ئۆگەنگەن ھەمدە تەمبۇر، ساتار چېلىشنى، مۇقام ئېيتىشنى مەشىق قىلغان.

مەھمۇت ھېكمبەگنىڭ دادىسى مىرئەخمەتخان شەيخ دىنىي ئۆلىما بولۇپ، خەلق ئىچىدە ھۆرمەتكە سازاۋەر كىشى ئىدى.

مەھمۇت ھېكمبەگ 1848-يىلى خانلىق مەدرىسىنى پۈتتۈرگەندە، شۇ قېتىمقى ئىمتىھان مۇراسىمىغا ئالتە شەھەرنىڭ ئالىم-ئۆلىمالىرى ۋە يۇرت مۆتىۋەرلىرى قاتناشقان. ئۇنىڭ دادىسى مىرئەخمەتخان شەيخ ئوغلىنىڭ ئالىي ئۇنۋان ئېلىپ، مەكتەپ پۈتتۈرۈپ مۇدەررىسلىككە

تەينىلەنگەنلىكىدىن مەنمۇن بولۇپ، ئىمتىھانغا ئىشتىراك ئەتكەن بارلىق سورۇن ئەھلىنى يۇرتى ئاتۇش مەھشەتتىكى باغ ھويلىسىغا مېھمانغا چاقىرىدۇ... بىر ھەپتە داۋام قىلغان بۇ سەيلىدە مېھمانلار تارىخ، ئەدەبىيات، سەنئەت جەھەتلەردە مۇلاھىزە ئېلىپ بارىدۇ. مەھمۇت ھېكىمبەگ بۇ مۇلاھىزىلەرگە ئاكتىپ ئىشتىراك قىلىپ ئۆلىمالار ئارىسىدا ئابروي قازىنىدۇ. ئۇنىڭ بۇ سورۇندا ئوقۇغان بىرقانچە پارچە شېئىرى ۋە ئوقۇغان مۇقاملىرى، چالغان مۇزىكىسى سورۇنغا جان كىرگۈزۈپ، قاتناشقۇچىلارنى ھەيران قالدۇرىدۇ. شۇنىڭ بىلەن مىرمۇھەممەت قازى كالان، ئابدۇقادىر قازى كالان قاتارلىق ئالىم، مويىسپىتلار مەھمۇت ھېكىمبەگكە «مۇزىكا-شېئىرىيەت بابىدىكى ئىككىنچى نەۋائى» دەپ نام بېرىدۇ ۋە قازى-كالانلار مۇھۇرىنى بېسىپ گۇۋاھنامە بېرىدۇ.

مەھمۇت ھېكىمبەگ 1880-يىلى چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمرانلىرى تەرىپىدىن بارىكۆلگە 20 يىللىق سۈرگۈن قىلىنغاندا، ئابدۇراھمان جامىنىڭ «يۈسۈپ-زىلەيخا» داستانىغا تەقلىد قىلىپ «يۈسۈپ-زىلەيخا» داستانىنى يازغان ۋە داستانغا مۇزىكا ئىشلەپ خەلقە سوۋغا قىلغان. ئۇنىڭ سۈرگۈندىكى ھاياتى يېزىقچىلىق، مۇزىكىچىلىق، مۇقام ئېيتىش بىلەن ئۆتىدۇ.

مەھمۇت ھېكىمبەگ 1896-يىلى سۈرگۈندىن ئازاد قىلىنىپ يۇرتىغا قايتىپ كېلىدۇ ۋە ھەج تاۋاپ قىلىپ، ئاخىرقى ئۆمرىنى ئىبادەت بىلەن ئۆتكۈزۈپ، 1902-يىلىدىكى چوڭ يەر تەۋرەشتە 82 يېشىدا ئاتۇشتا ۋاپات بولىدۇ.

(رەتلىگۈچى: شېرىپ خۇشتار)

بەكرى موللا

(1825 ـ 1888)

كۇچادا 1750 ـ يىلىدىن 1950 ـ يىلىغىچە ئون ئىككى ئەۋلاد ۋاقىت توپتوغرا 200 يىل ھۆكۈمرانلىق قىلىدۇ. ئۇيغۇرلارغا قارىغاندا، ئون ئەۋلاد ۋاقىت ئوردىسىدا مۇقامچىلار (ئايال مۇقامچىلار ئايرىم) بولغان. بىزگە ھازىرچە مەلۇم بولغىنى سەككىزىنچى ئەۋلاد ۋاقىت ـ مىرزا ئەھمەد ۋاقىت ئوردىسىدا ئۆتكەن مۇقام ئۇستازى بەكرى موللادۇر.

بەكرى موللا تەخمىنەن 1825 ـ يىللىرى كۇچادا تۇغۇلغان. ئۇنىڭ ئاتا ـ بوۋىسى بىرقانچە ئەۋلاد ۋاقىت ئوردىسىدا مۇقامچىلىق قىلىپ ئۆتكەن. بەكرى موللىمۇ دەل شۇ ۋاقىت ئوردىسىدا ئاتا ـ بوۋىسىدىن مۇقام ئۆگىنىپ، ئاخىر سەككىزىنچى ئەۋلاد ۋاقىت مىرزا ئەھمەد ئوردىسىدا مۇقامچى بولغان.

بەكرى موللا ئۇستا مۇقامچى ۋە مۇقام ئۇستازى بولۇشتىن تاشقىرى، يەنە خەلق ئىچىدىكى ناخشا ـ مۇزىكىلارنى رەتلەپ قېلىپلاشتۇرۇشتىمۇ كاتتا تۆھپە يارىتقان. ئۇ ئۆزى ئاڭلىغان ھەرقانداق ناخشا ـ مۇزىكىنى رەتلەپ، تولۇقلاپ، قېلىپلاشتۇرۇپ خەلققە تەقدىم قىلغان. شۇ ۋەجىدىن، كۇچا پېشقەدەملىرى ئارىسىدا: «كۇچا ناخشىسى 100 بولسا، 99ى بەكرى موللىنىڭ» دەيدىغان سۆز تارقالغان. ئۇ يەنە كۇچا سەنمىنى رەتلەپ چىققان.

1864 ـ يىلى كۇچادا راشىدىن خوجا ھاكىمىيەت قۇرغاندا، ۋاڭلىق تارقىتىۋېتىلىپ، بەكرى موللا راشىدىن خوجا ھۇزۇرىغا

تەكلىپ قىلىنغان. بۇ يىللاردا ئۇ بىر تەرەپتىن مۇقاملارنى مۇكەممەللەشتۈرۈش بىلەن شۇغۇللانغان، يەنە بىر تەرەپتىن سەيلە-سايا ھەت كۈنلىرى خەلققە ئەلنەغمە قىلىش، مۇقام ئېيتىپ بېرىش بىلەن مەشغۇل بولغان.

1876-يىللىرى ئەترايدا ياقۇپبەگ كۈچانى ئىشغال قىلىپ راشىدىن خوجا ھاكىمىيىتىنى ئاغدۇرغاندا، ياقۇپبەگ بەكرى موللىنى مەجبۇرىي ئۆز يېنىغا ئەكىلىۋالغان، كېيىن كورلىغا ئېلىپ كەتكەن. 1878-يىلى ياقۇپبەگ زەھەرلىنىپ ئۆلۈپ، ئۇنىڭ 14 يىللىق ھاكىمىيىتى ئاغدۇرۇلغاندىن كېيىن، بەكرى موللا كۈچاغا قايتىپ كەتكەن. 1884-يىلى چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ ۋاكالىتى تۈزۈمى شىنجاڭدا قايتا يولغا قويۇلۇپ، كۈچاغا مىرزا ھامۇت توققۇزىنچى ئەۋلاد ۋاڭ قىلىپ تەينىلەنگەن. مىرزا ھامۇت ۋاڭ بەكرى موللىنى يەنە ئوردىغا ئېلىپ كېلىپ، ئوردىنىڭ مۇقام ئۇستازى قىلغان. كېيىن بەكرى موللا ياشىنىپ قالغانلىقى سەۋەبىدىن ئوغلى بەردى ئاخۇننى ئوردىدا قالدۇرۇپ، ئۆزى ساتارچى ئابباسقارى، ھىمىتقارى، قالۇنچى ھامۇت دۇمباق، داپچى غوپۇر مىراپ قاتارلىقلارغا ئۇستاز بولۇپ كۈچا ئەلنەغمە گۇرۇپپىسىنى قۇرۇپ، خەلق ئارىسىدا ئەلنەغمچىلىك ـــ مۇقام ئېيتىش بىلەن شۇغۇللانغان.

بەكرى موللا ئۆز ھاياتىدا ئوردا مۇقامچىسى سۈپىتىدە مۇقامنىڭ تەرەققىياتى ئۈچۈن زور خىزمەت كۆرسەتىش بىلەن بىللە، يەنە كۈچا يەرلىك ناخشا-ئۇسسۇل مۇزىكىلىرىنى رەتلەش، تولۇقلاش، بېيىتىش، يۇرۇشلەشتۈرۈش جەريانىدا باشلامچىلىق رول ئوينىغان. شۇڭا «كۈچا سەنىمى»-دەپ ئاتالغان بىر يۇرۇش ناخشا-مۇزىكىلار ئادەتتە بەكرى موللامنىڭ نامى بىلەن باغلىنىدۇ.

بەكرى موللام 1888-يىلى 62 يېشىدا كۈچادا ۋاپات بولغان.

(رەتلىگۈچى: شېرىپ خۇشتار)

ئىمىر ھاجىم مىڭ قوش

(1780 _ 1850)

1830-يىلى زوھوردىن ھېكمىبەگ قەشقەردە ھاكمىيەت يۈرگۈزگەندە، قەشقەرنىڭ قازى-كالان، ئۆلىمالىرىنى ۋە ھەرقايسى يۇرت ئاتىلىرىنى چايغا چاقىرىدۇ. چايدا ئۆزى بىلەن بىللە ئىلىپ كەلگەن ئەلنەغمىچىلەرگە نەغمە قىلدۇرۇپ، مۇقام ئوقۇتىدۇ.

چاي ئاخىرلاشقاندا، ئاۋات بەشكىرەمنىڭ بېگى ئابدۇراھمان ھاجىم پۇتۇن سورۇن ئەھلىنى باغ سەيلىسىگە تەكلىپ قىلدۇ. باغ سەيلىسىدە مېھمانلار قىزغىن پاراڭ قىلىشۋاتقاندا، يان تەرەپتىكى باغدىن ساتار بىلەن ئوقۇلغان مۇقام ئاڭلىنىدۇ. بۇنىڭ بىلەن سورۇن جىمجىتلىققا چۆمىدۇ. ئارقىدىن زوھوردىن ھېكمىبەگ ئابدۇراھمان بەگ ھاجىغا مۇقام چېلىنغان جايغا ئاپىرىشنى تەلەپ قىلدۇ. بۇنىڭ بىلەن ساھىبخان يان باغدا مۇقام ئېيتىۋاتقان كىشىنى سورۇنغا باشلاپ كىرىدۇ. بۇ مۇقامچى ئىمىرھاجىم مىڭ قوش دېگەن كىشى ئىدى. ئىمىرھاجىمنىڭ مىڭ قوش (ئون مىڭ) تۆگىسى بولغاچقا، كىشىلەر تەرىپىدىن ئۇنىڭ ئىسمى ئىمىرھاجىم مىڭ قوش دەپ ئاتالغان.

ئىمىرھاجىمنىڭ ئەجدادى بەشكىرەمدە ئۆتكەن بولۇپ، دادىسى ئەھمەد پالۋان، چوڭ دادىسى ئىسمائىل ئاقساقال، بوۋىسى ھاشىم شەيخلەر بىر ئۆمۈر تۆگىچىلىك قىلغان ۋە مۇقامغا ئاشىقى بىقارار بولۇپ ئۆتكەن كىشىلەر ئىدى.

ئىمىر ھاجىم كىچىك ۋاقتىدىن باشلاپلا دادىسىغا ئەگىشىپ

تۆگە كارۋىنى بىلەن سەپەرلەردە بىللە بولغان. بۇ جەريانىدا ئاتا-بوۋىلىرىغا ۋارىسلىق قىلىپ مۇقام ئۆگەنگەن. كېيىنچە كارۋان بېشى بولۇپ يىراق شەھەرلەرگە، ھەتتا چەت ئەللەرگە سەپەر قىلغاندا، چۆل-جەزىرە ۋە يول مۇشەققەتلىرىنى مۇقاملىك سېھرىلىك كۈچى بىلەن يەڭگەن، ئۇ يول بويى قايسى سارايدا قونسا شۇ ساراي مۇقام ساداسىغا تولغان، ئۇنىڭ كۆپ ۋاقتى تۆگە كارۋانلىرى بىلەن سەپەردە ئۆتكەچكە، ئۇنىڭ مۇقام ئېيتىش جەھەتتىكى ئاجايىپ ماھارىتى ئەل ئىچىگە ئانچە تارالمىغان.

ئىمىرھاجىم ھېلىقى بىر قېتىملىق باغ سەيلىسىدە زوھۇرىدىن ھېكمەتگىنىڭ تەكلىپى بىلەن مۇقامچىلىق ماھارىتىنى ئاشكارىلاپ، سورۇن ئەھلىنى قايىل قىلدۇ. زوھۇرىدىن ھېكمەتگ ئۇنىڭ يۈكسەك ماھارىتىگە قايىل بولۇپ، ئىمىرھاجىنى ئۆز ھۇزۇرىغا تەكلىپ قىلدۇ. شۇنىڭدىن كېيىن، ئىمىرھاجى كارۋان سەپىرىنى تاشلاپ، چوڭ سورۇنلاردا مۇقام ئوقۇپ، قەشقەردە ھەممىگە تونۇلغان ئاتاقلىق مۇقامچى بولۇپ قالدۇ.

مەلۇماتلارغا قارىغاندا، ئىمىرھاجىم مىڭ قوش ئون ئىككى مۇقام ئاساسىدا چوڭقۇر ئىزدىنىپ، «چۆل ئىراق»، «جازائىر»، «مۇشكۈلات» قاتارلىق چوڭ تېپىتكى مۇزىكا-كۈيلەرنى ئىجاد قىلغانلىقى مەلۇم. مەرھۇم تارىخشۇناس ئىمىر ھەسەن قازى ئاخۇنۇمنىڭ دەللىلىشىگە قارىغاندا، ئىمىرھاجىم مىڭ قوش ئوردىغا كىرگەندىن كېيىن، زوھۇرىدىن ھېكمەتگ بىلەن يېقىن دوستلاردىن بولۇپ ئۆتكەن ھەمدە ئۇنىڭ مۇزىكا-مۇقاملىرىغا سەممىي ئىشق باغلىغان ئاتاقلىق شائىر ئابدۇرېھىم نىزارىغا تەمبۇر چېلىش بىلەن مۇقام ئېيتىشنى ئۆگەتكەن.

تارىخىي مەلۇماتلارغا ئاساسلانغاندا، ئىمىرھاجىم مىڭ قوش تەخمىنەن 1780-يىللار ئەتراپىدا تۇغۇلۇپ، 1850-يىللار ئەتراپىدا ۋاپات بولغان.

(رەتلىگۈچى: شېرىپ خۇشتار)

موللائاخۇن ساتار

ئۇن ئىككى مۇقام ىنى ساتار بىلەن ئىجرا قىلىشتا جەنۇبىي شىنجاڭ ھەم ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرى ئارىسىدا نامى چىققان مەشھۇر مۇقامچى موللائاخۇن «موللا ئاخۇن ساتار» دېگەن نام بىلەن داڭلىق.

ئۇ ياش چاغلىرىدا قەشقەر خانلىق مەدرىسە ئىلىم تەھسىل قىلغان. لۇتفى، نەۋائى، فۇزۇلى، زەلىلى قاتارلىق كىلاسسىكلارنىڭ مۇزىكا تەلىماتلىرىنى ئۆگىنىپ، ئۇن ئىككى مۇقامنى تولۇق ئۆزلەشتۈرۈپ، ساتار چېلىپ ئورۇندىشتا كامالەتكە يەتكەن. شۇڭا ئۇنىڭ ئىسمى ئەل ئارىسىدا «موللاخۇن مۇقام»، «موللاخۇن ساتار» دەپ ئاتىلىپ كەلگەن.

موللاخۇن مۇقام قەشقەر خانلىق مەدرىسىنىڭ تالىپلار بەزمىلىرىدە تەۋەككۈل ساتار، جۈمە مۇقام (جۈمە كەشمىر) قاتارلىقلار بىلەن بىرلىكتە 16-ئەسىردە يەكەندە رەتلەپ قېلىپلاشتۇرۇلغان ئۇن ئىككى مۇقامنىڭ مەشرەپ، داستان ۋە مەرغۇللىرىنى تولۇقلاشقا ۋە راۋاجلاندۇرۇشقا يېتەكچىلىك قىلغان. شۇ مەزگىللەردە موللاخۇن ساتار باشچىلىقىدىكى بۇ گۇرۇپپا قەشقەر ئۆلىمالىرى ھەم مۇدەررىسلەر ئالدىدا ئۇن ئىككى مۇقامنى بىرنەچچە كۈنلۈك ئولتۇرۇشتا تاماملاپ، ئۆلىمالارنىڭ تەستىقىدىن ئۆتكۈزگەن. بۇ جەريانىدا مۇقام ئېيتىشتىكى شۇھە، پۇراق، ئۇدار-رېتىم قائىدىلىرىنى بىرلىككە كەلتۈرۈش بىلەن مۇقام تېكىستلىرىنمۇ تولۇقلىغان.

ئەينى ۋاقىتتا مۇقامنى تولۇقلاش ئىشىغا موللاخۇن ساتارنىڭ

ئوغۇللىرى ئەخمەتخان ۋە زوردىن ئاخۇنلارمۇ قاتناشقان.

موللائاخۇن 1813-يىلى قەشقەر شەھەر ئىچىدە ئوقۇمۇشلۇق ئائىلىدە دۇنياغا كەلگەن. موللاخۇن 1889-يىلى ئىككى ئوغلى ئەخمەتخان (1844-يىلى دۇنياغا كېلىپ، 1928-يىلى قەشقەردە مۇزىكا-مۇقامچىلىق بىلەن ئالەمدىن ئۆتكەن) ۋە زوردىن ئاخۇن (1850-يىلى دۇنياغا كېلىپ، ئون ئىككى مۇقام ۋە دولان مۇقاملىرىنى ئۆمۇر بويى داۋاملىق ئىجرا قىلىپ، 1931-يىلى ئاقسۇ رايونىدا ئالەمدىن ئۆتكەن) بىلەن قەشقەردىن چىقىپ ئەركەشتام يولى ئارقىلىق ئەنجان، سەمەرقەند، بۇخارا، بىشكەك قاتارلىق جايلارنى ئارىلاپ، سەيلە-ساياھەت قىلىپ ئون ئىككى مۇقامنى كەڭ تارقاتقان.

ئۇ يەرلەردە بىرتەرەپتىن، ئۇيغۇر مۇقاملىرىنى ئىجرا قىلىپ، يەنە بىر تەرەپتىن، ئۆزبېك خەلقىنىڭ «شەش مۇقام»نى ھەم خەلق ناخشا-سازلىرىنى ئۆگىنىپ ئۆزلەشتۈرگەن. شۇ جەريانىدا موللا ئاخۇن ساتار ئوغۇللىرى ئەخمەتخان ۋە زوردىن ئاخۇنلارنى ئون ئىككى مۇقامنى تولۇق تېكىستلىرى بىلەن ئىجرا قىلالايدىغان دەرىجىگە يەتكۈزگەن.

مۇللا ئاخۇن ساتار بىرنەچچە يىل يۇقىرىقى شەھەرلەردە زىيارەتتە بولغاندىن كېيىن، باللىرىنى ئېلىپ ئانا ماكانى قەشقەرگە قايتىپ كېلىپ، ئۆزۈن ئۆتمەي ئالەمدىن ئۆتكەن.

مەرھۇمنىڭ ئوغلانلىرى ئەخمەتخان ۋە زوردىن ئاخۇن بىر مەزگىل ئاتا كەسپىنى داۋاملاشتۇرۇپ خەلق ئىچىدە شۆھرەت قازانغان.

زوردىن ئاخۇن ئاكىسى ئەخمەتخاندىن ئايرىلىپ قالغاندىن كېيىن، ئۆز ئوغلى ئابدۇقادىر ئاخۇن قالۇنچى ۋە قاسىم ئاخۇن ئاكا (1954-1894) بىلەن بىر مەزگىل مەرھۇم موللا ئاخۇن ساتارنىڭ مۇقامچىلىق كەسپىنى داۋاملاشتۇرغان.

زوردىن ئاخۇننىڭ ئوغلى ئابدۇقادىر ئاخۇن مۇقام مۇزىكىچىلىقىدا،

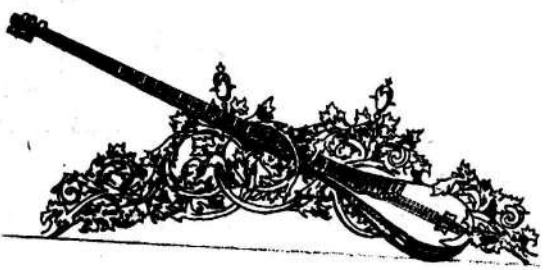
داپ ۋە قالۇن چېلىشتا كامالەتكە يەتكەن چالغۇچى بولۇپ، ھاياتىنىڭ ئاخىرىغىچە چالغۇ ئەسۋابلىرىنى ياساش بىلەن شۇغۇللانغان.

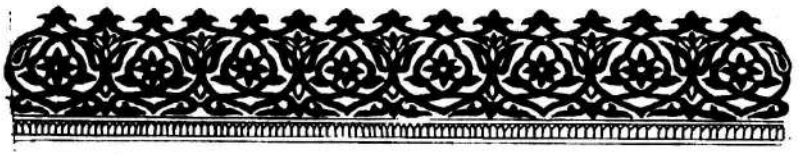
ئابدۇقادىر ئاخۇن دادىسى زوردىن ئاكا ۋاپاتىدىن كېيىن، مارالبېشى ۋە ئاقسۇ، ئاۋات ناھىيىلىرىدە دولان مۇقامىنى قالۇنغا تەڭكەش قىلىپ بىر مەزگىل دەۋر سۈرگەن.

ئازادلىقتىن كېيىن، ئابدۇقادىر قالۇن ئاقسۇ ۋىلايەتلىك سەنئەت ئۆمىكىگە تەكلىپ قىلىنىپ مۇقام ئۇستازى بولغان ھەمدە ئۆمەك ئارتىسلىرىغا دولان بوم بايا‌ۋان مۇقامىنى ئۆگەتكەن.

شۇنداق قىلىپ، موللائاخۇن ساتارنىڭ ۋارىسى — ئۇنىڭ نەۋرىسى ئابدۇقادىر ئاخۇن 1970-يىلى ئاقسۇ ئاۋاتتا ئالەمدىن ئۆتكەن.

(رەتلىگۈچى: ئىلى ئېزىز)

هۇسەين خان (پەيزى) ۋە ئۇنىڭ ۋارىسلىرى

1820 - يىللار ئەترابىدا قەشقەرنىڭ ھاكىمى بېگى، تۇرپانلىق ۋالىڭ ئەۋلادى ئەبۇلھادى① قەشقەر خانىشېرىق جامەسىنىڭ خاتىپى ۋە خانلىق مەدرىسىنىڭ مۇدەررىسى، مۇقام ئۇستازى ھۇسەين خان (پەيزى) نىڭ نامىنى ئاڭلاپ، بۇ كىشىنى قەشقەرگە ئائىلىسى بىلەن يۆتكەپ كېلىپ، ئاۋۋال كەنچازا مەدرىسگە، كېيىن ساقىيە مەدرىسگە مۇدەررىس قىلىپ تەينىلەپ، ئۇنىڭ ئىلىم-بىلىم ۋە مۇزىكا ساھەسىدىكى، بولۇپمۇ مۇقامچىلىقتىكى ماھارىتىدىن ھۇزۇر ئالىدۇ.

ھۇسەين خان پەيزى قەشقەرغە كەلگەندىن كېيىن، بىرتەرەپتىن ئىلىم تەھسىل قىلسا، يەنە بىر تەرەپتىن مۇزىكا، مۇقامچىلىق بىلەن داڭ چىقىرىپ، قەشقەرنىڭ 19 - ئەسىردىكى مەشھۇر مۇقامچىسى بولۇپ قالىدۇ.

ئەبۇلھادى ھېكمىبەگ ھۇسەين خان پەيزىنىڭ ئىلىم تالانتىغا قايىل بولۇپ، ئۇنى ئۇستاز تۇتىدۇ ۋە يېقىن مەسلىھەتچىلىرىدىن بىرى قىلىۋالىدۇ.

ھۇسەين خان پەيزى بەگ ھۇزۇرىدا بولغان كۈنلەردە ئەبۇلھادى ھېكىم بەگنىڭ تەكلىپى بىلەن ئۇچتۇرپان، كۇچا، تۇرپان ۋاڭلىرى ئەۋەتكەن ئوردا مۇقامچىلىرىغا ۋە قەشقەرنىڭ ئاتاقلىق مۇقامچىسى بايىز موللا (خەلق بايىز ساتار دەپ ئاتايدۇ)،

---

① ئەبۇلھادى — زوھوردىن ھېكمىنىڭ ئالدىدا بەگ بولغان. قەشقەر شەھەر ۋە ھېيتكارنى زۇلپىيە خانىمدىن كېيىن كېگەيتىپ ياسىغان كىشى.

ئۆز ئوغۇللىرىدىن ھېلىم ساتار، سېلىم داپەندە قاتارلىق كىشىلەرگە مۇقام ئۇستازى بولىدۇ. خەلق ئاغزىدا ئېيتىلىپ يۈرگەن مۇقاملارنى قېلىپلاشتۇرىدۇ. مۇقامغا سېلىنغان تەركىدۇنيالىق تەرغىب قىلىنىدىغان بەزى شېئىرلارنىڭ ئورنىغا ھايات مۇھەببىتى تەسۋىرلىنىدىغان، ئىسلام ئەقىدىتى بىلەن تولغان مۇھەببەتنامىلەرنى سېلىپ، مۇقامنىڭ بەزى تېكىستلىرىنى يېڭىلايدۇ.

1828-يىلى جاھانگىر خوجا قوزغىلىڭى بېسىقتۇرۇلغاندىن كېيىن، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى جايلاردىكى ۋاڭ-گۇڭلارنى بىر قېتىم ئالماشتۇرىدۇ. 1830-يىللاردا ئەبۇلھادى ھېكمەبەگ موما (ۋاڭ-گۇڭلارنى نازارەت قىلغۇچى) بولۇپ يۆتكىلىدۇ. ئورنىغا زوھورىدىن ھېكمەبەگ كېلىدۇ. بۇ چاغدا ئەبۇلھادى ھۇسېين خان پەيزىنى ۋە ئۇنىڭ ئىككى ئوغلى ــ ھېلىم، سېلىمنى بىللە ئېلىپ كېتىپ، كۇچا، تۇرپان، ئىلى قاتارلىق جايلاردا بىرقانچە يىل بىللە بولىدۇ. مۇشۇ جەريانىدا ئۇلار كۇچا ئوردا مۇقامچىلىرىغا ئۇستاز بولىدۇ. تۇرپانىدا ھەسەنبالا، ئابدۇلبالا، غوجەك سۇناي قاتارلىقلارنىڭ سۇناي-داپ بىلەن ئورۇنلايدىغان مۇقاملىرىغا ساتارنى تەڭكەش قىلىشنى، ۋاڭ-گۇڭ لارغا توقۇلغان مەدھىيە تېكىستلارنى ئومۇملاشقان خەلق قوشاقلىرىغا سېلىپ ئوقۇشنى قېلىپلاشتۇرىدۇ.

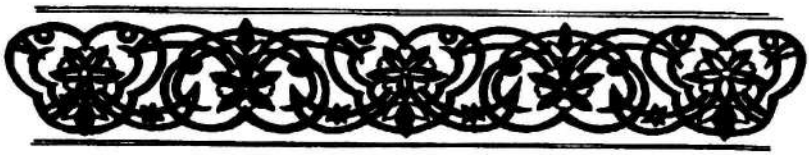
1836-يىلى گۇناھسىز يۈيۈپ قايتا غۇلجىغا ھېكمەبەگ بولغان خالزاتخان (خالزاتخان ئەينى ۋاقىتتا غۇلجىدا خاتالىشىپ، مەنسىپى ئېلىنىپ، تۇرپانغا ئەۋەتىلگەن) ئەبۇلھادى ۋاپات بولغاندىن كېيىن، ھۇسېين پەيزىنى باللىرى بىلەن غۇلجىغا ئېلىپ چىقىدۇ. ھۇسېين پەيزى شۇنىڭدىن كېيىن ئىلغا ئون ئىككى مۇقامنى سىستېمىلىق تارتقاتقۇچى تۇنجى مۇقام ئۇستازى بولىدۇ. 1840-يىللىرى ھۇسېين خان پەيزى مۇزات يولى بىلەن قەشقەرگە قايتىپ كېلىپ، ئۇزاق ئۆتمەي قېرىلىق ۋە كېسەل سەۋەبىدىن ئالەمدىن ئۆتىدۇ. ئۇنىڭ جەسىتى سېيىت جالالىدىن باغدات مازىرى بىلەن ئاقمازار گۇمبىزى ئارىلىقىغا دەپنە قىلىنىدۇ.

ھۇسېين خان پەيزى ۋاپات بولغان كېيىن، ئۇنىڭ ئوغۇللىرى ھېلىم، سېلىم كامالەتكە يەتكەن مۇقامچىلاردىن بولۇپ يېتىلىدۇ.

بۇلارنىڭ ئەسلى ئاتلىشى ھېلىم ئاخۇن، سېلىم ئاخۇن بولۇپ، ئۇلار دادىسىدىن تەلىم ئالغان موللا كىشلەردىن ئىدى. بىراق ئۇلار موللىلىقنى تاشلاپ، ئۆمرىنى ساز چېلىش، مۇقام ئېيتىش بىلەن ئۆتكۈزگەنلىكى ئۈچۈن، شۇ دەۋرنىڭ مۇتەئەسسىپ دىندارلىرى ئۇلارنى كەمسىتىپ «خانىبرىقلىق ئابداللار» دەپ ئاتاشقان.

1865-يىلى ياقۇبېگ قەشقەرنى ئىستىلا قىلىپ فېئودالىق بۆلۈنمە ھاكىمىيەت قۇرغاندىن كېيىن، شۇ زامانىنىڭ ئادىتى بويىچە ئوردا مۇقام، مۇزىكىلىرىنى تەشكىللەيدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئوردىغا ھۈسەين پەيزىدىن تەلىم ئالغان بايىز موللىنى ئېلىپ كېلىدۇ. بىراق قەرىغان بايىز موللا ياقۇبېگنىڭ تەلىپىنى قانداقمۇ الماپدۇ. نەتىجىدە بايىز موللا ئۈستازىنىڭ ئوغلى ھېلىم ئاخۇن بىلەن سېلىم ئاخۇن خەلىپەتلەرنى تونۇشتۇرىدۇ. ھېلىم ئاخۇن بىلەن سېلىم ئاخۇن ئوردىغا كەلگەندىن كېيىن، بىر مەزگىل ئوردا مۇقامچىلىقى خېلى راۋاج تاپىدۇ. ياقۇبېگ ئاقسۇ، كورلا تەرەپلەرگە ھەربىي يۈرۈش قىلغان مەزگىللەردىمۇ بۇ ئىككى ئاكا-ئۇكا مۇقامچىلارنى ئۆزى بىلەن بىللە مېڭىشقا مەجبۇرلايدۇ. ئۇلار ئاستا-ئاستا سۈيقەستچى ياقۇبېگنىڭ زالىملىقىنى چۈشىنىپ، كۆڭلىدە ئۇنىڭغا نارازىلىق تۇغۇلىدۇ. ئۇلار بىرقانچە قېتىم ياقۇبېگنىڭ تەلىپىنى ياخشى ئورۇندىمىغانلىقى ئۈچۈن، ياقۇبېگ «مېنىڭ يۈزۈمنى چۈشۈردى، ماڭا بويۇن تولغىدى» دېگەن گۇناھى بىلەن ھېلىم، سېلىمنى ئۆلتۈرمەكچىمۇ بولىدۇ. بىراق ئۇنىڭ ھەربىي ئەمەلدارلىرى ۋە باش خەزىنىچىسى توختى قۇر بېشى ئۇلارنى ئۆلۈمدىن سورىۋالىدۇ ۋە يۈرتى قەشقەرغە قايتىشقا روخسەت قىلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن قەرىپ قالغان بۇ ئىككى ئاكا-ئۇكا مۇقامچىلار قەشقەرگە قايتىپ كېلىپ ئۆمرىنىڭ ئاخىرىنى ئۆز يۇرتىدا ئۆتكۈزىدۇ. شۇنداق قىلىپ، دادىسى ھۈسەين (پەيزى) نىڭ ۋارىسلىرى بولغان بۇ ئىككى ئاكا-ئۇكا مۇقامچىلار تەخمىنەن 1890-يىلى ئالەمدىن ئۆتىدۇ.

(رەتلىگۈچى: شېرىپ-خۇشتار)

باقی راۋاب

(1835 ـ 1915)

باقی راۋاب تەخمىنەن 1835-يىللىرى ئەترايدا قەشقەر كونىشەھەردە تۇغۇلغان. باللىق دەۋرىدىن باشلاپ راۋاب ئۆگەنگەن. ئۇ، يۇرتىدا ئۆتكۈزۈلىدىغان توي-تۆكۈن ۋە مەشرەپلەرگە قاتنىشىپ، پىشقەدەم سازەندە ۋە مۇقامچىلاردىن بەزى مۇقاملارنىڭ داستان ۋە مەشرەپ قىسىملىرىنى راۋابىغا تەڭكەش قىلىپ ئېيتىشنى ئۆگىنىۋالغان ۋە 20 ياشلارغا كىرگەندە مەشرەپ سازەندىلىرى قاتارىغا قوشۇلغان. ئۇنىڭ ئاۋازى يېقىملىق ۋە يۇقىرى بولۇپ، ئۆزىگە خاس ئۇسلۇبقا ئىگە ئىدى.

ئۇنىڭ تۇرمۇش ئەھۋالى نامرات بولغاچقا، 1856-يىللىرى مانجۇلار تەرىپىدىن ئەسكەرلىككە تۇتۇلغان بولسىمۇ، ئۆزى چوڭقۇر ئىشق باغلىغان راۋابتىن زادىلا ئايرىلمىغان. بىرنەچچە يىل مانجۇ قوشۇنلىرى ئىچىدە تۇرۇش جەريانىدا، خەنزۇ ئەسكەرلەر بىلەن ئارىلىشىپ ياشاپ، خەنزۇ تىلىنى ۋە ئۇلارنىڭ كىلاسسىك ناخشا-مۇزىكىلىرىنى ئۆگىنىۋېلىپ، ئۇنى راۋاب بىلەن بىمالال ئورۇندىيالايدىغان ئىقتىدارغا ئىگە بولغان. كېيىن ئۇ قوشۇن بىلەن ئۇرۇمچىگە كېلىپ، ئەسكەرلىكتىن بوشىنىپ ئۇرۇمچىدە يەرلىكلەشكەن. ئۆزىنىڭ مۇزىكا ئىقتىدارىغا تايىنىپ هاياتلىق يولى ئىزدەپ، ئابدۇللا سۇناي، مۇھەممەت دولان (غىجەكچى)، ئىبراھىم باخشى (داپچى) قاتارلىق ئۆز دەۋرىنىڭ داڭلىق سازەندە، مۇقامچىلىرى بىلەن بىرلىشىپ بىر

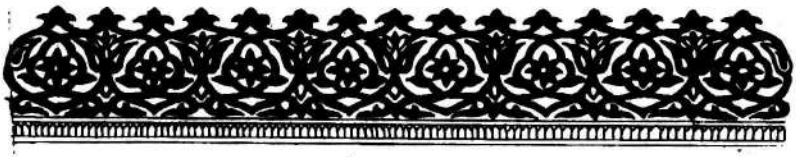
كىچىك ئەلنەغمە گۇرۇپپىسى تەشكىللىگەن ۋە ئۇنىڭغا باقى راۋاب يېتەكچىلىك قىلغان.

باقى راۋاب باشچىلىقىدىكى بۇ گۇرۇپپا ئۇرۇمچىدە ئۆتكۈزۈلگەن توي-تۆكۈنلەردە، ھېيت-بايراملاردا ئۇيغۇر ناخشا-مۇزىكىلىرى ۋە مۇقام پارچىلىرىنى ئورۇندىغان. بۇ ئەلنەغمە گۇرۇپپىسىنىڭ يەنە خەلىقچە ئەنئەنىۋى مۇزىكا-كۈيلىرىنى مىللىي مۇزىكا بىلەن ئورۇنداشتەك ئالاھىدىلىكى بولغاچقا، يېڭى يىل، چاغان بايرىمى، پانۇس ئويۇنى، بۇتخانا سەيلىسى قاتارلىق خەلىقلارنىڭ ئەنئەنىۋى بايرام پائالىيەتلىرىدە ئۇلارنىڭ خىلمۇ خىل ئەنئەنىۋى ناخشا-مۇزىكىلىرىنى ئورۇنداپ، ھەرمىللەت تاماشىبىنلىرىنى ھەيران قالدۇرغان.

باقى راۋاب تەخمىنەن 1915-يىللىرى ئۇرۇمچىدە ۋاپات بولغان.

(رەتلىگۈچى: ئابلىكىم راخمان)

سالاھىدىن بەگ

(1820 ــ 1913)

سالاھىدىن بەگ قەشقەر شەھىرىنىڭ قۇمدەرۋازا دېگەن يېرىدە تەخمىنەن 1820-يىللىرى ئەترابىدا دۇنياغا كەلگەن. ئۇنىڭ چوڭ دادىسى ھوشۇر بىر ئۆمۈر قەبرىستانلىقتا ساتار بىلەن مۇقام ئېيتقان.

سالاھىدىن بەگ كىچىكىدىن چوڭ دادىسىنى يېتىلەپ قەبرىستانلىققا بېرىپ-كېلىش جەريانىدا، ئۇنىڭدىن بىرقانچە مۇقامنى ئۆگىنىدۇ. ئاردىن ئۆزاق يىللار ئۆتۈپ، سالاھىدىن بەگ كۆچتۈگكۈر (نوچى) بولۇپ يېتىلىدۇ. بىر قېتىملىق سەيلىدە قەشقەرنىڭ ئاتاقلىق نوچىسى پەخرىدىن بەگ بىلەن تۇتۇشۇپ قېلىپ ئۇنى يېڭىدۇ. يېڭىلگەن پەخرىدىن بەگ ئۆزىنىڭ نوچىلىق ئورنىنى سالاھىدىن بەگكە بېرىپ، ئۆزى ياقا يۇرتلارغا چىقىپ كېتىدۇ.

ئۇ زامانلاردا ئەل ئارىسىدا نوچى دەپ ئاتالغان كىشىلەر ھۆكۈمەت ۋە خەلق ئالدىدا ئىناۋەتلىك بولۇپ، شەھەرنىڭ ئىجتىمائىي ئىشلىرىنى باشقۇرۇشتا مەلۇم ئىمتىيازغا ئىگە ئىدى. شۇ ۋەجدىن ئۇلارنى بەگ دەپمۇ ئاتىشاتتى. بەگ بولغان كىشى شەھەردە يۈز بەرگەن قاتتىلىق، ئوغرىلىق دېلولىرىنى (دېلو سادىر قىلغۇچىلارنى) تۇتۇش، ھۆكۈمەتكە مەلۇم قىلىش، جىنايەتچىلەرگە كېپىل بولۇپ تۇرمىدىن ئېلىپ چىقىش قاتارلىق

قانۇنىي ئىشلارغىمۇ ئارىلىشاتتى.

بۇ خىل بەگلەر كونا قائىدە بويىچە شەھەر مەركىزىدىكى ساماۋەرخاندا ئولتۇرۇپ ئىش باشقۇراتتى.

سالاھىدىن بەگ 40 يىلغا يېقىن قەشقەر شەھىرىنىڭ ئىجتىمائىي ئىشلار بېگى بولۇش جەريانىدا، قەشقەرنىڭ تۆت دەرۋازىسىدىكى تۆت چوڭ ساماۋەرخانىدا نۆۋەت بىلەن ئولتۇرغان.

بۇ ساماۋەرخانىلاردا ئەلنەغمىچىلەر بولۇپ، كۈن بويى نەغمە قىلىپ، مۇقام ئېيتىپ خېرىدار جەلپ قىلاتتى. سالاھىدىن بەگ 40 يىل جەريانىدا، مەيلى قايسى كۈنى، قايسى ساماۋەرخانىغا بارسۇن، شۇ يەردە ساتار چېلىپ، مۇقام ئېيتىپ داڭ چىقارغان. ئۇنىڭ ئۇستىگە، شۇ ۋاقىتتىكى «نوچى» دەپ ئاتالغانلار داڭلىق راۋابچى بولۇشى شەرت ئىدى. چۈنكى ھەرقانداق سەيلە-سايا‌ھەت ۋاقتىدا، ئاۋۋال نوچىلار سەركەردىسى بىر-ئىككى پەدە راۋاب چېلىپ سەيلىنىڭ پەردىسىنى ئاچقاندىن كېيىن، جايلارنىڭ راۋابچىلىرى تارقىلىپ ئۆز ئورۇنلىرىدا ساز چېلىشقا ھوقۇقلۇق بولاتتى. مۇشۇنداق شەرتلەر ئاساسىدا سالاھىدىن بەگ راۋاب چېلىشنى ئۆگىنىپ كامالەتكە يەتكەن. قەشقەر رايونىدا راۋاب چېلىشتا ئۇنىڭ رىقابەتچىسى يوق ئىدى.

سالاھىدىن بەگ 40 يىل ساتار، راۋاب چېلىش، مۇقام ئېيتىش بىلەن شۇغۇللىنىش جەريانىدا زامانداشلىرىدىن تاشۋاي، خانىبرىقلىق مەتەڭ چوڭ قاتارلىقلار ئىجاد قىلغان «تاشۋاي»، «ساپىرىق»، «گۈندىپاي»، «ئامانەي»، «مەشۇقۇم»، «ھارۇنكەش»، «بوز تورغاي»، «يارسىنىڭ دەردىڭ»، «ئوردام»، «سۇلتانەم» قاتارلىق ناخشا-مۇزىكىلارنى خەلق ئارىسىغا كەڭ تارقىتىدۇ ۋە ئومۇملاشتۇرىدۇ.

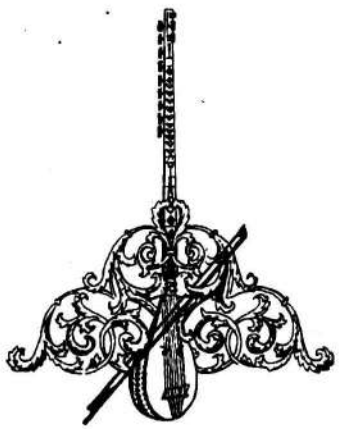
شۇنداق قىلىپ، بىر ئۆمۈر راۋاب بىلەن مۇقام ئېيتىپ ئۆتكەن سالاھىدىن بەگ 1913-يىلى 90 يېشىدا ۋاپات بولىدۇ.

سالاھىدىن بەگ كېيىنكى ۋاقىتتا قەبرىلىق سەۋەبىدىن زىكا

چېلىشتىن قېلىپ، ئەڭ كىچىك ئىنىسى سادىن بايغا راۋاب چېلىشنى ئۆگەتكەن. 1956-يىلغىچە قەشقەردىكى راۋابچىلار ئىچىدە 300 دىن ئارتۇق قەدىمكى ناخشا-مۇزىكىنى سىستېمىلىق-رېتسملىق چېلىپ، مۇقامنى بىرقەدەر تولۇق ئېيتىدىغان كىشىلەردىن بىرى سادىن باي ئىدى.

سادىن بايىنىڭ كۆپ ئۆمرى قەشقەر ھەزرەت يولىدىكى تاختىكۆۋرۈك دېگەن جايدا ئۆتكەن بولۇپ، ئاكىسى سالاھىدىن بەگ بىلەن بىللە قەشقەر تۆت دەرۋازا ئىچى ۋە سىرتىدا يۇقىرى ئىناۋەت قازانغان مۇزىكانتلاردىن ئىدى.

(رەتلىگۈچى: شېرىپ خۇشتار)

ئاخۇن قارىم

(1820 ــ 1905)

ئاتاقلىق سازەندە ئاخۇن قارىم مارالبېشى ناھىيىسىنىڭ چىغانچۆل دېگەن يېرىدىن بولۇپ، تەخمىنەن 1820-يىللىرى تۇغۇلغان. ئۇنىڭ پۈتۈن ھاياتى ئەلنەغمىچىلىك بىلەن ئۆتكەن. قالۇن، دولان غىجىكى، دولان راۋابى قاتارلىق مۇزىكىلارنى ياساش ھەم چېلىش بىلەن نام چىقارغان.

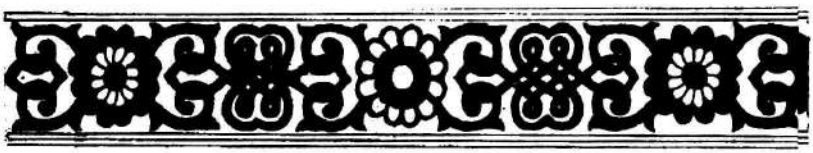
ئۇنىڭ ياسىغان مۇزىكا ئەسۋابلىرى ناھايىتى داڭلىق بولۇپ، دولان يۇرتلىرىنىڭ ھەممىسىگە تارقالغانىدى.

ئاخۇن قارىم مەيلى مۇزىكا چېلىش ياكى چالغۇ ئەسۋابلىرىنى ياساشتا بولسۇن ناھايىتى تەلەپچان بولۇپ، شاگىرتلىرىغىمۇ ئۆزىگە ئوخشاش يۇقىرى تەلەپ قوياتتى. شۇنىڭ بىلەن، ئۇنىڭ ئوغلى ئەمەت موللام (1880 ــ 1964) دادىسىنىڭ ئىزىنى بېسىپ غىجەك، راۋاب، تەمبۇر، نەي چېلىشنى ھەم چالغۇ قوراللىرىنى ياساشنى ئۆگىنىپ، پۈتۈن ئۆمرىنى مەشرەپ ھەم ئەلنەغمە بىلەن ئۆتكۈزگەن. ئەمەت موللامنىڭ ئىككى ئوغلى بولۇپ، چوڭ ئوغلى نامەتخان (1913 ــ 1976)، ئىككىنچى ئوغلى يۈسۈپ ئەمەت (1915 ــ 1981) قاتارلىقلار دادىسىنىڭ ئىزىنى بېسىپ ساتار، تەمبۇر، راۋاب، غىجەك، قالۇن، نەي، داپ قاتارلىق مۇزىكىلارنى چېلىشنى تولۇق ئۆگىنىپ مارالبېشى تەۋەلىكىدە نام چىقارغان. شۇنداقلا ئۇلارمۇ چالغۇ ئەسۋابلىرىنى ياساش ماھىرلىرى بولۇپ يېتىشكەن.

ئاخۇن قارىم تەرىپىلەپ يېتىشتۇرگەن بۇ ئەۋلادلار پۈتۈن ئۆمرىنى خەلقنىڭ سەنئەت ئىشلىرىغا تەقدىم قىلىپ، دولان مۇقاملىرىنىڭ تەرەققىياتى ئۈچۈن ھەسسە قوشقان. ئۇنىڭ چەۋرىسى مامۇتجان ھازىر مارالبېشى ناھىيىلىك مەدەنىيەت ئىدارىسىدا بولۇپ، ئۇ دولان مۇقاملىرىنى قېزىش، توپلاش، رەتلەش ۋە مۇقامچىلارنىڭ ئارخىپىنى تۇرغۇزۇش قاتارلىق ئىشلارنى ئىشلىمەكتە. ئۇ يەنە مۇقام تەتقىقاتى بىلەنمۇ شۇغۇللىنىدۇ.

ئاخۇن قارىم تەخمىنەن 1905-يىللىرى ئالەمدىن ئۆتكەن.

(رەتلىگۈچى: مۇھەممەت ئوسمان)

شاه نساخان

19-ئەسىرنىڭ باشلىرىدا يەكەن ئالتۇنلۇقۇم مازىرىنىڭ يېنىدىكى ئىككى ئېغىزلىق ۋەخپە ئۆيدە شاه نساخان ئاتلىق بىر تۇل ئايال ئۆتكەن. خۇش پېئىل، سۈمباتلىق كەلگەن بۇ ئايال كېچىسى ئالتۇنلۇقۇم مازىرىدا (سۇلتان ئابدۇرەشىدخان مازىرىدا) تۇنەپ پەرياد چېكىپ، يېرىم كېچىگىچە مازارنى سۈپۈرەتتى. تۇن يېرىمدا بولسا ساتار بىلەن مۇقام ئېيتىپ تاڭ ئاتقۇزاتتى. كۈندۈزنى بولسا ئۆز ئۆيىدە ئۆتكۈزەتتى. بۇ ئايالنىڭ تۇرمۇشىدىن بىر قىسىم ئالىم-ئۆلىما ۋە يۇرت پىشقەدەملىرى خەۋەر ئېلىپ، يېمەك-ئىچمەك، كىيىم-كېچەك يەتكۈزۈپ بېرەتتى.

بۇ ئايالنىڭ كېچىسى مازارغا كىرىشىگە بەزى دىنىي مۇتەئەسسىپلەر ئۆچمەنلىك قىلىپ، ئۇنى چەكلىگەن، ھەتتا ماتتەي دارغا ئېسىلغان يىلى شەھەرنىڭ قازىسى 60 ياشلارغا كىرىپ قالغان بۇ ئايالنى «شەرىئەتكە خىلاپلىق قىلىپ مازارنى ئاياغ ئاستى قىلغان» دېگەن بەتنام بىلەن يەتتە دەررە ئۇرۇپ جازاغا تارتقان بولسىمۇ، لېكىن بۇ ئايال مۇقامغا بولغان چوڭقۇر ئىشتىياقى بىلەن ھېچنېمىگە پەرۋا قىلماي، ئالتۇنلۇقۇم ئىچىدە كېچىسى مۇقام ئېيتىشنى ئۈمرىنىڭ ئاخىرىغىچە داۋاملاشتۇرغان.

كېيىنكى ۋاقىتتا كىشىلەر بۇ ئايالغا ئېتىقاد قىلىدىغان بولغان، ھۈرمەت قىلىدىغانلار كۆپەيگەن. شۇنىڭدىن كېيىن، يەكەندىكى ھەرقايسى تەبىقىدىكىلەرنىڭ ئايالىرى شاه نساخانغا باشقا جايدىن ئالاھىدە ئۆي تەييارلاپ بەرگەن. لېكىن شاه نساخان ئۇ ئۆيگە

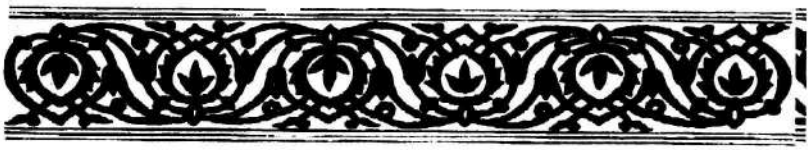
كۆچمىگەن، كېينرەك يەكەن ئايالىرىنىڭ تەلىپى بويىچە، ئەلىنەغمە سورۇنلىرىغا قاتنىشىپ مۇقام ئېيتىپ، نەغمە قىلىپ ئۆزىنىڭ مۇقام ئوقۇش ماھارىتىنى ئاشكارىلىغان.

شاھ نساخاننىڭ ئېسىل ئەخلاقى، سەممىي مۇئامىلىسى، ساتارنى تەڭكەش قىلىپ مۇقام ئېيتىشتىكى ئاجايىپ ماھارىتى ھەممىنى قايىل قىلغاچقا، ئىخلاسمەنلىرى كۆپەيىپ، ئۇنى ئىلاھلاشتۇرۇپ، ئۇ «پەيغەمبەر ئەۋلادى»، «پادىشاھ ئەۋلادى» ئىكەن دېگەنىدەك تەرىپلەرمۇ ئوتتۇرىغا چىققان.

ئەسلىدە شاھ نساخان ئىقشدارىنى ئاشكارىلىمغان مەشھۇر مۇقامچى ئايال بولۇپ، پۈتۈن ئۆمرىنى تەنھالىقتا ئۆتكەن، مۇقام ئىشقىدا يېنىپ كۆيگەن. يەكەن قالىغاچ دەرۋازىدا تۇغۇلۇپ ئۆسكەن ئابدۇۋاقى ئەلەمنىڭ ئايالى مەستۇرەخان بۇۋىمنىڭ ئانىسى شەرىخان بۇۋىمدىن ئاڭلىغان ئەسلىمىسىگە ئاساسلانغاندا، شاھ نساخان بىر جۈمە كۈنى ئەتىگەندە بوينىنى سۇغا سېلىپ، ئېڭەك، پۈتىنى ئۆزى چېتىپ، يالغۇز ئۆيىدە ئۆلۈپ قالغانلىقى مەلۇم. ئۇنىڭ ئۆيىدىن نۇرغۇن كىتاب، خوتەن قەغىزىگە پۈتۈلگەن ۋەسىقە-خەتلەر چىققان، بىر خېتىدە: «كىتابلار مەسچىتكە ۋەخپە قىلىندى، مۇلكۈمنۇ شۇنداق» دېيىلگەن، شۇ قاتاردا ئۇنىڭ ئۆمۈرلۈك مۇلكى بولغان ساتارىمۇ مەسچىتكە بېرىلگەن.

شاھ نساخان بارات ئېيى، ھوشۇر ئېيى، مەۋلۇد ئېيىدىكى تۇنەكلەردە تالاق ئاتقۇچە قاياق ھېسسىيات بىلەن مۇقام ئېيتىپ، زىكرى-تىلاۋەت قىلىپ، مۇقام ساداسىنى ياڭرىتىپ ئۆتكەن. ئۇنىڭ مۇقامىغا بولغان چوڭقۇر ھۆرمىتى، ئىشتىياقى ۋە بىر ئۆمۈر مۇقامچىلىق بىلەن تەنھا ئۆتكەن دىلكەش ھاياتى كىشىلەردە چوڭقۇر تەسىرات قالدۇرغان.

(رەتلىگۈچى: شېرىپ خۇشتار)

خاکی هاجی

(1849 ـ 1910)

خاکی هاجی (تەخمىنەن 1840 ـ 1910-يىللار) ئاتۇشنىڭ ئاغۇ يېزىسىدىن بولۇپ، ئۆز دەۋرىدە نامى چىققان مۇقامچىلارنىڭ بىرى.

خاکی هاجی ئون ئىككى مۇقامنى دادىسى شاھ هېلىمدىن (تەخمىنەن 1785 ـ 1860-يىللاردا ياشىغان) ئۆگەنگەن. شاھ هېلىم ئاغۇ يېزىسى بويىچە ئەترابلىق يېتىشكەن ۋە پىشقان مۇقامچى بولۇپ، راۋاب، دۇتار چېلىش بىلەن داڭ چىقارغان. شاھ هېلىم ئۇزۇنغىچە پەرزەنت كۆرەلمەي، ئاخىرى بىر ئوغۇل پەرزەنتكە ئېرىشكەچكە، ئىنتايىن خۇشال بولۇپ، بۇ ئارزۇلۇق بالىسىغا «كۆز تەگمىسۇن» دەپ، ئىسمىنى خاكى (تۇپراق) دەپ قويغان. شاھ هېلىم ئوغلى خاكىنى كىچىكىدىن باشلاپ ئارقىسىغا سېلىپ توي، مەشرەپ پائالىيەتلىرىگە قاتناشتۇرغان هەمدە كۆكۈل قويۇپ مۇزىكا ۋە مۇقام ئۆگەتكەن. شۇنىڭ بىلەن، ئۇ 20 ياشلارغا كىرگەندە دادىسىنى بېسىپ چۈشىدىغان مۇقامچى ۋە سازەندە بولۇپ يېتىلگەن.

يۇرت ئىچىدە خاكىنىڭ نامى چىققان مەزگىللەردە ئۇنىڭ يۇرتىدىكى مەتنىياز باي هەجگە جابدۇنۇپ، سەپەر ئۈستىدە زېرىكىپ قالماسلىق ۋە ئات-ئۇلاغلىرىغا قارىتىش ئۈچۈن خاكىنى هەمراھ قىلىپ ئېلىۋالىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئۇ هەرەمگە بېرىپ هاجى بولۇش پۇرسىتىگە ئېرىشىدۇ. قايتىپ كەلگەندىن كېيىن، ئۇنىڭ

نامی «خاکی هاجی» بولىدۇ خاکی هاجمۇ بىر ئوغۇل پەرزەنتلىك بولۇپ، ئىسمىنى روزام دەپ قويىدۇ. روزامۇ دادىسىنىڭ تەربىيىسى بىلەن ساز چېلىش، ناخشا-مۇقام ئېيتىش جەھەتلەردە يېتىشىپ، دادىسىنىڭ ئىزىنى باسىدۇ. ئۇمۇ بىر ئۆمۈر مۇقام ئېيتىپ 1966-يىلى 60 يېشىدا ئالەمدىن ئۆتىدۇ. ھازىر ھايات بولغان يۇرت پىشقەدەملىرى «خاکی هاجی ۋە ئۇنىڭ ئوغلى روزامنىڭ بىر كۈنمۇ مۇقامسىز ئۆتكەن ئەمەس» دەپ تەرىپلىشىدۇ.

خاکی هاجىنىڭ نەۋرىسى ئەيسا روزام بۇ ئائىلىدىن چىققان تۆتىنچى ئەۋلاد مۇقامچى بولۇپ ھازىر 52 ياشتا. ئۇ دادىسىدىن ئون ئىككى مۇقامنى خېلىلا تولۇق ئۆگىنىۋالغان. ئاتالمىش «مەدەنىيەت ئىنقىلابى» مەزگىللىرىدە ئۇمۇ باشقا مۇقام پىشۋالىرىغا ئوخشاش تارتىپ چىقىرىلىپ، بىر مەزگىل «گىزەندە» قىلىۋېتىلگەن. «مەدەنىيەت ئىنقىلابى» دىن كېيىن، ئۇنىڭ نامى ئەسلىگە كەلتۈرۈلۈپ ئاتا كەسپىنى داۋاملاشتۇرغان.

ئەيسا روزام 50-يىلاردا ئاتۇش ناھىيىلىك سەنئەت ئۆمىكىدە بىرقانچە يىل ئىشلىگەن. ئۇ ھازىر يۇرت ئىچىدىكى سەنئەت ھەۋەسكارلىرىنى يېغىپ تەشكىللەپ، ئەجدادلىرىنىڭ سەنئەت ئەنئەنىسىگە ۋارىسلىق قىلماقتا.

(رەتلىگۈچى: ئابلەت ئاۋامۇسلىم)

مۇھەممەت موللا (كارۇشاڭ ئاخۇنۇم)

مۇھەممەت موللا (كارۇشاڭ ئاخۇنۇم) 19-ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا قەشقەردە تۇغۇلغان. بالىلىق ۋە ياشلىق دەۋرلىرىدە قەشقەردىكى دىنىي مەكتەپلەردە ئوقۇغان مەشھۇر سازەندىلەردىن بولغان ھېلىم-سېلىملارنىڭ ئۇيۇشمىسىغا قاتنىشىپ غىجەك، ساتار چېلىش ماھارەتلىرىنى ئۆگەنگەن ۋە مۇقام ئاھاڭلىرىنى پۇختا ئىگىلىگەن. 19-ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا ئىلغا چىققان.

مۇھەممەت موللا كېيىنكى قېرىق يىلدىن ئوشۇق ئۆمرىنى ئىلىدا ئاددىي خەلق ئارىسىدا ئۆتكۈزۈپ، ئىلىدا مۇقامچىلىقنىڭ راۋاجلىنىشى ئۈچۈن ئۆچمەس تۆھپىلەرنى قوشقان ۋە يۈكسەك ئابرويغا ئېرىشىپ ئىلىدا ئالەمدىن ئۆتكەن.

مۇھەممەت موللامغا نىسبەتەن ئۇچۇن «كارۇشاڭ» دېگەن لەقەمنىڭ سىڭىپ قالغانلىقىنى كىشىلەر ئۇنىڭ كاۋاپقا ئامراقلىقىغا باغلاپ مۇھاكىمە قىلىشىدۇ. سەنئەت سېپىمىزدىكى ھايات پېشقەدەملىرىمىزدىن ئابدۇۋۇلى جارۇللايۇپ بۇ ھەقتە ئەسلەپ مۇنداق دەيدۇ: «كارۇشاڭ ئاخۇنۇم ئالەمدىن ئۆتكەن چاغلاردا مەن تېخى ئون نەچچە ياشلىق بالا ئىدىم. ئۇ كىشى بىلەن بىر سورۇندا بولۇش ماڭا نېسىپ بولمىغان. كېيىنكى چاغلاردا پېشقەدەملەر-دىن مەمتىمىن ئاخۇن نۇراجى، ھاسان تەمبۇر، بارات تەمبۇر، مەسۇم توقۇم، نادىركام غىجەكچى، قەرەنىكام، ئاق تېيىپھاجىم، دۇشىدىن ئاكا قاتارلىق ئەلنەغمىچىلەر بىلەن بىللە بولغاندا، ئۇلارنىڭ كارۇشاڭ ئاخۇنۇمنى ھۆرمەت بىلەن تىلغا ئالغانلىقلىرىنى

ئاڭلىغانىدىم. كارۇشاڭ ئاخۇنۇمنىڭ ئىلىدىكى ئۆمرى بويىتاقچىلىقتا ئۆتكەچكە، ئۇچ ۋاخ تامىقىنى بازاردىن يەيدىكەن. كاۋاپقا ناھايىتى ئامراق ئىكەن. باشقىلار: «ئاخۇنۇم، سىلى كاۋاپلا يەيدىكەنلىغۇ؟» دەپ ھەيران بولسا، ئۇ: «ھە، كاۋرۇ شياڭ، (خەنزۇچە: كاۋاپ مەززىلىك، دېگەن مەنىدە)» دەپ جاۋاب بېرەتتىكەن. ئىلىدا لەقەمسىز ئادەم ئاز بولغاچقا، مۇھەممەت موللامغمۇ «كارۇشاڭ» دېگەن لەقەم سىڭىپ قالغانىكەن.

كارۇشاڭ ئاخۇنۇمنى ئۆز كۆزى بىلەن كۆرگەن كىشىلەرنىڭ بىرى بولغان ئاتاقلىق سازەندە مەرھۇم ھېزىم موللا① ئاكا «ئىلى دەريا سى» ژۇرنىلىنىڭ 1980-يىل 2-سانىدا، كارۇشاڭ ئاخۇنۇمنى ئەسلەپ يازغان بىر خاتىرىسىدە مۇھەممەت موللىنىڭ تەقى-تۇرقىنى مۇنداق تەسۋىرلەيدۇ: «ئەسلىشىمچە، كارۇشاڭ ئاخۇنۇم ئۇتتۇرا بوي، بۇغداي ئۆڭلۈك، ئاغزى يوغانراق، كالپۇكلىرى قېلىن كىشى ئىدى. ئۇچىسىغا قەشقەرچە پەرىجە، ئۇزۇن ئاق كۆڭلەك، پۇتىغا كەشە كىيىپ يۈرەتتى. 1915-يىللىرى «تۆتكۆۋرۈك» مەھەللىسىدىكى تۇداخۇن بايىنىڭ قورۇسىنىڭ ئورنى جۇلوزۇڭ دېگەن شۆھرەتنىڭ جايى بولۇپ، چوڭ كوچىدا قاتار كەتكەن قىزىل سىرلاقلىق دۇكانلار بار ئىدى. بۇنىڭ ئىچىدىكى قوش ئىشىكلىك چوڭ بىر دۇكان ساماۋەرخانا ئىدى. بۇ يەرگە چاي ئىچىش، سېرىق تاماكا چېكىش ئۈچۈن ئادەملەر نۇرغۇن يىغىلاتتى. كارۇشاڭ ئاخۇنۇم مۇشۇ يەردە مېھمانلارغا ساتار چېلىپ، مۇقام ئېيتىپ بېرەتتى. مېھمانلار ئۆز ئىختىيارىي بىلەن ئاتىغان پۇللىرىنى پەتنۇسقا سېلىپ ئاخۇنۇمنىڭ ئالدىغا قويۇپ قويىاتتى.»

ھازىرغىچە ئېلان قىلىنغان ماتېرىياللارنىڭ كۆپىنچىسىدە مۇھەممەت موللامنىڭ ئالەمدىن ئۆتكەن ۋاقتى «1910-يىل» دەپ يېزىلغان.

---

① ھېزىم موللا بىننى باقى ــ ئاپتونوم رايونىمىزدىكى داڭلىق سەنئەتچىلىرىمىزدىن بولغان مۇساجان روزىنىڭ ئوستازى.

ئەمەلىي ئەھۋاللارنى ئۆگەنسەك، بۇ ۋاقتىنىڭ توغرا كۆرسىتىلمىگەنلىكىنى ھېس قىلىمىز. يۇقىرىدا كۆردۇقكى، 1910-يىلى تۇغۇلغان ئابدۇۋەلى جارۇللايۇپ: «كارۇشاڭ ئاخۇنۇم ئالەمدىن ئۆتكەندە مەن ئون نەچچە ياشلىق بالا ئىدىم» دەيدۇ. كارۇشاڭ ئاخۇنۇمدىن مۇقام ئاھاڭلىرىنى ئۆزلەشتۇرگەن تالانتلىق چالغۇچىمىز روزى تەمبۇرنىڭ 1900-يىلى تۇغۇلغانلىقى كۆپچىلىككە مەلۇم. ئەگەر كارۇشاڭ ئاخۇنۇم 1910-يىلى ۋاپات بولغان بولسا، ئۇ چاغدا روزى تەمبۇر ئۇ كىشىدىن ئون ياشقا تولماي تۇرۇپلا مۇقام ئۆگەنگەن بولۇپ قالىدۇ. بۇ ئەمەلىي پاكىتقا ئۇيغۇن ئەمەس. روزى تەمبۇرنىڭ سۈيدۈكىدىن غۇلجا شەھرىگە كېلىپ، مۇھەممەت موللام بىلەن تونۇشقان ۋاقتىنىڭ ئۆزى 1916-يىلىدىن كېيىن ئىدى.

ئۇيىتىشلارغا قارىغاندا، مۇھەممەت موللا ھاكىمبەگ خوجام① نىڭ چوڭ ئوغلى ـــ چوڭ پاشا خوجامنىڭ تويىغا قاتناشقانلىكەن. يىگىتنىڭ ھۆسەنباي ھاجىمنىڭ ئوغلى ساۋۇت ئەپەندى ئولتۇرغۇزغان بولۇپ، ئولتۇرۇش باۋۇدۇنبايىنىڭ بېغىدا② ئۆتكۈزۈلگەنلىكەن. بۇ تويىنىڭ ۋاقتى توغرىسىدا چوڭ پاشا خوجامنىڭ ئوغلى ئەزىمخان: «دادامنىڭ ئۇيىتىشچە، دادامنىڭ تويىدا كارۇشاڭ ئاخۇنۇمنىڭ بولغىنى راست ئىكەن. توي بولغان شۇ يىلنى دادام (1916-يىل) دەپ خاتىرىگە ئالغان» دەيدۇ.

ئابدۇۋەلى جارۇللايۇپ ئۆزىنىڭ «ئىلى دەريا سى» ژۇرنىلىنىڭ 1982-يىل 4-سانىدا ئېلان قىلغان «ئۇستازلارنى ئەسلەيمەن» دېگەن بىر ئەسلىمىسىدە، شۇ چاغدا «ئىلى گېزىتى»گە بېسىلغان بىر ماقالىدىكى «مۇھەممەت موللا 1917-يىلى ئالەمدىن ئۆتكەن»

---

① بۇ يەردە تىلغا ئېلىنغان ھاكىمبەگ غوجا-ئىلى ھاكىمبەگلىرىنىڭ ئەڭ ئاخىرقىسى ـــ جاھانگىر بەگنى(غىياسىدىن خوجا دەپمۇ ئاتىلىدۇ.) كۆرسىتىدۇ. ئۇ 1871-يىلى غۇلجىدا تۇغۇلۇپ، 1957-يىلى 86 يېشىدا ۋاپات بولغان.

② ھازىرقى ئىلى ئوبلاستلىق پارتكومنىڭ ئورنى.

دېگەن سۆزنى رەت قىلىپ: « ...مېنىڭچە بۇ توغرا بولمسا كېرەك، چۈنكى روزى تەمبۇرنىڭ كارۇشاڭ ئاخۇنۇمدىن ساز ئۆگىنىشكە باشلىغان، ۋاقتىنىڭ ئۆزى 1917-يىلدىن كېيىن بولغان. مەخسۇت هاجىمنىڭ ① ئېيتىشىچە: ئاخۇنۇم 1922-يىلى مەخسۇت هاجىمنىڭ تويىغا قاتناشقانكەن» دەپ يازىدۇ.

ئىلىدىكى پىشقەدەملەر ئارىسىدا كارۇشاڭ ئاخۇنۇمنىڭ: « مەن ئىلغا 40 يېشىمدا چىققانىدىم. ئىلىنىڭ ئادەملىرىگە 40 يىل ساز چېلىپ بەردىم» دېگەن مەشھۇر بىر جۈملە سۆزى ئېغىپ يۈرىدۇ. يۇقىرىقى پاكىتلارغا ئاساسلانغاندا، مۇھەممەت موللام تەخمىنەن 1843-يىللىرى قەشقەردە تۇغۇلغان. 1883-يىللىرى ئەترافىدا ئىلغا چىققان. 1923-يىلىدىن كېيىن، غۇلجا شەھىرىنىڭ « تېرەكمازار مەھەللىسى» دىكى بىر دەڭدە ئالەمدىن ئۆتكەن.

مۇھەممەت موللا ۋاپاتىدىن كېيىن، ئۇنىڭ تۇتقان ساتارى تەۋرۈك سۈپىتىدە ئىلى هېكمىبەگ ئوردىسىدا ساقلانغانكەن. 1933-يىللىرى ئەترافىدا غۇلجىدا سەنائىي نەفسە قۇرۇلغاندا، ئوردىدىن يېڭى قۇرۇلغان بۇ ئۆمەككە گېلەم، كىيىم-كېچەك ۋە باشقا كېرەكلىك جابدۇقلار سوۋغا قىلىنغان. شۇ قاتاردا كارۇشاڭ ئاخۇنۇمنىڭ ساتارىمۇ ئۆتكۈزۈپ بېرىلگەن. بۇ ساتار سەنائىي نەفسىدە ئۇزۇن يىل ئىشلىتىلگەن بولسىمۇ، لېكىن بۇ تەۋرۈك سازنىڭ هازىر قەيەردىلىكى نامەلۇم.

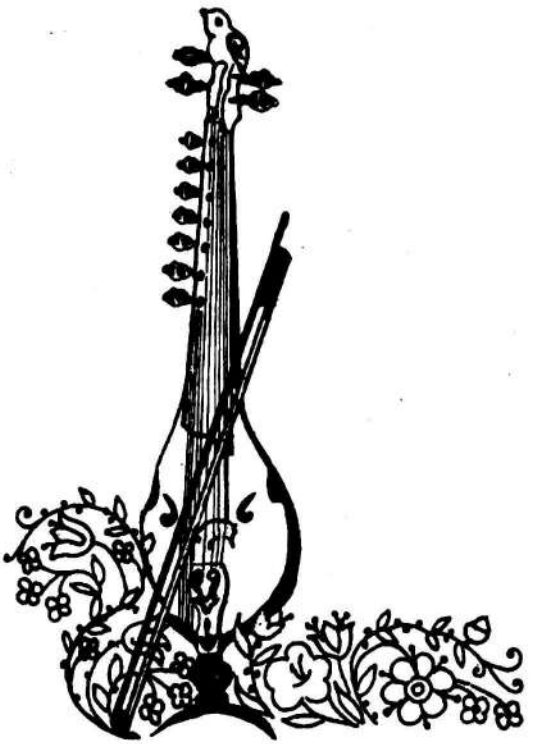
مۇھەممەت موللا ئىلىدىكى 40 يىلىدىن ئوشۇق ئۆمرىنى سەنئەتنىڭ قەدىرىگە هەقلىي يېتىدىغان، نەغمە-ناۋانى چۈشىنىدىغان ئاددىي پۇقرالار ئارىسىدا ئۆتكۈزگەن. مۇھەممەت موللامنىڭ تۆھپىسى شۇ يەردىكى، ئۇ « ئىلى دېھقانلار قوزغىلىڭى» ۋە « كۆچ-كۆچ» قالايمىقانچىلىقلىرىدا ئونتۇلۇشقا قاراپ يۈزلەنگەن

---

① مەخسۇت هاجىم ــ غۇلجىدىكى تارىخچى كىشىلەرنىڭ بىرى. ئۇ 87 يېشىدا ئالەمدىن ئۆتكەن.

ئىلى مۇقامچىلىقنى قايتا تىرىلدۈرگەن. ئۆز ئۆمرىدە نۇرغۇن قابىل شاگىرتلارنى يېتىشتۈرۈپ، ئىلىدا مۇقامچىلىقنىڭ ئۇزۇلۈپ قالماسلىقى ئۈچۈن پۈختا ئاساس سېلىپ بېرىپ ئالەمدىن ئۆتكەن. شۇڭا ئىلى خەلقى ئۇنى ھۆرمەت بىلەن تىلغا ئالىدۇ ۋە ئەسلەيدۇ.

(رەتلىگۈچى: مەمتىمىن ھوشۇر)

توختىيار قالۇن

مەشھۇر مۇقامچى توختىيار قالۇن تەخمىنەن 1844 - يىللىرى قەشقەر شەھەر ئەتراپىدىكى «خوجا چوڭنىك قۇملۇقى» دېگەن مەھەللىدە ھاپىز ئاخۇن ئىسمىلىك دېھقان ئائىلىسىدە تۇغۇلغان. ئۇنىڭ دادىسى مېھماندوست، خەيرى - ساخاۋەتلىك، پەزىلەتلىك، ئەمگەكچان كىشى بولغاچقا، كىشىلەر ئۇنى ھۆرمەتلەپ دېھقانباي دەپ ئاتاشقان.

دېھقانباينىڭ ئاللا يار، خۇدايار، بەختىيار ۋە توختىيار ئىسمىلىك تۆت ئوغلى بولغان. ئۇلارنىڭ ئۆيى ئەينى ۋاقىتلاردا شىمالىي شىنجاڭغا ئۆتىدىغان غوللۇق يول — بەشكېرەم يولىنىڭ بويىغا جايلاشقاچقا، ئۇ يول بويىغا چوڭ بىر باغ بىنا قىلىپ چۆرىسىگە ئۇجمە بىنا قىلغان. ئوتتۇرىسىغا قوغۇن ۋە باشقا كۆكتات ئۆستۈرگەن.

بۇ باغقا يۇرتداشلىرى ۋە يولۇچىلارنىڭ خالىغانچە كىرىپ مېۋە-چېۋە يەپ، مېھمان بولۇپ قايتىشىغا رۇخسەت قىلغاچقا، دېھقانباي ۋە ئوغۇللىرىنىڭ بۇ سېخىيلىقىنى كىشىلەر ماختاپ، بۇ باغنى «ۋاپباغ» (جامائەتكە ئورتاق باغ دېگەن مەنىدە) دەپ ئاتاشقان. دېھقانباي مۇشۇ باغ ئەمگىكى ۋە تېرىقچىلىق ئەمگىكى بىلەن مەلەك بولۇپ خالىس ياشىغاچقا، ئەل ئارىسىدا يۇقىرى ئىناۋەت قازانغان. بۇ كىشى مۇزىكىدىن خەۋەردار بولۇپ، بوش ۋاقىتلىرىدا ئۆزىنىڭ بېغىدا مۇقام مۇزىكىلىرىنى قالۇن بىلەن چېلىپ ئېچ پۇشۇقىنى چىقارغان ھەمدە ئوغۇللىرىغىمۇ مۇزىكا ئۆگىنىش شارائىتىنى ھازىرلاپ بەرگەن. ئوغۇللىرىنىڭ ئىچىدە ئەڭ كىچىكى توختىيارنىڭ مۇزىكا

سەزىمى يۇقىرى بولۇپ، ئۇ دادىسىنىڭ تەسىرى بىلەن مۇقامچى ۋە قالۇنچى بولۇپ يېتىشىپ چىققان.

توختىيار 20 ياش ئەتراپىدا قالۇن چېلىشتا يۇقىرى ئىناۋەت قازانغاچقا، كىشىلەر ئۇنى «توختىيار قالۇن» دەپ ئاتاشقان.

قاسىم تاش ھاجىم، ھېيت ئاخۇن ئۇستام ۋە ئابلىزخان قاتارلىق پىشقەدەم ئەرنىڭ تەرىپلىشىچە، توختىيار قالۇن كۆپ خىل مۇزىكا تۈرلىرىنى چېلىشنى بىلىدىكەن. ئۇ، كىچىك كۈندۈز توختىماي مۇقام ئېيتىسمۇ چارچىمايدىغان، چالغان مۇزىكىلىرىنىڭ رېتىم ۋە ئۇسۇللىرىغا بەكمۇ ئەھمىيەت بېرىدىغان، ھەرقانداق مۇقامنى قويۇق مىللىي پۇراق بىلەن ۋايىغا يەتكۈزۈپ ئېيتىدىغان جەلپكار قالۇنچى ئىكەن.

توختىيار قالۇن ئۆزىنىڭ سەنئەت ھاياتىدا تەلەپچان مۇزىكانت بولۇپ، مۇقام ئاھاڭلىرىنىڭ مىللىي ساپلىقىغا ۋە مىللىي پۇرىقىغا تولىمۇ دىققەت قىلغان. ئۇنىڭ ئاكىسى بەختىيار مۇقام بىر مەزگىل پەرغانىدە تۇرۇپ، يۇرتىغا قايتىپ كەلگەندىن كېيىن بىر قېتىملىق مۇقام ئېيتىش سورۇنىغا قاتنىشىدۇ. ئۇ پەرغانىدا تۇرغان مەزگىللىرىدە ئۆزىگە شەش مۇقامى ۋە ئۇنىڭ مۇزىكا ئۇسۇلىنى ئۆزلەشتۈرۈۋالغاچقا، ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامنى شۇ ئۇسۇلۇبقا تارتىپ ئورۇنلايدۇ. بۇنى سەزگەن توختىيار قالۇن شۇ سورۇندىلا ئاكىسىنى: «سەن بۇ ئۇسۇلۇبىڭ بىلەن ئۇيغۇر مۇقاملىرىنى ئېيتساڭ، ئۇنىڭ مىللىي پۇرىقى يوقىلىدۇ» دەپ ئاگاھلاندۇرغان.

توختىيار قالۇن مۇقامچى بولۇپلا قالماي، ئۇ يەنە ئۇيغۇر خەلق ناخشىلىرىنى رەتلەپ قېلىپلاشتۇرغۇچى ۋە ناخشا ئىجاد قىلغۇچى ئىدى. شۇ دەۋردە ئۇ كۆپلىگەن قەشقەر خەلق ناخشىلىرىنى رەتلەپ قېلىپلاشتۇرغان.

توختىيار قالۇنمۇ دادىسىدەك ناھايىتى پەزىلەتلىك كىشى بولۇپ، ئۆمرىدە ھېچقانداق كەيپ قىلمىغان. ھەر قانداق توي-تۆكۈن، مەشرەپ سورۇنلىرىغا تەكلىپ قىلىنسا، ناھايىتى كەمتەرلىك بىلەن سورۇن ئەھلىنىڭ كۆڭلىنى ئېلىشنى ئۆزىنىڭ بۇرچى دەپ ھېسابلىغان.

ئەمگەك ھەققى ئۇچۇن بىرىلگەن ھەر قانداق سوۋغا-سالاملارنى قوبۇل قىلمىغان. سەنئەتنى تاۋارلاشتۇرماي، بىر ئۆمۈر خەلقنە خالىس خىزمەت قىلىپ چوڭ شۆھرەت قازانغان.

توختىيار قالۇن ھەر قايسى يۇرتلاردىن كەلگەن ئىگە-چاقسىز، يېتىم-يېسىر مۇزىكا ئاشقىلىرىنى قانات ئاستىغا ئېلىپ، بىر تەرەپتىن، ئۇلارغا مۇزىكا، مۇقام ئۇستازى بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن، ئۇلارنىڭ تۇرمۇشىدىن خەۋەر ئېلىپ باشپانا بولغان. ئۇنىڭ شاگىرتلىرى ئىچىدە خوتەن كىرىيىلىك شاھ ساۋۇت دېگەن داڭلىق راۋابچى بولۇپ، توختىيار قالۇننىڭ غەمخورلىقى بىلەن ئۇ قەشقەردە ماكانلىشىپ، ئۇستازىنىڭ ۋاپاتىدىن كېيىن قەشقەرنىڭ ئاساسلىق مۇقامچىسى بولۇپ قالغان.

(رەتلىگۈچى: شېرىپ خۇشتار)

بەردى ئاخۇن

(1845 — 1945)

بەردى ئاخۇن (چىچىق) لوپ ھانگىياندا يېزىسىنىڭ قۇمباغ كەنتىدىن بولۇپ، تەخمىنەن مىلادى 1845-يىلى تۇغۇلغان، ئۇ لوپ ناھىيىسى بويىچە مۇقامچى، ئەلنەغمىچىلەرنىڭ ئۇستازى ھېسابلىنىدۇ.

لوپ ھانگىياندا يېزىسىنىڭ چوقۇرئېرىق كەنتىدىكى 80 نەچچە ياشلىق پىشقەدەم ئەلنەغمىچى ئىلى بەگ ۋە بويا، سامپۇل، دۇل، چاۋاغ (چاھارباغ) يېزا-كەنتلەردىكى بىر قانچە پىشقەدەم ئەلنەغمىچىلەرنىڭ ئېيتىپ بېرىشىچە: بەردى ئاخۇنغا ھاجى ئاخۇن قالۇنچى، ھەيۇللا ئاخۇنۇم، مەتنىياز ئاكا، كېرىم موللام قاتارلىق كىرىيىلىك مۇقام پىشۋالىرى ئۇستاز بولغان.

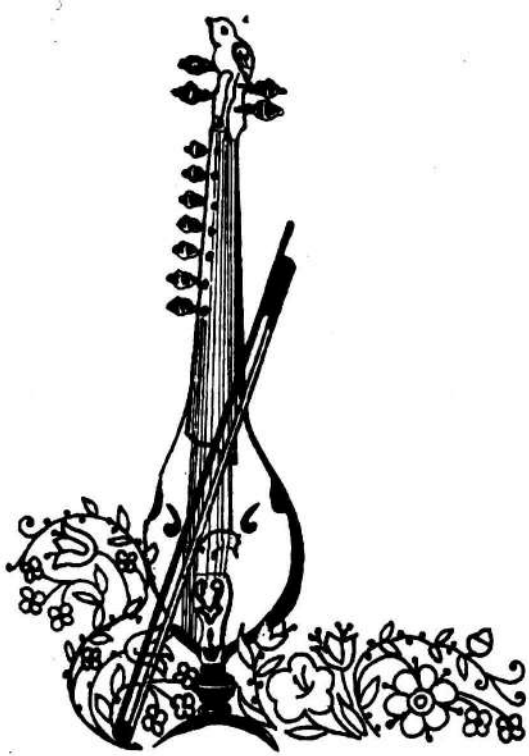
ئېيتىشلارغا قارىغاندا، بۇنىڭدىن 100 نەچچە يىللار ئىلگىرى كىرىيە، چىرىيە ئارىلىقىدا ئۆتكەن مەشھۇر مۇقامچى مۇھەممەت قارى خوجا دېگەن كىشى ئۇنىڭغا ئاساسلىق ئۇستاز بولغانلىقى مەلۇم.

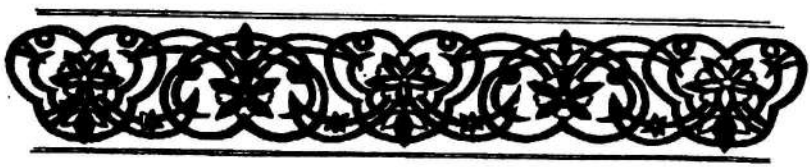
بەردى ئاخۇن داپ، ساتار، تەمبۇر قاتارلىق مۇزىكىلارنى چېلىشقا ماھىر بولۇپ، ئون ئىككى مۇقامنىڭ نەغمە، داستان ۋە مەشرەپ قىسىملىرىنى خېلى پۇختا ئۆگەنگەن. ئۇ ئۆزى تەربىيەلەپ يېتىشتۇرگەن سۇنايچى ۋە نەيچى ئۇشتىكام، ساتارچى تۇردۇشكام، تەمبۇرچى دانەك موللام، ئەخمەت ئاكا داپچى قاتارلىق

ئەلنەغمىچىلەر بىلەن بىر گۇرۇپپا بولۇپ، يۇرت ئىچىدىكى توي-تۆكۈن ۋە مەشرەپلەردە مۇقام ئېيتىپ، جامائە تىچىلىكنىڭ ئالقىشىغا سازاۋەر بولغان. بۇ ئەلنەغمە گۇرۇپپىسىغا ئەنە شۇ بەردى ئاخۇن مۇقامچى يېتەكچىلىك قىلغان.

بەردى ئاخۇن مۇزىكا چېلىش ۋە مۇقام ئېيتىشنى بىلگەندىن باشقا، يەنە ماھىر ئۇسسۇلچى ئىدى.

(رەتلىگۈچى: ئىبراھىمجان ئىمىن)

موللا مۇھەممەت خەلپەت ھاجى ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادلىرى

ئاتۇشتا موللا مۇھەممەت خەلپەت ھاجى، توپا خەلپىتىم، خەلپەت ھاجى ۋە ئابدىنىدىن ئىبارەت تۆت ئەۋلاد داڭلىق ئاتا-بالا مۇقامچىلار ئۆتكەن بولۇپ، ھازىرغىچە بىر-بىرىنىڭ ئىزىنى بېسىپ كەلمەكتە.

موللا مۇھەممەت خەلپەت ھاجى ئۆتكەن ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ئاتۇش سۇنتاغ يېزا كېچىگىز كەنتىگە تۇنجى بولۇپ ئون ئىككى مۇقامنى تارقاتقۇچى نامى بىلەن مەشھۇر بولغان. ئۇ بىر تەرەپتىن، ئەترا پلىق يېتىلگەن موللا كىشى، يەنە بىر تەرەپتىن، ئۇقتىدارلىق مۇقامچى بولغانلىقى ئۈچۈن، خەلق ئارىسىدا يۇقىرى ئىززەت-ئابرويغا ئىگە بولغان.

ئىككىنچى ئەۋلاد مۇقامچى توپا خەلپىتىم (1971 ــ 1888) ئون ئىككى مۇقامنى دادىسى موللا مۇھەممەت خەلپەت ھاجىدىن ئۆگەنگەن، شۇنداقلا ئون ئىككى مۇقامنى چوڭ نەغمە قىسمى، داستان قىسمى ۋە مەشرەپ قىسمى بويىچە بىر قەدەر سىستېمىلىق ئىگىلەپ، يۇرت ئىچىدە يۇقىرى ئابرويغا ئىگە بولغان. توپا خەلپىتىم ئۆز دەۋرىدە مەھەللىۋى مەكتەپ ئاچقان بولۇپ، كۆپلىگەن ياشلارغا مەرىپەت ئۇرۇغىنى چاچقان. سەپىدىن ئەزىزىمۇ كېچىكىدە توپا خەلپىتىمدىن تەلىم ئالغان. ئۇ ئۆزىنىڭ «ئۆمۇر داستانى» نىڭ 1-كىتابىدا: «توپا خەلپىتىم ــ بەستلىك، كېلىشكەن، سېرىق ساقال ئادەم ئىدى. ئۇ يازلىقى شاپاق دوپپا، قىشلىقى بىسەرپۇچ تۇماق كىيەتتى. دوپپا ۋە

تۇماق ئۇستىدىن چاقىنغىنە سەللە ئورايتتى» دەپ تەسۋىرلىگەن. توپا خەلپىتىم ئازادلىقتىن كېيىن بىر مەزگىل ئاتۇش ناھىيىلىك سىياسىي كېڭەشنىك ھەيئەت ئەزاسى بولغان.

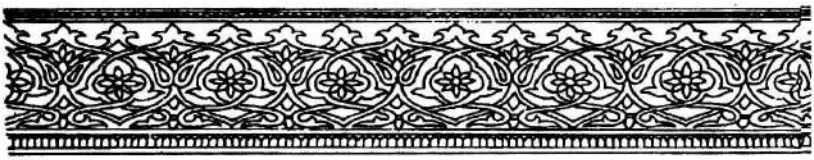
ئۇچىنچى ئەۋلاد مۇقامچى خەلپەت ھاجى 1921-يىلى تۇغۇلغان بولۇپ، ھازىر 72 ياش. ئۇ ئەجدادىغا ۋارسلىق قىلىپ تا بۈگۈنگىچە راۋاب چېلىپ، مۇقام ئېيتىشنى داۋاملاشتۇرۇپ كەلگەن. خەلپەت ھاجى مۇقام ۋە مۇقام مەشرەپلىرىنى مۇكەممەل بىلىشتىن باشقا، ئاتۇش خەلق كلاسسىك ناخشىلىرىنمۇ ئۆزگىچە ئالاھىدىلىك بىلەن ئېيتىپ داڭ چىقارغان.

خەلپەت ھاجىنىڭ ئۆزىنىڭ سۆزلەپ بېرىشىچە، ئۇ ئالتە يېشىدىلا چۈمۈچكە تىرە تارتىپ راۋاب ياساپ ئوينىغان. بۇنى كۆرگەن دادىسى ئۇنىڭغا بىر دانە كىچىك راۋاب ئېلىپ بەرگەن. خەلپەت ھاجى بالىلىق دەۋرىدىن باشلاپلا دادىسى بىلەن بىللە راۋابنى ئېلىپ توي-تۆكۈن ۋە مەشرەپ پائالىيەتلىرىگە قاتناشقان. 15 — 16 ياشقا كىرگەن مەزگىللىرىدە ئۇيۇچ-تۆت مۇقامنى سىستېمىلىق ئېيتالايدىغان بولغان. ھازىر ئۇنىڭ بىر قەدەر مۇكەممەل ئېسىدە قالغانلىرى ناۋا، چەببىيات، ئۆزھال مۇقاملىرىنىڭ مۇقەددىمىلىرى بىلەن چوڭ نەغمە ۋە مەشرەپلىرىدىن ئىبارەت.

تۆتىنچى ئەۋلاد — ئابدىن 80-يىللارنىڭ بېشىدىن باشلاپ دادىسىدىن مۇقام نەغمىلىرىنى ئۆگىنىشكە باشلىغان. ئۇ مەھەللىسىدىكى مۇقامغا قىزىقىدىغان بىر قانچە ياش دوستلىرىنمۇ ئۆزى بىلەن بىللە مۇقام ۋە ئاتۇش يەرلىك ناخشىلىرىنى ئۆگىنىشكە تەشكىللىگەن. ھازىر بۇ ياش مۇقامچىلار يۇرت ئىچىدىكى مەشرەپ سورۇنلىرىنىڭ ئاساسلىق نەغمىچىلىرى ھېسابلىنىدۇ.

يۇقىرىدىكى تۆت ئەۋلاد مۇقامچىلار مۇقام ئېيتىشتا ئاساسەن راۋاب، داپ، ساپايە، تاش، دۇتار قاتارلىق يەرلىك سازلارنى ئىشلىتىپ كەلگەن.

(زەتلىگۈچى: ئابلەق ئاۋامۇسلىم)

دادا غوجا ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادلىرى

(1852 — 1937)

ئاتۇش ئازاق يېزا تېتىر كەنتىدە ئالدىنقى ئەسىردىن باشلاپ هازىرغىچە تۆت ئەۋلاد مۇقامچىلار ئۆتكەن بولۇپ، ئۇلارنىڭ چوڭ بوۋىسى دادا غوجا (تەخمىنەن 1852 — 1937-يىللىرى) دېگەن كىشى بولۇپ، دۇتار بىلەن مۇقام ئېيتىشتا داڭ چىقارغان مۇقامچى ئىدى.

دادا غوجا بىر ئۆمۈر مۇقام ئېيتىپ ئۆتكەندىن باشقا، ئۇزىنىڭ ئەۋلادلىرىنى ۋە يۇرتىدىكى مۇقامغا قىزىقىدىغان باشقا ياشلارنىمۇ تەربىيىلەشكە ئەھمىيەت بەرگەن. شۇنىڭ بىلەن ئۇنىڭ يۇرتى بىر مەزگىل مۇقام ئوچاقلىرىدىن بىرى بولۇپ قالغان. دادا غوجىنىڭ تۆت ئەۋلادى مۇقام ئېيتىش كۆللېكتىپى بولۇپ شەكىللىنىپ، بۇ ئەنئەنىنى هازىرغىچە داۋاملاشتۇرۇپ كەلگەن.

دادا غوجىنىڭ ئوغلى موللا ئىزىز يېگىتبېشى (تەخمىنەن 1870 — 1940-يىللىرى) دادىسىنىڭ تەلىمى ۋە كۆڭۈل قويۇپ ئۆگىتىشى بىلەن دادىسىنى بېسىپ چۈشىدىغان مۇقامچى بولۇپ يېتىشكەن. موللا ئىزىز يەنە ئاتۇش بويىچە قەرەللىك ئۆتكۈزۈلىدىغان چوڭ مەشرەپلەرنىڭ يېگىتبېشى بولۇپ، بۇنداق مەشرەپلەردە ئون ئىككى مۇقامدىن نەغمە قىلىپ ئەل ئىچىدە نام-شەرەپ قازانغان. ئۇ هەرىيلى قەشقەر ئەتراپىدا بولىدىغان «هەزرەت سەيلىسى»، «ئوردام سەيلىسى»، «بۇغرام سەيلىسى» قاتارلىق ئاممىۋى پائالىيەتلەرگە ئۆزىنىڭ مۇقام ئەترىتىنى بىللە ئېلىپ بېرىپ مۇقام، نەغمە سورۇنلىرىنى تۈزۈپ،

مۇقام ساداسىنى ياڭرىتىپ، ھەر قايسى يۇرتلاردىن كەلگەن ئون مكىلغان سەيلىچىلەرنى ھەيران قالدۇرغان.

موللا ئىزنىز يېگىتبېشىنىڭ دادىسىدىن ۋە باشقىلاردىن ئۆگەنگەن مۇقاملىرى راك، چەببيات، چارىگاھ، مۇشاۋىرەك، پەنجىگاھ، ئۆزھال، ناۋا، ئوششاق مۇقاملىرى بولۇپ، ئۇ بۇ مۇقاملارنىڭ چوڭ نەغمە قىسمى، داستان ۋە مەشرەپ قىسمىلىرىنى تولۇق بىلەتتى.

موللا ئىزنىز يېگىتبېشىنىڭ تۆت ئوغلى بولۇپ، ئۇلارمۇ دادىسى ۋە بوۋىسىنىڭ ئىزىنى بېسىپ مۇقامچى بولۇپ يېتىشكەن. بۇ تۆت ئوغۇل ئىچىدە، بولۇپمۇ ھامۇت يېگىتبېشى (تەخمەن 1890 — 1945-يىللىرى) ئالاھىدە يېتىشكەن مۇقامچى بولۇپ، ئۇ دادىسىنىڭ ئورنىغا يېگىتبېشى بولغان.

دادا غوجىنىڭ كېيىنكى ئەۋلادلىرىدىن ئابدۇلھەپىز ھامۇت قاتارلىقلار 4-ئەۋلاد مۇقامچىلار ھېسابلىنىدۇ. دادا غوجىنىڭ مۇشۇ تۆت ئەۋلادى تېتىر كەنتى ئاھالىسىنىڭ ئاساسىي قىسمىنى تەشكىل قىلغان بولۇپ، ئۇلار ئۆتكەن ئەسىردىن باشلاپ مۇقام ئەترىتى تەشكىل قىلىپ، مۇقام ئېيتىشنى ئەۋلادمۇ ئەۋلاد داۋاملاشتۇرۇپ كەلگەن. دادا غوجا باشلىغان بۇ تۆت ئەۋلاد مۇقامچىلارنىڭ چالىدىغان مۇزىكىلىرى ئاساسەن دۇتار، راۋاب، داپ، ساپايىدىن ئىبارەت. ئۇلار مۇقامنى جېنىدىن ئارتۇق بىلگەن. ھەر قانداق ئېغىرچىلىقلارغا دۇچ كەلگەن ۋاقىتلاردىمۇ مۇقام ئېيتىشنى تاشلىمىغان. ئۇلارنىڭ تەسىرى بىلەن تېتىر كەنتىدىكى كىشىلەردە مۇقامنى سۆيۈش، مۇقامنى قەدىرلەش ۋە مۇقامچىلارنى ھۆرمەتلەشتەك ئەنئەنە شەكىللەنگەن.

دادا غوجىنىڭ 4-ئەۋلادى ھازىر ھايات بولۇپ، چەۋرىسى ئابدۇلھەپىز ھامۇت باشچىلىقىدىكى بۇ ئەۋلاد ئۆزلىرىنىڭ مۇقامنى ئاساس قىلغان سەنئەت ھاياتىنى داۋاملاشتۇرماقتا.

(رەتلىگۈچى: ئابلەق ئاۋامۇسلىم)

موللا ئابدۇللا (ئابلا دۇمباق)

(1850-1930)

موللا ئابدۇللا تەخمىنەن 1850-يىللىرى ئەتراپىدا قەشقەرنىڭ سەمەن دېگەن يېرىدە تۇغۇلغان. كېيىن ئاتۇشتىكى تېتىر دېگەن يۇرتتا ياشىغان. 1884-يىللىرى ئەتراپىدا ئىلغا چىقىپ، سۇيدۇگدە ئەلنەغمىچىلىك بىلەن تۇرمۇش كەچۈرگەن. موللا ئابدۇللا يەتتە ئەۋلادتىن بېرى نەغمىچىلىك بىلەن شۇغۇللانغان.

سۇيدۇڭ ئەينى يىللاردا شىنجاڭغا ھۆكۈمرانلىق قىلغان «ئىلى جياڭجۈن مەھكىمىسى» ئۇرۇنلاشقان كۈرەنىڭ يېنىغا جايلاشقانلىقى ۋە روسىيىگە، ئۇرۇمچىگە باردىغان چوڭ يول ئۈستىدىكى ناھىيە بازىرى بولغانلىقتىن، ناھايىتىمۇ ئاۋات ئىدى. جۈملىدىن بۇ يەرگە ھەر قايسى جايلاردىن كەلگەن نۇرغۇن سازەندىلەرمۇ يىغىلغان ئىدى. موللا ئابدۇللا سۇيدۇگدە مۇقام ئاھاڭلىرىنى تولىمۇ چىرايلىق ئېيتىدىغان ئارتۇقچىلىقى، ساتار، دۇتار قاتارلىق چالغۇ ئەسۋابلىرىنى چېلىشتىكى ماھارىتى بىلەن داڭ چىقارغان.

موللا ئابدۇللانىڭ كۈيئوغلى باۋۇدۇن خوجايۇپ① نىڭ ئەسلىشچە:

① باۋۇدۇن خوجايۇپ سۇيدۇگدە، ھازىر ھايات، 90 ياش. بۇ كىشى ئۆمرىنى نەغمىچىلەر بىلەن ئارىلىشىپ ئۆتكۈزگەن. سۇيدۇگدە سەنائىي نەفىسە قۇرۇلغاندا، «كەمبەغەللەر زارى»، «ئۆگەي ئانا»، «ئىچكۈلۈك نەتىجىسى»، «زالىم دوتەي» قاتارلىق سەھنە ئەسەرلىرىنى يازغان. 38-يىللىرى خىلىل ساتتارى، مەرۇپ سەئىدىن، ئايۇپ مەنسۇرى قاتارلىق ئىلغار زىيالىلار بىلەن بىللە قولغا ئېلىنغان. 57-يىلى ئۇ مەرھۇم ئابدۇللا دومباقنىڭ تۈل ئولتۇرغان قىزى تۇخانغا ئۆيلەنگەن.

موللا ئابدۇللا كۆپرەك نادىر غىجەك، ئىمىن تورغاي، ئابلا چۇجە، يۈسۈپئاخۇن دۇتارچى قاتارلىق كىشىلەر بىلەن بىللە ساز چالاتتىكەن. «موللا ئابدۇللا ئاكا خەلق داستانلىرىنى ھېكايە قىلىپ تۇرۇپ سىز چالاتتى، — دەپ ئەسلەيدۇ باۋۇدۇن ئاكا، — ئۇ چاغلاردا بىز ئىلدىكى ئەڭ چوڭ مۇقامچى ئابلا دۇمباق، دەپ بىلەتتۇق...»

داڭلىق مۇزىكانت روزى تەمبۇرمۇ موللا ئابدۇللادىن ساز ئۆگەنگەن. ئەينى يىللاردا سۈيدۇڭدە «بالا سازەندە» دەپ نام ئالغان روزى تەمبۇردە مۇقامچىلىققا بولغان دەسلەپكى چۇشەنچە، دەسلەپكى تونۇشنى بىرىنچى بولۇپ موللا ئابدۇللا ئويغاتقان. شۇڭا كېيىنكى ۋاقىتتا ئىلى خەلقى ئارىسىدا: «كارۋشاڭ ئاخۇنۇمنىڭ شاگىرتى ھاسان تەمبۇر، ئابدۇللا دۇمباقنىڭ شاگىرتى روزى تەمبۇر» دەيدىغان گەپ تارقالغان.

موللا ئابدۇللا سۈيدۇڭدە سۇلايمان چاڭچى، ئابدۇراخمان دۇتار قاتارلىق شاگىرتلارنى يېتىشتۇرگەن. ئۇلاردىن ساۋۇت ساتىراش، توختى چوقبار قاتارلىق شاگىرتلار يېتىشىپ چىققان. بۇ كىشىلەر ئازادلىقنىڭ ئالدى-كەينىدە سۈيدۇڭنىڭ سەنئەت ئىشلىرىغا ئاجايىپ تۆھپىلەرنى قوشقان.

موللا ئابدۇللا 1930-يىللىرى ئەتراپىدا سۈيدۇڭدە ئالەمدىن ئۆتكەن.

(رەتلىگۈچى: مەمتىمىن ھوشۇر)

مۆجزى

موللا ئىسمەتۇللا بىننى موللا نېمەتۇللا (مۆجزى) 19-ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا ياشىغان ئۇيغۇر ئەدەبىي، مۇزىكىشۇناسى ۋە تارىخچىسى.

مۆجزى خوتەن شەھىرىدىن بولۇپ، ئۆز دەۋرىدە ئەدەبىيات، تارىخ ھەم مۇزىكا ئىلمىدە يۇقىرى ئىختىساسقا ئېرىشكەن ئالىملاردىن بىرى ئىدى. ئۇ ئۆزىنىڭ ھاياتى توغرىسىدا «تەۋارىخي مۇسقىيۇن» ناملىق ئەسىرىنىڭ بېشىدا بەزى مەلۇماتلارنى بەرگەن بولۇپ، بۇ ماتېرىياللار بىزنىڭ مۆجزى ئوبرازىنى خېلى روشەن ھالدا كۆز ئالدىمىزغا كەلتۈرۈشىمىزگە ئىمكانىيەت بېرىدۇ.

مۆجزى «تەۋارىخي مۇسقىيۇن» («مۇزىكانتلار تارىخى») ناملىق بۇ ئەسىرىنى 1870-يىللىرى شۇ ۋاقىتتىكى خوتەن ھاكىمى ئىلىشىر ھېكمەبەگنىڭ تەۋسىيە قىلىشى بىلەن، ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ قەدىمكى نوپۇزلۇق تارىخي مەنبەلىرىدىن ئىشەنچلىك دەلىل-پاكىتلارنى توپلاپ، ئۇنىڭدىن پايدىلىنىپ يېزىپ چىققان ۋە بۇ ئەسەرنى ئىلىشىر ھېكمەبەگكە ① تەقدىم قىلغان.

بۇ ئەسەرنىڭ قانداق شارائىتتا ۋە نېمە مەقسەت بىلەن

① ئىلىشىر ھېكمەبەگ ـــ ھېكمەبەگ دادىسى ئابدۇمۇمىنبەگنىڭ ئورنىغا چىقىپ سولالىسى تەرىپىدىن خوتەنلىك ھېكمىيگى قىلىپ تەينىلەنگەن. 1864-يىلى خوتەندە موفتى ھەببوللاخان ھۆكۈمىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، ھېكمەبەگلىك مەنسىپىدىن قالدۇرۇلغان. 1865-يىلى ياقۇبېگ ھەببوللاخاننى ئۆلتۈرۈپ خوتەننى بېسىۋالغان. ياقۇبېگ ھۆكۈمىتى يوقىتىلغاندىن كېيىن، ئەلشىر ھېكمەبەگ يەنە بەگلىك مەنسىپىگە تەينىلىنىپ، 1882-يىلى ۋاپات بولغان.

يېزىلغانلىقى ھەققىدە مۇجىزى ئەسەرنىڭ بېشىدا ئېلىشىر ھېكمەتگىنىڭ يارلىقى سۆيۈندە مۇنداق ئىزاھلايدۇ: «مۇزىكا-كۆڭۈل خۇشاللىق ۋە تۇرمۇش ھۇزۇرىنىڭ سەۋەبچىسىدۇر. شۇڭا پادىشاھىمىز گادايغىچە، ئەۋلىيالىرىمىز خىرىستىيانغىچە ھەممە ئىنسان بۇ پەندىن شادلىنىدۇ. ئەمما بۇ پەننى ئالىملىرى ۋە كەشپىياتچىلىرى كىملەر، ئىخلاسمەن بېتەكچىلىرى كىملەر، ئۈستىلىرى كىملەر؟ بۇنى كۆپ سازەندىلەر تا ھازىرغىچە بىلمەيدۇ. سەن بولساڭ مۇزىكىنى كەسىپ قىلغانسەن ھەم بېيىت مەملىكىتىنىڭ بۇلبۇلدەك سۆلتانى، ئەدەبىيات دۆلىتىنىڭ شىرىن سۆزلۈك تۈتىسىدۇرسەن، شۇنىڭدەك خۇش پۇتكۈچى ۋە دىلكەش ئېيتقىچىدۇرسەن. مۇشۇ غېرىب پەننىڭ كەشپىياتچىلىرى تارىخىدىن بىر رىسالە پۈتۈپ، باشقا سازەندىلەرگە يادىكار قىلساڭ قانداق؟» ①

مەزكۇر كىتابنى يېزىشقا تەۋسىيە قىلغۇچىنىڭ تىلى ئارقىلىق بېرىلگەن مۇجىزىنىڭ يۇقىرىقى سۆيەتلىرىدىن قارىغاندا، ئۇنىڭ ھەققەتەن ھەم مۇزىكىشۇناس، ھەم ئەدىب، ھەم مۇقامچى (ناخشىچى)، ھەم خەتتات ئىكەنلىكى ئۆز-ئۆزىدىن مەلۇم بولىدۇ. بۇ خىسلەتلەرنىڭ مەۋجۇتلۇقىنى بۇ كەمتەر ئەدىب ئۆزىمۇ ئېتىراپ قىلغان ۋە تەستىقلىغان.

دەرۋەقە، مۇزىكا ۋە مۇقام تارىخىدىن خەۋەرسىز كىشىنىڭ «تەۋارىخىي مۇسىقىيۇن» دەك بۇنداق قىممەتلىك ئەسەرنى يېزىپ چىقالىشى مۇمكىن ئەمەس ئىدى. ئۇيغۇر مۇزىكىسىنىڭ ئاساسى بولغان مۇقاملارنىڭ ۋە ئۇيغۇر چالغۇ ئەسۋابلىرىنىڭ كەشپ قىلىنىشى ھەققىدىكى بۇ تارىخىي ئەسەردە فارابى، لۇتفى، نەۋائى، مەلىكە ئاماننسا، ئىدىرخان قاتارلىق مەشھۇر ئۇن يەتتە نەپەر مۇزىكا ئۇستازى ۋە ئۆلارنىڭ مۇقام تەرەققىياتىغا قوشقان تۆھپىلىرى توغرىسىدا

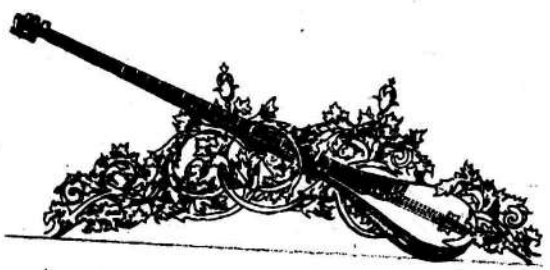
① مۇجىزى: «تەۋارىخىي مۇسىقىيۇن». مىللەتلەر نەشرىياتى. 1982-يىل. 49-بەت.

قىسقىچە مەلۇمات بېرىدۇ. ئۇلارنىڭ ئىچىدە ئون تۆت نەپەرنىي 15-، 16-ئەسىردە ئۆتكەن ئاتاقلىق شائىرلار تەشكىل قىلغان بولۇپ، ئەسەردە تىلغا ئېلىنغان ئون ئالتە مۇقامدىن ئون ئۇچى مۇشۇ شائىرلارنىڭ نامى بىلەن باغلىنىدۇ. بولۇپمۇ ئۇلارنىڭ ئىچىدە مەلىكە ئامانىسا بىلەن قىدىرخان توغرىسىدىكى مەلۇماتلار بىزنىڭ مەدەنىيەت تارىخىمىزدا مۇھىم ئورۇن تۇتىدىغان تۈنجى يازما مەلۇمات بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. مۆجىزىنىڭ بۇ يېڭى مەلۇماتى ئارقىلىق 16-ئەسىرلەردە يەركەن خانلىقىنىڭ پايتەختى بولغان يەكەن شەھىرى پۈتۈن شەرق ئەللىرىنىڭ بىر مۇزىكا ئۆگىنىش يۇرتى بولغانلىقىدىن خەۋەردار بولىمىز.

بۇ ئەسەردىكى مول ماتېرىياللار ئۇيغۇر مۇزىكىلىرىنىڭ تەرەققىيات تارىخىدىكى، بولۇپمۇ ئۇيغۇر خەلق كلاسسىك مۇزىكىسى ئون ئىككى مۇقامنىڭ تەرەققىيات تارىخىدىكى بەزى مەسىلىلەرنى ئايدىڭلاشتۇرۇۋېلىشىمىز ئۈچۈن بىزنى مۇھىم يېپ ئۇچى بىلەن تەمىنلەيدۇ. مۆجىزى ئۆز ئەسىرىدە مۇناسىۋەتلىك مۇقام ئۇستازلىرىغا باغلاپ ئىلگىرى-كېيىن بولۇپ، « راك » ، « ئوششاق » ، « ئۆزھال » ، « چۆل ئىراق » ، « ئەجەم » ، « ناۋا » ، « ۋىسال » ، « چاھارزەرب » ، « چارىگاھ » ، « دوگاھ » ، « پەنجىگاھ » ، « مۇشاۋىرەك » ، « بەيادەك » ، « سىگاھ » ، « بايات » ، « ئىشرەت ئەنگىز » دىن ئىبارەت ئون ئالتە مۇقامنىڭ نامىنى تىلغا ئالىدۇ. ئۇلار ھازىرقى يۇرۇشلەشكەن ۋە سىستېمىلاشقان ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامىنىڭ نامىلىرىنى ئاساسەن ئۆز ئىچىگە ئالغان. ئەمما بۇ مۇقاملارنى تونۇشتۇرغاندا، ھازىرقىدەك چوڭ نەغمە، داستان ۋە مەشرەپتىن ئىبارەت ئۇچ قىسمغا بۆلۈنگەن، ھەر قىسمى بىر قانچىلىغان نەغمىلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان چوڭ تېپتىكى مۇزىكا مەنسىدە ئەمەس، بەلكى ئېشىپ كەتسە بىر نەچچە مەرغۇلى بولغان بىر يەككە نەغمە مەنسىدە تىلغا ئالىدۇ. بۇنداق ئەھۋال فارابى باشلىغان ۋە ئۇنىڭ راۋاجى سۈپىتىدە مەيدانغا كەلگەن

ناۋائى دەۋرىدىكى مۇقامچىلىققا ۋەكىللىك قىلىدىغان تىپىك كۆرۈنۈش بولۇپ، مۇقام تەرەققىياتىنىڭ مەلىكە ئامانىنسا ۋە قىدىرخان دەۋرىدىن بۇرۇنقى ھالىتىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ.

ئاپتورنىڭ دۇنيا قارىشىدىكى تارىخىي چەكلىمە تۈپەيلىدىن، بۇ ئەسەر بەزى نۇقسانلاردىن (بەزى ئەپسانە-رىۋايەتلەرنى تارىخىي پاكىت ئورنىغا دەستىش، ئون ئىككى مۇقامنىڭ ئاساسىي يارا تقۇچىسى بولغان خەلق ئاممىسىنى نەزەرگە ئالماسلىق قاتارلىق) خالىي بولمىسىمۇ، لېكىن بۇ ئەسەر ئۇيغۇر مەدەنىيىتى تارىخى، جۈملىدىن ئون ئىككى مۇقام تارىخىنى تەتقىق قىلىشتىكى بىردىنبىر قىممەتلىك مەنبە بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

تاش ئاخۇن (تاشۋاي)

(1851 — 1937)

ئالدىنقى ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا قەشقەر شەھىرىدە ئاتاقلىق ئاتا مىراس تۆت باي ئۆتكەن بولۇپ، ئۇنىڭ بىرى باقى ئاخۇن (تورغاي). ئۇ قانچە پۇلدار بولسىمۇ، لېكىن ئاددىي-سادىدا يۈرىيدىغان، چوڭ سورۇنلاردا ئۆزىنى كۆرسىتىشنى خالىمايدىغان پەزىلەتلىك كىشى بولۇپ، ئۇنىڭ تاش ئاخۇن ئىسىملىك بىرلا بالىسى بار ئىدى.

تاش ئاخۇن ئائىلە تەربىيىسىدىن كېيىن قەشقەردىكى ساقىيە مەدرىسىدە دىنىي بىلىم ئالىدۇ ۋە ساۋاقداشلار ئىچىدە كۆزگە كۆرۈنگەن ئىلىم ئىگىسى بولۇپ يېتىلىدۇ.

تاش ئاخۇن ئۆسمۈرلۈك چاغلىرىدىلا شوخ ۋە ئەركە ئۆسكەن بالا بولۇپ، كىچىكىدىن باشلاپ مەرد ۋە پالۋان (نوچى) بولۇپ يېتىلىشنى ئارزۇ قىلىدۇ. ئۇكە-مەلەردە مەردلىك-نوچىلىقنىڭ بىر شەرتى راۋاب چېلىپ ناخشا ئوقۇشنى بىلىش بولغاچقا، ئۇ بۇ شەرتنى ئورۇنلاش ئۈچۈن قەشقەر قارقۇ (قارقى) دەرۋازىسىدا ناۋايىلىق قىلىدىغان تاھىر ئۇستامغا ھەق تۆلەپ، راۋابچىلىق ۋە ناۋايىلىقنى ئۆگىنىدۇ. شۇنىڭ بىلەن، ئۇ ئۆزىنىڭ مەخسۇمچە بايۋەچچىلىك ھايات يولىنى ئۆزگەرتىپ، راۋابنى ئۆزىگە ھەمراھ قىلىدۇ. مەدرىسەرگىمۇ راۋابنى كۆتۈرۈپ بارىدۇ. بۇنداق ھالەتنى ياقتۇرمىغان مەدرىس موللىسى تاشۋاينى مەسخىرە قىلىپ:

ئىلمى تالىپ بولساڭچۇ ئابدال راۋابچى بولغىچە،

نان سېتىپ تەۋەكلىدە، بازاردا ۋەيران بولغۇچە.

. دەيدۇ.

تاش ئاخۇن ھېچقانداق ئىككىلەنمەي بۇنداق جاۋاب قايتۇرىدۇ:

ئىشلەپ يېمەي ئەلدىن كۆتۈش كوللوم ھارام،
قوي دۇنيانى، ئىشلە سەنمۇ، ماڭا ۋەزدان بولغۇچە.

شۇنىڭدىن كېيىن، خەلىپەت ۋە مۇدەررىسلەر تاش ئاخۇنغا باشقىچە قارايدۇ. تاش ئاخۇننىڭ ئاتا-ئانىسمۇ ئۇنىڭ بۇ قىلىقىنى ياقتۇرمايدۇ. لېكىن ئىلاجلىقىنى بۇ يالغۇز ئوغۇلنىڭ رايىغا باقىدۇ.

مەدرىستىن قالغان تاش ئاخۇن قەشقەرنىڭ تۆت دەرۋازىسىدا تۆت ناۋايخانا ۋە پاناھسىزلارغا بىر ساماۋەرخانا ئېچىپ قويۇپ، ئۆزى ھەر قايسى چوڭ سورونلارغا بېرىپ راۋاب ئاڭلاپ، قېتىرقىنىپ ئۆگىنىپ، ئۇزاق ئۆتمەي راۋاب، چېلىشتا داڭ چىقىرىدۇ. ئۇ ھەر كۈنى سەھەردە ئەزاندىن ئىلگىرى راۋاب چېلىپ شەھەر كوچىسىنى ئايلىنىپ داۋاملىق مەشىق قىلىدۇ. يەنە بىر تەرەپتىن، مۇزىكا ئىجاد قىلىشقا كىرىشىدۇ.

تاش ئاخۇن كامالەتكە يېتىپ، قەشقەر شەھىرىدىكى راۋاپچىلاردىن ئۆتۈپ كېتىدۇ. كېيىن ئۇ ئەنجاندا مەتەڭ ئاقساقال دېگەن قەشقەر ئاۋاتلىق داڭلىق راۋاپچىنىڭ بارلىقىنى ئاڭلاپ، ئەنجانغا چىقىپ بەسلىشىپ شۆھرەت قازىنىدۇ. ئۇ ئوتتۇرا ئاسىيادا بولغان چاغلىرىدا ياقۇپبەگ ھاكىمىيىتى ئاغدۇرۇلۇپ، چىڭ خاندانلىقى ھاكىمىيىتى تىكلىنىدۇ. زوزۇڭتاڭ ئۆز ۋەكىلى سۈپىتىدە قەشقەرگە ھەربىي-مەمۇرىي باشلىق قىلىپ ئەۋەتكەن لى جويا قەشقەردە بىر مەزگىل بۇلاڭ-تالاڭچىلىق ۋە قىرغىنچىلىق ئېلىپ بارىدۇ. شۇ قېتىملىق تۇتقۇندا باشقىلار قاتارىدا تاش ئاخۇننىڭ دادىسمۇ قامالغا ئېلىنىدۇ.

تاش ئاخۇن قەشقەرگە قايتىپ كەلگەندىن كېيىن، بىر

مەزگىل ناۋايىلىق قىلىش بىلەن داۋاسىنى باقىدۇ. ئۇ چاغلاردا گۇناھكارلارنى ھەر جۈمە كۈنى يامۇل ئالدىغا ئېلىپ چىقىپ مەجبۇرىي تىلەمچىلىك قىلغۇزىدىغان ئادەت بار ئىدى. تاش ئاخۇن گۇندىپايلارنىڭ قەبىھلىكى، گۇناھكارلارنىڭ ناله-زارىغا قاراپ، « گۇندىپاي » ، « ناله‌ش » ، « پىغان » ، « ئاق قۇشقاچمۇ دان دەيدۇ » قاتارلىق خەلق ۋە مەھبۇسلارنىڭ ئاھۇ-زارى بايان قىلىنغان پەدە (مۇزىكا)لارنى ئىجاد قىلدۇ. كېيىن تۇرمىگە ئوت كېتىپ كۆپلىگەن كىشىلەر قاتاردا تاش ئاخۇننىڭ داۋاسىمۇ كۆيۈپ كېتىدۇ. بۇ چاغدا تاش ئاخۇن توت ئۆزگىرىشلىك « ئاتەش » (ئوت) دېگەن مۇزىكا (پەدە) ئىجاد قىلدۇ. بۇ مۇزىكىدىن تەسىرلەنگەن كىشىلەر، مۇزىكىشۇناسلار قايىل بولغان ھالدا: بۇ ھەقىقەتەن « ھال » پەدە ئىكەن، (مۇڭلۇق-دېمەكچى) « تاش ئاخۇننىڭ ئىلىمگە بەرمىگەن دىلىنى ئۆلتۈرۈپ، ئىشقىۋاز قولىنى ئېلىپ قالسا بولىدىكەن » دېيىشكەنىدى.

تاش ئاخۇن ھاياتىدا ئالتە شەھەر (جەنۇبىي شىنجاڭ) ھەتتا ئوتتۇرا ئاسىيادا داڭلىق مۇقامچى بولغاندىن تاشقىرى، « گۇندىپاي » ، « ناله‌ش » ، « پىغان » (ناله‌ش-پىغان 40-يىللارغىچە سەھنىدىمۇ ئوقۇلاتتى) ، « ئاق قۇشقاچمۇ دان دەيدۇ » ، « ئاتەش » ، « توي » ، « ھازا » ، « تورغاي » ، « تۇمۇچۇق » ، « قارلىغاچ » قاتارلىق جانۋارلار سايرىشىنى تەقلىد قىلىدىغان مۇزىكىلارنى، « ئوردام » ، « سۇلتان » ، « ئىشانمۇ سىز، موللامۇ يا؟ » قاتارلىق ساتىرىك ناخشىلارنى ھەمدە زامانىمىزغىچە شۆھرەت قازانغان « تاشۋاي » قاتارلىق ئاجايىپ جۇشقۇن ۋە مۇڭلۇق مۇزىكىلارنى، يەنە كۆپلىگەن خەلق ناخشىلىرىنى كۆپ خىل ئۆزگىرىشلىك قىلىپ، رەتلەپ قېلىپلاشتۇرغان.

تاش ئاخۇن راۋاب بىلەن ھەرقانداق پەدىنى ئورۇندىشىن بۇرۇن، ئۇنى مۇقامنىڭ چوڭ نەغمىسى بىلەن باشلاپ، مۇقام روھىنى ئۆزىنىڭ مۇزىكا ئىجادىغا تەدبىقلاش جەھەتتە ئۆلگىلىك

رول ئويىنىغان.

ئۇنىڭ يەنە بەزى جەڭگىۋار تېكىستلارنىمۇ ئىجاد قىلغانلىقى مەلۇم. تاش ئاخۇنىنىڭ بايلىقىنى تەرك ئېتىپ، شەھەر كوچىلىرىنى ئارىلاپ راۋاب چېلىپ يۈرۈشى شۇ زاماننىڭ بىر قىسىم مۇتەئەسسىپ قازى-كالانلىرى ۋە بايلىرىنىڭ كۆڭلىگە ياقمىغاچقا، ئۇنى مەسخىرە قىلىشقان. شۇنىڭ بىلەن، ئۇلاردىن دىلى رەنجىگەن تاش ئاخۇن مەككە-مەدىنىنى تاۋاب قىلىش قارارىغا كەلگەن. بۇ ئەھۋالدىن خەۋەر تاپقان ئۇنىڭ دوست-بۇرادەرلىرى، راۋاب ئاشقىلىرى جەم بولۇشۇپ، ئۇنى قەشقەر شەھىرىدىن يېگىسارغىچە ئۇزىتىپ بارغان.

تاش ئاخۇن قەشقەردىن ئايرىلىش ۋاقتىدا، «كېلەرمەنمۇ»، «ئەلۋىدا»، «توققۇز بۇلاق» مۇزىكىلىرىنى ئورۇندىتىپ ئەل بىلەن خوشلاشقان. كەڭ خەلق تاش ئاخۇنىنىڭ نامىنى ھەمىشە ياد ئېتىپ تۇرۇش ئۈچۈن، ئۇنىڭ «توققۇز بۇلاق» مۇزىكىسىنى «تاشۋاي» دەپ ئاتاپ كەلمەكتە.

تاش ئاخۇن ھەج قىلغاندىن كېيىن، شۇ يەرە قېلىپ ھەرەمدە ناۋايىلىق قىلغان تۇنجى ئۇيغۇرلاردىن بولۇپ قالدۇ.

1937-يىلى قەشقەرلىك ئۆمەر باي ھەرەمدىن قايتىپ كەلگەندە، تاش ئاخۇنىنىڭ يۇرتداشلارغا بولغان سېغىنىشى ۋە خەيرىخاھلىقىنى سۆزلەش بىلەن، ئۇنىڭ 86 يېشىدا ھەرەمدە ۋاپات بولغانلىقىنى قەشقەر خەلقىگە يەتكۈزدۇ. مۇشۇ مەلۇمات بويىچە ھېسابلىغاندا، تاشۋاي تەخمىنەن 1851-يىللىرى تۇغۇلغان.

شۇنداق قىلىپ، تاشۋاي پۈتۈن ھاياتىنى راۋاب چېلىش، مۇقام ئوقۇش ۋە مۇزىكا ئىجاد قىلىش بىلەن ئۆتكۈزۈپ، خەلقنىڭ قەلبىدىن چوڭقۇر ئورۇن ئالدۇ.

(رەتلىگۈچى: شېرىپ خۇشتار)

ئېلى ئاخۇن ساتار

(1850 — 1945)

ئېلى ئاخۇن خوتەننىڭ پايناپ يېزىسىدىن بولۇپ، مىلادى 1850-يىلى تۇغۇلغان. ئۇ ئەلنەغمە ۋە مۇقامچىلىقتىكى ماھارىتى سەۋەبلىك، ئۇنىڭ داڭقى خوتەننىڭ ھەر قايسى يېزا-كەنتلىرىگە كەڭ تارقالغان ۋە كىشىلەر قەلبىدە چوڭقۇر ئىز قالدۇرغان.

ئېلى ئاخۇن ئۆسمۇرلۈك چاغلىرىدىلا توي-تۆكۈن، سەيلە-مەشرەپ قاتارلىق كۆڭۈل ئېچىش سورۇنلىرىدا مۇقامچىلاردىن تەسىرلىنىپ، مۇقام-ئەلنەغمىگە چوڭقۇر ئىشتىياق باغلاپ، تىرىشىپ ئۆگىنىش ئارقىلىق ساتار، تەمبۇر، داپ، دۇتار، قالۇن، غىجەك، بالمان، ناغرا-سۇناي قاتارلىق چالغۇ-سازلارنى چېلىشنى پۇختا ئىگىلىگەن ھەمدە ئۇيغۇر مۇقاملىرىنى تولۇق ئۆگىنىپ، يۇقىرى ماھارەت بىلەن ئورۇنلاپ، ئاتاقلىق مۇقامچى بولۇپ يېتىشىپ چىققان.

خوتەن لايقا يېزىسىدىكى ئاتاقلىق ئەلنەغمىچى روزى نىياز ساتارچى (توپاق) ۋە باغچى يېزا چالۋاس كەنتىدىكى 92 ياشلىق مۇھەممەت ھوشۇر ھاجى ھەمدە ئەللاھ، بوزاق، شولاق، ئاقتاش قاتارلىق يېزا-كەنتلەردىكى بەزى پىشقەدەملەرنىڭ ئېيتىشىچە: ئېلى ئاخۇن ئاكا ئەينى چاغلاردا ئاكىسى قۇربان ئاكا بىلەن بىللە، قەشقەر، يەكەندە مۇقامچىلاردىن بىر يۈرۈش كلاسسىك مۇقاملارنى ئۆگىنىپ، قەشقەر مۇقاملىرى ئاساسىدا خوتەن مۇقاملىرىنى توپلاپ، رەتلەپ سىستېمىلاشتۇرۇپ، ئەلنەغمە سورۇنلىرىدا ئۇنى

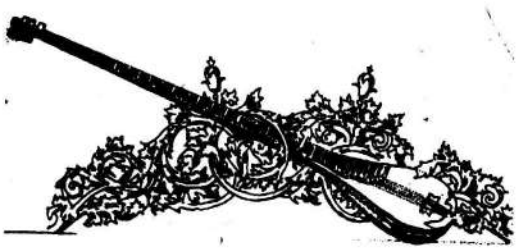
جانلىق ماھارەت بىلەن ئورۇنداپ، يۇرت-جامائە تېڭلىكنىڭ يۇقىرى باھاسىغا ئېرىشكەن.

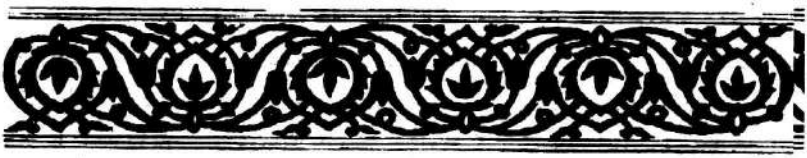
ئېلى ئاخۇن ساتارچى ۋە ئۇنىڭ ئاكىسى قۇربان ئاخۇن قالۇن باشچىلىقىدىكى مۇقام سايىت كوللېكتىپ، يەنى سۇنايچى، ئىمىن داپچى (ئېلى ئاخۇننىڭ ئوغلى)، تۆمۇر نىياز، ساۋۇت داپچى...لاردىن ئىبارەت ئەلنەغمچىلەر گۇرۇپپىسى مۇقام كۈيلىرىنى ياڭرىتىش بىلەن ئەل-جامائەت ئوتتۇرىسىدا داڭ چىقارغان.

ئېلى ئاخۇن ساتارچى ئۆز دەۋرىدە بىرمۇنچە شاگىرت تەربىيىلەپ يېتىشتۈرگەن. بۇلاردىن سايىت سۇنايچى، ئەسمىتۇللا قالۇنچى (1953-1875)، مۇھەممەت داپچى (1960-1895)، نىياز دۇتارچى (1953-1903)، ساۋۇت داپچى، تۆمۇر نىياز ساتارچى قاتارلىق شاگىرتلارنىڭ كۆپ قىسمى ئالەمدىن ئۆتكەن بولسىمۇ، بىر قىسمى ھازىرمۇ ھايات.

ئېلى ئاخۇن ساتارچى ئۆزىنىڭ 80 نەچچە يىللىق ھاياتىنىڭ كۆپ قىسمىنى مۇقامغا بېغىشلاپ، ئۇيغۇر سەنئىتى، ئەلنەغمچىلىكى ۋە مۇقامچىلىقىنىڭ تەرەققىياتى ئۈچۈن ئۆچمەس تۆھپە قوشۇپ 1983-يىلى ۋاپات بولغان.

(رەتلىگۈچى: ئىبراھىمجان ئىمىن)

قۇربان كەكلىك ۋە ھەسەن كەكلىك

قۇربان كەكلىك ۋە ھەسەن كەكلىك تەخمىنەن 19-ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرى، 20-ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا ياشاپ ئۆتكەن مەشھۇر ئاكا-ئۇكا سازەندە ھەم مۇقامشۇناسلار بولۇپ، قۇمۇلنىڭ 8-ئەۋلاد ۋاكىي مۇھەممەت بېشىر ھەم 9-ئەۋلاد ۋاكىي شاھ مەخسۇت زامانىسىدا ئوردا ئەلنەغمىچىسى بولغان.

قۇمۇلدىكى بىر قىسىم پىشقەدەملەر ۋە ئەلنەغمىچىلەرنىڭ دەللىلىشىچە: قۇربان كەكلىك ۋە ھەسەن كەكلىك تەخمىنەن 19-ئەسىرنىڭ 50-يىللىرى ئارىلىقىدا قۇمۇل شەھەر ئىچى يېزا ئازنا بازار مەھەللىسىدە ئۇستا تۆمۇرچى ئائىلىسىدە تۇغۇلغان. ئاكا-ئۇكا تەخمىنەن ئۈچ ياش پەرق قىلىدۇ. «كەكلىك» ئۇلارنىڭ ئورتاق لەقىمى.

قۇربان كەكلىك ۋە ھەسەن كەكلىك ياشلىق قىرانغا يەتكەن مەزگىللىرىدە ئۇيغۇر چالغۇلىرىدىن غىجەك، بەرباب، قۇمۇل راۋابى، دۇتار، تەمبۇر، داپ، ناغرا، سۇناي قاتارلىقلارنى ۋايىغا يەتكۈزۈپ چېلىش، قۇمۇل ئون ئىككى مۇقامىنى پۈتۈن يۈرۈشلىرى بىلەن ئېيتىش جەھەتتە ئۆزگىچە ئۇسلۇب يارىتقان. بولۇپمۇ ئۇلار بەرباب، راۋاب چېلىش ۋە بەربابنى قۇمۇل ئون ئىككى مۇقام ناخشا چۇشۇرگىلىرىگە تەگكەش قىلىپ ئورۇنلاشتا يۇقىرى ماھارەتكە ئىگە بولغاچقا، خەلق ئىچىدە «بەربابچى قۇربان كەكلىك ۋە بەربابچى ھەسەن كەكلىك» دېگەن شۆھرەتكە ئېرىشكەن ھەمدە قۇمۇل ۋاكىلىرىنىڭ ئوردا ئەلنەغمىچىلىكىگە تاللانغان.

قۇربان كەكلىك ئوردا ئەلنەغمىچلىرى قاتاردىن ئورۇن ئالغاندىن كېيىن، ئەلنەغمىچلىك سەنئىتىدىكى ئىقتىدارى ۋە بىلىمىنىك چوڭقۇرلۇقى بىلەن ھەر قايسى ئەلنەغمىچىلەرنىك بىردەك ئېتىراپ قىلىشىغا ئېرىشكەن. شۇنداقلا ئەينى ۋاقىتتىكى ئوردا ئەلنەغمىچىلرىنىك مۇزىكا ھەم مۇقام يېتەكچىسى بولۇپ، ئەلنەغمىچىلەرنى ئورۇنلاشتۇرۇش، يېڭى ئەلنەغمىچىلەرنى تاللاش، يېتەكلەش قاتارلىق بىر قاتار ئىشلارنى ئۆز ئالدىغا قىلىدىغان بولغان. بۇ جەريانىدا ھەر قايسى ئورۇنلاردىن كەلگەن مۇقامچىلارنىك قۇمۇل ئون ئىككى مۇقامنى ئۆز يېرىنىك ئالاھىدىلىكى بويىچە ئوخشىمىغان تەرتىپلەردە ئورۇنلاشتەك ئەھۋاللارنى تۈزىتىپ، قۇمۇل ئون ئىككى مۇقامنىك تەرتىپ، چۈشۈرگە ھەم تېكىستلىرىنىك مەلۇم ئاساستا بىردەكلىكىگە ۋە ئومۇملۇققا ئىگە بولۇشى ئۈچۈن نۇرغۇن كۈچ سەرپ قىلغان. بىراق ئۇ قۇمۇل مۇقاملىرىنى تازا كۈچ چىقىرىپ قېلىپلاشتۇرۇۋاتقان كۈنلەردە، شاھ مەخسۇت ۋاقىغ ئەرزىمەس بىر ئىش تۈپەيلىدىن ئۇنى نومغا پالىۋەتكەن.

ئۇ نومغا كەلگەندىن كېيىن، ئالدى بىلەن ئاتا-بوۋىلىرىدىن مىراس بولۇپ كېلىۋاتقان ھۈنىرىنى قولغا ئېلىپ يېڭى يۈرتداشلىرىنىڭ يارىدەمىدە تۇمۇرچىلىك دۇكىنى ئېچىپ، كۈندۈزلىرى ھەرخىل تۇرمۇش ۋە ئىشلەپچىقىرىش سايمانلىرى، قورال-جابدۇق ياساپ خەلقنىڭ ھاجەت-ئېھتىياجلىرىدىن چىقسا، كېچىلىرى يۈرت ئىچىدە ئۇيۇشتۇرۇلغان ھەرخىل جامائەت سورۇنلىرىدا ئۆز ماھارىتىنى نامايان قىلىپ ساز چالىدۇ، مۇقام ئېيتىدۇ. شۇنىڭ بىلەن نومنى مەركەز قىلغان ھالدا ئەتراپتىكى يېزا-قىشلاقلارنىك مەنىۋى قىياپىتىدە، بولۇپمۇ ئەلنەغمىچىلىك سەنئىتىدە يېڭى بۇرۇلۇش ياسىلىدۇ. زور بىر تۈركۈم ياش ۋە ئوتتۇرا ياشلىق، ھەتتا پېشقەدەم ئەلنەغمىچىلەر ئۇنىڭ ئەتراپىغا ئۇيۇشىدۇ. ئەينى ۋاقىتلاردا نوم، ئاداق، باي، ئارا تۇرۇك، تۇركۆل، دازىگۇ قاتارلىق بىر-بىرىگە قوشنا يۈرت-مەھەللىلەردە كىشىلەر قۇمۇل ئون ئىككى مۇقامنى ھەركىم ئۆزى بىلگىنى، ئاڭلاپ

ئۆگه نگىنى ياكى مه هبه للۇى ئالاهىدىلىكى بويىچه ئېيتىشاتتى. قۇربان كه كلىك نومغا كه لگه ندىن كېيىنكى به ش-ئون يىل ئىچىده بۇ خىل ئه هۋال ئاساسىي جه هه تتىن تۇزىتىلىپ، قۇمۇل ئون ئىككى مۇقامنى مۇكه ممه ل بىلدىغان بىر تۇركۈم مۇقامچىلار ۋه هه رخىل چالغۇلارنى چېلىش ماهارىتىنى ئىگىلىگه ن ماهىر سازه ندىلە ر قوشۇنى بارلىققا كېلىدۇ. بۇلارنىڭ ئىچىده نوملۇق هادى بوۋا (ئازادلىق هارپىسىدا نومدا 80 نه چچه يېشىدا ئاله مدىن ئۆتكه ن.)، ئۇنىڭدىن قالسا نوملۇق سالى دورغا (30-يىللاردىكى قۇمۇل دېهقانلار ئىنقىلابىنىڭ ئاكتىپ ته شكىلاتچىلىرىدىن بولۇپ، شىڭ شىسه ينىڭ تۇرمىسىدىن تىرىك چىقىپ 1950-يىلى ئه تىياز نومدا 80 يېشىدا ۋاپات بولغان)لار ئه ڭ مه شھۇرلىرى هېسابلىنىدۇ.

ته خمىنه ن 1920-يىللاردا شاھ مه خسۇت 16-ئه سىرده ئۆتكه ن يه ركه ن سه ئىدىيه خانلىقىنىڭ سۇلتانى ئابدۇره شىدخانىنىڭ ئۇيغۇر كلاسسىك ئون ئىككى مۇقامنى ره تكه سىلىپ خاتىرىگه ئالغانلىق ئىشىدىن ئىلهاملىنىپ، قۇمۇل ئون ئىككى مۇقامىنمۇ ره تكه سىلىش ۋه خاتىرىلە پ قالدۇرۇش قارارىغا كېلىدۇ ۋه قۇمۇل به ش شه هه ر، ئون ئىككى تاغدىكى ئه ڭ مه شھۇر ئه لنه غمىچى مۇقامچىلاردىن: نومدىن به ربابچى قۇربان كه كلىك، غىجه كچى هادى بوۋا، ناخشىچى جاننارىخان، جانجانۇخان؛ قورايدىن ئايشىخان، خۇپتىيخان، يىته رخان؛ قۇمۇل شه هه ر ئىچىدىن غىجه كچى كۆسۇنىياز ئاخۇن، به ربابچى هه سه ن كه كلىك، ناخشىچى روزى قىز موما، خۇپتىيخان، مېھرىبانۇ ئاپئاق، مه ئلىك ئۇستا؛ پالۋانتۇر يېزىسىدىن تۇرسۇن دورغا، قارا دۆۋىدىن راۋابچى مايىاق، هاشىربه گ؛ تۆۋه نتۇردىن گوشۇڭ نۇرۇانۇخان، شه مشخان قاتارلىقلارنى ئۇردىغا ئه كه لگه ن. مۇقام تېكستلىرىنى خاتىرىگه ئېلىشقا ئوردا كاتىبلىرىدىن ئىبراهىم خه لىپه، ياقۇپ خاتىپ قاتارلىق ئىككى كىشى به لگىله نگه ن. بۇ قېتىمقى پائالىيه تكه قۇربان كه كلىك ئه ڭ ئاكتىپ ئىشتىراكچى هه م ماهىر ته شكىلاتچى سۈپىتىده قاتنىشىپ، ئاكتىپ رول ئوينىغان. يېرىم

يىلدەك تىرىشچانلىق كۆرسىتىش نەتىجىسىدە قۇمۇل ئون ئىككى مۇقامىدىن ئىبارەت بۇ بىباھا سەنئەت بايلىقى تارىختا تۇنجى قېتىم رەتكە تۇرغۇزۇلۇپ، رەسمىي ھەم تولۇق خاتىرىگە ئېلىنغان ھەمدە ئۇنىڭ قۇمۇل ئون ئىككى مۇقامىنىڭ چۈشۈرگە، تەرىكىبلىرىنىڭ بىرلىككە كېلىش، مۇقىملىشىش ۋە ساقلىنىپ قېلىشىدا ئىجابىي تەسىرى زور بولغان.

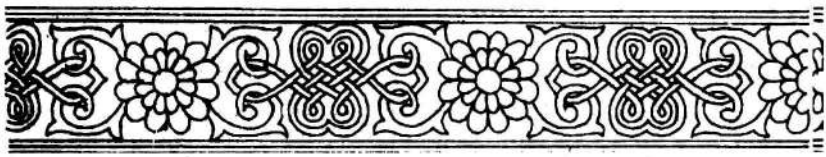
ئېچىنارلىقى شۇكى، مۇشۇنداق زور ئەھمىيەتلىك خىزمەتنىڭ شاھىدى بولغان ئىككى پارچە قول يازمىنىڭ بىرى 1932-يىلدىكى دېھقانلار ئىنقىلابىنى قانلىق باستۇرغان جاللات شىڭ شىسەي قۇمۇل ۋالىڭ ئوردىسىنى ئوت قويۇپ كۆيدۈرگەندە، ئوردا كۈتۈپخانىسىدا ساقلىنىۋاتقان باشقا 50 مىڭ پارچە كىتاب بىلەن بىللە كۆيۈپ كەتكەن. بۇ قول يازمىنىڭ ئىبراھىم خەلىپە تەرىپىدىن كۆچۈرۈلگەن يەنە بىر نۇسخىسى قۇمۇل شەھىرى يۇقىرى ئاقيەردە ئولتۇرۇشلۇق موللا نۇر دورغىنىڭ قولىدا ساقلىنىپ قالغان. ئەپسۇسكى، ئۇمۇ بالايىئاپەتلىك مەدەنىيەت زور ئىنقىلابىدا «كونا كىتابلار» قاتارىدا قوشۇپ كۆيدۈرۈۋېتىلگەن.

پۈتۈن ئۆمرىنى قۇمۇل ئون ئىككى مۇقامىنى ئۆگىنىش، تارقىتىش ۋە ئۇنى ساقلاشقا سەرپ ئەتكەن، ئىنتايىن زور ئەھمىيەتكە ئىگە ئىشلارنى قىلىپ خەلقنىڭ ھۆرمىتى ۋە ئىززىتىگە ئېرىشكەن داڭلىق مۇقامشۇناس ھەم سازەندە قۇربان كەكلىك ۋالىڭ ئوردىسىدىكى قۇمۇل مۇقاملىرىنى رەتلەش خىزمىتىنى تاماملىغاندىن كېيىن، يەنە نومغا قايتىپ بېرىپ، بىر نەچچە يىلدىن كېيىن ئالەمدىن ئۆتكەن.

قۇربان كەكلىكنىڭ ئىنسى ھەسەن كەكلىك بولسا ئاكىسى بىلەن بىللە ئوردا ئەلنەغمىچىلىكىگە تاللانغاندىن كېيىن، ئاكىسىدىن قېلىشمايدىغان روھ ۋە قىزغىنلىق بىلەن ئەلنەغمىچىلىك، جۈملىدىن مۇقام سەنئىتىگە بېرىلىپ، ئوردا ئىچىدىلا ئەمەس، بەلكى پۈتكۈل قۇمۇل خەلقى ئارىسىدا زور شۆھرەتكە ئېرىشىدۇ. شۇنداقلا ئىقتىدار ۋە قابىلىيىتىنى قومۇل ئون ئىككى مۇقامىنىڭ تەرتىپ، چۈشۈرگە، تېكىستلىرىنى ئەسلى قىياپىتى بويىچە ساقلاش ۋە تەرتىپكە تۇرغۇزۇشقا ھەم يېڭى مۇقام ۋارىسلىرىنى

تەربىيلەشكە سەرپ قىلدۇ. ھەسەن كەكلىك ئەينى ۋاقتىتكى مەشھۇر ئوردا ئەلنەغمىچىلىرىدىن كۆسۈنىياز ئاخۇن، يەھيا، تۇرسۇن دورغا، روزى قىزموما، قاسىم سوغۇق قاتارلىقلار بىلەن بىرلىكتە ھەرخىل چالغۇلارنى تەڭكەش قىلىپ، ئۆز ئالدىغا قۇمۇل ئون ئىككى مۇقامنى رەت تەرتىپى بويىچە مەشق قىلىپ، رەتلەپ، ئۆز سىستېمىسى بويىچە تولۇقلىغان. بۇ ئىشقا ھەسەن كەكلىك رياسەتچىلىك قىلغان بولۇپ، ناۋادا مۇقامچىلار ئورۇنلاش جەريانىدا مۇقامنىڭ بىرەر چۈشۈرگىسىنى ئالماشتۇرۇپ قويغان، خاتا ئېيتقان ئەھۋال بولسا، ئۇ ھەمەيلەننى دەرھال توختىتىپ باشتىن باشلاپ، تەلەپچانلىق بىلەن قايتىدىن ئېيتقۇزغان. بىراق ھەسەن كەكلىك يېشى 70 تىن ھالقىغان مەزگىلدە، ئوردىدا ئۆتكۈزۈلگەن بىر قېتىملىق مۇقام بەزمىسىدە ۋاقىخانىشلىرىنىڭ تۆھمىتىگە ئۇچراپ، دەررىگە بۇيرۇلغان. بۇ ئىش قاتتىق ھار كەلگەن ھەسەن كەكلىك شۇ كۈندىن باشلاپ ئورۇن تۇتۇپ يېتىپ قالدۇ. بىراق ئاشۇنداق زۇلمەتلىك ئوردىدىمۇ ھەققانىيەتنى ياقلىغۇچى كىشىلەر تېپىلاتتى. ۋاقىنىڭ تەيجىسى يۈسۈپ تەيجى ئەنە شۇنداق خەلقنىڭ كۆڭلىگە ياقىدىغان، ئەنە شۇنداق ھەققانىيەتچى كىشى ئىدى. ئۇ ھەسەن كەكلىكنىڭ ئازار بېگەنلىكىنى ئاڭلىغاندىن كېيىن، ۋاقىغا: «ۋاقى غوجام، ھەسەن كەكلىك ناخشا ئېيتسا ئەزەلدىن قاش-كۆزى ئويناپ تۇرىدۇ. ئۇ قەستەنلىكتىن ئەمەس، ئۇقۇشماسلىقتىن بولغان ئىش، ئۇنىڭ گۇناھىدىن كەچسىلە» دەپ نەسىھەت قىلىدۇ. ۋاقىمۇ ئاخىرى ئۇنىڭ پىكرىگە قوشۇلىدۇ، شۇنىڭ بىلەن يۈسۈپ تەيجى ئىككى مويسپىتنى ئەۋەتىپ، ئۇنىڭ كىيىمىنى يەڭگۈشلىتىدۇ ھەمدە ۋاقىنامىدىن قارغۇمئېرىق بويىدىكى ئوردىغا قاراشلىق يەردىن بەش كۈرلۈك يەر ئاجرىتىپ كۆكۈل سورايدۇ. شۇ ئىش ئۆتۈپ تەخمىنەن ئۈچ-تۆت يىلدىن كېيىن، ئۇ قۇمۇل شەھەر ئىچىدىكى ئۆيىدە ۋاپات بولىدۇ.

(رەتلىگۈچى: ئىلى ئىسمايىل، مۇھەممەت ئىلى)

سابت هاجم

(1859 ـــ 1934)

سابت هاجم ميلادى 1859-يىلى كۇچا ناهيىسىده مەرىپەتپەرۋەر دېھقان ئائىلىسىده دۇنياغا كەلگەن. سابت هاجم كىچىك چاغلىرىدىن باشلاپ دىنىي مەكتەپتە ئوقۇغان. 1868-يىللىرىدىكى ياقۇپبەگ هاكىمىيىتىنىڭ كۇچا خەلقىنى قانلىق باستۇرۇۋاتقان يېغىلىق مەزگىلىده سابت هاجى ئاتا-ئانىسى بىلەن ئاقسۇ ئاۋات ناهيىه (هازىرقى يېڭىسەرىق يېزىسى تۆگمەنبېشى كەنتى)گە كۆچۈپ كېلىپ، ئۆمرىنى شۇ يېزىدا ئۆتكۈزگەن.

سابت هاجم ئاقسۇ كونىشەهەر مەدرىسته هەم قەشقەر خانلىق مەدرىسته ئوقۇپ، ئەدەبىيات، تارىخ، تىبابەتچىلىك قاتارلىق پەنلەرنى ئىگىلەش بىلەن بىللە، ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامىنى ساتار، تەمبۇر بىلەن ئىنچرا قىلىشنى ئۆگەنگەن داڭلىق مۇقامچىلاردىن بىرى.

ئۇ ئۆمرىده ئۇچ قېتىم هەج قىلغان. ئۇچ قېتىملىق هەج سەپىرىده كاراچى، بومباي، دېهلى، ئوتتۇرا شەرق رايونىدىكى مەككە-مەدىنە، قاهىره، دەمەشق هەمده تاشكەنت، سەمەرقەند، بۇخارا قاتارلىق جايلاردا سايا هەت قىلىش جەريانىدا ئون ئىككى مۇقامنى ماهارەت بىلەن ئورۇندىاپ، ئۇنىڭ تەسىرىنى بۇ رايونلارغا كېڭەيتكەن.

سابت هاجم ئۆز يۇرتىغا قايتىپ كەلگەندىن كېيىن، خەلقنى

ئىلىم-مەرىپەتكە دەۋەت قىلغانلىقى، خۇراپاتلىققا، مەھكۇملۇققا قارشى سازچېلىپ، مۇقام ئېيتىپ غەزەلخانلىق قىلغانلىقى ئۈچۈن، يەرلىك جاھىل كۈچلەرنىڭ قارشىلىقىغا ئۇچراپ چەتكە قېقىلغان. ئۇ بىر مەزگىل باشلانغۇچ مەكتەپ ئېچىپ ئۆز بالىلىرى ھەم دېھقانلارنىڭ بالىلىرىنى ئوقۇتۇپ، ئۇلارنى ئىلىم-مەرىپەت نۇرى بىلەن تەربىيىلەگەن.

سابىت ھاجىم ئۆز دەۋرىنىڭ داڭدار غەزەلخانى ۋە ئۇستا سازەندىسى بولۇپ، دۇتار، ئەمبۇر، ساتار قاتارلىق مۇزىكىلارنى چېلىشنى ۋە مۇقام ئېيتىشنى پەرزەنتلىرىگە ئۆگەتكەن.

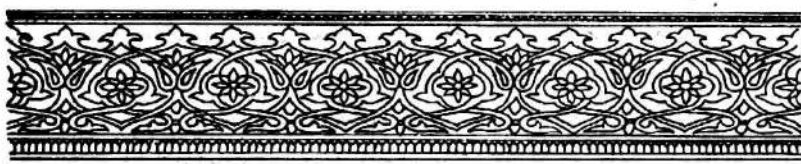
سابىت ھاجىم 1934-يىلى 75 يېشىدا ئاقسۇدا ئالەمدىن ئۆتكەن.

سابىت ھاجىمنىڭ كەنجى ئوغلى مەجىت سابىت 1951-يىلى ئاقسۇ ۋىلايەتلىك سەنئەت ئۆمىكىگە مۇزىكانتلىققا قوبۇل قىلىنغاندا، دادىسىنىڭ ساتارىنى ئېلىپ كېرگەن. ياش مەجىت سابىت دادىسىدىن ئۆگەنگەن ئون ئىككى مۇقام ئاساسىدا يېڭىچە ئۇسسۇللۇق ناخشىلارنى ئىجاد قىلىشتا ئالاھىدە ھەسسە قوشقان، مەجىت سابىت تىرىشىپ ئاددىي نوتا ساۋاتىنى چىقارغان. 1959-يىلىدىن تارتىپ ئاقسۇ 1-ئوتتۇرا مەكتەپتە مۇزىكا ئوقۇتقۇچىسى بولۇپ ئىشلەپ كەلمەكتە.

سابىت ھاجىم ئۆز ئۆمرىدە مۇزىكانتلىقتىن باشقا، قۇرۇلۇش (تامچىلىق)، سىرچىلىق (نەققاشچىلىق)، ياغاچچىلىق، تىككۈچىلىك قاتارلىق ھۈنەرلەرنى پىششىق ئۆگىنىش بىلەن بىللە، تىببىي ئىلىم جەھەتتىمۇ ئەل-جامائە تىنىڭ ھۆرمىتىگە سازاۋەر بولغان.

سابىت ھاجىم يەنە ئۆز دەۋرىدە شېئىر يېزىش بىلەنمۇ شۇغۇللانغان.

(رەتلىگۈچى: ئىلى ئېزىز)

روزی باشی

(1864 — 1933)

روزی ئاخون قەشقەرلىك بولۇپ، 1864-يىلى دېھقان ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن. ئۇنىڭ دادىسى دېھقانچىلىق، قوشۇمچە باپكارلىق (ماتا توقۇش) كەسپى بىلەن شۇغۇللىناتتى. روزى ئاخۇنىڭ دادىسى بىلەن بىللە ماتا توقۇيدىغان تۇرسۇن بوۋەك دېگەن كىشى ئۆز مەھەللىسىدە داڭ چىقارغان راۋابچى بولۇپ، روزى ئاخۇن كىچىكىدىن باشلاپ ئۇ كىشىدىن ئىخلاس بىلەن راۋاب چېلىشنى ئۆگىنىدۇ. كېيىن ئۇ مەھەللىدىكى راۋابچىلار قاتارىغا قوشۇلۇپ ماھارەتلىك راۋابچى بولۇپ يېتىشىدۇ. شۇنىڭ بىلەن «بۇۋى ئانام سەيلىسى»، «ئوجمە سەيلىسى» ھەمدە ھەر يىلى مۇھەررەم ئېيىدا بولىدىغان «ئوردا خېنىم»، «ئارسلانخان»، «ئاتۇش — ھەسسۇلتان» (سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان) سەيلىسى قاتارلىق سەيلىگاھلارغا بېرىپ، جاي-جايلاردىن كەلگەن ئاتاقلىق ناخشىچى، مۇقامچى، راۋابچى، داپچى، ناغرىچىلاردىن مۇقام ئۆگىنىپ ۋە كەملىرىنى تولۇقلاپ، مۇقام پەدىلىرىنى ئورۇنلاشتا كامالەتكە يېتىدۇ. 1898-يىلى چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرى ئۆز ھاكىمىيىتىنى تىكلىگەندىن كېيىن، جاي-جايلاردىن ئەسكەرلىككە ئادەم تۇتىدۇ. روزاخۇنمۇ شۇ قاتاردا ئەسكەرلىككە تۇتۇلۇپ، لىۋجىنتاڭ قىسملىرىنىڭ قەشقەردە تۇرۇشلۇق يېشىل تۇغلۇق قىسملىرىغا ئەۋەتىلىدۇ. روزاخۇن ئون يىلدەك ئەسكەرلىك قىلىش جەريانىدا ئاتخانىدا ئات باقار بولۇپ ئىشلەيدۇ،

ئۇ مۇشۇ يىللاردا بىر تەرەپتىن، ئۆزىنىڭ راۋابچىلىق ماھارىتىنى ئۆستۈرسە، يەنە بىر تەرەپتىن، ھەر قايسى ئۆلكىلەردىن ئەسكەرلىككە تۇتۇلغان بۇ ئارىلاشما قوشۇندىكى ئەسكەرلەرنىڭ يەرلىك شۇنداقلا ناخشا-مۇزىكىلىرىنى ئۆگىنىۋالىدۇ. كېيىنچە خەلق كلاسسىك ناخشىلىرىنىمۇ راۋابقا تەڭكەش قىلىپ ئورۇنلىيالايدىغان ئىقتىدارغا ئىگە بولىدۇ.

شۇنداق قىلىپ، ئۇ ئون يىل جەريانىدا خەلق كلاسسىك مۇزىكىلىرىدىن يۆجۈي، چىڭچاڭ، ئەرخاڭ، خېنەنباغزى، ئەرچۈيزى، شۆچۈيزى، خاگو چاڭچىلە مۇزىكىلىرىنىڭ ئۇستىسى بولۇپ قالىدۇ. 1910-يىللار ئەتراپىدا ئۇ ئەسكەرلىكتىن بوشاپ قەشقەرگە قايتىپ كېلىدۇ، بۇ چاغدا ئۇ ئىشسىز قېلىپ سەرگەردانلىق ئىچىدە ھايات كەچۈرىدۇ. شۇ كۈنلەردە قەشقەر ھېيتكا جامەسى پەشتىقدا ناغرا چالىدىغان ھاپىز دېگەن كىشى 83 يېشىدا ۋاپات بولىدۇ. قالىدە بويىچە، ھېيتكا پەشتىقدا ناغرا-سۇناي چالىدىغانلار ئەل ئىچىدە تونۇلغان يۇقىرى ماھارەتلىك مۇزىكانت بولۇشى شەرت ئىدى، شۇنداقلا ئۇلارنى ھېيتكا جامەسىنىڭ خاتىپى بىلەن شەھەر بېگى تەينىلەيتتى. بىر قاتار تاللاش ۋە رەسمىيەتلەردىن كېيىن، روزى ئاخۇن ھېيتكا جامەسىنىڭ ناغرىچىلىقىغا تەينىلىنىپ، سۇنايچى ئەمەت ئاكا بىلەن بىللە تاكى 1933-يىلى ۋاپات بولغانغا قەدەر ئون ئىككى مۇقامغا ناغرا چالىدۇ.

روزى ئاخۇن ناغرا چېلىشتا ئالاھىدە ماھارەتلىك بولۇپلا قالماستىن، يەنە ئون ئىككى مۇقامنى راۋاب بىلەن ئورۇنلاشتىمۇ داڭ چىقارغان. بىر كۈنى قەشقەر تاختىكۆۋرۈكلۈك سالاھىدىن بەگ دېگەن ئاتاقلىق بىر راۋابچى ھېيتكا جامەسى ئالدىدىكى ساماۋەرخانىدا ئولتۇرۇپ راۋاب بىلەن چەپىيات مۇقامنى ئورۇنلايدۇ، بۇنى نۇرغۇن كىشىلەر ھېرىسمەنلىك بىلەن ئاڭلايدۇ. شۇ پەيتتە جامائەت ئارىسىدىن روزى ئاخۇننى كۆرۈپ قالغان سالاھىدىن بەگ قولىدىكى راۋابنى ئىختىيارسىز روزى ئاخۇنغا سۇنىدۇ. روزى ئاخۇن راۋابنى

قولىغا ئېلىپ، سالاھىدىن بەگ چېلىۋاتقان چەۋىيات مۇقامىنى داۋاملاشتۇرۇپ، ئىشتىياق بىلەن مۇقام ئېيتىدۇ. مۇقامدىن كېيىن «دادەي»، «ئايگۈلۈم»، «ھەمراجان»، «ئوردام» قاتارلىق نەچچە يۈز يىللىق تارىخقا ئىگە مۇزىكا-ناخشىلارنى ئورۇندىاپ بولۇپ، راۋابنى سالاھىدىن بەگكە بېرىدۇ. سالاھىدىن بەگ ئورنىدىن تۇرۇپ: «ئۇكام، بىزنىڭ راۋاب چالىدىغان ۋاقتىمىز ئۆتتى، ئەمدى بۇ راۋاب ساڭا قالدى» دەپ، ساماۋەرخانىدىكى كىشىلەرگە چاي بېرىپ روزى ئاخۇننى مۇبارەكلەيدۇ. شۇنىڭدىن كېيىن روزى ئاخۇن پۈتۈن قەشقەرنىڭ باش راۋابچىسى تەرىقسىدە ئابرويغا ئىگە بولىدۇ.

بىر قېتىملىق ئافاق خوجا سەيلىسىدە روزى ئاخۇن راۋاب چېلىش، مۇقام ئېيتىشتا ئۆزى بىلەن مۇسابىقىگە چۈشكەن رەقىبلىرىنى يېڭىپ بولغاندىن كېيىن، ئۇيغۇر مۇزىكىلىرىغا ئۆلاپ يەنە بەزى خەنزۇ كلاسسىك مۇزىكىلىرىنى ئورۇندايدۇ. بۇنى ئاڭلىغان ئەتراپتىكى خەنزۇلار ئۇنىڭ ماھارىتىگە قايىل بولۇشۇپ، ئۇنى پات-پات خەنزۇ ھەربىي، مەمۇرىي ئەمەلدارلارنىڭ توي-تۆكۈن ۋە كۆڭۈل ئېچىش سورۇنلىرىغا تەكلىپ قىلىشىدۇ. بارا-بارا ئۇنىڭ داڭقى ئورۇمچىگە-يېڭى زىگشىنغا ئاڭلىنىدۇ. يېڭى زىگشىن روزى ئاخۇننى ئورۇمچىگە ئالدۇرۇپ كېلىپ، ئۇنىڭ ماھارىتىنى كۆرگەندىن كېيىن: «سىز راستتىنلا باشى ئىكەنسىز» دەيدۇ. شۇنىڭدىن كېيىن روزى ئاخۇننى كىشىلەر روزى باشى (ماھىر) دەپ ئاتايدۇ.

روزى باشى 1913-يىلدىن 1933-يىلغىچە توپتوغرا 20 يىل ناغرا بىلەن مۇقامنى ئورۇندايدۇ، ئۇ رامىزان ئايلىرى ۋە ھېيت-ئايەم كۈنلىرىدە ھېيتكا پەشتىقىدا ناغرا چالسا، باشقا چاغلاردا بەزمە-مەشرەپ، توي-تۆكۈن مۇراسىملىرىغا قاتنىشىپ ياكى ساماۋەرخانىدىن ئىبارەت ناخشا-مۇزىكا سورۇنلىرىدا راۋاب بىلەن مۇقام ۋە 200 دىن ئارتۇق كلاسسىك مۇزىكىلارنى ئورۇندايدۇ، شۇنىڭدەك «ئوردام»، «چاپ-چاپ»، «تۇرنىلار» قاتارلىق مۇزىكىلارنى

ئىجاد قىلىپ جامائە تكە تەقدىم قىلىدۇ.

روزى باشى 1933-يىلى 69 يېشىدا ئېغىر غۇربەتچىلىك ئىچىدە قېرىلىق ۋە كېسەل سەۋەبىدىن ۋاپات بولغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ نامى كەڭ ئۇيغۇر خەلقى ئارىسىدا ھۆرمەت بىلەن تىلغا ئېلىنىپ كەلمەكتە.

(رەتلىگۈچى: شېرىپ خۇشتار)

بۇلبۇل ئاخۇن

(1859 — 1939)

بۇلبۇل ئاخۇن خوتەن لايقا مەھەللىسىدىن بولۇپ، ئۇ خوتەن، قاراقاش، لوپ قاتارلىق ناھىيىلەرنىڭ ھەممىسىگە تونۇلغان ئاتاقلىق مۇقامچى.

بۇلبۇل ئاخۇن كىچىك ۋاقتىدىلا ئۆزلۈكىدىن مۇزىكا ۋە مۇقامغا قىزغىن ئىشتىياق باغلاپ، يۇرتىدىكى مەشھۇر مۇقامچى نىياز ئاكا (كۇن)، مەتنىياز ئاكا (گۇپ) ئىسىملىك مۇقامچىلارنى ئۇستاز تۇتۇپ، ساتار، قالۇن، تەمبۇر، غىجەك، دۇتار، راۋاب، داپ، بالمان قاتارلىق سازلارنى ھەم ناۋا، مۇشاۋىرەك، ئۆزھال، چەببىيات، ئىشراق (ئوششاق)، راك، پەنجىگاھ، بايات، چارىگاھ قاتارلىق مۇقاملارنى چوڭ نەغمە، داستان، مەشرەپ قاتارلىق قىسىملىرى بىلەن پىشىق ئۆگىنىۋالغان. مەلۇماتلارغا قارىغاندا، بۇلبۇل ئاخۇنىڭ ئۇستازلىرىنىڭ ئۇستازى ھەمەرخوجا دېگەن كىشى مەشھۇر مۇقامچى بولۇپ، ئۇ ئەلنەغمە سورۇنلىرىدا قالۇن، ساتار، تەمبۇر بىلەن ئۈيغۇر مۇقاملىرىنىڭ ھەممىسنى ئورۇندىيالايدىغان، قايسى چالغۇنى قولغا ئالسا، شۇنى سايرىتىۋېتىدىغان داڭدار كىشى ئىكەن.

بۇلبۇل ئاخۇنىڭ ئەلنەغمىچىلىك ۋە مۇقامچىلىقتىكى ئۆزگىچىلىكى شۇكى، بىرىنچىدىن، ئۇ ئەلنەغمە سورۇنلىرىدا ئۈيغۇر ئون ئىككى مۇقامنىڭ چوڭ نەغمىسنى «خوتەن سەنەمى» گە ئۇلاپ ئېيتاتتى. ئۇ ئېيتقان «خوتەن سەنەمى» ئۆزىگە خاس

ئالاهىدىلىككە ئىگە بولۇپ، ساتار ياكى تەمبۇرغا تەڭكەش قىلناتتى. بۇلبۇل ئاخۇن تەمبۇرنى ئۆزى چېلىپ، مۇقامنىمۇ ئۆزى ئېيتاتتى؛ ئىككىنچىدىن، ئۇ ئەينى دەۋردە خەنزۇ تىلىنىمۇ پىششىق بىلگەچكە (ئۇنىڭ خەنزۇ تىلىنى قەيەردە ئۆگەنگەنلىكى نامەلۇم)، ھەتتا مۇقام ئەلنەغمىلىرىنى خەنزۇ تىلىدا ئۆزىگە خاس پۇراق بىلەن ئېيتالايتتى. ئۇ تەشكىللىگەن ئەلنەغمە سوروئۇنلىرىغا ئۇيغۇرلاردىن باشقا ھەتتا خەنزۇ تاماشىبىنلارمۇ قاتنىشاتتى ۋە ئۇنىڭ خۇشئاۋا ئاۋازىدىن ھۇزۇرلىناتتى. ئۇنىڭ ئاۋازى ناھايىتى نەپىس بولغاچقا، كىشىلەر ئۇنى «بۇلبۇل» دەپ ئاتىغان. ئاستا-ئاستا ئۇنىڭ ئەسلى ئىسمى ئۇنتۇلۇپ، «بۇلبۇل» دېگەن تەخەللۇسى ئۇنىڭ ئىسمىغا ئايلىنىپ كەتكەن. ئۇچىنچىدىن، ئۇ ھەم ئەلنەغمىچى، ھەم مۇقامچى بولغاندىن تاشقىرى، يەنە ماھىر ئۇسسۇلچى ئىدى. ئۇ جامائەت سوروئۇنلىرىدا خۇش تەبىئەتلىك، قىزىقچى ھەم چاقچاقچى بولۇپ، ئۇنى مەشرەپ سوروئۇنلىرىنىڭ «گۈلى» دېيىشكە بولاتتى.

خوتەن دىيارىدا نام-ئاتىقى چىققان ئاتاقلىق مۇقامچى بۇلبۇل ئاخۇن ئۆزىنىڭ 80 نەچچە يىللىق ھاياتىدا 60 يىلدىن ئارتۇق قىممەتلىك ۋاقتىنى ئۇيغۇر مۇقامىنىڭ تەرەققىياتى ئۈچۈن سەرپ قىلىپ، كۆپ ئەجىر سىڭدۈرگەن. مۇشۇ جەرياندا ئۇ كۆپلىگەن شاگىرتلارنى تەربىيەلەپ يېتىشتۈرگەن. مەسىلەن، ھاشىم ئەلنەغمە (داپچى)، كېرىم داپچى، ئەخمەت نىياز بالىمانچى، ئابدۇللا سۇنايچى، قۇربان نەغمە (ساتارچى)، ساۋۇت ساتارچى، مەشرىق ۋە روزى نىياز ئاكا ساتارچى... قاتارلىق نۇرغۇن ئەلنەغمىچى شاگىرتلارنى تەربىيەلەپ يېتىشتۈرۈپ قاتارغا قوشقان. ئۇ تەخمىنەن 1939-يىلى 80 يېشىدا ئالەمدىن ئۆتكەن.

(رەتلىگۈچى: ئىبراھىمجان ئىمىن)

مۇھەممەت تۇردى ئاخۇن

(1864 — 1989)

مۇھەممەت تۇردى ئاخۇن (مەتتۇردى ئاخۇنمۇ دېيىلىدۇ) 1864-يىلى خوتەن ئارزۇن ئاتچوي يېزا سوقباغ مەھەللىسىدە ئەلنەغمچى ئىسمايىل سوپى ئائىلىسىدە تۇغۇلغان بولۇپ، خوتەندە ئەڭ ئۇزۇن ئۆمۈر كۆرگەن مۇقام پىشۋالىرىدىن بىرى.

ئۇ بالىلىق چاغلىرىدىن تارتىپلا دادىسىنىڭ تەربىيە ۋە تەسىرىدە ئەلنەغمە، مۇقام سەنئىتىگە قىزغىن زوقمەن بولۇپ ئۆسكەن. دادىسى ئىسمايىل سوپى ۋە يۇرتىدىكى ئاتاقلىق مۇقامچى، ئەلنەغمچىلەرنى ئۇستاز تۇتۇپ، ساتار، تەمبۇر، دۇتار، بالمان، نەي، سۇناي، داپ قاتارلىق چالغۇ ئەسۋابلىرىنى پۇختا ئۆگەنگەن. مۇشاۋرەك، راك، ئۆزھال، چەبىيات، پەنجىگاھ، ناۋا، چارىگاھ، بايات قاتارلىق مۇقاملارنى ۋە ئۇنىڭ چوڭ نەغمە، داستان، مەشرەپ قاتارلىق ھەر قايسى قىسىم تارماقلىرىنى تولۇق ئىگىلەپ، ئۇنى يۇرت خەلقلىرىنىڭ توي-مەرىكە، سەيلە-مەشرەپ، كۆڭۈل ئېچىش سورۇنلىرىدا ئورۇندىتىپ، جامائە تچىلىكنىڭ قىزغىن ئالقىشىغا ۋە ھۆرمىتىگە سازاۋەر بولغان.

مۇھەممەت تۇردى ئاخۇن (مەتتۇردى مۇقامچى دەپمۇ ئاتىشىدۇ) خەلق سەنئىتىنىڭ جەۋھەرلىرىنى خۇددى ھەسەل ھەرىسىدەك ئۆزىگە يىغقان ئەستايىدىل مۇقامچى بولۇپ، ئۇنىڭ ئون ئىككى مۇقام پەدىلىرىدىن بىلمەيدىغىنى يوق ئىدى. چالغۇ-سازلاردىن

قايسىبرىنى قولىغا ئالسىلا، مۇقامنىڭ ھەر قايسى بۆلەك قىسىملىرىنى ئاجايىپ ماھارەت بىلەن تەسىرلىك قىلىپ ئورۇندايتتى، ئۆزىگە خاس ئۇسلۇبىي بار ئىدى. مەسىلەن، ئۇ ئەلنەغمە سورۇنلىرىدا مۇقام ئورۇندىسا، مۇقامنى ئالدى بىلەن داپ بىلەن باشلاپ، ئاندىن ساتارىنى ئىشقا سالاتتى. شۇنىڭ بىلەن بىللە، ھەر قايسى مۇقاملارنى جەزمەن ئۆز رېتىمى، ئۇسۇل-سىستېمىسى، قائىدە-تەرتىپى بويىچە رەتلىك ئورۇندايتتى. مۇشاۋرەك مۇقامىنى «بوم مۇشاۋرەك»، «زىل مۇشاۋرەك» دەپ ئىككى خلغا ئايرىغان. ئۇنىڭ ئۇسلۇبى بويىچە، «زىل مۇشاۋرەك» مۇقامى ئەۋجىدىن باشلىناتتى، «بوم مۇشاۋرەك» بولسا، تۆۋەندىن يۇقىرىغا پەيدىنپەي، پەللىمۇ پەللە يۇقىرى ئۆرلەپ ئەۋجىگە چىقاتتى.

مۇھەممەت تۇردى ئاخۇن ئۆزىنىڭ 125 يىللىق ئۇزۇن ئۆمۈر ھاياتىنىڭ كۆپ قىسمىنى ئۇيغۇر مۇقام، ئەلنەغمە سەنئىتى تەرەققىياتى ئۈچۈن زور مېھنەت-ئەجر سىڭدۈرۈش بىلەن ئۆتكۈزگەن. ئۇ ئۆز دەۋرىدە مەتسالى ئاكا، مىرزا ئابدۇللا، ئەخمەت ئاكا، سايىم ساتارچى، سايىت داپچى ۋە ئۆز ئوغلى بەكرى ئاخۇن بالمانچى (ھازىر خوتەن «قاشتېشى سەنئەت ئۆمىكى» نىڭ پېشقەدەم بالمانچىسى)، ئىنسى مەتروزى ئاخۇن قاتارلىق 10 نەچچە شاگىرتنى تەربىيلەپ يېتىشتۈرۈپ، مۇقامچىلار قوشۇنىنىڭ ئىزچىل ئۇلغىيىپ بېرىشىغا كاپالەتلىك قىلغان.

مەشھۇر مۇقامچى مۇھەممەت تۇردى ئاخۇنىنىڭ ئۇيغۇر مۇقام سەنئىتى ئۈچۈن قوشقان تۆھپىسىنى قەدىرلەپ، خوتەن خەلقى ئۇنى دائىم ياد ئېتىپ كەلمەكتە.

(رەتلىگۈچى: ئىبراھىم ئىمىن)

ئىلاخۇن كۆككۆز

(1866 — 1970)

ئۇيغۇر خەلقى ئارىسىدا
ھازىرغىچە جاراڭلاپ كېلىۋاتقان:

تەلكىنىڭ داۋانىدىن،
كارۋان توختىماي ئۆتتى.
سۇلايمان يىغلىغان بىلەن،
ئىلاخۇن يىغلىماي ئۆتتى.

دېگەن ناخشىنىڭ ئىجادچىسى ئىلاخۇن (لەقىمى كۆككۆز) تەخمىنەن 1866-يىللىرى غۇلجا شەھىرىنىڭ قازانچى مەھەللىسىدە مۇقامچى تىلىۋالدى ئاخۇن ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن.

1836-يىللىرى تۇرپاندىكى ئۇيغۇر يىللىق سۇرگۈنىدىن خالاس بولغان خالزاتخان ئاخىرى تەيچىلىك مەنسىپىگە ئېرىشىپ، تۇرپاندىن ئىلىغا مېڭىش ۋاقتىدا قەشقەرلىك ئاتاقلىق مۇقامشۇناس ھۈسەيىن خان (پەيزى) ۋە ئۇنىڭ ئوغۇللىرى ھېلىم ئاخۇن ۋە سېلىم ئاخۇنلارنى ئۆزى بىلەن بىللە ئىلىغا ئېلىپ بارغان ۋە قازانچى

مەھەللىسگە ماكانلاشتۇرغان. مۇشۇ مۇناسىۋەت بىلەن قازانچى مەھەللىسى بىر مەزگىل مۇقامچىلار مەھەللىسگە ئايلانغان. تىلشۇالدى ئاخۇن ئاكا مۇقامنى ئەنە شۇ مەزگىلدە ھۇسىين خان پەيزىدىن ئۆگەنگەن ۋە 20 نەچچە ياش ۋاقتىلىرىدا كۆزگە كۆرۈنگەن مۇقامچىلاردىن بولۇپ قالغان. ئىلاخۇن ئەنە شۇنداق سەنئەت مۇھىتى ئىچىدە دۇنياغا كېلىپ، دادىسىنىڭ بىۋاستە تەربىيىسى بىلەن مۇقامچى بولۇپ يېتىشكەن.

ئىلاخۇن مۇقامچىلىقتا ۋايىغا يەتكەن ۋاقىتدا دادىسى تىلشۇالدى ئاخۇن ئالەمدىن ئۆتىدۇ. ئائىلىنىڭ ئېغىر يۈكى ئۈستىگە يۈكلەنگەن ئىلاخۇن ئىش-ئوقەت بىلەن بولۇپ، بىر مەزگىل مۇقامچىلىقتىن قالىدۇ. ئەمما ئۇ ئۆزىنىڭ جاراڭلىق ئاۋازى بىلەن مۇقام ئېيتىش ئورنىغا جەڭگىۋارلىق بىلەن تولغان ئىلى خەلق ناخشىلىرىنى ۋايىغا يەتكۈزۈپ ئوقۇپ، ئىلى رايونىدا داڭ چىقىرىدۇ. شۇ مەزگىللەردە ئىلىدا ھۆكۈمران سىنىپلارنىڭ چېكىدىن ئاشقان زۇلمىغا قارشى خەلق قوزغىلاڭلىرى ئارقا-ئارقىدىن يۈز بېرىدۇ. ئىلاخۇن بۇنداق خەلق قوزغىلاڭلىرىغا چوڭقۇر ھېسسىداشلىق قىلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئۇ زۇلۇمغا قارشى كۆپلىگەن قوشاقلارنى ئىجاد قىلىپ، ئۆزى ئاھاڭغا سېلىپ ئېيتىدۇ. شۇنداق قىلىپ، ئۇ ھەم قوشاقچى، ھەم ناخشىچى بولۇپ تونۇلىدۇ. ئۇ شۇ مەزگىللەردە:

قەشقەردىن ئادەم چىقسا،
تۇتىدۇ چىقىپ چىرىك.
ئۇقماستىن يېنىپ قويسا،
كۆمىدۇ گۆرگە تىرىك.

دېگەنگە ئوخشاش جەڭگىۋار قوشاقلارنى تۇزۇپ ناخشا قىلىپ ئېيتىدۇ. شۇنىڭ بىلەن، مۇستەبت كۈچلەر ئۇنى يوقىتىشنىڭ قەستىگە چۈشىدۇ.

1924-يىلى زالىم ياڭ زىگشىن ھۆكۈمىتى شىنجاڭنىڭ ھەر قايسى جايلىرىدىكى بىر قىسىم ئىلغار كىشىلەرنى تۈتقۇن قىلىشقا باشلايدۇ. شۇ قاتاردا ئىلدىن ئىلاخۇن ۋە ئۇنىڭ دوستى سۈلايمانىنى تۈتۈپ ئۈرۈمچىگە پالاپ، ئۈرۈمچىدىكى جاڭجۈن يامۇلى ئالدىغا تۈمۈر قەپەزگە سېلىپ ئېسىپ قويىدۇ.

1928-يىلى 7-ئىيول ياڭ زىگشىن ئېتىپ ئۆلتۈرۈلۈپ ھاكىمىيەت بېشىغا جىڭ شۇرىن چىققاندىن كېيىن، ئىلاخۇن تۈرمىدىن چىقىپ، تېكە سكە كېتىدۇ ۋە ئۇ يەردە يەر ئېچىپ، باغ بىنا قىلىپ ھايات كەچۈرىدۇ.

1934-يىلى 11-ئايدا ئىلى ۋىلايەتلىك ئۇيغۇر مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى قۇرۇلۇپ، ئۇنىڭ ھۇزۇرىدا سەنائىي نەفسە تەشكىللىنىدۇ، سەنائىي نەفسىگە ئىلى رايونىدىكى ئاتاقلىق ناخشىچى، مۇقامچى، سازەندىلەر قاتاردا ئىلاخۇنمۇ تەكلىپ قىلىنىدۇ. ئۇ بىر مەزگىل ناخشا ئۇستازى سۈپىتىدە ئىلى خەلق ناخشىلىرىنى ۋە ئون ئىككى مۇقام-ىنىڭ ھۆسىين خان پەيزى تارقاتقان نۇسخىسىنى قېلىپلاشتۇرۇپ ئومۇملاشتۇرىدۇ.

شۇنداق كۆنلەردە زالىم شېڭ شىسەي ئۆزىنىڭ ئەپتى-بەشرىسىنى ئاشكارىلاپ سىياسىي ئۆزگىرىش قوزغايدۇ. شىنجاڭنىڭ ھەممە يېرىدە تۈتقۇن قىلىش، يوشۇرۇن ئۆلتۈرۈشلەر ئەۋج ئالىدۇ. نەتىجىدە ئىلاخۇن تېكەسكە چېقىش باھانىسى بىلەن سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى تەرەپكە ئۆتۈپ كېتىدۇ. بىر مەزگىل ئۆتكەندىن كېيىن، ئۇ يەنە يۇرتى ئىلىغا قايتىپ كېلىپ، 1962-يىلغىچە ئىلىدا ياشايدۇ. 1962-يىلىنىڭ ئاخىرى بالا-چاقىلىرى بىلەن يەنە سوۋېتكە كېتىپ، 1970-يىلى 104 يېشىدا ئالەمدىن ئۆتىدۇ.

بىر ئۆمۈر ھاياتىنى ناخشا-مۇقام ۋە قوشاقچىلىققا بېغىشلىغان ئىلاخۇن ئاكا گەرچە ئالەمدىن ئۆتكەن بولسىمۇ، ئۇ قالدۇرۇپ كەتكەن مۇقام، ناخشا-قوشاقلىرى خەلق ئارىسىدا مەڭگۈلۈك جاراڭلىماقتا.

(رەتلىگۈچى: شېرىپ خۇشتار)

هاشىم هاجىم دارۋاز

(1869 — 1952)

شىنجاڭ، ئوتتۇرا ئاسىيا، هەتتا ئەرەب يېرىم ئارىلى قاتارلىق رايون ۋە دۆلەتلەردە دارۋازلىق سەنئىتى بىلەن نام-شۆھرەتكە ئېرىشكەن هاشىم هاجىم دارۋاز 1869-يىلى خوتەن ۋىلايىتى قارا قاش ناھىيىسىنىڭ «تاناپپىشى» يېزىسىدا مەشھۇر خەلق سەنئەتكارى هەمدۇللا ئاخۇن ئائىلىسىدە تۇغۇلغان.

هاشىم هاجىمنىڭ دادىسى هەمدۇللا ئاخۇنۇم ئاتاقلىق مۇزىكانت ۋە دارۋاز بولۇپ، باللىرىنىمۇ ئۆزىگە ئىز باسار قىلىپ تەربىيەلەپ يېتىشتۈرگەن. ئۇنىڭ چوڭ ئوغلى نۇراجىم داڭلىق داستانچى بولۇپ، «نۇراجىم مەددا» دېگەن نام بىلەن مەشھۇر ئىدى. قىزى ئايىمخان هاجىممۇ مۇزىكا چېلىشتا مەشھۇر بولۇپ، بۇ سەنئەت ئائىلىسى تەخمىنەن ئىككى ئەسىردىن بۇيان بىرىنىڭ ئىزىنى بىرى بېسىپ، مۇزىكا، مۇقامچىلىق، دارۋازلىق،

جانبازلىق، مەددادھلىق قاتارلىق سەنئەت تۈرلىرى بويىچە ئۆز دەۋرىنىڭ ئەترايلىق يېتىلگەن نوپۇزلۇق ماھىرلىرىدىن بولۇپ كەلگەن. ئۇلار نەچچە ئەۋلاد مۇشۇ كەسىپ بىلەن شۇغۇللىنىش جەريانىدا نۇرغۇنلىغان شاگىرتلارنى تەربىيىلەپ يېتىشتۈرگەن.

بولۇپمۇ ھاشىم ھاجىم دەۋرىگە كەلگەندە بۇ سەنئەت ئائىلىسىنىڭ داڭقى تېخىمۇ كەڭ يېيىلغان. ھاشىم ھاجىم كېيىنكى ۋاقىتلاردا قەدىمكى مەدەنىيەت ئوچاقلىرىدىن بىرى بولغان كۇچاغا كېلىپ ئولتۇراقلىشىپ قالغان. شۇنىڭدىن باشلاپ ئۇنىڭ سەنئەت ماھارىتى ئۆزلۈكسىز يۇكسەلگەن. ئۇ ھەر كۈنى دار ئۇستىدە مىڭلىغان تاماشىبىنلارنى ئۆزىگە جەلپ قىلىپ، دارۋازلىق سەنئىتىنى مۇقام بىلەن زىچ بىرلەشتۈرگەن. دارغا چىقىش ئالدىدا مۇزىكا بىلەن مۇقامنىڭ مۇقەددىمە قىسمىنى ئوقۇپ، دار مەيدانىدا مۇقام ساداسى ياڭراتقان.

ئۇ كۈچانىڭ يەرلىك مۇقام شۇنلىرى بىلەن خوتەن، قەشقەر مۇقام شۇنلىرىنى ئۆزئارا بىرلەشتۈرۈپ ئۇيغۇر مۇقاملىرىنى راۋاجلاندۇرۇش، ساقلاش ۋە تارقىتىش جەھەتلەردە كۆپ ئەجىر سىڭدۈرگەچكە، خەلقىمىزنىڭ قەلبىدىن چوڭقۇر ئورۇن ئالغان. شۇنداق قىلىپ، ھاشىم ھاجىمنىڭ پۈتۈن ھاياتى ئۇيغۇر دارۋازلىق سەنئىتىنى راۋاجلاندۇرۇش، ئون ئىككى مۇقامنى تولۇقلاش ۋە تارقىتىش، ئون ئىككى مۇقامنى تىياتىرلاشتۇرۇش، چالغۇ ئەسۋابلىرىنى ياساش ۋە شاگىرت يېتىشتۇرۇش بىلەن ئۆتكەن.

ئۇ كۈچادا تۇرغان مەزگىللىرىدە كونىشەھەر مەركىزىدىكى داڭلىق ئاشخانىدا ھەر كۈنى مۇقام ئېيتقان. «ھاشىم ھاجىمنىڭ مۇقامىنى ئاڭلايمىز» دەپ، سەنئەتخۇمار كۈچا خەلقى تالاڭ سەھەردىلا بۇ ئاشخانىغا توپلىنىدىغان بولغان. ھاشىم ھاجىمنىڭ نامى بىلەن بۇ ئاشخانىنىڭ سودا ئىشلىرىمۇ رونىاق تاپقان.

ھاشىم ھاجىم تەشكىللىگەن سىرك-دارۋازلىق ئۆمىكىدە باي

ناهيسسدىن بايىز ئاخۇننىڭ ئوغلى ئىبراھىم قارى ھەمدە ئىسلام تەمبۇر، ھېلىم ئاخۇن ساتار قاتارلىق داڭلىق مۇقامچى ۋە سازچىلار بولۇپ، ھاشىم ھاجىم ئۇلارغا ئۇستاز ئىدى.

ھاشىم ھاجىم قەشقەردە تۇرغان چاغلىرىدا تۇردى ئاخۇن ئاكا ۋە ئۇنىڭ ئاكىسى ئىمىن ئاخۇن، قاسىم ئەلنەغمە قاتارلىق مەشھۇر مۇقامچىلارنى ئۇستاز تۇتۇپ، ئۇلاردىن كەمتەرلىك بىلەن ئۆگەنگەن. بۇ مەزگىلدە قەشقەردىكى مۇزىكانت (دۇتارچى) مەھراخانىم بىلەن نىكاھلىنىپ، پەرزەنتلىرى شىرئېلى، ھەيدەر ئېلى قاتارلىقلارنى تەربىيلەپ ئاتاقلىق مۇزىكانت قىلىپ يېتىشتۇرگەن.

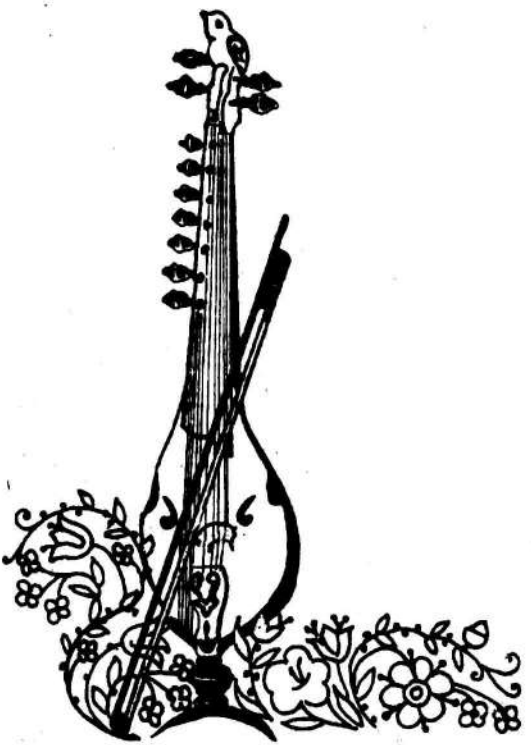
ھاشىم ھاجىم يالغۇز ئۆز ئەۋلادىنى سەنئەتكار قىلىپ يېتىشتۇرۇپلا قالماي، يەنە كۆچانى مەركەز قىلىپ، ئاقسۇ ۋىلايىتىنىڭ ھەر قايسى ناھىيلىرىدە مۇزىكا كۇرسى ئېچىپ، يۈزگە يېقىن مۇزىكانتنى تەربىيلەپ يېتىشتۇرگەن، ئۇيغۇر سەنئەت ماتارىپىنىڭ تەرەققىياتى ئۈچۈن ئۆچمەس تۆھپە قوشقان.

ھاشىم ھاجىم 19334-يىلى ھەج سەپىرىدىن قايتىشىدا سەئۇدى ئەرەبىستانى، سۇرىيە، ئىران، ئىراق، ئۆزبېكستان، قىرغىزستان قاتارلىق ئەللەردە سەييارە دار باغلاپ، دار ئۈيۈنى كۆرسىتىپ قىزغىن ئالقىشقا ئېرىشكەن. قاراقول يولى ئارقىلىق ئاقسۇغا قايتىپ كېلىپلا، ئاقسۇ دارىلمۇئەللىمىن مەكتىپىدە مۇزىكىلىق مارش تەييارلاشقا قاتناشقان. بۇ يىللاردا كۆچاغا كومپارتىيە ئەزاسى لىن جىلۇ ھاكىم بولۇپ، ئۇ باشچىلىق قىلغان ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى تۇرۇش ۋەتەنپەرۋەرلىك ئىئانە توپلاش پائالىيىتىنى ھاشىم ھاجىم قىزغىن قوللىغان ھەمدە سەييارە دارۋازلىق، مۇقامچىلىق يولى بىلەن تاپقان كىرىمىدىن مىڭ سەر كۈمۈش تەڭگە ئىئانە قىلىپ، يۈكسەك ۋەتەنپەرۋەرلىك روھىنى ئىپادىلىگەن.

ھاشىم ھاجىم 1949-يىلى ئازادلىق ھارپىسىدا بىر ئۇچۇم جاھىل گومىنداڭ قاچقۇنلىرى تەرىپىدىن «ئالتۇن، كۆمۈش بېرىسەن»

دەپ قاتتىق ئۇرۇلغانلىقتىن، تاياق زەربىسىدە 1952-يىلى ۋاپات بولغان. لېكىن ھاشىم ھاجىمنىڭ ئىزباسارلىرىدىن نۇراخۇن داۋاز، سىدىق ئاخۇن داۋازلار ئۇنىڭ ئىشلىرىغا ۋارىسلىق قىلىپ، يېڭى دەۋر ئۇيغۇر داۋازلىق ئۆمىكىنىڭ ئۇلىنى سالغۇچىلاردىن بولۇپ قالدى.

(رەتلىگۈچى: ئىلى ئىزىز)

زىۋىدىخان نەغمە

(1868 ـــ 1933)

زىۋىدىخان نەغمە (ئاغا) خوتەن ئىلچى ناۋاغ مەھەللىسىدىن بولۇپ، 1868-يىل مۇھەممەتشاھ مۇقامچىنىڭ ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن.

زىۋىدىخان نەغمىنىڭ ئاتىسى مۇھەممەتشاھ قالۇن، ساتار، تەمبۇر، دۇتار، نەي، داپ، سۇناي... قاتارلىق سازلارنى ماھىرلىق بىلەن چالالايدىغان ھەم ۋايىغا يەتكۈزۈپ مۇقام ئېيتالايدىغان مەشھۇر كىشى ئىدى. زىۋىدىخان نەغمىنىڭ ئانىسى توختىخان ئاچمۇ ئۇستا دۇتارچى بولۇپ، ئۇنىڭ تۇغقىنى توختى موللا نەي بىلەن سۇناي چالاتتى. زىۋىدىخاننىڭ ئاچىسى ئىمانخان دۇتارچى، ئىمانخاننىڭ قىزى نساخان دۇتارچى ھەم ئۇسسۇلچى ئىدى. زىۋىدىخاننىڭ قىزى زورىخان دۇتارچى ھەم ئۇسسۇلچى، ئوغلى ئەخمەت ئاخۇن داپچى ھەم دۇتارچى ئىدى. قىسقىسى، بۇ ئائىلىدىكى ئەۋلادلارنىڭ ھەممىسى ئەلنەغمىچىلەر ۋە مۇقامچىلار ئىدى.

زىۋىدىخان نەغمە يۇرت-مەھەللىدىكى كۆڭۈل ئېچىش، مەشرەپ ۋە سەيلە سورۇنلىرىدا كۆپىنچە دۇتار بىلەن مۇقام ئېيتىپ، جامائەتنىڭ ئالقىش-ھۇرمىتىگە سازاۋەر بولغان.

بۇ ئائىلىدىكى ئەزالارنىڭ بىرى تەمبۇر چالسا، يەنە بىرى ساتار چېلىپ، بىرى دۇتار چالسا، يەنە بىرى داپ چېلىپ، بىرى ئۇسسۇل ئويناپ ناخشا ئېيتسا، يەنە بىرى باشقا سازلارنى چېلىپ

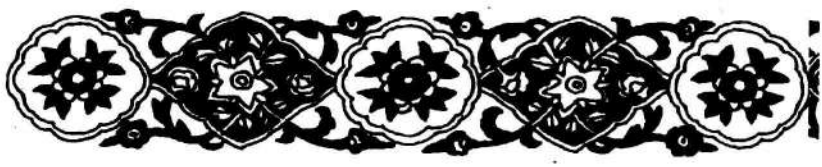
ئادەتلەنگەچكە ، يۇرت-مەھەللە جامائەتچىلىكى ئۇلارنى « ئەلنەغمىچىلەر ئائىلىسى » دەپ ئاتىغان .

زىۋىدىخان نەغمە ۋە ئۇنىڭ ئائىلىۋى ئەلنەغمىچىلەر گۇرۇپپىسى ئۆز دەۋرىدە يالغۇز خوتەن شەھرى ، يېزا-كەنتلىرى تەۋەسىدىلا ئەمەس ، بەلكى قاراقاش ، لوپ تەۋەلىرىگە بىرىپ ئەلنەغمە سورۇنلىرىنى تۈزگەن . شۇنداقلا قاراقاشلىق ئايال مۇقامچى ئايىمخان ھاجىمنىڭ ئائىلىۋى ئەلنەغمىچىلەر گۇرۇپپىلىرى بىلەن مۇناسىۋەتتى قويۇق بولغان .

شۇنداق قىلىپ ، بىر ئائىلىدىن تەشكىللەنگەن بۇ ئەلنەغمىچىلەر گۇرۇپپىسى زىۋىدىخان مۇقامچىنىڭ باشچىلىقىدا بىر ئۆمۈر مۇقامچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان .

(رەتلىگۈچى : ئىبراھىمجان ئىمىن)

نیاز هاجم تەمبۇر

نیاز هاجم 1870-یللاردا قەشقەر شەهرىدە باي سودىگەر ئائىلسىدە دۇنیاغا كەلگەن. ئۇ بالا چېغىدىن تارتىپلا سازغا قىزىققان. كېيىن قەشقەر قازان مەدرىسىدە ئوقۇۋاتقان مەزگىلدە، بىر تالىپ ساۋاقدىشىدىن تەمبۇر چېلىشنى ئۆگەنگەن. نیاز هاجمنىڭ تەمبۇر بىلەن چالغان دەسلەپكى سازلىرى ئاتا-ئانىسىغا تەسىر قىلىپ، شۇ يىلى يازدا ئۇنى مىراقباخشى ئاتام دېگەن يەردىكى بېغىنىڭ قېشىدا ئولتۇرۇشلۇق مۆمىن باققال دېگەن مۇقامچىغا شاگىرتلىققا بەرگەن. ئۇ بىر نەچچە يىلدىن كېيىن تىرىشىپ ئۆگىنىش ئارقىلىق، مۇقام ئېيتىشتا ۋايىغا، تەمبۇر چېلىشتا هەغدادىغا يېتىپ، « نیاز هاجىم تەمبۇر » دېگەن نام بىلەن قەشقەردىكى مەشھۇر مۇقامچىلاردىن بولۇپ قالغان ۋە باي-مۆتىۋەرلەر سورۇنلىرىنىڭ خۇشئاۋا بۇلبۇلىغا ئايلانغان.

1905-يىلى روسىيە بۇرژۇئا دېموكراتىك ئىنقىلابىدىن كېيىن، ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە شىنجاڭ ۋەزىيىتىدە يېڭى ئۆزگىرىشلەر يۈز بېرىپ، يېڭىلىق تەرەپدارلىرى كۆپەيدى. هەرخىل گېزىت-ژۇرناللار تارقىلىپ، دۇنیادىكى يېڭى ئىشلار خەۋەر قىلىنىپ، يېڭى مەدەنىيەت هەرىكىتى ئەۋج ئالىدى. نیاز هاجىم تەمبۇر بۇ چاغدا تەرەققىپەرۋەر دوستلىرىدىن يۈسۈپ قوقان، ئابدۇكېرىمخان مەخسۇم، سوفى نیاز هاجىم، ۋىلىخان باي، غوپۇر ئاخۇن داموللام ئاتۇشى، ئىمىن خامچى قاتارلىق بايلار بىلەن بىللە ئوتتۇرا ئاسىياغا زىيارەتكە بارىدى. شۇ مۇناسىۋەت بىلەن روسىيىنىڭ هەر قايسى چوڭ-كىچىك

شەھەرلىرىنى ۋە ئۇ يەرلەردىكى يېگىلىقلارنى كۆرۈپ، يېگىلىق تەرەپدارلىرىدىن ئۇزۇق ئېلىپ، ئۇلارنىڭ سېپىگە قوشۇلدۇ.

بۇ بىرىنچى دۇنيا ئۇرۇشى پارتلاش ھارپىسى بولۇپ، چارروسىيە ھۆكۈمىتى ھەدەپ ئادەم تۇتۇۋاتقان مەزگىل ئىدى. شۇ ۋەجىدىن، نىياز ھاجىم تەمبۇرمۇ ئۆز دوستلىرى بىلەن قولغا ئېلىنىپ، ئۇچ يىللىق مۇددەت بىلەن سۇرگۈن قىلىنىدۇ. سۇرگۈن قىلىنغان يەردە ئۇ قۇددۇس مەۋلۇيى، باتۇرخان يېگىتبېشى قاتارلىق مەشھۇر سەنئەت ئەھلىلىرى ۋە ئەركىنلىك تەرەپدارلىرى بىلەن ئۇچرىشىپ بىللە بولىدۇ. ئۇ يەردە ئىلىم-پەن ۋە ئىنقىلاب يوللىرىنى ئۆگىنىش بىلەن بىللە، يەنە تەمبۇر چېلىپ مۇقامچىلىقنى ئەۋج ئالدۇرۇپ، ئۆزىنىڭ كەسپىي ماھارىتىنى كامالەتكە يەتكۈزىدۇ.

سۇرگۈندىن قويۇپ بېرىلگەندىن كېيىن، ئۇلار ئەنجان، تاشكەنت ۋە ئوش ئوبلاستلىرىدا بىر تەرەپتىن تىجارەت قىلىپ، بىر تەرەپتىن يېگىلىق تەرەپدارلىرىنىڭ پائالىيەتلىرىگە قاتنىشىدۇ. شۇ كەملەردە سودا-پۇتۇشۇش ئورنى ئادەتتە ھەر قايسى ساماۋەرخانلار بولۇپ، ساماۋەرخانلاردا ئەلنەغمىچى ۋە مۇقامچىلار داۋاملىق نەغمە قىلىپ مۇقام ئېيتىشاتتى. نىياز ھاجىم ۋاقىت تاپسىلا بۇ يەردىكى نەغمىچىلەر بىلەن بىللە مۇقامچىلىق قىلىپ، ئۇزاق ئۆتمەي «نىياز ھاجىم تەمبۇر» دېگەن نام بىلەن داڭ چىقىرىدۇ.

ئۇ 1916-يىلى قەشقەرگە قايتىپ كېلىپ «قۇتقۇزۇش» (ئازادلىق) تەشكىلاتىنى قۇرغۇچىلارنىڭ بىرى بولىدۇ. 1917-يىلى قەشقەر ۋالىيسى چۇ دوتەي بۇ تەشكىلات ئەزالىرىنى تۇتقۇن قىلىدۇ. بۇ چاغدا نىياز ھاجىم تەمبۇر دوستلىرى بىلەن يەنە بىر قېتىم ئۇتتۇرا ئاسىياغا چىقىپ كېتىشكە مەجبۇر بولىدۇ. 1923-يىلى قەشقەرگە قايتىپ كېلىپ، يېڭى مەكتەپ ئېچىش ۋە مەدرىسلەردە ئىسلاھات يۈرگۈزۈش بىلەن شۇغۇللىنىدۇ. ۋەخپە يەر كىرىمى ۋە ئۆشرە-زاكاتلارنى يىغىپ، قەشقەردە دارىلمۇتام، دارىلئاجىزىن مەكتەپلىرىنى قۇرىدۇ. 1924-يىلى ياڭ زىڭشىن مۇتەئەسسىپ

كۆچلەرنىڭ چېقىمچىلىقى بىلەن نىياز ھاجىم تەمبۇر قاتارلىقلارنى قولغا ئېلىپ، مەكتەپلەرنى تاقاپ، ئاندىن ئۇلارنى ئاقسۇغا سۈرگۈن قىلىدۇ. 1933-يىلى تۆمۈر ئىلى (تۆمۈر سىجاڭ) ئاقسۇنى ئىشغال قىلغاندا، نىياز ھاجىم تەمبۇر ۋە ئۇنىڭ دوستلىرى تۇرمىدىن ئازاد قىلىنىپ، قەشقەرگە قايتىپ كېلىدۇ ھەمدە مەدەنىيەت خىزمىتى بىلەن شۇغۇللىنىدۇ. ئۇلار قەشقەردە بولغان كۆنلەردە، قەشقەر ھېيتكادىكى ئۆمەر بايىنىڭ ساماۋەرخانىسىدا ئولتۇرۇپ، مۇقام ۋە يېڭى مۇزىكىلارنى چېلىش ئارقىلىق خەلق ئىچىگە يېڭى مەدەنىيەت روھىنى تارقىتىدۇ ھەمدە مۇقام ئېيتىش ۋە تەمبۇر چېلىشتىكى ئۇستۇن ماھارىتى بىلەن قەشقەردە ئالاھىدە ھۆرمەتكە سازاۋەر بولىدۇ. بىراق فېئودال مۇتەئەسسىپ كۆچلەر ئۇنىڭ يېڭى مەدەنىيەت ئىدىيىسىگە ئۆچمەنلىك قىلىسمۇ، لېكىن تەمبۇر چېلىشتىكى ماھارىتىدىن ئامالسىز قېلىپ: « نىياز ھاجىمنىڭ زەخمەك ئۇرغان قولى، مۇقام ئېيتقان شېرىن زۇۋانىنى ئېلىپ قېلىپ، ئۆزىنى ئولتۇرۇۋەتسە بولىدۇ » دەپ ھەسرەت چېكىشىدۇ.

(رەتلىگۈچى: شېرىپ خۇشتار)

ئەمەت شاھ ھاجىم

(1872 ـ 1945)

ئەمەت شاھ ھاجىم قەشقەر شەھەر تۆرەيارباغلىق بولۇپ، ئۇ 1872-يىلى دىنىي ئائىلىدە دۇنياغا كەلگەن. دادىسى ياقۇپ دامۇللا ھاجى جانقورغاندىكى بىر مەسچىتنىڭ ئىمامى بولۇپ، شۇ مەسچىتتە قوشۇمچە خەلپەتلىك قىلاتتى.

ئەمەت ھاجىم 1898-يىلى دادىسى بىلەن ھەج تاۋاپ قىلىدۇ. ھەجدىن كېيىن ئەزھەر داشۆسىدە بىلىم ئاشۇرۇۋاتقان شىنجاڭلىق ئابدۇللا دامۇللا، مۇھەممەت سىيىت، رەخىم قارى ھاجىم قاتارلىق كىشىلەرنىڭ تەكلىپى بىلەن ئەزھەر داشۆسىدە دىنىي بىلىم ئالىدۇ. ئۇ، بۇ جەريانىدا تىل-ئەدەبىيات، تارىخ قاتارلىق پەنلەرنى قىزغىنلىق ئۆگىنىدۇ ھەمدە مۇزىكا ئىلمى بىلەنمۇ شۇغۇللىنىپ، بۇ ساھەدە ھەم ئەمەلىي، ھەم نەزەرىيە جەھەتتىن ئۆزىنى يېتىلدۇرىدۇ. ئەزھەرداشۆسىدە ئۆتكۈزگەن ئون ئىككى يىل ئۇنى تىل-ئەدەبىيات ۋە مۇزىكا ساھەسىدە ئۆز دەۋرىنىڭ ئەتراپلىق يېتىلگەن ئالىمى بولۇپ قېلىشقا ئاساس بولىدۇ.

1910-يىلى ئۇ دادىسى بىلەن قەشقەرگە قايتىپ كېلىدۇ، ئۇزاق ئۆتمەي دادىسى ۋاپات بولىدۇ. شۇنىڭدىن كېيىن، ئۇلار ئولتۇرغان ۋەخپە ئۆيلەر يېڭى تەيىنلەنگەن ئىمام تەرىپىدىن تارتىۋېلىنىدۇ. ئەمەت ھاجى قازىخانا ئىشكىدە ئولتۇرۇپ خەت-پۇتۇكچىلىك بىلەن تۇرمۇش ئۆتكۈزىدۇ.

1933-يىلى تۆمۈر ئېلى (تۆمۈرسجاڭ) قەشقەردە ھاكىمىيەت تىكلىگەندىن كېيىن، ئىلغار پىكىرلىك زاتلاردىن ئابدۇراخمان ھاجىم، ئابدۇكېرىمخان مەخسۇم، كېرىمخانلار باشچىلىقىدا مەدرىسلەر ئىسلاھاتى ئېلىپ بېرىلىپ، ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسىنىڭ ئېپتىداسى قۇرۇلدۇ ھەمدە بۇ خەلق تەشكىلاتىغا ئەمەت ھاجىم تەكلىپ قىلىنىپ، مەسلىھەتچى ۋە مەسئۇل كاتىب بولىدۇ. ئۇيۇشمىنىڭ بۇ دەسلەپكى قۇرۇلۇش يىغىنى سوۋىت ھاجىمنىڭ بىغدا ئۆتكۈزۈلگەن بولۇپ، يىغىندىن كېيىنكى كۆڭۈل ئېچىش ۋاقتىدا، ئەمەت ھاجىم تەمبۇر بىلەن ئۇيغۇر مۇقامى ۋە ئەزھەر داشۆسىدە ئۆگەنگەن ئەرەب مۇزىكىلىرىدىن نومۇر كۆرسىتىدۇ. شۇنىڭ بىلەن، بۇ ئادەمنىڭ سەنئەت تالانتى خەلق ئالدىدا ئاشكارلىنىدۇ.

1934-يىلى 12 ئاپرېل شېڭ شىسەي ھاكىمىيەت بېشىغا چىققاندىن كېيىن، ئۇيۇشما قارىمىقدا سەنائىي نەپسە (سەنئەت ئۆمىكى) قۇرۇلدۇ. بۇ ئىشقا بېيتەكچىلىك قىلغان نامان ئەپەندى سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ «شەرق ئىنىستىتۇتى» نى پۈتتۈرگەن كىشى بولۇپ، ئۇ ئەمەت ھاجىمنى سەنئەت بېيتەكچىلىكىگە تەكلىپ قىلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن، ئەمەت ھاجىم دەسلەپ ھېيتگادىكى ئۆمەر باينىڭ چايخانىسىدا مۇزىكىچىلىق، ئۇسسۇل ئۆيناش ۋە ناخشا ئوقۇش ئىشلىرىنى يولغا قويىدۇ. كېيىن قەشقەر باغچا كوچىسىنىڭ يۇمۇلاقشەھەر كۆل بېشىغا يېقىن بولغان بىر باغنى ئىجارىگە ئېلىپ سەھنە ياساپ، «مىللەتلەر باغچىسى» دېگەن نام بىلەن سەنئەت كۇلۇبى قۇرىدۇ. بۇ يەردە ھەر كۈنى كەچتە كۆڭۈل ئېچىش بولۇپ تۇراتتى. ئۇنىڭغا كىرگەنلەر سەنئەتكە دائىر نېمە بىلسە شۇنى ئورۇندىتاپ بېرەتتى. ئۇزاق ئۆتمەي ئۇ مۇشۇ ئۇسسۇل بىلەن خەلق ئارىسىدىن بىر قىسىم تالانتلىق سەنئەتچىلەرنى تاللاپ ئۇلارنى مەخسۇس تەربىيىلەيدۇ.

ئەمەت ھاجىم سەھنە لايىھەلەش، كىيىم لايىھەلەش، مۇزىكا ئورۇنلاشتۇرۇش قاتارلىق ۋەزىپىلەرنى ھەمدە سەھنىدە مۇقام ئوقۇش

رولىنى ئۇستىگە ئالىدۇ.

ئەمەت ھاجىم تۇنجى قېتىم ئۆزى لايىھىلىگەن قىزىل ياقۇتتىن كۆز قويغان سىرىق شاھى سەللە يۆگەپ، قىزىل دۇخاۋىدىن تىكىلگەن كىرتىك ياقىلىق ئۇزۇن كەمزۇل ئۇستىدىن يىپەك بەلباغ باغلاپ، تەتىللا تون كىيىپ سەھنىگە چىققاندا، تاماشىبىنلار «پادىشاھ چىقتى» دەپ ئورنىدىن تۇرۇشۇپ كېتىدۇ. خەلق ئاممىسى بۇ مۇقام ئېيتقۇچىنىڭ ئەمەت ھاجىم ئىكەنلىكىنى بىلگەندىن كېيىن، ئۇنى ھۆرمەتلەپ «ئەمەت شاھ ھاجىم» دەپ ئاتايدىغان بولىدۇ.

ئەمەت ھاجىم 1934-يىلى 7-ئايدىن 1939-يىلىنىڭ ئاخىرىغىچە سەھنىدە مۇقام ئوقۇيدۇ. شۇ يىلى شېكى شىسەي ساقچىلىرى تەرىپىدىن قولغا ئېلىنىپ، 1940-يىلى تۇرمىدىن چىقىدۇ. بۇ چاغدا قەشقەر سەنئەت ئۆمىكىنىڭ مەسئۇلى ئابلىز شاھ قاسىم قەشقەردە تۇنجى قېتىم «غېرىب-سەنەم» نى سەھنىلەشتۈرۈش ۋاقتىدا، ئەمەت ھاجىمنى مەسلىھەتچىلىككە ۋە كىيىم لايىھىلەشكە تەكلىپ قىلىدۇ. بۇ چاغدا ئەمەت ھاجىم كىيىم لايىھىلەشتىن باشقا، «غېرىب-سەنەم» بىيىتلىرىنى مۇزىكىلىرى بىلەن بېيىتىدۇ. كېيىن «تاھىر-زۆھرە»، «پەرھاد-شېرىن» ئوپېرالىرىنىڭ كىيىملىرىنى لايىھىلەيدۇ. شۇنىڭدىن باشلاپ شىنجاڭ سەھنىسىدە كىلاسسىك ئوپېرا كىيىملىرىنى شاھانە لايىھىلەش بارلىققا كېلىدۇ.

1943-يىلى 1-ئايدا گومىنداڭ پىرقىسى قۇرۇلۇش بىلەن، ئەمەت ھاجىم يەنە گومىنداڭ تەرىپىدىن قولغا ئېلىنىدۇ.

1944-يىلى ئېغىر كېسەل بولغاچقا كېپىللىككە بېرىلىدۇ.

1945-يىلى 2-ئايدا كېسەل ۋە قېرىلىق تۈپەيلىدىن ۋاپات بولىدۇ.

قىسقىسى، ئەمەت ھاجىمنىڭ ھاياتى — ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامىنى يېڭى زامان تىياتىر سەھنىلىرىگە ئېلىپ چىقىش، ئۇيغۇر تىياتىر سەنئىتىنى بېيىتىش ۋە تەرەققىي قىلدۇرۇش بىلەن ئۆتكەن ھايات.

(رەتلىگۈچى شېرىپ خۇشتار)

كېرىم موللا

(1872 — 1970)

كېرىم موللا كىرىيە ھال كەنتى يۆگمە مەھەللىسىدىكى مەشھۇر مۇقامچى ئابلىزخاننىڭ ئائىلىسىدە 1872-يىلى دۇنياغا كەلگەن.

ئۇ 18 يېشىدىن باشلاپ مۇزىكا ۋە مۇقامغا ئىشتىياق باغلىغان. ئاتىسى ئابلىزخان قاتارلىق مۇقامچىلاردىن تەمبۇر، قالۇن، دۇتار، راۋاب غىجەك، ناغرا، سۇناي، داپ قاتارلىق سازلارنى ھەمدە ئۇيغۇر مۇقاملىرىنى بىرقەدەر تولۇق، پىششىق ئۆگەنگەن. ئاتىسى ئابلىزخان بىلەن بىللە چوڭ-كىچىك ئەللىنەغمە سوروڭلىرىدا ئۇزاق يىللار بىللە بولۇپ، مۇزىكا ۋە مۇقامچىلىقتا كامالەتكە يەتكەن.

كېرىم موللا ئۇيغۇر مىللىي چالغۇئەسۋابلىرىنىڭ ھەممە تۈرلىرىنى دېگۈدەك چېلىشنى بىلسىمۇ، ئەمما چوڭ ئەللىنەغمە سوروڭلىرىدا كۆپىنچە مۇقامنى ساتارغا تەڭكەش قىلاتتى.

كېرىم موللا بوي تۈرقى پاكاررراق، ئاتيۈزلۈك، بۇغداي ئۆڭلۈك، ئاقارغان كالتە ساقاللىق، مىجەزى خۇش خۇي، چاقچاقچى ۋە چىقىشقاق ئادەم بولۇپ، يازلىق، قىشلىق كىيىنىشلىرى رەتلىك، پاكىز، كۆرۈنۈشى سالاپەتلىك ئىدى.

ئەللىنەغمە سوروڭلىرىدا كېرىم موللا ساتارنى تەڭكەش قىلىپ مۇقام ئېيتسا، ئاتاقلىق مۇقامچى شېرىپ بەگ داپ چېلىپ بېرەتتى، ئادالئېرىق كەنتىدىكى مۇقامچى ئەمەت ئاخۇنۇم تەمبۇر بىلەن،

يۇسۇپ ئاكا ياندىشىپ ساتار چېلىپ، ئەلنەغمە سورۇننى ئاجايىپ قىزغىن كەيپىياتقا چۆمدۇرۇپ، جامائەتنىڭ ئالقىش ۋە ھۆرمىتىگە مۇيەسسەر بولغان. كېرىم موللا ئۆزىنىڭ 98 يىللىق ھاياتىنىڭ 70 يىللىق ۋاقتىنى ئەل-جامائەتچىلىكىنىڭ مۇقامچىلىق، ئەلنەغمىچىلىك ئىشلىرىغا سەرپ قىلغان، مۇقامچىلارنى تەربىيىلىگەن ۋە يېتىشتۇرگەن: مەتقۇربان بەگ ساتارچى، يۇسۇپ ساتارچى، ئەمەت ئاخۇن ساتارچى، شېرىپ بەگ داپچى، ھەسەن تەمبۇرچى، ئەمەت (پەشتاق) ساتارچى، مەمەت ئېلى (ئۆتەك) تەمبۇرچى قاتارلىق مەشھۇر مۇقامچىلار ئەنە شۇلارنىڭ جۈملىسىدىندۇر.

كېرىم موللا 1953-يىلىدىن كېيىن كېرىيە ناھىيىلىك سەنئەت ئۆمىكى ۋە خوتەن ۋىلايەتلىك سەنئەت ئۆمىكىگە تەكلىپ قىلىنىپ، مۇقامچىلىق ۋە ئەلنەغمىچىلىكنى يېلىتىز تاتقۇزۇپ، خەلق مۇزىكىچىلىقى بويىچە سەنئەت يېتەكچىسى بولۇپ ئىشلىگەن.

خوتەن ۋىلايەتلىك سەنئەت ئۆمىكىدە ئىشلەۋاتقان مەزگىلىدە، يەنى 1955-يىلى قەشقەردە جەنۇبىي شىنجاڭ بويىچە ئۆتكۈزۈلگەن سەنئەت كۆرىكىگە، 1957-يىلى ئۇرۇمچىدە شىنجاڭ بويىچە ئۆتكۈزۈلگەن سەنئەت كۆرىكىگە قاتنىشىپ 1-دەرىجىلىك مۇكاپاتقا ئېرىشكەن.

ئۇ 1970-يىلى ئۆز يۇرتى كېرىيدە ۋاپات بولغان.

(رەتلىگۈچى: ئىبراھىمجان ئىمىن)

ھەسەن تەمبۇر

(1873 ـ 1946)

ھەسەن تەمبۇر 1873-يىلى غۇلجىدا تۇغۇلغان. غۇلجا شەھىرىنىڭ «شەھەر ئىچى» مەھەللىسىدە ئولتۇراقلىشىپ، تىرە-تەسەك ئېلىپ-سېتىش بىلەن تۇرمۇش كەچۈرگەن.

غۇلجىدىكى نوپۇرلۇق خەلق سەنئەتچىلىرىدىن بولغان مەرھۇم ھېزىم موللا ئاكا ئۆزىنىڭ «ئىلى دەريا‌سى» ژۇرنىلى 1982-يىل 2-سانىدا ئېلان قىلغان بىر ئەسلىمىسىدە ھەسەن تەمبۇر ھەققىدە مۇنۇلارنى ئېيتقان: «ھەسىنكام شەھەر ئىچىلىك ئادەم ئىدى. ئۆزى ئوتتۇرا بوي، چىنە چىراي، خۇش خۇي، ئىسسىق نەپەسلىك، ئاقكۆڭۈل كىشى بولۇپ، كونا يەرلىك ئادەم بولغانلىقتىن، ئىلىنىڭ كىلاسسىك چوڭ ناخشىلىرى بولسۇن، ئەر-ئايال ئۈسسۇل پەدىلىرى بولسۇن ۋە ياكى ئايالارنىڭ قىسقا ئۇدارلىق ناخشىلىرى بولسۇن ھەممىسىنى دېگۈدەك ياخشى بىلەتتى. مۇزىكا جەھەتتە دۇتار، تەمبۇر چالاتتى. ئۇ ئۆزىنىڭ مۇزىكىدىكى ئالاھىدە تالانتى بىلەن خەلق ئىچىدە < ھەسەن تەمبۇر > دېگەن نام بىلەن شۆھرەت تاپقان. ئۇ ئاما ئېتىراپ قىلغان مەشھۇر ئۇستاز ئىدى.»

ئىلىدا مۇقامچىلىقنى راۋاجلاندۇرۇشتا ھەسەن تەمبۇرنىڭ قوشقان تۆھپىسى ناھايىتى زور. ئۇ كارۇشاڭ ئاخۇنۇمنىڭ (مۇھەممەت موللا) ئەڭ دەسلەپكى شاگىرتلىرىنىڭ بىرى ئىدى. پىشقەدەملەرنىڭ ئېيتىشچە: كارۇشاڭ ئاخۇنۇم دەسلەپتە سورۇنلاردا مۇقام ئېيتقاندا،

ئاخۇنۇمنىڭ يېشى چوڭىيىپ قالغاچقا، ئاۋازى پەس بولۇپ، تازا تەسىر قوزغىيالمىغانىكەن. ھەسەن تەمبۇر كارۇشاڭ ئاخۇنۇمدىن ئۆگەنگەن ئاھاڭلىرىنى ياڭراق ئاۋاز بىلەن، يەرلىك ناخشىلارنىڭ پۇرىقىنى بېرىپ قايتا ئېيتقاندىن كېيىن، كارۇشاڭ ئاخۇنۇم ئېيتىپ يۈرگەن ئاھاڭلارغا تىڭشىغۇچىلارنىڭ باشقىدىن دىققىتى قوزغالغان.

ھەسەن تەمبۇر 30-يىللىرى غۇلجىدا قۇرۇلغان سەنائىي نەفىسنىڭ دەسلەپكى ئۈيۇشتۇرغۇچىسى ۋە مۇزىكا يېتەكچىلىرىنىڭ بىرى. شۇ يىللاردا ئىلى سەھنىلىرىدە ئوينالغان 40قا يېقىن سەھنە ئەسەرلىرىنىڭ كۆپىنچىسىگە ئۇ مۇقام ۋە خەلق ئاھاڭلىرىنى سەپلىگەن ۋە يېڭى ئىجادىي ئاھاڭلارنى ئىشلەپ كىرگۈزگەن. ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇش مەزگىللىرىدە ئۇ بەزى ئىجادىي ئاھاڭلارنى ئىشلەپ، ئۆزى دۇتار بىلەن چېلىپ، كوچا تەشۋىقات ئىشلىرىغا قاتناشقان. ھەسەن تەمبۇر روزى تەمبۇر باشلىق نۇرغۇن ياش تالانت ئىگىلىرىگە مۇقام ۋە باشقا خەلق ناخشىلىرىنى ئۆگىتىپ، ئۆز تەسىرىنى ئۆتكۈزگەن.

ھەسەن تەمبۇر 1946-يىلى 73 يېشىدا غۇلجا شەھىرىدە ئالەمدىن ئۆتكەن.

(رەتلىگۈچى: مەمتىمىن ھوشۇر)

بارات ته‌مبۇر

(1875 _ 1949)

بارات ته‌مبۇر 1875-يىلى قه‌شقه‌رنىڭ قوغان يېزىسىدا تۇغۇلغان. بالا ۋاقتىدا دادىسى تۆمۇر ئاخۇن ئۇنى ئىلغا ئېلىپ چىقىپ، غۇلجا شه‌هىرىنىڭ « قارادۆڭ » مه‌هه‌للىسىگه ئورۇنلاشقان.

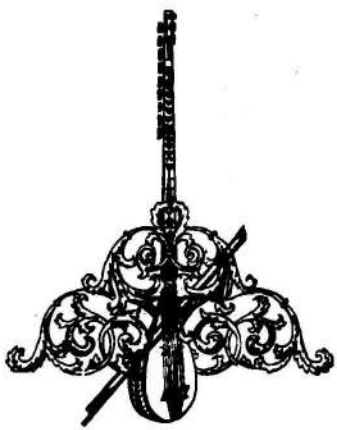
تۆمۇر ئاخۇن ئوغلى باراتنى ده‌سله‌پته ياغاچچىلىققا شاگىرت به‌رگه‌ن. بارات ئاخۇننىڭ بۇ ياغاچچى ئۇستىسى دۇتار، ته‌مبۇرلارنى ياساپ، رېمونت قىلىدىغان هه‌م ئۆزىمۇ دۇتار چالىدىغان كىشى بولغاچقا، بارات ئاخۇن بۇ ئۇستىسىدىن دۇتار چېلىشنى ئۆگه‌نگه‌ن. كېيىن تۆمۇر ئاخۇن ئۆز ئوغلىدىكى سازغا بولغان كۈچلۈك هه‌ۋه‌سنى بايقاپ، ئۇنى كارۇشاڭ ئاخۇنۇمغا شاگىرتلىققا به‌رگه‌ن. ئابدۇۋه‌لى جارۇللايۇپنىڭ ئه‌سلىشچه: هه‌سه‌ن ته‌مبۇرنىڭ ئېيتىشىغا قارىغاندا، بارات ته‌مبۇر كارۇشاڭ ئاخۇنۇم بىله‌ن 20 يىلغا يېقىن بىللە بولغان. ئۇ كارۇشاڭ ئاخۇنۇمدىن نۇرغۇن مۇقام ئاھاڭلىرىنى ئۆزلەشتۇرگه‌ن. دۇتار، ته‌مبۇر، ساتار، قالۇن، غىجه‌ك، داپ قاتارلىق مۇزىكىلارنى چېلىشنى ئۆگه‌نگه‌ن.

بارات ته‌مبۇرنىڭ هازىر بار بولغان ئۇرۇغ-تۇغقانلىرىنىڭ ئه‌سلىشچه: بارات ئاخۇن ئاق-سېرىق كه‌لگه‌ن، ئوتتۇرا بوي ئادەم ئىدى. 42-يىللار ئه‌تراپىدا ئۇ غۇلجا شه‌هىرىنىڭ « شه‌هه‌ر ئىچى » مه‌هه‌للىسىدىن جاي ئېلىپ، قارا دۆڭدىن كۆچۈپ كه‌لگه‌ن. بىر مه‌زگىل موزدۇزلۇق كه‌سپى بىله‌نمۇ

شۇغۇللانغان. كېيىن بازار ئىچىدە ۋاپۇرۇشلۇق دۇكان ئاچقان. بارات تەمبۇر ئائىلىسىنىڭ تۇرپانيۇزى يېزىسىدا ئازراق يەر-زېمىنمۇ بار ئىدى. بارات تەمبۇر ھەر يىلى يازدا تۇرپانيۇزى ۋە شۇ ئەتراپتىكى يېزىلارغا چىقىپ بۇرادەرلىرى بىلەن ئولتۇرۇش، مەشرەپلەردە ساز چالاتتى. بارات ئاخۇن ئەل ئىچىدە « بارات تەمبۇر » دېگەن نام بىلەن تونۇلغان.

ئاتاقلىق مۇزىكانت روزى تەمبۇر بارات ئاخۇننى ناھايىتى ھۆرمەتلەيتتى، دائىم يوقلاپ تۇراتتى. ئۇلار بىللە بولغاندا، مۇقام نەغمىلىرىنى بىرلىكتە ئورۇنلايتتى. بارات تەمبۇر 1949-يىلى غۇلجىنىڭ شەھەر ئىچى مەھەللىسىدە 74 يېشىدا ئالەمدىن ئۆتكەن.

(رەتلىگۈچى: مەمتىمىن ھوشۇر)

جامی ئاکا

(1876 ــ 1959)

دىيارىمىزدىكى مەشھۇر مۇقامچىلارنىڭ بىرى بولغان جامى ئاكا 1876-يىلى يەركەتتە تۇغۇلغان.

جامى ئاكىنىڭ ئاتا-بوۋىلىرى يەتتە سۇ تەۋەسىدىكى ئۇيغۇرلار ئارىسىدا ئۆتكەن داڭلىق سازەندىلەردىن ئىدى. بوۋىسى شاكىر ئاخۇن تەخمىنەن 1820-يىلى قەشقەرنىڭ خانئېرىق دېگەن يېرىدە تۇغۇلغان. ئۇ ساتار، غىجەك، دۇتار، تەمبۇر قاتارلىق چالغۇلارنى ۋايىغا يەتكۈزۈپ چېلىش بىلەن ئەل ئىچىدە تونۇلغان ۋە ئۆز ھۇنىرىنى ئوغلى زاكىر ئاخۇنغا ئۆگىتىپ، 1903-يىلى 83 يېشىدا يەركەتتە ئالەمدىن ئۆتكەن.

جامى ئاكىنىڭ دادىسى زاكىر ئاخۇن 1845-يىلى يەركەتتە تۇغۇلغان، ئۇ دادىسى شاكىر ئاخۇندىن قېتىرقىنىپ ساز ئۆگىنىپ، مۇزىكا چېلىشتىكى ماھارىتى بىلەن خەلق ئىچىدە داڭ چىقارغان. زاكىر ئاخۇن ئاتا-بوۋىلىرىدىن ئۆگەنگەن ساز چېلىش ھۇنىرىنى ئۆز ئائىلىسىدىكى ئوغۇل-قىزلىرىغا پىششىق ئۆگىتىپ، 1926-يىلى 87 يېشىدا يەركەتتە ئالەمدىن ئۆتكەن.

جامى ئاكىنىڭ تۇغۇلۇپ ئۆسكەن ئائىلىسى دادىسى زاكىر ئاخۇننىڭ تەربىيىسىدە ھەققىي سەنئەتكارلار ئائىلىسىگە ئايلانغان ئائىلە ئىدى. جامى ئاكىنىڭ ھەدىسى ئەسمىساخان (1873 ــ 1955)، سىڭلىسى دەناخان (1881 ــ 1946)لار دۇتار چېلىش بىلەن

داڭ چىقىرىپ، ئۆز زامانىسىدىكى ئايالار سورۇنلىرىنىڭ گۈلىگە ئايلانغان جامى ئاكىنىڭ ئىنىسى ئۆمەرجان (1928 ــ 1884) مۇ ئۇستا دۇتارچى ۋە چاقچاقچى ئادەم ئىدى. بۇ قېرىنداشلار ئىچىدە، بولۇپمۇ جامى ئاكىنىڭ تالانتى كۆزگە ئالاھىدە تاشلىنىپ تۇراتتى. جامى ئاكا دۇتار، تەمبۇر چېلىشتىكى ماھارىتى بىلەن ياش ۋاقتىدىلا يەركەت تەۋەسىدە تونۇلغان. 1921-يىللىرى ئەترايىدا ئىلغا ئۆتۈپ، غۇلجا شەھىرىنىڭ «قارادۆڭ» مەھەللىسىگە كېلىپ ئولتۇراقلاشقان. جامى ئاكىنىڭ ئىلدىكى پۈتۈن ئۆمرى ئەلنەغمىچىلىك بىلەن ئۆتكەن ۋە كاتتا ئىز قالدۇرغان.

ئىلدىكى پىشقەدەم سەنئەتچىلىرىمىزنىڭ بىرى بولغان مەرھۇم ھېزىم موللا «ئىلى دەريا سى» ژۇرنىلىنىڭ 1982-يىل 2-سانىدا ئېلان قىلغان بىر ئەسلىمىسىدە، جامى ئاكىنىڭ تەقلى-تۇرقىنى: «جامى ئاكا دۆگىلەكرەك كەلگەن، بۇغداي ئۆڭ، قارا كۆز، ئۆزىگە ياراشقان شالاڭ ساقاللىرى بار، ئوچۇق چىراي، كىشلەرنى ئۆزىگە جەلپ قىلالايدىغان كىشى ئىدى» دەپ تەسۋىرلەيدۇ. ھېزىم موللىنىڭ ئېيتىشچە: جامى ئاكا سەككىز مۇقامنى داستان، مەرغۇللىرى بىلەن ئورۇندىيالايدىكەن. ئۇ ئىلغا كەلگەندىن كېيىن، يەنە بەزى بىلمىگەن يەرلىرىنى كارۇشاڭ ئاخۇنۇمدىن ئۆگىنىپ تولۇقلىغان. جامى ئاكا كۆپرەك مەسۇم توقۇم، مۇسا پاكا، نىياز ئاكا قاتارلىق ناخشا-سازچىلار بىلەن بىللە ساز چالغان. جامى ئاكا چاقچاقچى ئادەم بولۇپ، ئۇيغۇر مۇزىكىلىرىنى ماھارەت بىلەن چېلىشتىن سىرت، يەنە ئۆزى يەركەت تەرەپتىن ئېلىپ كەلگەن ئەجەم كورت، ئەشۇاي قاتارلىق پەدىلەرنى ئورۇنداپ، ئەينى يىللاردىكى ئىلىنىڭ توي-تۆكۈن، مەشرەپ، ئولتۇرۇشلىرىنى تېخىمۇ جانلاندۇرغان.

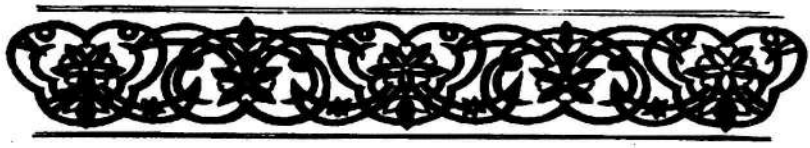
جامى ئاكا ئەينى ۋاقىتتىكى ياش چالغۇچىلارغا كۆپ تەسىر كۆرسەتكەن ۋە ئۇلارنى تەربىيىلىگەن سازەندىلەرنىڭ بىرى. بۇ ھەقتە ھېزىم موللا يۇقىرىدىكى ئەسلىمىسىدە: «مەن 1930-يىللىرى

سۇ دەرۋازا مەھەللىسىدىكى بالىلارنىڭ مەشرەپلىرىدە بولغان چاغلىرىم دەل روزى تەمبۇرنىڭ بەزى مەرغۇللارنى جامكامدىن ئۆگىنىۋاتقان ۋاقتى ئىكەن. روزى تەمبۇرنىڭ پۇرسىتىدا تاپسىلا جامكامدىن بەزى نەرسىلەرنى سوراپ يۇرگەنلىكىنى كۆرگەنىدىم. مەنمۇ دۇتار چېلىشتىكى قول ئۇرۇش قائىدىلىرىنى جامكامدىن ئۆگەنگەنىدىم» دەپ يازىدۇ.

جامى ئاكا يالغۇز ياشلارنىلا تەربىيەلەپ قالماي، ئائىلىسىنىڭ سەنئىتى ئەنئەنىسىنى داۋاملاشتۇرۇپ، ئۆز بالىلىرىغا ساز كەسپىنى ئۆگىتىشكىمۇ ناھايىتى كۆڭۈل بۆلگەن. ئۇنىڭ ئوغۇللىرىدىن بولغان ھۈسەنجان جامى، ئابدۇراخمان جامى قاتارلىق مۇزىكىچىلار ھازىر ئاپتونوم رايونىمىزدىكى داڭلىق مۇزىكانتلاردىن ھېسابلىنىدۇ.

جامى ئاكا 1959-يىلى 83 يېشىدا ئۇرۇمچىدە ئالەمدىن ئۆتكەن.

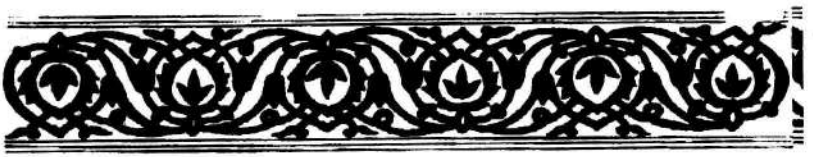
ئىسمايىل موللا

ئىسمايىل موللا قاراقاش ناھىيىسىنىڭ تېۋەت يېزىسىدىن بولۇپ، بۇنىڭدىن يۇز يىللار بۇرۇن ئۆتكەن (19-ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرى) مەشھۇر مۇقامچى ئىدى. ئۇ ئەينى زاماندا قاراقاش تەۋەسىدىكى داڭلىق مۇقامچىلارنىڭ پىرى ئۇستازى سۈپىتىدە جامائەتكە تونۇلغان.

ئىسمايىل موللىنىڭ شاگىرتى توختى غوجا ئاكىنىڭ 80 نەچچە ياشلىق ئوغلى، ئاتاقلىق ناغرا-سۇنايچى ئىسمايىل ئاكىنىڭ دەللىلىشچە: مۇقامچى ئىسمايىل موللا ياش ۋاقتىدىلا مۇزىكىغا ۋە مۇقامغا ئىشتىياق باغلاپ، يۇرت كېزىپ مۇقام پېشۋالىرىنى زىيارەت قىلغان. يەكەن ھەم كىرىيىلىك ئاتاقلىق مۇقامچىلاردىن قالۇن، ساتار، تەمبۇر، غىجەك، بالمان، ناغرا-سۇناي قاتارلىق سازلارنى قېتىرقىنىپ ئۆگىنىپ ھەمدە مۇقامغا تەگكەش قىلىپ چىلىشتا ئۆزگە خاس يېڭى پەللە يارىتقان. شۇنىڭ بىلەن بىللە، مۇقام شاگىرتلىرىنى تەربىيىلەشكە ئالاھىدە ئەھمىيەت بەرگەن. ئۇنىڭ يېتەكچىلىكىدە تەربىيىسىدە ئىشان ئەندىك، توختى غوجا (1953-يىلى ئالەمدىن ئۆتكەن)، ئىبراھىم ئاقى ۋە ئىسمايىل ئاقى قاتارلىقلار خەلق ئارىسىدىن چىققان ئاتاقلىق مۇقامچى ۋە ئەلنەغمىچىلەردىن بولۇپ يېتىشكەن، جامائەتكە تونۇلغان مەشھۇر مۇقامچىلار ئىدى.

ئەپسۇسكى، بۇ مەشھۇر مۇقام پېشۋاسىنىڭ تۇغۇلغان ۋە ۋاپات بولغان يىللىرى ئانچە ئېنىق ئەمەس.

(رەتلىگۈچى: ئىبراھىمجان ئىمىن)

سېيت نوچى

(1875 ــ 1923)

بىر ئەسىردىن بۇيان شىنجاڭ ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرى ئارىسىدا نام-شەرىپى تىللاردا داستان بولۇپ كېلىۋاتقان ئاتاقلىق راۋابچى، قوشاقچى ۋە خەلق سۆيەر باتۇر سېيت نوچى تەخمىنەن 1875-يىللىرى قەشقەر تۆمەن دەريا‌سى بويىدىكى خۇمدانچىلار مەھەللىسى كوزىچى يار بېشىدا قول ھۇنەرۋەن ئائىلىسىدە تۇغۇلغان.

ئۇنىڭ دادىسى قاچا-قۇچا ياسايدىغان كوزىچى بولۇپ، سېيت ئاخۇن بالا ۋاقتىدىلا ئانە‌مدىن ئۆتكەن. دادىسىدىن يېتىم قالغان سېيت ئاخۇن بىر مەزگىل غۇربەتچىلىك ئىچىدە ياشايدۇ. ئۇ كېچىكىدىنلا بەستلىك ۋە كۈچتۈگكۈر بولغاچقا، ئانىسى ۋە ئىنىسى مۇھەممەتنى بېقىش ئۈچۈن، قەشقەرنىڭ ئاۋات بازارلىرىدىن بولغان تۆشۈك دەرۋازىسىدىكى بىر ناۋايخانىغا نىمكار بولۇپ كىرىپ ئىشلەيدۇ، بۇ ناۋايخانىدا ئەتىدىن-كەچكىچە خېمىر چەيلەپ، ئۇنىڭ ئىككى بىلىكى تېخىمۇ تاۋلىنىدۇ.

بۇ ناۋايخانىنىڭ يېنىدا بىر چايخانا بولۇپ، ئۇنىڭدىن داۋاملىق ناخشا-مۇزىكا ئاۋازى ياڭراپ تۇراتتى. ھەر تەرەپتىن كەلگەن داڭلىق راۋابچىلار بۇ چايخانىدا جەم بولۇشۇپ ئۆزئارا ماھارەت كۆرسىتەتتى. بۇ ھال سېيت ئاخۇنغا تەسىر كۆرسىتىپ، ئۇنىڭ ياش قەلبىدە مۇقام ۋە سازغا بولغان مۇھەببىتنى ئويغىتىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئۇ چايخانىدىكى راۋابچىلارنى ئۇستاز تۇتۇپ، راۋاب چېلىشنى

ئۆگىنىدۇ. باللىق ۋاقتىدىن تارتىپلا ئىرادىلىك ۋە جەسۇر تەبىئەتلىك بولۇپ ئۆسكەن سىبىيت ئاخۇن تېز ئاربىدىلا راۋاب چېلىشنى ئۆگىنىپ، ئۆز كەچۈرمىشلىرىنى قوشاققا قېتىپ، ناخشا قىلىپ ئېيتىشقا باشلايدۇ. ئۇ ئۆزىنىڭ ناۋايىلىق تۇرمۇشىنى سۈرەتلەپ:

ئەگلەك بىلەن ئۇن تاسقاپ،
ئۆتمەكتە ئۆمۈر.
خېمىر چەيلەپ بىلەكلەر
بولۇپتۇ تۆمۈر.

دەپ ناخشا تۇزگەن.

سىبىيت ئاخۇن 20 ياشلارغا كەلگەندە، خەلق ئارىسىدا ئۇنىڭ نامى چىقىشقا باشلايدۇ. چۈنكى ئۇ يوقسۇل پۇقرالارغا چوڭقۇر ھېسداشلىق قىلىدىغان، ياۋاشنى بوزەك قىلمايدىغان، يامانداڭ قورقمايدىغان باتۇر تەبىئەتلىك يىگىت بولۇپ ئۆسكەنىدى. شىنخەي ئىنقىلابىنىڭ ئالدى-كەينىدە پۈتۈن مەملىكەت بويىچە چىرىك ئەمەلدارلارغا قارشى قۇرۇلغان خەلق تەشكىلاتى — «گېلاۋخۇي» - نىڭ شۆبىسى قەشقەردە قۇرۇلىدۇ. بۇ تەشكىلاتقا سىبىيت ئاخۇن قىزغىنلىق بىلەن ئەزا بولۇپ قاتنىشىدۇ. بۇ تەشكىلاتقا قىساسكارلىق روھى كۈچلۈك بولغان شۇ زامانىنىڭ گۈمپىسى بار نوچىلىرى جەم بولغان بولۇپ، قەشقەردە ئۇلارنىڭ پائالىيىتى بىرمەزگىل تازا ئەۋج ئالىدۇ. سىبىيت ئاخۇن بۇ سەپكە قېتىلغاندىن كېيىن، قەشقەردىكى گېلاۋخۇيچىلارنىڭ مۇھىم ئەزالىرىدىن بىرى بولغان يەكەنلىك مەشھۇر چامباشچى ھاشىم گېلاۋخۇي ① دىن چامباشلىق گۈمپىسىنى ئۆگىنىدۇ. شۇنىڭ بىلەن نامى ئەل ئارىسىغا يېيىلىپ، «سىبىيت

---

①ھاشىم چامباشچى گېلاۋخۇيغا قاتناشقاچقا، خەلق ئارىسىدا ئۇنىڭ ئىسمى «ھاشىم گېلاۋخۇي» دەپ ئاتالغان.

گا ڭگۇڭ» (سىيىت نوچى) دەپ ئاتىلىدۇ. بۇ تەشكىلات شىنجاڭنىڭ ھەممە يېرىدە ئەزا تەرەققىي قىلدۇرۇپ، ياڭ زېڭشىڭ ۋە ئۇنىڭ چېرىك ئەمەلدارلىرىغا قارشى ئالاھەزەل يەتتە يىل كۆرەش قىلدۇ.

بىراق، جاللات ياڭ زېڭشىڭ زور ھەربىي قوشۇن ئارقىلىق شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىكى گېلاۋخۇيچىلارنى رەھىمسىزلىك بىلەن باستۇرۇشقا كىرىشىدۇ. قەشقەرنىڭ پارىخور ئەمەلدارلىرى سىيىت نوچىنىڭ ئۇستىدىن دادلاپ ماتتەي① گە ئەرز-شىكايەت سۇنىدۇ. بۇنىڭدىن خەۋەر تاپقان سىيىت نوچى قەشقەردە تۇرۇشقا ئامالسىز قېلىپ، تەخمىنەن 1920-يىللىرى ئاقسۇ، ئۇچتۇرپان، كۇچا، قارا شەھەر، غولجا قاتارلىق شەھەرلەردە بىرمەزگىل سەرسانلىق-سەرگەردان بولۇپ ھايات كەچۈرۈپ، ئۆزىگە ئوخشاش نامراتلار بىلەن بىللە سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا رېسپۇبلىكىلىرىغا چېقىپ كېتىدۇ. ئۆكتەبر ئىنقىلابىنىڭ غەلىبىسى تەنتەنە قىلىنىۋاتقان بۇ مەزگىللەردە ئوتتۇرا ئاسىيادا بارلىققا كېلىۋاتقان يېڭى ئۆزگىرىشلەر سىيىت نوچىنىڭ ئىدىيىسىدە زور ئۆزگىرىشلەرنى بارلىققا كەلتۈرىدۇ. شۇنىڭ بىلەن، ئۇ ئۆكتەبر ئىنقىلابىنىڭ غەلىبىسىنى ۋە مېھنەتكەشلەرنىڭ ئازادلىقىنى تەسۋىرلەيدىغان «روسىيىدە ئاتقان تاڭ»، «دېھقانىنىڭ ئاھى»، «لېنىن يولى بىلەن»، «جەڭ قىلايلى خالايىق»، «شورا بىزنىڭ دوستىمىز» قاتارلىق كۆپلىگەن قوشاقلارنى تۈزۈپ راۋاجلاندۇرۇپ كۈيلەيدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئۇ، ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرى ئارىسىدىمۇ تېزلا شۆھرەت تاپىدۇ.

سىيىت نوچى تەخمىنەن 1923-يىلى ئۇچتۇرپان ئارقىلىق ئۆز ئىلىگە قايتىدۇ. ئۇ ئۇچتۇرپانغا كەلگەندىن كېيىن، ئۇ يەردىكى بۇرادەرلىرى بىلەن جەم بولۇپ، سوۋېت ئىلىدە كۆرگەن-ئاڭلىغانلىرىنى زوق-شوق بىلەن سۆزلەپ، خەلقنى زۇلۇمغا قارشى تەشكىللەشكە باشلايدۇ.

---

① ماتتەي 1911-يىلدىن 1923-يىلغىچە قەشقەردە ھۆكۈمرانلىق قىلغان ھەربىي ئەمەلدار. ئەسلى ئىسمى مافۇشىڭ، «تتەي» ئۇنىڭ مەنسەپ نامى.

ئۇنىڭ خۇش ناۋا راۋابغا ۋە جەسۇر پالۋانلىقىغا قايىل بولغان ئۇچتۇرپان خەلقى سەيىت نوچىنىڭ ئەترايىغا ئۇيۇشۇپ، ئۇنى ناھايىتى ئەتىۋارلايدۇ. خەلق ئارىسىدا سەيىت نوچىنىڭ ئىناۋىتىنىڭ كۈنسېرى يۇقىرى كۆتۈرۈلۈۋاتقانلىقىدىن چۆچۈگەن ئۇچتۇرپانىنىڭ ئامبىلى ماشاۋۇ ① ئۇنى يوقىتىشنىڭ كويىغا چۈشىدۇ. لېكىن سەيىت نوچىنى ئۇچتۇرپان خەلقى بەك چوڭ بىلگەچكە، ئۇنى بۇ جايدا يوقىتىۋېتىشنىڭ مۇمكىن ئەمەسلىكىنى سېزىپ، ئۇنى باشقىچە يول بىلەن، يەنى ھىيلە-نەيرەڭ ئىشلىتىپ ئۇجۇقتۇرماقچى بولىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بۇ ھىيلىگەر تۆلكە سەيىت نوچىنى چاقىرتىپ: «ئانىڭىز قېرىپ قالدى، مەن ماتتەيگە خەت يېزىپ بېرەي، ئۇ سىزگە يارەم قىلىپ بېرەر ئەمەلگە ئورۇنلاشتۇرۇپ قويىدۇ. ئەگەر قەشقەردە تۇرۇشنى خالىمىسىڭىز، ئانىڭىزنى ئېلىپ ئۇچتۇرپانغا قايتىپ چىقىڭ. مەن سىزدەك نوچىغا موھتاج» دەيدۇ. ئانىسى ۋە ئۇكىسىنى ھەقىقەتەن سېغىنغان سەيىت نوچى ماشاۋۇنىڭ يامان غەرىزىنى سېزەلمەي قەشقەرگە قايتىشقا قوشۇلىدۇ. ئۇنىڭ ساۋاتسىز، نادانلىقىدىن پايدىلانغان ماشاۋۇ سەيىت نوچىنى قەشقەرغە بارغاندىن كېيىنلا دەرھال ئۇجۇقتۇرۇۋېتىش ھەققىدە ماتتەيگە مەخپىي خەت يېزىپ، ئۇنى سەيىت نوچىنىڭ ئۆزى ئارقىلىق ئەۋەتىدۇ. (بىر ئەسىردىن بۇيان خەلق ئارىسىدا سەيىت نوچى ئۆزىنىڭ ئۆلۈم خەتىنى ئۆزى ئېلىپ بارغان دېگەن نەقىلنىڭ تارقىلىشى ئەنە شۇ سەۋەبتىن بولغان.)

شۇنىڭ بىلەن، تەخمىنەن 1923-يىلىنىڭ ئاخىرى بۇ داڭلىق راۋابچى، خەلق قوشاقچىسى ۋە جەسۇر پالۋان ماتتەينىڭ جاللاتلىرى تەرىپىدىن قەشقەر مويتۇكزىدا ئېتىپ ئۆلتۈرۈلگەن. سەيىت نوچىنىڭ قەھرىمانلىق مەدھىيىسى بولغان «سەيىت نوچى» ناملىق

---

① ماشاۋۇ ئەسلىدە قەشقەرنىڭ دوتىيى بولۇپ، گېلاۋخوپچىلارنى باستۇرۇشتا داڭ چىقارغان. ئۇ قەشقەردىكى چېغىدىلا سەيىت نوچىنى تونۇيتتى.

داستاندىن مەلۇم بولۇشچە، ئۇ ئۆلۈمگە بۇيرۇلغاندا، ئۆلۈمگە قىلچە پىسەنت قىلماي، مەردانە قىياپەت بىلەن مۇنداق ناخشا ئوقۇپ ماڭغانلىقى مەلۇم:

هەي قەشقەرلىق، قەشقەرلىق،
مېنى ئۇنتۇپ قالماڭلار.
مەندەك بولماي دېسەڭلار،
هەرگىز نادان بولماڭلار.
نادانلىق ئېلىپ كەتتى،
يىگىتلىكتە باشمىنى.
مېنىڭدەك ئېلىپ كەتكەن،
هاشمدەك ئاداشمىنى.
خەتنى بىلمىگەن ئادەم
بېشىدا كېزەر ماتەم.
خەت بىلمەس نادانلارغا،
قاراڭغۇ ئىكەن ئالەم.①

ئۇنىڭ جاللاتلارنى مەسخىرە قىلىپ ئېيتقان:

مېنى ئاتساڭ ئۇستاڭ ئات،
نا ئۇستاڭ يېقىن كەلمە.
سول كۆكسۈمنى چەنلەپ ئات،
جا ئۇستاڭ يېقىن كەلمە.②

دېگەن باتۇرلۇق قەسىدىسى خەلق ئاغزىدا هازىرغىچە جاراڭلاپ كەلمەكتە.

---

①② «ئۇيغۇر خەلق داستانلىرى»، 1-كىتابتىن ئېلىندى.

قاسىم ئەلنەغمە

(1877 ــ 1956)

قاسىم ئاخۇن 1877-يىلى قەشقەردە كەسىپى ئەلنەغمەچى ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن. قاسىم ئاكىنىڭ بوۋىسى ئوسمان ساتار بالا چېغىدىن تارتىپ دادىسى ۋە ئاكىلىرى نەغمە قىلغان سورۇندا ئۇسسۇل ئويناپتى. ئۇنىڭ شوخ ۋە رېتىملىق ئۇسسۇلىغا قاراپ، كىشىلەر چاقچاق قىلىپ ئۇنى «ئوسمان سەتەڭ» دەپ ئاتاشقان. شۇنىڭدىن باشلاپ بۇ ئائىلە كىشىلىرىگە «سەتەڭ» دېگەن لەقەم سىڭىپ قالغان.

قاسىم ئاخۇن ئۆسمۈرلۈك چاغلىرىدىن باشلاپلا ئۆز ئائىلىسىدىكىلەردىن داپ، ساتار، تەمبۇر، قالۇن، غىجەك، دۇتار، راۋاپقىچە بولغان ھەرخىل سازلارنى چېلىشنى ھەمدە تاغىسى ھاشىم داپتىن ساز قوراللىرىنى ياساشنى ئۆگەنگەن. كېيىنكى چاغلاردا ئاتا-ئانىسىدىن ئايرىلىپ چىقىپ، ئۆي-ئوچاقلىق بولغاندىن كېيىن، ئاساسەن

سازەندىلىك بىلەن ھايات كەچۈرگەن. يىللار ئۆتۈپ ئاتاقلىق مۇزىكانتلار ۋاپات بولغاندىن كېيىن، ئۇلارنىڭ ئورنىنى قەشقەردە قاسىم ئەلنەغمە، خۇدابەردى كولدۇرۇڭ، بەكرى تورۇمتاي دېگەن ئەلنەغمىچىلەر ئىگىلىگەن. بۇلارنىڭ ئىچىدە مۇقام مۇزىكىلىرى، ئەلنەغمە مۇزىكىلىرى ۋە خەلق ناخشا-مۇزىكىلىرىنى ئورۇندىشتا قاسىم ئەلنەغمە ئالاھىدە ماھىر بولغاچقا، ئۇ قەشقەر ۋىلايىتى بويىچە ئەڭ ئالدىنقى قاتاردىكى مۇقامچى، ئەلنەغمچى سۈپىتىدە كاتتا شۆھرەت قازانغان.

قاسىم ئەلنەغمىنىڭ مۇزىكا جەھەتتىكى ئارتۇقچىلىقى شۇكى، مەيلى مۇقام، مەيلى ئەلنەغمە مۇزىكىلىرى بولسۇن، ئۇ قەدىمكى مۇقام ئۇسلۇبىنى ئاساس قىلىدۇ. ئۇ ئېيتقان مۇقام ۋە باشقا ناخشا ئاھاڭلىرى ئۆزگىچە ئۇسلۇبتا بولۇپ، جەلپ قىلارلىقى ناھايىتى كۈچلۈك.

كېيىن ئۇ يەكەنگە تەكلىپ قىلىنىپ، بىرقانچە يىل يەكەندە ئەلنەغمىچىلىك بىلەن شۇغۇللىنىدۇ. يەكەندە ئۇيغۇر ئۇيۇشما قۇرۇلغان (1935-يىلى) مەزگىلدە، بىر مەزگىل يەكەن ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسىنىڭ سەنائىي نەپسە ئۆمىكىدە مۇزىكا ئۇستازى بولۇپ ئىشلەيدۇ.

1940-يىللاردا ئۇ قەشقەرگە قايتىپ كېلىپ باغچا كوچىسىدىكى ئۆيىدە ياشايدۇ. بۇ يىللار شېكى شىسەينىڭ قانلىق تېررورلۇقى ئەۋج ئالغان يىللار بولۇپ، توي-تۆكۈن، نەغمە-ناۋالار ئازىيىپ، ئەلنەغمە پائالىيەتلىرى چەكلەنگەندى. شۇنىڭ بىلەن قاسىم ئەلنەغمە خېلى بىر مەزگىل ئەلنەغمىچىلىكنى تاشلاپ، مۇزىكا ئەسۋابى ياساش بىلەن شۇغۇللىنىدۇ. كېيىن ئۇيغۇر ئۇيۇشما تەشۋىقات بۆلۈم باشلىقى، سەنائىي نەپسە مەسئۇلى ئابلىز شاھ قاسىم قەشقەردە تۇنجى قېتىم «غەرىب-سەنەم» درامىسىنى ئوينىغاندا، ئەمەت شاھ ھاجىم بىلەن بىللە سەنائىي نەپسە ئۆمىكىگە تەكلىپ قىلىنىدۇ.

1950-يىلى مەشھۇر مۇقامشۇناس تۇردى ئاخۇن ئاكا باشچىلىقىدا ئون ئىككى مۇقامنى رەتلەش، لېنتىغا ئېلىش ئىشى باشلىنىدۇ. بۇ چاغدا قاسىم ئەلنەغمە ئون ئىككى مۇقامدىكى بەزى بوشلۇقلارنى تولدۇرۇشتا ئالاھىدە رول ئويناپدۇ. مۇشۇ جەريانىدا ئۇرۇمچىگە ئىككى قېتىم كېلىپ رەتلەنگەن، لېنتىغا ئېلىنغان مۇقاملارنى كۆزدىن كەچۈرۈش، تولۇقلاش خىزمىتىگە قاتنىشىدۇ. شۇ مۇناسىۋەت بىلەن ئاپتونوم رايوندىكى رەھبەرلەر، ئەدەبىيات-سەنئەت خادىملىرى ۋە جايلاردىكى مۇقامچىلار بىلەن تونۇشىدۇ. قاسىم ئەلنەغمە 1956-يىلى 79 يېشىدا ۋاپات بولىدۇ.

قاسىم ئەلنەغمىنىڭ 60 يىلدىن ئارتۇق ھاياتى مۇقام ئېيتىش ۋە ئەلنەغمچىلىك بىلەن ئۆتكەن.

(رەتلىگۈچى شېرىپ خۇشتار)

سېيىت ساتارچى

(1878 — 1954)

سېيىت ساتارچى 1878-يىللىرى ئاتۇش ئازاق يېزا ئىشتاچى كەنتىدە تۇغۇلغان. ئۇ كىچىكىدىلا مۇشۇ يۇرتتىكى داستانچى قاريكام (تەخمىنەن 1858 — 1938-يىللىرى) دېگەن داڭلىق ئەلنەغمىچىنى ئۇستاز تۇتۇپ، ئۇنىڭدىن ساتار ۋە دۇتار چېلىشنى مۇكەممەل ئۆگەنگەن. ھەرقانداق مەشرەپ سورۇنلىرىدا ھەمىشە ئۇستازى بىلەن بىللە بولۇپ، ئاستا-ئاستا مۇقام نەغمىلىرىنى، بولۇپمۇ ئۇيغۇر ئىككى مۇقامىنىڭ داستان قىسمىنى پۇختا ئىگىلىگەن.

سېيىت ساتارچى يىللارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن ساتار چېلىش ۋە مۇقام داستانلىرىنى ئېيتىشتا كامالەتكە يېتىپ، ئۇستازى قاريكامدىن ئېشىپ كەتكەن. شۇنىڭ بىلەن «سېيىت ساتارچى»، «سېيىت مۇقامچى»، «سېيىت ئەلنەغمە» دېگەن ئاتاقلار بىلەن ئۇنىڭ نامى ئەتراپقا تارالغان.

سېيىت ساتارچى يالغۇز ئاتۇش تەۋەسىدىلا ئەمەس چەتئەللەرگىمۇ قالماستىن، قەشقەر تەۋەلىكىدىمۇ ھۆرمەتكە سازاۋەر مۇقامچى ۋە سازەندە بولۇپ تونۇلغان. شۇڭا ئۇ قەشقەردە ئۆتكۈزۈلىدىغان چوڭ مەشرەپ ۋە بەزمە پائالىيەتلىرىگە ئالاھىدە تەكلىپ قىلىنىپ تۇرغان.

سېيىت ساتارچى ئۆز ئۆمرىدە كۆپلىگەن شاگىرتلارنى تەربىيەلەپ يېتىشتۈرگەن. شۇ دەۋرلەردە ئاتۇش ئازاق يېزا تىجەن كەنتى

« ئۇلۇغ هويلا » مەھەللىسىدە قاسىم ئاخۇن قاتارلىق بىر بۆلۈك مۇقام ھەۋەسكارلىرى بولۇپ، ئۇلار سېيىت ساتارچىنى ئۇستازلىققا تەكلىپ قىلغان. سېيىت مۇقامچى ئۇلارنىڭ تەكلىپىگە ئاساسەن بەلگىلەنگەن ۋاقىتتا تىنچەنگە كېلىپ، ئۇلارغا مۇقام ئۆگەتكەن. نەتىجىدە تىنچەندە ئۇيغۇر مۇقاملىرىنى بىرقەدەر تولۇق ۋە سىستېمىلىق ئوقۇيالايدىغان شاگىرتلار يېتىشىپ چىققان.

سېيىت ساتارچى ئاغۇ يېزىسىغا كۆچۈپ بارغاندىن كېيىن، ھەرقايسى كەنتلەردىن توپلانغان مۇھەممەت تالىپ، قۇنام تالىپ، روزام خاكى، ئەشرەپ، دايىم ساتىراش قاتارلىق مۇقامچىلارغا ئۇستاز بولۇپ، ئۇلارغا ئىنتايىن زور تەسىر كۆرسەتكەن.

سېيىت ساتارچى ئۆز ئۆمرىدە يەنە بىرمۇنچىلىغان يېڭى ناخشىلارنى ئىجاد قىلىپ خەلق ئىچىگە تارقاتقان. مەسىلەن: « يا دوست » ، « يارەي » ، « قارا كۆز » ، « ئۇلۇم » قاتارلىق ناخشىلار خەلق ناخشىلىرىغا ئايلىنىپ، ھازىرغىچە خەلق ئاغزىدا جاراڭلاپ كەلمەكتە.

سېيىت ساتارچى ئاتۇشنىڭ ھازىرقى زامان مەدەنىيەت تارىخىدا بىر ئۆمۈر - ئون ئىككى مۇقام.. بىلەن شۇغۇللانغان ھەمدە ئاتۇش خەلقى بىردەك ئېتىراپ قىلغان مەشھۇر مۇقامچىدۇر. ئۇ بولۇپمۇ مۇقام داستانلىرىنى ئېيتىش، تولۇقلاش ۋە راۋاجلاندۇرۇش جەھەتلەردە ئۆچمەس خىزمەت كۆرسىتىپ، خەلقنىڭ قەلبىدىن چوڭقۇر ئورۇن ئالغان.

سېيىت ساتارچى 1954-يىلى 76-يېشىدا ئالەمدىن ئۆتكەن.

(رەتلىگۈچى: ئابلەت ئاۋامسلىم)

مامۇت زەيدىل

(1878 ــ 1987)

مەشھۇر دولان مۇقامچىسى ۋە يېتىشكەن سازەندە مامۇت زەيدىل ئاۋات ناھىيە ئايباغ يېزىسىنىڭ تۆۋەنكى دولان كەنتىدە 1878-يىلى سازەندە ئائىلىسىدە تۇغۇلغان. ئۇ بالىلىق ھاياتىنى ئائىلىسىدە ئۆتكۈزۈپ، ئاتا-ئانىسىنىڭ تەسىرى بىلەن مۇزىكىغا ئىشتىياق باغلاپ، دەسلەپكى قەدەمدە بەزى مۇزىكىلارنى چېلىشنى ئۆگىنىۋالغان. كېيىنچە تۆۋەنكى دولاندا ياشاپ ئۆتكەن توختى راۋابقا شاگىرت بولۇپ، ئۇنىڭدىن دولان راۋابى، غىجەك، ساتار، دۇتار، قەشقەر راۋابى، داپ قاتارلىق سازلارنى چېلىشنى تولۇق ئۆگىنىپلا قالماستىن، يەنە دولان مۇقاملىرىنى تولۇق ئىگىلەپ، ئەلنەغمىچىلىك بىلەن داڭ چىقارغان.

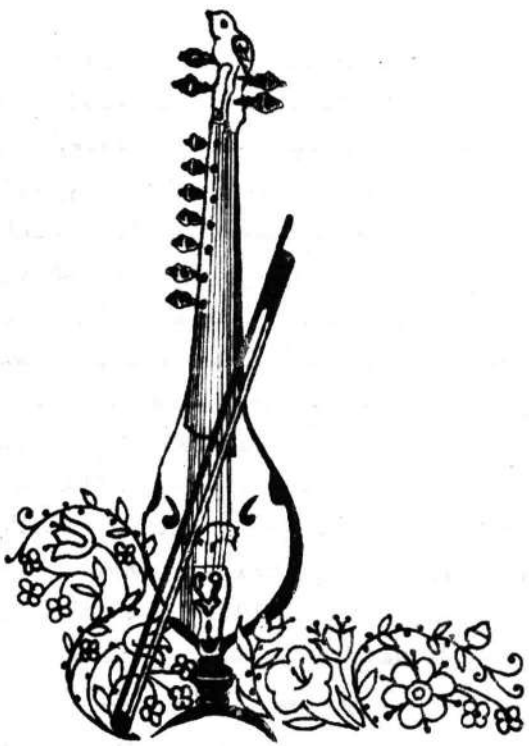
ئۇ يەنە شاگىرت تەربىيىلەشكە ئالاھىدە ئېتىبار بېرىپ، تۆۋەنكى دولاندىن مەتنىياز راۋاب (1985 ــ 1915)، ئىمانياز راۋاب (1970 ــ 1890) ۋە مەشھۇر دولان راۋابچىسى مەمتاۋلا راۋاب، مامۇت ئەلنەغمە (1978 ــ 1920) ھەمدە ئۇغۇللىرىدىن ئاۋۇت مامۇت، ئابدۇكېرىم مامۇت قاتارلىقلارغا دولان مۇقاملىرى ۋە مۇزىكىلىرىنى ئۆگىتىپ، ئۇلارنى ئۆز دەۋرىنىڭ داڭلىق مۇقامچىلىرى قىلىپ يېتىشتۈرۈپ چىققان.

مامۇت زەيدىل 1943-يىلى غوروچولنىڭ خاڭگۈك دېگەن يېرىگە كۆچۈپ بېرىپ، شۇ يەردە ئولتۇراقلىشىپ قالغان ۋە غوروچولدىكى

ئەلنەغمىچىلەر بىلەن بىرلىكتە دولان يۇرتلىرىدىكى توي-تۆكۈن، مەشرەپلەردە ساز چېلىش ۋە مۇقام ئېيتىش بىلەن ھاياتىنى ئۆتكۈزگەن.

ئۇ 1987-يىلى 109 يېشىدا ئالەمدىن ئۆتكەن.

(رەتلىگۈچى: مۇھەممەت ئوسمان)

مۇھەممەت دولان

مۇھەممەت دولاننىڭ ئەجدادى مەكتىلىك بولۇپ، ئۆزى تەخمىنەن 1880-يىللىرى ئەتراپىدا ئۇرۇمچىنىڭ كازىۋەن دېگەن يېرىدە تۇغۇلغان. ئۇنىڭ بوۋىسى ئۇستا غىجەكچى بولۇپ، كازىۋەن بىلەن مىچۇەن ئارىلىقىدىكى 40 ئائىلىلىكلەر كەنتى (سىشىخۇ)دە دېھقانچىلىق قىلغان.

ئۇنىڭ ئائىلە جەمەتى ۋە ئەجدادلىرى ئۆز دەۋرىنىڭ ئەلگە تونۇلغان غىجەكچىلىرى بولۇپ، دولان مەشرەپ مۇقاملىرىغا كامىللىقى بىلەن مەشھۇر ئىدى. مۇھەممەت دولان باللىق دەۋرىدىن تارتىپ ئەنە شۇنداق قويۇق سەنئەت مۇھىتىدا ئۆسۈپ يېتىلىپ، ئاتا كەسپىگە ۋارىسلىق قىلغان. 18 ــ 20 ياش مەزگىللىرىدە ئۇرۇمچى دائىرىسىدىكى داڭلىق غىجەكچى بولۇپ تونۇلغان. ئۇ ناخشا-مۇزىكىدا تېخىمۇ يۇكسىلىش ئۈچۈن، ئەسلى يۇرتى مەكتىكە بېرىپ، ئۇ يەردىكى داڭلىق دولان مۇقامچىلىرى ئارىسىدا بىر-ئىككى يىل تۇرۇپ، ئۇلاردىن دولان مۇقاملىرىنى سىستېمىلىق ئۆگىنىپ، يەنە كازىۋەنگە قايتىپ كەلگەن.

تەخمىنەن 1903-يىللىرى ئەتراپىدا ئۇ باقى راۋاب، ئابدۇللا سۇناي، ئىبراھىم باخشى قاتارلىقلار بىلەن ئەلنەغمە گۇرۇپپىسى بولۇپ تەشكىللىنىپ ئۇرۇمچى ۋە مىچۇەن رايونلىرىدا ئۆتكۈزۈلگەن توي-تۆكۈن، ھېيت-ئايەم، باراۋەت كۈنلىرى غىجەك بىلەن مۇقام ئورۇندىپ خەلقنىڭ قىزغىن ئالقىشىغا سازاۋەر بولغان. ئۇ يەنە خەنزۇلارنىڭ ئەنئەنىۋى مۇقام كۈيلىرىدىن چىنچاڭ، شاڭشى، يۆجۈي، ئەرخاڭ، خېنەن باگزا قاتارلىق يەرلىك كۈيلىرىنمۇ غىجەك بىلەن قالتىس چالاتتى، شۇڭلاشقا ئۇرۇمچى خەلقى ئۇنى مۇھەممەت ئەرخاڭ دەپمۇ ئاتىغان.

تۇردى ئاخۇن ئاكا

(1881 — 1956)

مەشھۇر مۇقامشۇناس تۇردى ئاخۇن ئاكا 1881-يىلى قەشقەر كونىشەھەر ناھىيىسىنىڭ بولاقسۇ يېزىسىدا نەچچە ئەجدادىدىن تارتىپ ئەلنەغمىچىلىك بىلەن ياشاپ كەلگەن مۇقامچىلار ئائىلىسىدە تۇغۇلغان. ئۇنىڭ دادىسى تەۋەككۈل ئاخۇن ئۆز دەۋرىنىڭ داڭلىق نەغمىچىسى ۋە مۇقامچىسى بولۇپ، قەشقەردىكى مەدرىسە ئوقۇۋاتقان چاغلىرىدا مۇقامچى ئاكا-ئۇكا ھېلىم ئاخۇن، سېلىم ئاخۇن، موللاخۇن مۇقام، سېيتۇالدى قاتارلىق مۇقام ئۇستىلىرى بىلەن تونۇشۇپ، ئۆزئارا بىر-بىرىدىن ئۆگەنگەن. بىراق تەۋەككۈل ئاخۇن جاھالەتلىك كونا جەمئىيەتتە ئىززەت-ئېتىبار تاپالمايۋاتقان، ساتارىنى ھەمراھ قىلىپ خارلىق ۋە سەرسانلىق ئىچىدە ھايات كەچۈرگەن. ئۇ ياشاش يولى ئىزدەپ، ئائىلىسى بىلەن يېگىسار ناھىيىسىگە كۆچۈپ بېرىپ لاۋا دېگەن كەنتىگە ئورۇنلىشىپ، ھاياتىنىڭ ئاخىرىغىچە شۇ يەردە

نەغمچىلىك بىلەن شۇغۇللىنىپ، 88 يېشىدا ئالەمدىن ئۆتكەن.

تەۋەككۇل ئاخۇن ئىككى ئوغلى ئىمىن ئاخۇن بىلەن تۇردى ئاخۇننى بالا ۋاقتىدىن باشلاپ كۆكۈل قويۇپ تەربىيلىگەن ھەمدە ئۆزىگە ئەگەشتۈرۈپ ئەلنەغمە سورۇنلىرىغا قاتناشتۇرغان ۋە ئون ئىككى مۇقامنى سىستېمىلىق ئۆگەتكەن. ئۇلار 15-16 ياشلارغا كىرگەندىن باشلاپ، ئاتا-بالا ئۆچەيلەن بىر ئەلنەغمە گۇرۇپپىسى بولۇپ ئويۇشۇپ، نەغمچىلىك بىلەن ھايات كەچۈرگەن. تەۋەككۇل ئاخۇننىڭ ئۇستاز بولۇپ تەربىيلىشى ۋە ئۆزلىرىنىڭ ئىجتىھات بىلەن ئۆگىنىشى نەتىجىسىدە ئىمىن ئاخۇن بىلەن تۇردى ئاخۇن پەزىلەتلىك، خۇش چاقچاق، ئىغىر بېسىق، چىقىشقاق مۇقامچىلاردىن بولۇپ يېتىلدۇ.

ئۇلار دادىسىدىن ئايرىلغاندىن كېيىن دادىسىغا ۋارىسلىق قىلىپ، ئۆز ئالدىغا مۇستەقىل بولۇپ مۇقامچىلىق ۋە نەغمچىلىك بىلەن ھايات كەچۈردى.

تۇردى ئاخۇننىڭ ھال-ئوقىتى بىرئاز ياخشىلانغاندىن كېيىن ئۆي-ئوچاقلىق بولدى. تۇردى ئاخۇن ئاكىسىنىڭ بىرىنچى ئوغلى ھوشۇر ئاخۇنمۇ مۇقام داپچىسى بولۇپ يېتىشىدۇ. ئۇلار بىر گۇرۇپپا بولۇپ يېڭىسارداغ ئون نەچچە يىل ئەلنەغمچىلىك قىلغاندىن كېيىن، 1930-يىللىرى ئەتراپىدا يەكەنگە بېرىپ ئۆز كەسپىنى داۋاملاشتۇردى. بۇ جەريانداغى مۇقام يۇرتى — يەكەندىكى كۆپلىگەن داڭلىق مۇقامچىلار بىلەن تونۇشىدۇ. ئۇلار ئون ئىككى مۇقامنى ئىجرا قىلىش جەھەتتە ئۆزئارا ماھارەت كۆرسىتىشىپ، بىر-بىرىدىن ئۆگىنىدۇ. يەكەندىكى مۇقامچىلارنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك تۇردى ئاخۇن ئاكىغا قايىل بولۇپ «ئۇستاز» دەپ ھۆرمەتلەيدۇ. بۇ چاغلاردا ئۇ خوتەن چېرىيىدىن كەلگەن مۇقامچى سۇلايمان ئاخۇن بىلەن تونۇشىدۇ، ئۇنىڭ بىلەن ئون ئىككى مۇقامنى بىرلىكتە مۇھاكىمە قىلىدۇ، كەم جايلىرىنى تولۇقلايدۇ. داڭلىق مۇقامچى ھېسابلانغان سۇلايمان ئاكىمۇ «سىلەر ئاكا-ئۇكا ئىككىلارنىڭ مۇقامچىلىق ماھارىتىڭلار يۇقىرى ئىكەن، مۇقامنى سىلەردىن ئۆگىنىش كېرەك ئىكەن» دەپ ئۇلارغا قول قويىدۇ.

ئۇلار بىر مەزگىل يەكەندە تۇرغاندىن كېيىن، قاغلىق ناھىيىسىگە بېرىپ يەرلىشىپ قالىدۇ. قاغلىق خەلقى ئۇلارنى ناھايىتى ھۆرمەتلەيدۇ.

1945-يىللىرى «ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابى» نىڭ تەسىرى بىلەن «تاشقۇرغان ئىنقىلابى» پارتلاپ، ئىنقىلابچىلار قاغلىقنى ئىگىلەيدۇ. «بەتتىم» نىڭ روھى بويىچە ئۇلار قاغلىقتىن قايتقاندىن كېيىن، گومىندانڭ ئەكسىيەتچىلىرى «ئىلى ئوغرىلىرىنى قارشى ئېلىپ ساز چالدىنڭ» دېگەن باھانە بىلەن يەرلىك مۇتەئەسسىپ كۆچلەرنى قوتىرىتىپ ئاكسى ئىمىن ئاخۇننى ئۇرۇپ ئولتۇرۇۋېتىدۇ. تۇردى ئاخۇن ئاكىنى بولسا قاغلىق ساقچى ئىدارىسى تەرىپىدىن قامايدۇ. بىراق بۇ مۇقامچىنى ئىنتايىن ياخشى كۆرىدىغان قاغلىق خەلقى بىرلىشىپ ساقچى باشلىقىغا نۇرغۇن پارا بېرىپ، تۇردى ئاخۇن ئاكىنى قاماقتىن ئېلىپ چىقىدۇ.

1946-يىلى ئۇلكە رەئىسى جاڭ جىجۇڭ، مۇئاۋىن رەئىس ئەخمەتجان قاسىمى، سەيپىدىن ئەزىزى ۋە قاسىمجان قەمبىرى قاتارلىقلار «ئون ئىككى بەنت» نىڭ جەنۇبىي شىنجاڭدىكى ئەمەلىيلىشىش ئەھۋالىنى تەكشۈرۈش ئۈچۈن قەشقەرگە كەلگەندە، ئۇلارغا بېرىلگەن زىياپەتتە مۇزىكا چالدۇرۇش ئۈچۈن تۇردى ئاخۇن ئاكىنى چاقىرتىدۇ. بۇ بەزمىدە تۇردى ئاخۇن ئاكا ئىجرا قىلغان مۇقام نەغمىسىنى ئاڭلىغان ئەخمەتجان قاسىمى، سەيپىدىن ئەزىزى قاتارلىقلار ئۇنىڭ ماھارىتىگە ئاپىرىن ئوقۇپ، تۇردى ئاخۇن ئاكىغا ھۆرمەت تونى كىيگۈزىدۇ.

تۇردى ئاخۇن ئاكىنىڭ كىچىك ئوغلى قاۋۇل ئاخۇنمۇ دادىسىنىڭ تەربىيىسى بىلەن قالۇن، چاڭ چېلىشتا يېتىشىپ چىقىپ كۆزگە كۆرۈنىدۇ.

تۇردى ئاخۇن ئاكىنىڭ بوۋىسى قاۋۇل ئاخۇن ئاكا (ئۇنىڭدىن ئىلگىرىكى ئەجدادلىرى نامەلۇم) دىن تارتىپ ھازىر شىنجاڭ «مۇقام ئانسامبلى» دا ئۆز ماھارىتىنى كۆرسىتىۋاتقان كىچىك ئوغلى قاۋۇل ئاخۇنغىچە نەچچە ئەجداد-ئەۋلادلار ئۆمۈر بويى مۇقامچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىپ، ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامىنىڭ ئۇزۇلمەس دولقۇنىدەك زامانىمىزغىچە يېتىپ كېلىشىدە ئۆچمەس تۆھپە

قوشقان ئەل سۆيەر مۇقام ئۇستازلىرىدۇر.

ناۋادا يەركەن سەئىدىيە خانلىقى دەۋرىدە ئۆتكەن مەشھۇر مۇقام ئۇستازلىرى قىدىرخان يەركەندى بىلەن مەلىكە ئامانىسالار ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامنى رەتلەپ، يۇرۇشلەشتۇرۇپ ئۇيغۇر مۇقام تارىخىدا ئۆچمەس خىزمەت كۆرسەتتى دېيىلسە، ئۇ چاغدا تۇردى ئاخۇن ئاكىنى ئۇلارغا ۋاراسلىق قىلىپ، ئون ئىككى مۇقامنى قۇتقۇزۇپ قالغۇچى ۋە زامانىمىزغا يەتكۈزۈپ بەرگۈچى بىردىنبىر سەنئەت ئەربابى دېيىشكە بولىدۇ.

دەرۋەقە، تۇردى ئاخۇن ئاكا ئون ئىككى مۇقامنى چوڭ نەغمە، داستان ۋە مەشرەپلىرى بويىچە ئەڭ تولۇق ۋە ئەڭ ساپ ساقلىغان پىشقەدەم نامايەندە ئىدى.

ئازادلىقتىن كېيىن خەلق ئاممىسىنىڭ قەد كۆتۈرۈشىگە ئەگىشىپ، ئون ئىككى مۇقامنىڭ يېڭى ھاياتى باشلاندى. تۇردى ئاخۇن ئاكىنىڭ بىر ئۆمۈر كۆڭلىگە پۈككەن ئارزۇ-ئارمانلىرىمۇ ئەمەلگە ئاشتى.

1950-يىلى 8-، 9-ئايلاردا ئۈرۈمچىدە ئون ئىككى مۇقام ۋە بىر قىسىم خەلق ناخشىلىرى تۇنجى قېتىم سىمغا ئېلىندى. بۇ ئەھمىيەتلىك ئىشقا پىشقەدەم مۇقامچى تۇردى ئاخۇن ئاكا بىلەن ئۇنىڭ ئوغلى ھوشۇر ئاخۇن، داستانچى روزى تەمبۇر، داڭلىق مۇزىكانت ۋە مۇقامچى زىكرى ئەلپاتتا، ئاتاقلىق خەلق ناخشىچىسى ئابدۇۋەلى جارۇللايۇۋ ھەمدە مۇزىكشۇناس ۋەنتۇڭشۇ قاتارلىقلار قاتناشتى.

1955-يىلى ئون ئىككى مۇقام قايتىدىن تەپسىلىي لېنتىغا ۋە پىلاستىنكىغا ئېلىندى. بۇ قېتىمقى لېنتىغا ئېلىشتا پىشقەدەم مۇقامشۇناس تۇردى ئاخۇن ئاكىنىڭ ساتار بىلەن ئون ئىككى مۇقامنى تولۇق تېكىستلىرى بويىچە ئوقۇپ چىقىشى، ئوغلى ھوشۇر ئاخۇن ئاكىنىڭ داپ چېلىپ بېرىشى ئاساس قىلىنغان بولۇپ، ئۇنى مۇقام تارىخىدىكى ئەڭ ئەھمىيەتلىك خىزمەت دېيىشكە بولىدۇ.

تۇردى ئاخۇن ئاكا يەتكۈزۈپ بەرگەن ئون ئىككى مۇقامنىڭ نوتىسى 1956-يىلى مەركىزىي مۇزىكا نەشرىياتى بىلەن مىللەتلەر

نەشرىياتى تەرىپىدىن رەسمىي ئىككى تومۇق كىتاب قىلىپ نەشر قىلىندى، تېكىستلىرى بولسا ئايرىم كىتاب بولۇپ، شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق ئەدەبىيات-سەنئەتچىلەر بىرلەشمىسى تەرىپىدىن نەشر قىلىندى.

ئۇن ئىككى مۇقامنىڭ خەلقئارا نوتىغا ئېلىنىشى مۇقامنى يېڭى تارىخىي دەۋرگە ئېلىپ كىردى، مۇقام ھەققىدىكى تەتقىقاتنى ئىلگىرى سۈردى، مۇقامنى سوتسىيالىستىك دەۋرىمىزگە خىزمەت قىلدۇرۇشنىڭ مۇقەددىمىسىنى ئاچتى. بۇ خىزمەتلەردە ئۆچمەس تۆھپە قوشقان تۇردى ئاخۇن ئاكا خەلقنىڭ مۇقام بايلىقلىرىنى خەلققە يەتكۈزۈش ئارزۇسىغا ئېرىشتى. مۇرات-مەقسىتىگە يەتكەن تۇردى ئاخۇن ئاكا 1956-يىلى 6-ئاينىڭ 8-كۈنى قەشقەر شەھىرىدە 75 يېشىدا ئالەمدىن ئۆتتى.

تۇردى ئاخۇن ئاكا قەشقەر، يەكەن، قاغىلىق، خوتەن قاتارلىق بۇ قەدىمكى مۇقام ماكانىدا 50 نەچچە يىل مۇقامچىلىق بىلەن شۇغۇللاندى. 1952-يىلىدىن باشلاپ يەكەن ۋە قەشقەر سەنئەت ئۆمەكلىرىدە خىزمەتتە قىلغان مەزگىللىرىدە «باھارىم چىمەنزارىم» قاتارلىق 30 نەچچە ناخشىسىنى خەلققە سۇۋغا قىلدى، «ھەممە دېھقانلار بىر ئائىلە»، «دوستلۇق» قاتارلىق يېڭى نەغمىلەرنى ئىجاد قىلدى. ئەڭ مۇھىمى 365 ئاھاڭ، 2526 مىسرا شېئىردىن تەركىب تاپقان ئۇن ئىككى مۇقامنى مېڭىسىگە قاچىلاپ ساقلاپ ۋە ئۇنى ساتارنىغا تەڭكەش قىلىپ يادقا ئوقۇپ، جامائەتچىلىكنى ھەيران قالدۇردى. شۇنىڭ بىلەن بۇ تارىخىي مەدەنىيەت مىراسىمىزنى قوتقۇزۇپ قالدى. بۇ تۆھپىلىرى بىلەن خەلقىمىز ئارىسىدا يۈكسەك ئىناۋەتكە ئىگە بولغان تۇردى ئاخۇن ئاكا 1954-يىلى شىنجاڭ ئۆلكىلىك سىياسىي كېڭەشىنىڭ ئەزالىقىغا سايلانغان.

(رەتلىگۈچى: ئا. راخمان، ئىلى ئېزىز)

شاھ ساۋۇت

(1930 — 1880)

شاھ ساۋۇت خوتەن كىرىيىلىك بولۇپ، 1980-يىلى ئوقۇمۇشلۇق دېھقان ئائىلىسىدە تۇغۇلغان. ئۇ ئاتا-ئانىسىدىن يېتىم قالغاندىن كېيىن، بەزى تەركىدۇنيا كىشىلەرنىڭ پاناھىدا مازارلاردا يېتىپ-قوپۇپ، خەير-ساخاۋەت ھېسابىغا جان باقىدۇ، بالىلىق ھاياتى دەرۋىشلىك بىلەن ئۆتىدۇ. ئۇ، بۇ جەريانىدا ناخشا، مۇقام ئۆگىنىدۇ. كېيىن ئۇنىڭ بىلەن بىللە جاھان كېزىپ يۈرگەن دەرۋىشلەر ياش ساۋۇتنى ناخشا-مۇقام سەرداری مەنسىدە «شاھ ساۋۇت» دەپ ئاتايدۇ.

شاھ ساۋۇت ئۆزىنى پاناھىغا ئالغان دەرۋىشلەرگە ئەگىشىپ خوتەندىن يېڭسارغا كېلىدۇ. بۇ يەردە ئۇ ساتار چېلىپ مۇقام ئېيتىدىغان بىر ياش قىزغا «ئاشىق» بولۇپ قالىدۇ ھەمدە دەرۋىشلەردىن ئايرىلىپ، شۇ قىزنىڭ ئائىلىسىدە ئىشلەمچى بولۇپ تۇرۇپ قالىدۇ. ئۇ قىزدىن ساتار چېلىشنى، مۇقام ئېيتىشنى ئۆگىنىش جەريانىدا ئۆز مۇھەببىتىنى ئۇ قىزغا ئىزھار قىلىپ، ئۇنىڭ بىلەن تۇي قىلىدۇ. بىر يىلى ئۇ ئايالى بىلەن قەشقەرگە ئاپاق خوجا سەيلىسىگە كېلىدۇ. سەيلە كۈنلىرى ھەرقايسى يۇرتلارنىڭ مۇقامچىلىرى بىرقېتىملىق مۇقام، مۇزىكا ئورۇنداش سورۇنىدا شاھ ساۋۇت ئورۇندىغان مۇزىكا، مۇقاملارنى ئاڭلاپ، ئۇنىڭغا ئاپىرىن ئوقۇيدۇ. قەشقەرنىڭ ئاتاقلىق مۇقامچىسى توختىيار قالۇن شاھ

ساۋۇتنىڭ تالانتىنى بايقاپ، ئۇنى قەشقەردە ئېلىپ قالدۇ. كېيىن شاھ ساۋۇتمۇ قەشقەرگە كۆچۈپ كېلىپ، توختىيار قالۇندىن مۇقام ۋە مۇزىكا ئۆگىنىدۇ. 1920-يىللاردا توختىيار قالۇن ۋاپات بولىدۇ، شۇنىڭدىن كېيىن شاھ ساۋۇت قەشقەرنىڭ ئاتاقلىق مۇقامچىسى بولۇپ قالىدۇ.

شاھ ساۋۇت مۇقام مۇزىكىلىرىنى كۆپىنچە ھال پەدىگە چالىدىغان، ئۇنىڭغا خەلق ۋە ئۆزىنىڭ دەرد-ئەلەملىرىنى سىڭدۈرۈپ مۇقامنىڭ سېھرىي كۈچىنى كۆرسىتەلەيدىغان مۇقامچى ئىدى. شۇنداقلا تېكست تاللاشقا بەكلا ئەھمىيەت بېرەتتى.

شاھ ساۋۇت تۆت ئوغۇل، ئىككى قىز پەرزەنت كۆرگەن بولۇپ، ئۇنىڭ ئوغۇللىرى مۇقامچىلىق، سېركچىلىك، قورچاق ئويۇنى (ئۇيغۇرلاردا قورچاق ئويۇنى بىلەن رىۋايەتلەر، تارىخىي ۋەقەلەر، كۈلكىلىك ئىشلار، ھەرخىل ئىنتوتلار ئوينىلىدۇ. ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمدىن قالغان قورچاق تىياتىرچىلىقى، قورچاق ئويا ئويۇنى قاتارلىقلار 1949-يىلىدىن كېيىن ۋاربسلىق قىلىدىغان ئادەم بولمىغانلىقتىن ئۇزۇلۇپ قالغان). تاكا ئويۇنى قاتارلىقلار بىلەن شۇغۇللانغان خەلق سەنئەتكارلىرى ئىدى.

شاھ ساۋۇت 30-يىللاردا ئالەمدىن ئۆتكەن. بەزى پەرزەنتلىرى بىر مەزگىل ئاتا ئىزىنى باسقان بولسىمۇ، كېيىنكى ۋاقىتتا ھەرخىل چەكلىمىلەر بىلەن سەنئەت ھاياتىدىن ئايرىلىپ، خىلمۇ خىل ئىشلار بىلەن شۇغۇللىنىپ تىرىكچىلىك قىلغان. بەزىلىرى ھېلىمۇ بىر-بىرىنىڭ ئىزىنى بېسىپ، ئۇيغۇر سېركچىلىكى ۋە سېھرىگەرلىك ھۈنىرى بىلەن شىنجاڭ ھەرمىللەت خەلقلىرى ئارىسىدا نام-شۆھرەتكە ئېرىشمەكتە.

(رەتلىگۈچى: شېرىپ خۇشتار)

ماڭسۇر شەيخ

ماڭسۇر شەيخ قەشقەر يېڭىشەھەر ناھىيىسىگە قاراشلىق پىسەن دېگەن يېزىدا 1883-يىللاردا تۇغۇلغان. ئۇنىڭ دادىسى قادىر قۇل بەگ 1886-يىلى ئائىلىسى بىلەن مەكىت ناھىيىسىگە كۆچۈپ بېرىپ، بازارغا يېقىن ئىزناپ ئۆستەڭ بويىدىن يەر ئېچىپ دېھقانچىلىق قىلغان.

قادىر قۇل بەگ مۇزىكا خۇمار ئادەم ئىدى. ئۇ يېڭى ئاچقان يېرىدە دېھقانچىلىق قىلىش بىلەن بىللە (بۇ يەردە 1949-يىلىغىچە «قادىر قۇل دۆڭلۈكى» دېگەن بىرمو يەر ئورنىدا بىر دۆڭلۈك ۋە بىر ۋاب باغ بار ئىدى) بەزىدە ئۆز يېرىدىكى ئەنە شۇ دۆڭگە چىقىپ مۇقام ئوقۇپ، سۇناي چېلىپ، ئىشتىن سىرتقى ۋاقىتلىرىنى خۇشال ئۆتكۈزىدۇ. سۇناي ئاۋازى ۋە مۇقام ساداسىدىن زوقلانغان بازار خەلقى بارا-بارا بۇ يەرگە چىقىپ باغ سەيلىسى قىلىپ سۇناي، مۇقام ئاڭلايدىغان بولىدۇ. بۇ مەزگىللەردە ئوغلى ماڭسۇر تېخى ئون ياش ئەتراپىدا بولۇپ، دادىسىغا ئەگىشىپ سۇناي چېلىشنى ئۆگىنىۋاتقان چاغلار ئىدى.

قادىر قول بەگ ۋاپات بولغاندىن كېيىن، ماڭسۇر ئائىلىسىنىڭ ئېغىر يۈكىنى ئۆز ئۈستىگە ئالىدۇ. شىنخەي ئىنقىلابى مەزگىللىرىدە ئۇنىڭ ئاتىسىدىن قالغان ھېلىقى يەر-زېمىنى «يەر خېتى يوق ئىكەن» دېگەن باھانە بىلەن ھۆكۈمەت مۇلكى قىلىۋېلىنىدۇ. شۇنىڭدىن كېيىن ماڭسۇر يەنە مەكتىنىڭ بېلىقچى دېگەن يېرىگە كۆچۈپ بېرىپ دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدۇ. مۇشۇ جەريانىدا

دولان توققۇز مۇقامنى ئۆگىنىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئۇ يېتىلگەن مۇقام سۇنايچىسى بولۇپ قالىدۇ.

ئۇ ئۇيغۇرلارغا مەلۇم يىلدىن بۇيان ئادەت بولۇپ كېلىۋاتقان «ئوردام سەيلىسى» مەزگىللىرىدە بۇ يەرگە جەم بولغان ئاتاقلىق سۇنايچىلار بىلەن تونۇشىدۇ ۋە ئۇلاردىن ئۆگىنىدۇ. كېيىن ئۇ مەكىت خەلقىگە تونۇلۇپ، بازار ئىچىگە كۆچۈپ كېلىپ 1933-يىللارغىچە مۇقامغا سۇناي چېلىش بىلەن مەشغۇل بولىدۇ. شۇ يىلى ماجۇڭىيىڭ قىسمىدىكى چولاق زىيخۇي مەكىتنى ئىشغال قىلىپ ئۇيغۇرلاردىن ئەسكەر تۇتىدۇ. ماڭسۇرنىڭ كۆچتۇڭگۇرلۇكى ۋە خەلق ئىچىدىكى ئابرويىدىن ئەنسىرىگەن ماجۇڭيى پەرەس يۇرت ئاقساقاللىرى (ماڭسۇر شۇ زامانلاردا پۇتۇن مەكىت بويىچە داڭلىق چېلىشچى ئىدى) ئۇنى مەجبۇرىي ماجۇڭيىغا ئەسكەرلىككە تۇتۇپ بېرىدۇ. ماڭسۇر ئەسكەرلىكتىن قېچىپ، تارىمغا يېقىن قۇمقىسار، جەرەنپادا دېگەن چۆللەردە يوشۇرۇنۇپ يۈرىدۇ ۋە بۇ يەردە بىر ئايالغا ئۆيلىنىدۇ. 1939-يىلى شېڭ شىسەي ھاكىمىيىتى دەۋر سۈرگەن مەزگىللەردە شەھەرگە قايتىپ كېلىپ، دېھقانچىلىق قىلغاچ مۇقام ئېيتىش، ھېكايە، جەڭنامە سۆزلەش بىلەن شۇغۇللىنىدۇ.

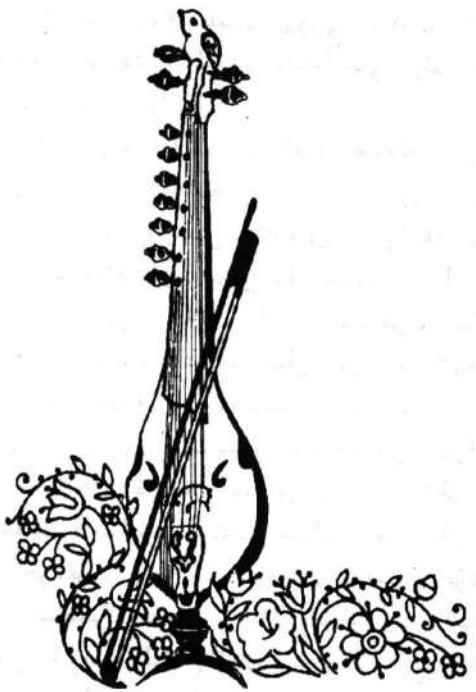
ماڭسۇر ئۆز ھاياتىدا سۇنىينى كۆتۈرۈپ «ئوردام سەيلىسى» گە 70 قېتىمدىن كۆپرەك بېرىپ، ئۇ يەرنى تاۋاپ قىلغانلىقى ئۈچۈن، جامائەت ئۇنى «ئوردام» نىڭ كونا شەيخلىرىگە ئوخشاش كۆرۈپ «ماڭسۇر شەيخ» دەپ ئاتىشىدۇ.

ماڭسۇر شەيخ ئۆمرىدە سۇناي بىلەن مۇقام چېلىشنى 70 يىلدىن كۆپرەك ۋاقىت داۋاملاشتۇرغان كىشى بولۇپ، مۇقام ئاھاڭلىرىغا سۇنايىنى تەڭكەش قىلىپ چېلىشتا ئۆز دەۋرىدىكى كاتتا مۇزىكانتلارنىڭ ئالدى ئىدى. شۇڭا كىشىلەر ئۇنى «سۇنايچى ماڭسۇر شەيخ» دەپ ئاتىشاتتى. ئازادلىقتىن كېيىن ماڭسۇر شەيخ سۇنايچىلىق، مۇقام ئېيتىش، داستانچىلىق تالانتىنى بىلەن ئەدەبىيات-سەنئەت سېپىدە ئالاھىدە كۆزگە كۆرۈنۈپ، ناھىيىلىك، ۋىلايەتلىك ۋە

ئاپتونوم رايونلۇق سەنئەت كۆرەكلىرىگە قاتنىشدۇ. ئۇ 70 ياشتىن ئاشقان مەزگىلدە مەملىكەتلىك ئەدەبىيات-سەنئەت كۆرىكىگە قاتنىشىپ، سۈنايي بىلەن يۇقىرى ماھارەت كۆرسىتىپ، دۆلەت رەھبەرلىرىنىڭ قوبۇل قىلىشىغا ئېرىشىدۇ.

ماڭسۇر شەيخ ئۇزۇن يىللىق ئەمگىكى بەدىلىگە ناھىيىلىك 1-نۆۋەتلىك سىياسىي كېڭەش ھەيئەتلىكىگە سايلىنىدۇ ۋە كېيىنكى ۋاقىتتا كۆپلىگەن شاگىرتلارنى يېتىشتۈرىدۇ.

(رەتلىگۈچى: شېرىپ خۇشتار)

ئەمەت قالتىس

(1884 ــ 1978)

ئەمەت قالتىس قومۇل خەلقى ئارىسىدا خېلى چوڭقۇر تەسىرگە ئىگە ئەلنەغمىچىنىڭ بىرى.

ئەمەت قالتىسنىڭ فامىلىسى روزى بولۇپ، قۇمۇل راۋابىنى چېلىشتا ئالاھىدە ماھارەتكە ئىگە بولغانلىقتىن، ئۇنىڭغا «قالتىس» دېگەن لەقەم سىڭىپ قالغان.

ئەمەت قالتىس 1884-يىلى قۇمۇل لاپچۇقتا تۇغۇلغان. ئۇنىڭ دادىسى روزى شاگىيۇ (يەنە بىر ئىسمى روزى ياغاچ) دېگەن كىشى ئىدى. ئەمەت قالتىس ياشلىق مەزگىللىرىدە موزدۇزلۇق كەسپى بىلەن شۇغۇللانغان. بوش ۋاقىتلىرىدا خەلق ئەلنەغمىچىلىك سەنئىتىگە ئىشتىياق باغلاپ ناخشا ئېيتىش، ساز چېلىشتا ئۆز ماھارىتىنى نامايان قىلغان. ھەر خىل توي، مەشرەپ سورۇنلىرىدا پىشقەدەم ئەلنەغمىچىلەرنى ئۇستاز تۇتۇپ، قۇمۇل ئون ئىككى مۇقامىنى ئۆگىنىپ، ئۇنى ئاساسىي جەھەتتىن ئۆزلەشتۇرۇۋالغان. بولۇپمۇ بۇ جەريانىدا ئۇنىڭغا قۇربان توكۇر (قۇربان كەكلىك)، ھەسەن كەكلىك قاتارلىق مەشھۇر خەلق مۇقامچىلىرىنىڭ تەربىيىسى ۋە تەسىرى چوڭقۇر بولغان. ئەمەت قالتىس ئۇلاردىن دۇتار، تەمبۇر، قۇمۇل غىجىكى، قۇمۇل راۋابى قاتارلىق چالغۇلارنى چېلىشنىڭ ئاساسىي ماھارەتلىرىنى ئىگىلىۋالغان. بولۇپمۇ قۇمۇل راۋابىنى چېلىشتا ئۆزىنىڭ ئالاھىدە تولغان ماھارىتىنى نامايان قىلغان. قۇمۇل راۋابى

كۆپ تارىلىق، پەدىسىز، چېلىشتا يۇقىرى ماھارەت تەلەپ قىلىدىغان خۇش ئاۋازلىق چالغۇ بولۇپ، ئەينى ۋاقىتتا قۇربان كەكلىك ۋە ھەسەن كەكلىكەردىن قالسا ئەمەت قالتىس، پەششەپ ئاقبەكلەرلا قۇمۇل راۋابىنىڭ سېھرىلىك كۈچىنى ئەڭ يۇقىرى دەرىجىدە ئىپادە قىلالايتتى.

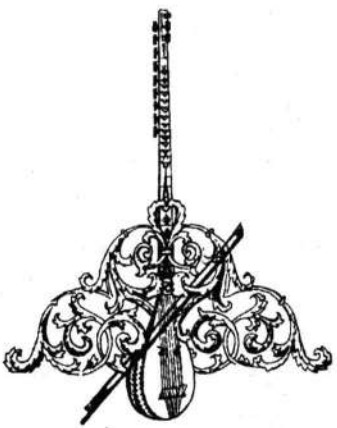
1936-يىلى قۇمۇلدا ئۇيغۇر مەدەنىيەت ئاقارتىش ئۇيۇشمىسىنىڭ قارىمىقىدا ئۇيغۇر سەنائىي نەفسە قۇرۇلىدۇ. بۇنىڭ بىلەن ئەمەت قالتىس مەشھۇر خەلق ئەلنەغمچىلىرىدىن تالىپ خېتىپ، پايىك سوپاخۇن، ئاق ئىبراھىم، نەمەت بوسۇق قاتارلىقلار بىلەن بىللە سەنائىي نەفسىگە قاتنىشىپ تاكى 1949-يىلغىچە قۇمۇلنىڭ مەدەنىيەت-سەنئەت ھەم ئاقارتىش ئىشلىرىدا ئاكتىپ رول ئويناپىدۇ. 1949-يىلى 10-ئاينىڭ 13-كۈنى جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيىسىنىڭ ئالدىن يۈرگۈچى قىسىملىرى قۇمۇلغا يېتىپ چىقىپ، جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ شىنجاڭنى تىنچ يول بىلەن ئازاد قىلىش يولىدىكى سىياسىي تەشۋىقات خىزمەتلىرىنى قانات يايدۇرىدۇ. 1949-يىلى 10-ئاينىڭ ئاخىرلىرىدا ئەمەت قالتىسمۇ ئازادلىق ئارمىيىسىنىڭ تەشۋىقات ئەترىتىگە قاتنىشىپ، قۇمۇل، پىچان، تۇرپان، ئۈرۈمچىلەردە بىر يىل تەشۋىقات خىزمىتى بىلەن شۇغۇللىنىپ، ئازادلىق تېڭىنى كۈتۈۋالىدۇ. شىنجاڭ تىنچلىق بىلەن ئازاد بولغاندىن كېيىن، ئەمەت قالتىس ئۈرۈمچى ھەربىي رايون سىياسىي باشقارمىسى قۇمۇل ۋىلايەتلىك سەنئەت ئۆمىكى ۋە قۇمۇل شەھەر ئىچى بازارلىق سەنئەت ئەترىتى قاتارلىق ئورۇنلاردا سەنئەت يېتەكچىسى بولۇپ ئىشلەيدۇ.

ئەمەت قالتىس مۇقامنى قالتىس سۆيىدىغان ۋە ئۇنىڭغا بىر ئۆمۈر ئىشق باغلىغان كىشى ئىدى. توي-تۆكۈن، مەشرەپلەر، باراۋەتلەر ئۇنىڭ ئۆز تالانتىنى نامايان قىلىدىغان سورۇنلار ئىدى. 1963-يىلى مەركىزىي مىللەتلەر مۇزىكا تەتقىقات ئورنىنىڭ ماسلىشىشى بىلەن قۇمۇل ئون ئىككى مۇقامىنىڭ تۇنجى ئۇن ئالغۇ خاتىرىسى

ئىشلەنگەندە، ئەمەت قالتىس مەشھۇر ئەلنەغمىچى مۇقامچىلاردىن مەرھۇم مەخسۇت ئۇستا، ئاقپاشا، ئاخۇنبەگ، سەيدۇللا ھەمدۇللا، سالى تۆمۇر، تالىپ خېتىپ، ئەسەت مۇختار، باسىت رەمنىياز قاتارلىق كىشىلەر بىلەن بىر قاتاردا بۇ خىزمەتكە ئاكتىپ قاتنىشىپ، قۇمۇل خەلقىنىڭ سەنئەت خەزىنىسىدىكى قىممەتلىك گۆھەر قۇمۇل ئون ئىككى مۇقامىنى ساقلاپ قېلىشتا مۇھىم تۆھپە قوشقان.

ئەمەت قالتىس 1978-يىل 28-ئاۋغۇست 94 يېشىدا ئالەمدىن ئۆتكەن. ئەمەت قالتىسنىڭ پۈتكۈل ئۆمرىنى خەلق سەنئىتىگە بېغىشلاشتەك ئالىيجاناب روھىنى خەلقىمىز ھەرگىز ئۇنتۇمايدۇ.

(رەتلىگۈچى: ئىلى ئىسمايىل، مەمەت ئىلى)

خەلچە بانۇخانىم ۋە ئۇنىڭ دوستلىرى

(1890 — 1937)

خەلچە بانۇ خانىم قەشقەر تۆرەيارباغ مەھەللىسىدە توغۇلۇپ ئۆسكەن، ھايات كەچۈرگەن. ئانىسى، ئاچىلىرى بىر ئۆمۈر قەشقەردە ئاياللار نەغمچىسى بولۇپ، توي-تۆكۈن ۋە ئاياللار ئولتۇرۇشلىرىدا مۇقام ئېيتىپ، نەغمە قىلىپ، ئۇسسۇل ئويناپ شۆھرەت قازانغان.

خەلچە بانۇ 30-يىللارنىڭ ئاخىرىدا 50 ياشلاردىن ئاشقان، ئېگىز بويلۇق، زىلۋا، تەققى-تۇرقى كېلىشكەن، سۆلكەت-سۇباتلىق، مىجەزى ئوڭلۇق، مېھماندوست ئايال ئىدى. كىشىلەر ئۇنى خەلچە بانۇ خانىم دەپمۇ ئاتايتتى.

خەلچە بانۇ تەخمىنەن 1890-يىللىرى تۇغۇلغان. ساڭى پىيپەك، خەلچە «دىك-دىك» (بۇ ئايال شوخ ئۇسسۇلچى بولغانلىقى ئۈچۈن «دىك-دىك» دەپ ئاتالغان)، ھاشىم «كومموئنست» (بۇ ئايال 1924-يىلى ئوتتۇرا ئاسىيادىن قايتىپ كەلگەن. ئۇ زامانىۋى كىيىنىدىغان، يۈزى ئوچۇق يۈرىدىغان ۋە سوۋېت ئۆكتەبىر ئىنقىلابىدىن كېيىنكى يېڭىلىقلارنى سۆزلەپ بېرىدىغان بولغاچقا، كىشىلەر تەرىپىدىن «كومموئنست» دەپ ئاتالغان) قاتارلىقلار بىلەن بىر گۇرۇپپا ئەلنەغمچىلەر ئىدى.

خەلچە بانۇ ساتار، تەمبۇر، دۇتار، راۋاب قاتارلىق سازلارنىڭ ئۇستىسى، داڭلىق ئۇسسۇلچى ھەم مۇقامچى بولۇپ، ساڭى پىيپەك

تەمبۇرچى، راۋابچى ھەم ناخشچى ئىدى. خەلىچە «دىك-دىك» بولسا مۇشۇ گۈرۈپپىنىڭ ئۇسسۇلچىسى بولۇپ، ھاشى «كومموئنست» يېڭى زامان ناخشچىسى، ئۇسسۇلچىسى، چاقچاقچىسى ۋە قىزىقچىسى ئىدى.

ئۇلار قەشقەردىكى ئاياللار بەزمىلىرى، توي-تۆكۈن، يۇز ئاچقۇ، چاچقوشاق ئولتۇرۇشلىرىغا دائىم تەكلىپ قىلىناتتى، ئۇ يەردە نەغمە قىلىپ، ئۇسسۇل ئويناپ، مۇقام ئېيتىپ، ئولتۇرۇش ئەھلىگە خۇشاللىق بېغىشلايتتى.

خەلىچە بانۇ مۇزىكىغا كامىل، خۇش نەپەس، خەلقنىڭ كوچا ناخشىلىرىنى تاۋلاپ قېلىپلاشتۇرۇشقا ماھىر مۇقامچى ئايال ئىدى. ئۇ ھەرقانداق ناخشىنى باشلاشتىن ئىلگىرى تەمبۇر ياكى ساتارغا تەڭكەش قىلىپ، بىر-ئىككى مۇقام ئېيتىپ ئۇلۇغلار-ئۇستازلارنىڭ روھىغا ئاتاپ دۇئا قىلىشنى ئۇنتۇمايتتى. خەلىچە بانۇ ۋە ئۇنىڭ دوستلىرى ئۇيغۇر كىلاسسىك ناخشىلىرى، نەچچە ئەسىرلىك ئۇيغۇر ئاياللار ناخشىلىرىنى ئالاھىدە مەسئۇلىيەتچانلىق بىلەن توپلاپ، رەتلەپ ۋە ئۇنىڭغا ۋارىسلىق قىلىپ، ئۇلارنى دەۋرىمىزگە يەتكۈزۈپ كەلگۈچىلەر ئىدى. شۇنداقلا ئۇلار قېلىپلاشتۇرغان يېڭى زامان ناخشىلىرىمۇ ئاز ئەمەس ئىدى.

1937-يىللىرى ماخۇسەن باندىتلىرى قەشقەردە بۇلاڭ-تالانچىلىق قىلىدۇ ھەمدە خەلىچە بانۇ ۋە ئۇنىڭ ئىككى دوستىنى تۇتۇۋېلىپ ئاياغ ئاستى قىلماقچى بولغاندا، ئۇلار قەتئىي قارشىلىق قىلغانلىقى ئۈچۈن چاناپ ئولتۇرۇۋېتىلىدۇ.

خەلىچە بانۇ خانىمدىن كېيىن قەشقەردە دوڭ-دوڭ پاشا، پايىز پاشا قاتارلىق ئايال ئەلنەغمىچىلەر ئارقا-ئارقىدىن مەيدانغا كېلىپ، ئۇلارنىڭ ئىزىنى باسقان.

(رەتلىگۈچى: شېرىپ خۇشتار)

ئەمەت سۇناي

ئەمەت سۇناي 79 ياشلىق هاياتىدا 54 يىلدىن كۆپرەك ۋاقىت سۇناي بىلەن مۇقام چېلىپ جامائەتچىلىككە تونۇلغان ۋە يۇقىرى بەدىئىي ماهارىتى بىلەن خەلقنىڭ هۆرمىتىگە سازاۋەر بولغان مۇقامچىلاردىن بىرى.

ئەمەت سۇناي تەخمىنەن 1890-يىللىرى قەشقەردە تۇغۇلۇپ ئۆسكەن. ئۇنىڭ دادىسى هېيتكا جامەسىنىڭ جارۇپى ۋە بۇ جامەنىڭ پەشتىقىدا يېرىم ئەسىردىن كۆپرەك ۋاقىت مۇقامغا سۇناي چېلىپ ئۆتكەن ئەلنەغمىچى بولۇپ، 1910-يىللىرى ئالەمدىن ئۆتكەن. ئەمەت سۇناي دادىسىدىن ۋە دادىسىنىڭ يېقىن دوستى ئەمەت بالىخان دېگەن خانىئېرىقلىق مەشهۇر سۇنايچىدىن سۇناي ئۆگەنگەن ۋە ئۇزاق يىل مەشىق قىلىش ئارقىلىق پىشىپ يېتىلگەن. دادىسى ۋاپات بولغاندىن كېيىن، قەشقەر هېيتكا جامەسىنىڭ سۇنايچىلىقىغا تەكلىپ قىلىنغان. ئۇ مەشهۇر ناغرىچى هاپىز باخشىنىڭ يېتەكلىشىدە سۇنايدىكى هەرخىل ئۆزگىرىشلەرنى تولۇق ئىگىلەپ كامالەتكە يەتكەن. هاپىز باخشى 80 نەچچە يېشىدا ۋاپات بولغاندىن كېيىن سېلىشتۇرۇش، تاللاش ئارقىلىق مەشهۇر راۋابچى، مۇقامچى روزى باشى ناغرىچى بولۇپ تاللىنىدۇ. ئەمەت سۇناي شۇنىڭدىن كېيىن روزى باشى بىلەن 1933-يىلىغىچە ناغرىغا سۇناي چالىدۇ. روزى باشى ۋاپات بولغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ شاگىرتى مويدىنخان ناغرىچى بىلەن بىللە سۇناي چالىدۇ. ئەمەت سۇناي 54 يىلدىن ئارتۇق سۇنايچىلىق جەريانىدا پۈۋەشتىن زورۇقۇپ ئىككى كۆزى ئەما

بولۇپ قالدۇ ۋە دوۋسۇن كېسەللىكىگە گىرىپتار بولىدۇ. لېكىن ئۇ شۇنداق ھالەتتىمۇ سۇناي ۋە مۇقامدىن مېھرىنى ئۈزەلمەي، باشقىلارنىڭ يېتىلىشى بىلەن ھېيتكانىڭ ئېگىز پەشتىقىغا چىقىپ سۇناي چېلىشنى بىر ئۆمۈر داۋاملاشتۇرىدۇ.

ئەمەت سۇناي قەشقەردىكى مۇقامچىلار ۋە مۇزىكىچىلار ئارىسىدا مۇقامنى سۇناي بىلەن ئورۇندىشتا ئاجايىپ ماھارەتلىك كىشى بولۇپ، مۇقام مۇزىكىلىرىنى ساماغا ئۆزلەشتۇرۇپ ئورۇندىشتا ھەرقايسى نازۇك ئۆزگىرىشلەرنى ماھىرلىق بىلەن يۆتكەپ، نەچچە مىڭلىغان ساما ئۇسسۇلى ئوينىغۇچىلارنىڭ خۇددى بىر كىشىدەك رېتىملىق ھەرىكەت قىلىشىغا يېتەكچىلىك قىلالايدىغان ئالاھىدىلىككە ئىگە سەنئەتكار ئىدى.

ئەمەت سۇنايىنىڭ سۇنايچىلىق ماھارىتى ھەققىدە سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىلىق بىر ئاپتور «شەرق ھەقىقىتى» ژۇرنىلىنىڭ 45-يىلى سېنتەبىر سانىدا ئېلان قىلىنغان «قەشقەردە ھېيت» ناملىق بىرپارچە ماقالىسىدە مۇنۇلارنى يېزىپ قالدۇرغان: «ھېيتكا جامەسى قەشقەردىكى ئەڭ چوڭ جامە بولۇپ، قەشقەرگە كەلگەن كىشىلەرنىڭ دىققەت-نەزىرىنى ئۆزىگە تارتماي قالمايدۇ. ئۇنىڭ كۆن چىقىش تەرەپكە ئېچىلغان چوڭ دەرۋازىسى، پەشتىقى، چوڭ گۈمبىزى، ئىككى تەرەپتىكى ئاسمانغا بوي تالاشقان چىرايلىق مۇنارلىرى شەھەرگە ئالاھىدە تۈس بېرىپ تۇرىدۇ. بەلكى شەھەرگە تۈس بېرىپلا قالماستىن، ھەر يىللىق ھېيت-بايرام كۈنلىرىدە خەلقنىڭ ھايات كۆڭۈللىرىنى ئۆزىنىڭ يېقىملىق ئەنئەنىۋى ناغرا-سۇناي مۇقاملىرى بىلەن شادلاندۇرۇپ، خەلقنىڭ يىل بويى تارتقان جاپا-مۇشەققەتلىك ئۆتمۈشلىرىنى ئۇنتۇشقا خىزمەت قىلىدۇ. بۇ يەردىن ئىبادەتكوي كىشىلەر 30 كۈن رامىزان بويى ناغرا-سۇناي مۇقاملىرىنى ئاڭلاپ، تۈن يېرىمدا قوپۇپ ئاللاغا بولغان ئىلتىجالىرىنى ناغرا-سۇنايىنىڭ يېقىملىق ئاۋازىغا قوشۇپ، ئۆز ئاھلىرىنى ئاللاغا يەتكۈزىدۇ. ھېيت كۈنلىرى يۇز مىڭلىغان ساما سالغۇچى، كۆرگۈچىلەر

ناغرا-سۇناي، مۇقام ساداسىدىن ھۇزۇر ئېلىپ، كۆڭۈل شادلىقىغا ئېرىشىدۇ. يىراق-يېقىندىكى قېرى-ياش، ئەر-ئاياللار بولسا ناغرا-سۇناي مۇڭغا زوقلىنىپ ﴿ھەق﴾، ﴿ھەق﴾ دەيىشىپ، تارىخىي مىراس ئۇيغۇر مۇقاملىرىدىن ھۇزۇر ئالىدۇ.

ئېخ!... بۇ قەدىمكى شەھەرنىڭ ھەيۋەتلىك پەشتىقىدا ئولتۇرۇپ، يۈز مىڭلىغان كىشىلەرگە زوق-شوق بېغىشلاپ، ئۇيغۇر ئەجدادلىرىنىڭ نەچچە مىڭ يىللىق جاپالىق ئىسىق ئەمگەك بەدىلىگە كەلگەن مۇقاملىرىنى جاراڭلىق ۋە مۇڭلۇق ياڭرىتىپ ئۆزلىرىنىڭ ناغرا-سۇناي ماھىرلىقى بىلەن ئۆز خەلقىگە تەقدىم قىلىۋاتقان كىشىلەر!... ئۇلار كىم؟! ئۇلار كۈسى ئىسكەندەر زامانىنىڭ دۈمبىقى شاتۇرلىرىمۇ؟ رىۋايەتلەردىكى مۇڭلۇق سازى بىلەن كىشىلەرنى بەنت-سەرخۇش بەھوش قىلغۇچى شەپشەكى جادۇمۇ؟ ئۇلار قانچە ئەسرەپ، قانچە يىللاپ ئادەم روھىنىڭ ئۇزۇقى بولغان مۇزىكا سەنئىتى بىلەن كىشىلەرگە روھىي ئۇزۇق، بەخت بەخش ئېتىپ كېلىۋاتىدىغاندۇ؟ مەن ئۇلارنى سوردىدۇم. بىلدىم. ئۇ نەچچە ئەجداد ئۇيغۇر مۇقامىنى ساقلاپ، ئەۋلاد-تىن-ئەۋلادقا يەتكۈزگەن، يەنى خەلقنىڭ شادلىقىغا، ھۇرىيەتكە، مەدەنىيەتكە ئىنتىلىشى ئۈچۈن ئۆزىنىڭ ئەما ۋە گېرىچ (دوۋسۇن چېقىپ كېتىش) كېسىلىگە گىرىپتار بولۇشىغا قارىماي، جەڭ قىلىپ كەلگەن مەدەنىيەت-سەنئەت جەڭچىسى ئەمەت ئاكا سۇناي ۋە ئۇنىڭ يېنىدا ئۇزۇن يىللار، ئىسكەندەر زۇلقەرنەيىن زامانىدىن بۇيان ئۇيغۇر ئەجدادلىرى چېلىپ كەلگەن دۈمبىقى شاھ تاتۇر (ناغرا)نى مۇقام پەدىلىرىگە تەڭگەش قىلىپ، ھېلى زىل، ھېلى بوم ناغرىنى رېتىملىق ئۇرۇۋاتقان ئاددىيغىنە باققال يىگىت ــ مۆيدىن خان ئىكەن. مەن ئۇلار بىلەن كۆرۈشتۇم. ئەمەت ئاكا يۇزلىرىنى ئىكىنى قولى بىلەن سىلاپ تۇرۇپ، بىرقانچە ئەۋلاد سۇناي بىلەن مۇقام چېلىپ ئۆتكەن ئائىلىسى ۋە تۇرمۇشى توغرىسىدا سۆزلەپ بەردى ۋە ئۆزىنىڭ ئاخىرقى نەپسىگىچە ئۇيغۇر ناۋاسىنى

ياخشىدىغانلىقىنى ئېيتتى. مەن ئۇنىڭ ئىرادىسىگە قاراپ، ئۇنىڭ ئۆلۈغ شەخس ۋە مەدەنىيەت ژارىسىلىقىغا ئاپىرىن ئوقۇدۇم ۋە ئۇيغۇر مەدەنىيەت-سەنئىتىنىڭ يېراق كەلگۈسىگە نەزەر سالدىم-دە، ئەمەت ئاكىنىڭ قولىنى تۇتۇپ: «كۆپ ياشاڭ، ئۇيغۇر ناۋاسىنى جاھانغا ياخرىتىڭ» دېدىم.»

خاتىمە: «مەن بۇ ماقالەمنى ئەمەت ئاكىنىڭ زىل ۋە ئۆسەڭ ئاۋازىدا چالغان مۇڭلۇق مۇقامى، مۇيدىنخانىنىڭ تەڭكەش قىلغان ناغرا سادالىرى يۇرەك تارىلىرىمنى تىترىتىپ، غايىبى تۇيغۇلار بەخش ئېتىۋاتقان، يەنى ئۇيغۇر خەلقىنىڭ يېراق كەلگۈسى ئۈچۈن يېڭى تۇيغۇلار پەيدا بولۇۋاتقان مۇھىم دەقىقىلەر ئىچىدە يازدىم، بەلكى ماقالەم بىلەن ئۇيغۇر خەلقىنىڭ بۇ ئۆلۈغ سەنئەتكارلىرىغا، بارلىق خۇش ناۋا بۇلبۇللىرىغا ئۆزۈن ئۆمۈر تىلىدىم.»

ئەمەت ئاكا ئەنە شۇنداق ھۆرمەتكە سازاۋەر كىشى ئىدى.

(رەتلىگۈچى: شېرىپ خۇشتار)

ئايۇپ راۋاب

(1891 — 1993)

دولان دىيارىدىكى داڭلىق دولان مۇقامچىسى ئايۇپ راۋاب 1891-يىلى ھازىرقى ئاقسۇ شەھىرىگە قاراشلىق قارىتال يېزىسىنىڭ قاراقاش كەنتىدە تۇغۇلغان.

ئۇ كىچىك چېغىدىلا ئاتا-ئانىسىدىن يېتىم قېلىپ، دولان دەريا ۋادىسىدىكى بىپايان جاڭگاللىقلاردا بايلارنىڭ قوي-كالا پادىلىرىنى بېقىشتەك جاپالىق دالا تۇرمۇشىنى بېشىدىن كەچۈرگەن، دالىدىكى دولانلىقلارنىڭ خەلق مەشرەپلىرىگە قىزغىن قاتناشقان ۋە بۇ مەشرەپتىكى تۇرلۈك مەشرەپ ئويۇنلىرى بىلەن دولان مۇقاملىرىنى ھېرىسمەنلىك بىلەن ئۆگەنگەن. ئۆزى ياسىۋالغان ئاددىيغىنە دولان راۋابىنى كېچە-كۈندۈز، قىش ۋە ياز چېلىپ، يىللارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن داڭلىق دولان مۇقامچىسى بولۇپ يېتىشكەن. ئۇنىڭ دولان مۇقاملىرىنى ۋايىغا يەتكۈزۈپ ئېيتىش ۋە مەشرەپ ئاھاڭلىرىغا نەغمە قىلىش ماھارىتى يۇقىرى بولۇپ، ئۇنىڭسىز دولان دىيارىدا توي-تۆكۈن ۋە ھەرخىل بەزمە-مەشرەپلەر قىزىمايتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن دولان دەريا‌سى بويىدىكى خەلق ئۇنى تولىمۇ ھۆرمەتلەيتتى.

ئۇ، 1955-يىلى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ قۇرۇلغانلىقى مۇناسىۋىتى بىلەن ئۆتكۈزۈلگەن خەلق سەنئەتكارلىرى كۆرىكىگە قاتنىشىپ، ئۆز ماھارىتىنى كۆرسىتىپ مۇكاپاتقا ئېرىشكەن.

مەشھۇر دولان مۇقامچىسى ئايۇپ راۋاب ئۆزىنىڭ بىر ئۆمۈر

هایاتنی خەلق مەشرەپلىرى ۋە سەنئەتخۇمار دولانلىقلار ئارىسىدا ئۆتكۈزۈپ، ئۇزاق يىلاردىن بۇيان توپلىغان دولان مۇقاملىرىغا دائىر قىممەتلىك ماتېرىيال، مۇزىكا ۋە ناخشا تېكىستلىرىنى دەۋرىمىزگە تولۇقى بىلەن يەتكۈزۈپ بېرىپ، 1993-يىلى ئاپرىل. 102 يېشىدا ئۆز يېزىسىدا ئالەمدىن ئۆتكەن.

(رەتلىگۈچى: تۇنىياز مەتنىياز)

مۇسا موغال

مۇسا موغال ئاۋات ناھىيىسىنىڭ غوروچۇل دولان مەھەللىسىدىن بولۇپ، 1891-يىلى تۇغۇلغان. ئۇنىڭ ئەجدادلىرى ئەسلىدە مارالبېشى، مەكىت، يوپۇرغا ناھىيىلىرىنىڭ تۇتىشىدىغان جايىدىكى «موغال» دەپ ئاتىلىدىغان يۇرتلۇق بولغاچقا، يۇرت نامى بۇ ئائىلىگە لەقەم بولۇپ قالغان.

مۇسا موغال ئائىلىسى بىر نەچچە ئەۋلادتىن تارتىپ ئەلنەغمىچىلىك ۋە مۇقامچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىپ، ئەل-يۇرت ئارىسىدا يۇقىرى شۆھرەت قازانغان. ئۇنىڭ ئاتىسى ئەيسا موغال (تەخمىنەن 1943 ــ 1859)، چوڭ دادىسى نايۇپخان موغال (تەخمىنەن 1909 ــ 1829)، بوۋىسى ئايۇپ موغال (تەخمىنەن 1883 ــ 1801)، ئۇنىڭ ئاتىسى ئىلاخۇن موغال (تەخمىنەن 1856 ــ 1771) قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى بىر ئۆمۈر ئەلنەغمىچىلىك بىلەن شۇغۇللانغان، دولان يۇرتىدا نامى مەشھۇر بولغان بۇ بىر قانچە ئەۋلاد مۇقامچىلار بىر-بىرىنىڭ ئىزىنى، بېسىپ دولان مۇقاملىرىنىڭ تارقىلىشى ۋە ساقلىنىشىدا كۆۋرۈكلۈك رول ئوينىغان.

مۇسا موغال ئۆز ھاياتىدا نۇرغۇن شاگىرت تەربىيىلىگەن. ئوغلى ئابدۇقادىر مۇسانىڭ مۇقام ۋە دولان ئۇسسۇلىنى ئۆگەتكەن. ئۇنىڭ ئەۋلادلىرىدىن بىرقانچىسى ئىقتىدارلىق مۇقامچىلار بولۇپ يېتىشىپ، ھازىرغىچە سەنئەت ساھەسىدە ئىشلەپ كەلمەكتە.

(رەتلىگۈچى: مۇھەممەت ئوسمان)

ئاۋۇت ئەلنەغمە ۋە داۋۇت راۋاب

خەلق ئەلنەغمىچىسى ئاۋۇت ئاخۇن راۋاب 1896-يىلى قەشقەر كونىشەھەر ناھىيىسى توققۇزاق رايون تېتىر يېزىسىدا سازەندە ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن.

ئاۋۇت ئاخۇن كىچىكىدىن تارتىپ دادىسى داۋۇت ئاخۇننىڭ تەربىيىسىدە 15 يېشىدىلا راۋاب چېلىش ۋە قوشاقچىلىق بىلەن كۆزگە كۆرۈنگەن. ئۇ دادىسى داۋۇت ئاخۇن بىلەن 40 يىلدىن كۆپرەك ئەلنەغمىچىلىك قىلىش جەريانىدا خەلق داستانلىرىدىن «غېرىب-سەنەم»، «يۈسۈپ-ئەخمەت»، «ھۆرلىقا-ھەمراجان»، «رابىيە-سەئىدىن»، «سېيىت نوچى»، «ئابدۇراخمان خان غوجا» قاتارلىق خەلق داستانلىرىنى ئىجرا قىلالايدىغان ھالەتكە يەتكەندە، دادىسى داۋۇت ئەلنەغمە (1936-يىلى) ئالەمدىن ئۆتكەن.

ئاۋۇت ئاخۇن دادىسىنىڭ كەسپىگە ۋارىسلىق قىلىپ قەشقەر، يېڭىسار، يەكەن، قاغىلىق، مەكىت، مارالبېشى، خوتەن، ئۈرۈمچى قاتارلىق شەھەرلەرنى ئۆزنىڭ پائالىيەت مەيدانى قىلىپ، بىر تەرەپتىن، خەلق داستانلىرىنى ئاساس قىلغان ئەلنەغمىچىلىكنى داۋاملاشتۇرسا، يەنە بىر تەرەپتىن، بۇ يەرلەردىكى سازەندە-مۇقامچىلاردىن كەمتەرلىك بىلەن ئۆگەنكەن. ئۇ خوتەن قارا قاراش ناھىيىسىدىن «ئات قىسسەسى» قاتارلىق ھەجۋى قىسسەلەرنى ئۆگىنىپ، ئۇنى مۇقام ئاھاڭىغا سېلىپ كۆپ سورۇنلاردا ئىجرا قىلغان ۋە تارقاتقان. شۇنىڭدەك ماتتەينىڭ زالىملىقىنى پاش قىلىدىغان ھەجۋى قوشاقلىرى ئارقىلىق زالىملارنى، جەمئىيەتتىكى ھەرخىل

ناچار ئىللە تلەرنى پاش قىلىپ، ساپ مۇھەببە تنى، ساداقە تلىكنى بىر ئۆمۈر كۆيلىگەن ھەمدە ئوغلى داۋۇتنى كىچىكىدىن باشلاپلا يۇقىرى تەلەپچانلىق بىلەن تەربىيىلىگەن.

1955-يىلى ياش داۋۇت ئاۋۇت شىنجاڭ بويىچە ئۇرۇمچىدە ئۆتكۈزۈلگەن خەلق سەنئىتى كۆرىكىگە قاتنىشىپ جامائەتنىڭ دىققىتىگە سازاۋەر بولغان ھەمدە شۇ يىلى موسكۋادا ئۆتكۈزۈلگەن 6-قېتىملىق خەلقارا سەنئەت فېستىۋالىدا راۋاب چېلىپ ماھارەت كۆرسىتىپ ۋەتەنگە، مىللەتكە شان-شەرەپ كەلتۈرگەن. 1955-يىلى ئاپتونوم رايونلۇق سەنئەت ئۆمىكىگە قوبۇل قىلىنغاندىن كېيىن، داۋۇت ئاۋۇت دادىسىدىن مىراس قالغان راۋابنى قورال قىلىپ، ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامىنى تىرىشىپ ئۆگەنكەن، مۇقامنى ئۆز قانۇنىيىتى بويىچە تولۇق ئىجرا قىلالايدىغان ئىقتىدارنى يېتىشتۈرگەن. شۇنىڭ بىلەن بىللە، 300 دىن ئارتۇق خەلق مۇزىكا، ناخشىلرىنى راۋاب بىلەن ئورۇندىشىنى پۈختا ئىگىلىگەن، جۈملىدىن «مېنىڭ راۋابىم»، «كونا تاشۋاي» ۋە «گۈندىپاي» قاتارلىق داڭلىق مۇزىكىلارنى ئاجايىپ ماھارەت بىلەن ئورۇنلاپ، مەملىكەت ئىچى ۋە سىرتىدا «داۋۇت راۋاب» دېگەن نام بىلەن يۈكسەك شۆھرەتكە ئېرىشكەن.

ئۇ 1982-يىلى ئامېرىكىغابارغاندا «راك تەزە مەرغۇلى»، «چارىگاھ تەزە مەرغۇلى»، «ئوششاق نۇسخا مەرغۇلى»، «چەبىيات تەزە مەرغۇلى»، ۋە «غېرىب-سەنەم» نىڭ بىرنەچچە ناخشىلرىنى راۋاب بىلەن ئورۇنداپ چەت ئەللىك دوستلارنىڭ يۇقىرى ھۆرمىتىگە ئېرىشتى. شۇ مۇناسىۋەت بىلەن ئامېرىكا گېزىتلىرىدە داۋۇت ئاۋۇت ھەققىدە مەخسۇس ئوبزور بېزىلىپ، ئۇنىڭ مۇزىكا ماھارىتىگە ناھايىتى يۇقىرى باھا بېرىلدى.

خەلق ئەلنە غمچىسى ئاۋۇت ئاخۇن ئاكىنىڭ تۇجۇپلەپ يېتىشتۈرگەن بۇ كۆچتى ئۆزىنىڭ مول ۋە شېرىن مېۋىلىرى بىلەن ئۇيغۇر سەنئىتىنىڭ شۆھرىتىنى دۇنياغا نامايان قىلىپ خەلقىمىزنىڭ قەلبىدىن چوڭقۇر ئورۇن ئالدى.

(رەتلىگۈچى: ئىلى ئېزىز)

تاهىر ئاخۇن ساتار

(1896 — 1956)

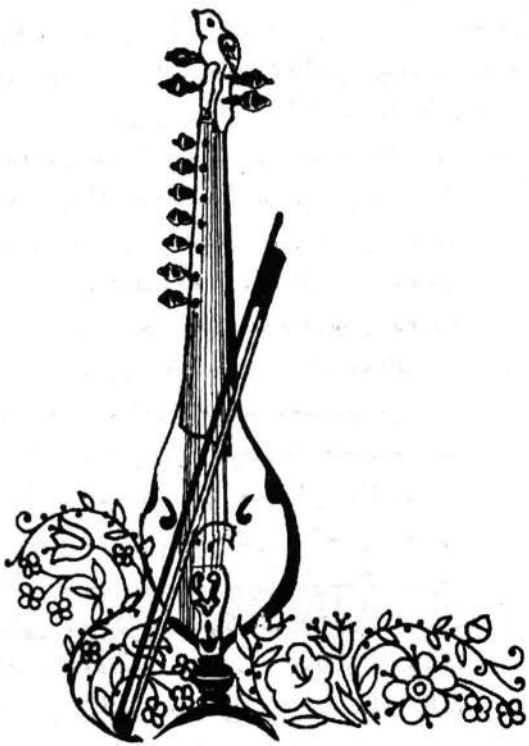
ئاقسۇ دىيارىدىكى مەشھۇر خەلق مۇقامچىسى تاهىر ئاخۇن 1896-يىلى كەلپىن ناهىيىسىنىڭ يۇرىچى يېزىسىدا ئوقۇمۇشلۇق مەرىپەتپەرۋەر ئائىلىدە تۇغۇلغان. ئۇنىڭ دادىسى مۇزىكىغا ھېرىسمەن سەنئەتخۇمار ئادەم ئىدى. ئۇ، ئاتا-بوۋىلىرىنىڭ مۇقامچىلىق ۋە ئەلنەغمىچىلىك كەسپىگە ۋارىسلىق قىلىپ، كەلپىن خەلقى ئارىسىدا ئالاھىدە شان-شۆھرەتكە ئىگە بولغان ۋە خەلق سۆيگەن سەنئەتكار سۈپىتىدە داڭ چىقارغان.

تاهىر ئاخۇن كىچىك چېغىدىن باشلاپلا دادىسى ۋە ئۆز تەۋەسىدىكى باشقا خەلق ئەلنەغمىچىلىرىدىن ئون ئىككى مۇقام مۇزىكىلىرى ۋە يەرلىك خەلق مەشرەپلىرىدىكى خەلق ئەلنەغمىلىرىنى زور ئىشتىياق بىلەن ئۆگەنگەن. ئۇ كېيىنكى چاغلاردا ساتار، تەمبۇر، راۋاب، دولان غىجىكى، قالۇن قاتارلىق ئۇيغۇر چالغۇلىرىنى ئاجايىپ ماھارەت بىلەن چالالايدىغان ۋە بۇ خىل چالغۇلار بىلەن مەيلى ئون ئىككى مۇقام مۇزىكىلىرى بولسۇن، مەيلى دولان مەشرىپى ۋە يەرلىك خەلق مەشرەپلىرى بولسۇن، ئۇلارنى ئاجايىپ ماھارەت بىلەن ئورۇندىيالايدىغان، نەغمە قىلالايدىغان ماھارەتنى يېتىشتۇرگەن.

تاهىر ئاخۇن ساتارچى كامالەتكە يەتكەن خەلق مۇقامچىسى بولۇپلا قالماستىن، يەنە ماھىر خەلق قوشاقچىسى. ئۇنىڭ قوشاقلىرى

يېنىك، كۆپ خىل ۋە مول مەزمۇنغا ئىگە بولۇش بىلەن بىللە، تولىمۇ ئاممىباپ. تاھىر ئاخۇن ساتارچى 1956-يىلى 60 يېشىدا كەلپىن ناھىيىسىدە ئالەمدىن ئۆتكەن بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ قىزى ئاسىم تاھىر، ئوغلى پەرھاد تاھىرلار ئاتا كەسپىگە ۋارىسلىق قىلىپ، ئاقسۇ سەھنىلىرىدە ئۆز كارامىتىنى كۆرسىتىپ، خەلق سۆيگەن سەنئەتكارلاردىن بولۇپ كەلمەكتە.

(رەتلىگۈچى: تۇنىياز مەتنىياز)

ھېلىخان بەگ

(1896 — 1956)

ھېلىمخان بەگ قەشقەر پاختەكلە يېزىسىدا 1896-يىلى بىر نامرات ئائىلىدە تۇغۇلغان. ئۇ كىچىكىدىن تارتىپ كىشىلەرنىڭ قوينى بېقىپ، شاللىق يېرىگە قاراپ بېرىپ، تولىمۇ غۇربەتچىلىكتە ئۆسكەن.

ھېلىخان بەگ ئۆزى بىلەن پادا باقىدىغان قۇربان مالچى دېگەن ئادەمدىن سۇناي چېلىشنى ئۆگەنگەن. كېيىنرەك قاقۇللا دېگەن يېزىغا جۇۋاز ھەيدەشكە بېرىپ، خوجا بەردى ساتار دېگەن كىشىدىن ساتار چېلىشنى ۋە ساتار چېلىپ مۇقام ئېيتىشنى ئۆگەنگەن. شۇ مەزگىللەردە پاختەكلىلىك ئەمەت ھاجىم دېگەن باي توي قىلىدۇ. بۇ تويغا تەكلىپ قىلىنغان ئەلنەغمىچىلەر نەغمە قىلىپ بولغاندىن كېيىن، ھېلىخان بەگ تەكلىپ بويىچە ساتارنى قولىغا ئېلىپ، ساتار بىلەن مۇقام پەدىلىرىنى ئورۇندايدۇ. ئۇنىڭ ساتار چېلىشتىكى ماھارىتى بىردىنلا ھەممە كىشىنىڭ دىققىتىنى تارتىدۇ، باشقا سازەندىلەرمۇ ھەيران قالىدۇ. شۇنىڭدىن كېيىن ئۇنىڭ نامى چىقىپ، يۇرت ئەھلى ھېلىخان بەگكە ياردەم قىلىپ، بىر دانە ساتار ئېلىپ بېرىپ، ئۇنى يۇرتىنىڭ سازەندىسى قىلىۋالىدۇ.

1938-يىلى مەشھۇر دېموكراتىك زات ئابدۇكېرىم خان مەخسۇم قەشقەرنىڭ مۇۋەققەت ۋالىيسى بولغان مەزگىلدە، پاختەكلە يېزىسىدا چوڭ بىر ئۆلۈم دېلوسى يۈز بېرىدۇ. يالغان گۇۋاھچىلارنىڭ ئاقنى قارا قىلىشى بىلەن، ئىككى يۈزبېشى ئارىسىدا يۈز بەرگەن

بۇ دىلونى بىر تەرەپ قىلىش قىيىن بولىدۇ. شۇ پەيتتە، ھىلىخان بەگ جامائەت ئارىسىدىن ئوتتۇرىغا چىقىپ، ئۇزى كۆرگەن ھەقىقىي ئەھۋالنى مەردانىلىق بىلەن ئاشكارىلاپ دەۋانى بىر تەرەپ قىلىدۇ. بۇنىڭدىن جامائەت ۋە ۋالىي ئابدۇكېرىمخان مەخسۇم قايىل بولۇپ، ئۇنى شۇ يۇرتنىڭ بېگى قىلىپ تەينىلەيدۇ. شۇنىڭ بىلەن ھىلىخان بەگ بىر مەزگىل پاختەكلە يېزىسىنىڭ بېگى بولىدۇ. ئۇ گەرچە بەگ بولسىمۇ، لېكىن كۆپ ۋاقىتلاردا مۇقامغا سۇناي چېلىپ، مۇقام ئېيتىش بىلەن مەشغۇل بولىدۇ.

ئازادلىققا قەدەر ئۇ ئۇزاق يىل ھېيت-بايرام، رامىزان كۈنلەردە خۇشاللىق بىلەن شەھەرگە كىرىپ، ھېيتكا پەشتىقدا مۇقام پەدىلىرىگە سۇناي چېلىش بىلەن داڭ چىقىرىدۇ، ئۇنىڭ سۇناي چېلىشى ئۆزگىچە بولۇپ، روشەن ئالاھىدىلىك ۋە مۇڭغا ئىگە ئىدى. كىشىلەر ھېيتكا پەشتىقدا چېلىنغان سۇناي ئاۋازىدىنلا «بۇ ھىلىخان بەگ چېلىۋاتقان سۇناي» دەپ ئۇنى بىلىۋالالايتتى. ھىلىخان بەگ ھازىرمۇ جامائەت ئارىسىدا مۇقام پەدىلىرىگە سۇناي چالىدىغان مەشھۇر سۇنايچى، تارىخىي شەخس سۈپىتىدە داۋاملىق ئەسلىنىپ كەلمەكتە.

(رەتلىگۈچى: شېرىپ خۇشتار)

روزەك باشى

(1897 — 1973)

راۋاب چېلىشتا ئۆزىگە خاس ماھارىتى بىلەن پۈتۈن مەملىكەت خەلقىگە تونۇش بولغان خەلق سەنئەتكارى روزى مۇھەممەت (خەلق ئارىسىدىكى نام-شەرىپى «روزەك باشى») تەخمىنەن 1897-يىلى قەشقەر كونىشەھەر ناھىيىسىنىڭ قوغان يېزىسى بۇچى كەنتىدە تۇغمەنچى ئائىلىسىدە تۇغۇلغان. 1973-يىلى قەشقەر شەھرى خامبازىرى كوچىسىدىكى ئۆيىدە كېسەل سەۋەبى بىلەن 76 يېشىدا ۋاپات بولغان.

ئۇنىڭ باللىق ھاياتى دادىسى بىلەن بىرلىكتە تۇغمەنچىلىك قىلىپ ئۆتكەن. دادىسى مۇھەممەت تۇغمەنچى راۋابقا ئىشتىياقى بار كىشى بولۇپ، ئۇنىڭ تۇغمىنىدە دائىم بىر دانە قەشقەر راۋابى ئېسىقلىق تۇراتتى. مۇھەممەت ئاكا بوش ۋاقىتلىرىدا راۋابنى چېلىپ ئىچ پۇشقىنى چىقىراتتى. ئوغلى روزاخۇن دادىسىنىڭ تەسىرى بىلەن 9—10 ياش ۋاقىتلىرىدىن باشلاپلا سازغا قىزىقىپ، بۇ راۋابنى قولىدىن ئايرىمايدىغان بولىدۇ، ئۇلارنىڭ مەھەللىسى ھەزرەتكە يېقىن بولغاچقا، «ھەزرەت سەيلىسى» بولغان مەزگىللەردە ئۇ ھەر كۈنى دېگۈدەك «ھەزرەت سەيلىسى»گە بېرىپ، «شەۋەت كۆل» ۋە «ئۇجملىك باغ»دا بەس-بەس بىلەن چېلىنىۋاتقان مۇزىكىلارنى، ھەرقايسى يۇرتلاردىن كەلگەن مۇقامچىلار ۋە ئەلنەغمىچىلەرنىڭ مۇڭلۇق ئاۋازلىرىنى ناھايىتى

كۆڭۈل قويۇپ ئاڭلايتتى ۋە كەچلىكى مەھەللىسىگە قايتىپلا تۇغمەن بېشىغا چىقىپ راۋابىنى چېلىپ، ئۆگەنگەنلىرىنى قېتىرقىنىپ مەشىق قىلاتتى. شۇنداق قىلىپ، ئۇنىڭ يۇرتدىكى بۇنداق قويۇق ۋە جانلىق ناخشا-مۇزىكا مۇھىتى روزاخۇنىنىڭ تېز ئارىدىلا كۆزگە كۆرۈنگەن راۋابچى ۋە ناخشىچى بولۇپ يېتىشىپ چىقىشىغا تۈرتكە بولدۇ.

روزاخۇن 20 نەچچە ياشقا كىرگەن مەزگىللىرىدە يۇرتى بۇچى، قازىرىق، چۇمبوس ھەتتا پۈتۈن بەشكېرەم تەۋەسىگە تونۇلغان داڭلىق راۋابچى سۈپىتىدە بۇ يۇرتلاردا بولىدىغان تويى-تۆكۈن، سەيلە مۇراسىملىرىغا ئالاھىدە تەكلىپ قىلىنىدىغان خەلق ئەلنەغمىچىسى بولۇپ قالغان. شۇنىڭدىن كېيىن ئۇنىڭ ھاياتى ئەلنەغمىچىلىك بىلەن ئۆتتى. شۇ مەزگىللەردە قەشقەرنىڭ كاتتا بايلىرىدىن بولغان ئۆمەر باي بىر مەزگىل روزاخۇننى ئۆزىنىڭ شەھەر ئىچىدىكى چايخانىسىغا سازەندە سۈپىتىدە ئورۇنلاشتۇرۇپ ئىشلەتتى. شۇنىڭ بىلەن ئۇنىڭ نام-شەرىپى ئەترافقا تارقىلىپ، قەشقەردە راۋاب چېلىشتا داڭ چىقارغان ئاتاقلىق راۋابچى ۋە مۇقامچى« روزى باشى » (1864-يىلى تۇغۇلۇپ، 1933-يىلى ۋاپات بولغان) ۋاپات بولغاندىن كېيىن، قەشقەر خەلقى ئۇنىڭ ئورنىنى باسقان روزاخۇننى ھۆرمەتلەپ « روزەك باشى » دەپ ئاتاشقان.

روزەك باشى راۋاب چېلىشتا ئۆزىگە خاس ئۇسلۇبقا ئىگە بولۇپ، ناخشىنى راۋابقا تەڭكەش قىلىپ ئۆزى ئېيتاتتى. ئاۋازى زىل ۋە يۇقىرى بولۇپ، ھەرقانداق يۇقىرى ئۇدارلىق ناخشىلارنىمۇ قېينالماستىن تەبىئىي ۋە ئەركىن ئېيتالايتتى. ئۇنىڭ راۋابنىڭ بېشى باشقا راۋابلارغا قارىغاندا كىچىكرەك بولۇپ، 3—4 يەرگىلا پەردە باغلانغان. شۇڭا ئادەتتىكى راۋابچىلار ئۇنىڭ راۋابىنى ئاسانلىقچە پەردىگە كەلتۈرەلمەيتتى. لېكىن بۇ راۋاب روزەك باشىنىڭ قولىغا چىقسا، مۇزىكا ئاھاڭلىرىنىڭ ئەڭ نازۇك مىلودىيە ئۆزگىرىشلىرىمۇ تولۇق ئەكس ئېتەلەيتتى.

روزەك باشى كلاسسىك « ئاتۇش پەردىسى » نى ئۆزىگە

خاس ئۇسلۇب بىلەن يېڭىلىغان. ئۇ رەتلەپ چىققان «ئاتۇش ئۇسسۇلى» نىڭ مۇزىكىسى تا ھازىرغىچە سەھنىدە ئوينىلىپ، كەڭ تاماشىبىنلارنىڭ ئالقىشىغا سازاۋەر بولۇپ كەلمەكتە. داڭلىق خەلق ناخشىلىرىدىن «لۈەن يارلار» «ئاستاغىنە»، «ئاتۇشۇڭغا بارغۇنچە» قاتارلىق ناخشىلار روزەك باشى ئارقىلىق تارىلىپ خەلق ئارىسىدا ئومۇملاشقان. ئۇ ئىقتىدارلىق راۋابچى ئەلنەغمە تۇزگەندە مۇقامنىڭ داستان قىسمىلىرىنى خەلق ناخشىلىرى بىلەن بىرلەشتۇرۇشكە ماھىر ئىدى.

بۇ ماھارەتلىك خەلق سەنئەتچىسى ئازادلىقتىن كېيىن كوچا تەشۋىقات ئەترىتىدە راۋاب چالغان. 1951-يىلى قەشقەر ۋىلايەتلىك سەنئەت ئۆمىكىنىڭ مۇزىكا ئەترىتىگە قوبۇل قىلىنغان. 1953-يىلى شىنجاڭ ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ئامېرىكا جاھانگىرلىكىگە قارشى تۇرۇپ چاۋشيەنگە ياردەم بېرىۋاتقان جۇڭگو پىدائىي قىسمىلىرىدىن ھال سوراش ئۆمىكىنىڭ تەركىبىدە چاۋشيەن ئالدىنقى سېپىگە بېرىپ ھال سوراش ئويۇنى قويغاندا، ئۇ راۋاب بىلەن ئورۇندىغان «ئاتۇش پەدىسى» پىدائىي قىسمىلارنىڭ قىزغىن قارشى ئېلىشىغا مۇيەسسەر بولغان.

بىر ئۆمۈر ئۆزىنىڭ مۇڭلۇق راۋابى بىلەن ئۇيغۇر خەلق سەنئىتىنىڭ تەرەققىياتىغا تېگىشلىك تۆھپە قوشقان بۇ تالانتلىق سەنئەتكار خەلقىمىزنىڭ قەلبىدە مەڭگۈ ياشايدۇ.

ئايىمخان ھاجى

(1898 — 1964)

ئايىمخان ھاجى ئاغا① قاراقاش بازار ئىچى تاناپپېشى مەھەللىسىدىكى مۇقامچى ھەمدۇللا ئاكىنىڭ ئائىلىسىدە مىلادى 1898-يىلى تۇغۇلغان.

ئۇ باللىق چېغىدىلا سەنئەتكە قىزغىن ئىشتىياق باغلاپ، ئاتىسى ھەمدۇللا ئاكا بىلەن ئانىسى سوپىيخان دۇتارچى ۋە ئاكىسى مەشھۇر داۋاز ھاشىم ھاجىلارنىڭ تەربىيىسى بىلەن دۇتار، تەمبۇر، ساتار، داپ، راۋاب قاتارلىق سازلارنى چېلىشنى ھەمدە مۇقاملارنى ئۆگىنىۋالغان.

مۇقامچى ۋە ئۇسسۇلچى ئايىمخان ھاجى ئاكىسى ھاشىم ھاجى داۋاز بىلەن بىللە 1934-يىلى ھەج-تاۋاب قىلغىلى ئەرەبستانغا يول ئالغاندا، ئۆزىنىڭ ئەڭ سۆيۈملۈك يېقىن دوستى ساتارنى ھەمراھ قىلىپ بىللە ئېلىپ ماڭغان. ئۇ چەت ئەللىگە بېرىش-قايتىش جەريانىدا ئەرەبستان، پاكىستان، كەشمىر قاتارلىق جايلاردا زىيارەتتە بولۇپ، چەت ئەل مېھمانخانىلىرىدا تەكلىپ بىلەن ئۇيغۇر مۇقاملىرىنى جانلىق ئورۇندىپ، چەت ئەللىكلەرنىڭ قىزغىن ئالقىش، ھۆرمىتىگە سازاۋەر بولغان.

چەت ئەللىكلەر ئۇيغۇر قىزى ئايىمخان ھاجىنىڭ ناخشا-مۇزىكا،

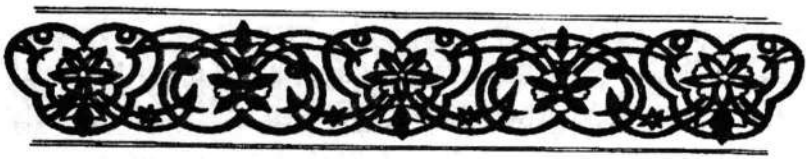
① ئاغا-ئۇسسۇلچى ئايال دېگەن مەنىدە.

ئۇسسۇل، مۇقام سەنئىتىگە مەپتۇن بولۇپ، ئۇنىڭ چەت ئەلدە قېلىپ قېلىشىنى نەچچە قېتىم تەلەپ قىلغان بولسىمۇ، ئايىمخان هاجى ئۆزىنىڭ كىندىك قېنى تۆكۈلگەن ئانا يۇرتى ۋە قېرىنداشلىرىنى سېغىنىپ قايتىپ كەلگەن. ئۇنىڭ قەلبىدە سۆيۈملۈك ئانا ۋەتەن، خەلق مۇھەببىتىدىن ئۈلۈغ هېچقانداق سۆيگۈ، غەيرىي ئىشتىياق يوق ئىدى.

ئايىمخان هاجى ئۆز ئۆمرىنىڭ كۆپ قىسمىنى مۇقام، ئەلنەغمە سەنئىتىگە بېغىشلاپ، يۇرتى قاشتېشى دىيارى — خوتەن خەلقلىرىگە شان-شەرەپ كەلتۈرگەن ئاتاقلىق مۇقامچى، تۆھپىكار سەنئەتكار. ئۇ 1964-يىلى خوتەن قاراقاشتا ۋاپات بولغان.

(رەتلىگۈچى: ئىبراهىمجان ئىمىن)

شاه تاي ۋه ئۇنىڭ ئەۋلادلىرى

شاه تاي 19-ئەسىرنىڭ ئاخىرى 20-ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ئۆتكەن مەشھۇر مۇقامچى ۋە ئەلنەغمىچى بولۇپ، ئاتۇش ناھىيىسىنىڭ ئاغۇ يېزا يۇقىرىقى مەھەللە (كودا پەچچىم) كەنتىدە تۇغۇلۇپ، شۇ يەردە ئالەمدىن ئۆتكەن. شاه تاينىڭ ئەۋلادلىرىدىن قۇناخۇن تالىپ (1985 ــ 1898)، مۇھەممەت تالىپ (1965 ــ 1890) ئاكا-ئۇكىلار بىر ئۆمۈر مۇقام ئېيتىپ، ئەلنەغمىچىلىك قىلىپ، ناغرا، سۇناي، راۋاب، داپ، تاش، ساپايە ۋە بۇغا قاتارلىق مۇزىكا ئەسۋابلىرىنى قورال قىلىپ، مۇقامنى ئەۋلادمۇ-ئەۋلاد، يۇرتمۇ يۇرت تارقىتىپ كەلگەن ۋە خەلق ئىچىدە چوڭقۇر تەسىر قوزغىغان.

مەلۇماتلارغا ئاساسلانغاندا، شاه تاي ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادلىرىنىڭ مۇقام ئېيتىش، ئەلنەغمىچىلىك قىلىش ئۇسۇلى شۇ ئەسىر سىگانلىرىغا ئوخشايتتى. ئۇلار تۇرلۇك ساز قوراللىرىنى كۆتۈرۈپ، يۇرتمۇ يۇرت يۈرۈپ مۇزىكا چېلىپ، ناخشا ئېيتىپ، قەيەردە كەچ بولسا شۇ يۇرتتا قونۇپ، يۇرتمۇ-يۇرت ئايلىنىپ يۈرۈپ ھايات كەچۈرگەن، مۇقامنى تارقاتقان، ئەلنەغمىچىلىك قىلىپ ئەلنى خۇش قىلغان. ئۇلار ئۆز يۇرتىدىن بىر قېتىم چىقىپ كەتسە ئون كۈن، بىرەر ئاي، ھەتتا بىر نەچچە ئاي ئايلىنىپ، ئاندىن يۇرتىغا قايتىپ كەلگەن. بىر قېتىم ئۇلار ئۆز يۇرتىدىن ئايرىلىپ مۇقام ئېيتىپ، ئەلنەغمە قىلىپ، يۇرت ئارىلاپ ماڭغانچە ئۆزۈن سەپەر قىلىپ تاكى بېيجىڭغىچە بارغان. بېيجىڭغا بارغاندىن كېيىن، تەكلىپكە بىنائەن خان ئوردىسىغا كىرىپ، ئويۇن قويۇپ شۆھرەت قازىنىپ، ئاندىن ئۆز

يۇرتىغا قايتىپ كەلگەن. ئۇ ئۆز يۇرتىغا قايتىپ كەلگەندىن كېيىن، كىشىلەر ئۇنى شاھنىڭ ئوردىسىغا كىرىپ ئويۇن قويغان ئالاھىدە خاتىرىسى ئۈچۈن «شاھ تاي» دەپ ئاتاشقان.

شاھ تاي ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادلىرى كېيىنچە بىر-بىرلەپ ئالەمدىن ئۆتكەن بولسىمۇ، ئۇلارنىڭ يۇرتىمۇ يۇرت يۇرۇپ مۇقام ئېيتىپ، ئەلنەغمە قىلىپ، ئىسسىق-سوغۇق، كۆڭۈللۈك-كۆڭۈلسىز كۈنلەردە ئەل بىلەن بىللە بولغان چاغلىرىنى ھەمدە ئۇلارنىڭ مۇقامغا، سەنئەتكە قىزغىن مۇھەببەت باغلاپ ئۆتكەن مەنىلىك، قىزىقارلىق ھاياتىنى كەڭ ئامما ھېلىمۇ چوڭقۇر سېغىنىپ ئەسلىمەكتە.

(رەتلىگۈچى: ئابلەق ئاۋامسلىم)

بايات مەخسۇم

بايات مەخسۇم 19-ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدىن 20-ئەسىرنىڭ 30-يىللىرىغىچە قەشقەر شەھىرىنىڭ جانقۇرغان مەھەللىسىدە ئۆتكەن مەشھۇر مۇقامچى.

بايات مەخسۇم 30-يىللاردا 65 ياش ئۆپچۈرىسىدە بولۇپ، رەتلىك كېسىپ يۇرىدىغان، مۇلايىم ۋە تېتىك كىشى ئىدى. ئۇنىڭ ئەسلى ئىسمىنىڭ نېمە ئىكەنلىكى مەلۇم ئەمەس. پەقەت بۇ كىشىنىڭ ھەر كۈنى تۈن يېرىمدا قوپۇپ، ساتارغا تەڭكەش قىلىپ بايات مۇقامىنى يۇقىرى ئاۋاز بىلەن ئوقۇپ، قوشنا-قولۇملارنى ئويغىتىدىغان ئادىتى بولغاچقا، كىشىلەر ئۇنى «بايات مەخسۇم» دەپ ئاتىغان.

بايات مەخسۇم 30 يىلدىن ئارتۇق ۋاقتىنى سەھەردە ساتارغا تەڭكەش قىلىپ زىل ۋە نەپس ئاۋازدا مۇقام ئوقۇش، ھەر جۈمە كۈنى سېيىت ئارسلانخان ھۈسەين ئىبنى خەلەپ (ھۈسەين پەيزۇللا خوجا)، يۈسۈپ قادىرخان (ھازىرقى يۈسۈپ خاس ھاجىپ مازىرى، بۇ مازاردا ئەسلىدە يۈسۈپ قادىرخان، يۈسۈپ خاس ھاجىپ ۋە يۈسۈپ قىدىرخان مەقبەرىسى بار) مازارلىرىغا چىقىپ مۇقام ئېيتىش ۋە «دۇئا-تىلاۋەت» قىلىش بىلەن ئۆتكۈزگەن. شۇنىڭ ئۈچۈن خەلق ئارىسىدا مۇقام سۆزى چىقسىلا «مۇقام ئوقۇساڭ بايات مەخسۇمدەك ئوقۇغىن، بولمىسا ئۆزۈڭنى ئاۋارە قىلما» دېگەن نەقىل تارقالغان.

(رەتلىگۈچى: شېرىپ خۇشتار)

كېرىم بەگ

(1886 — 1936)

كېرىم بەگ ئەسلىدە كىرىيە ناھىيىسىنىڭ قالۇن ئۆستەڭ بويى مەھەللىسىدىن بولۇپ، باللىق چېغىدىلا ئائىلىسىدىكىلەر بىلەن چىرىيە ناھىيىسىگە كۆچۈپ كېلىپ ئولتۇراقلىشىپ قالغان.

كېرىم بەگ باللىق چېغىدىلا ساتار، تەمبۇر، دۇتار، سۇنايى، نەيى، داپ قاتارلىق سازلار بىلەن ئۇيغۇر مۇقاملىرىنى ئورۇندىشىنى ئۆگەنگەن.

ئۇ پېشقەدەم مۇقام ئۇستازلىرىنىڭ سەنئەت مىراسلىرىغا ۋارىسلىق قىلىپ، تىرىشىپ ئۆگىنىپ مەشق قىلىش جەريانىدا، چەببىيات، مۇشاۋۋەك، يەك (راك)، پەنجىگاھ (چاگانەم)، ناۋا، بايات، ئەجەم قاتارلىق مۇقاملارنى خېلى مۇكەممەل ئىگىلەپ ئۆزلەشتۈرۈۋالغان.

ئەينى زاماندا ئۇ كاتتا باي ۋە چىرىينىڭ بېگى بولغاندىمۇ، ئەلنەغمە ۋە مۇقامچىلىقنى قىزغىن سۆيۈپ ۋە ئۇنىڭغا ئىشتىياق باغلاپ، بىر ئۆمۈر مۇقامچىلىقنى ئۆزىنىڭ مۇھىم بىر كەسپى قىلغان ھەمدە ھەرقايسى جايلاردا ئۆتكۈزۈلگەن ئەلنەغمە سورۇنلىرىدا ساتار ۋە بەزىدە سۇنايى بىلەن مۇقام ئورۇنداپ، ئەل-جامائەت ئوتتۇرىسىدا داڭق چىقارغان.

چىرىيە ناھىيىسىدىكى مۇقامچىلاردىن 73 ياشلىق نۇرمۇھەممەت خوجا بىلەن 88 ياشلىق مەتسايىم مەتسەيدى قاتارلىق پېشقەدەملەر-

نىڭ دەللىلىشچە، كېرىم بەگ ئون ئىككى مۇقامنىڭ چوڭ ـ ەغمە، داستان، مەشرەپلىرىنى ئۆز سىستېمىسى ۋە ئۇسۇل تەرتىپى، رېتىم بويىچە تولۇق ئېيتالايدىغان نوپۇزلۇق مۇقامچى بولۇش بىلەن، مۇقام ئېيتىش سورۇنلىرىدا باشقا ئەلنەغمىچىلەرگە باشلامچىلىق قىلغان، مۇقامنى بۇزۇپ ئېيتىدىغان ياكى خالىغانچە ئۆزگەرتىدىغان ئەھۋاللارنى كۆرگەن ھامان ئۇنىڭغا دەرھال تۈزىتىش بەرگەن، ئۇلگە كۆرسەتكەن ۋە ئۇنىڭ كلاسسىكلىق خۇسۇسىيىتىنى ساقلاشقا تۆھپە قوشقان.

ئاتاقلىق مۇقامچى كېرىم بەگ ئۆزىنىڭ يېرىم ئەسىردىن ئارتۇق ۋاقتىنى ئۇيغۇر مۇقاملىرىنى ئېيتىش ۋە ئۇنى تارقىتىش بىلەن ئۆتكۈزگەن، شۇنىڭ بىلەن بىللە، مۇشۇ جەريانىدا ئۆزىنىڭ ئۇچ پەرزەنتىنى مۇقامچى قىلىپ يېتىشتۇرگەندىن باشقا يەنە سۇلايمان قالۇنچى، يۇنۇس ساتارچى، مۇھەممەت ئىبراھىم تەمبۇرچى قاتارلىق زور بىر تۈركۈم مۇقامچىلارنى تەربىيىلەپ يېتىشتۇرگەن.

(رەتلىگۈچى: ئىبراھىمجان ئىمىن)

مه تنیاز ئاخۇن

مه تنیاز ئاخۇن كىرىيه ناهىيسىنىڭ قارلۇق ئۆستەڭبويى مه هه للسىدىن بولۇپ، 19-ئەسىر ئىچىده خوتەن دىيارىدا مۇقام ئېيتىش ۋه ئەلنه غمىچىلىك بىلەن شۆهرەت قازانغان مۇقامچىدۇر.

مه تنیاز ئاخۇن مۇقامنى قالۇن بىلەن ئورۇنداشنى ئالدىنقى ئەسىرده كىرىيه-چىرىيه ئارىلىقىدا ئۆتكەن مه شهۇر مۇقام پىشۋاسى مه تقارى غوجا ۋه مه شهۇر مۇقامچى هه بىۋۇلا ئاخۇندىن ئۆگەنگەن، ئۇ مۇقام ئۆگىنىش ئارزۇسى بىلەن جاپادىن قورقماي كىچىك چېغىدا يەكەن ۋه قەشقەرلەرگه بېرىپ، مۇقام پىشۋالىرىدىن مۇقام ئۆگىنىپ، كېيىنى تولۇقلاپ ئۆزىنى مۇكەممەللەشتۇرگەن ۋه مۇقامنىڭ تولۇق سىستېمىسىنى ساقلاپ، 'مۇكەممەللەشتۇرۇپ ئەتراپقا تارقاتقان.

مه تنیاز ئاخۇن ئۆزىنىڭ 100يىللىق هاياتىدا ئۆمرىنىڭ كۆپ قىسمىنى ئۇيغۇر سه نئىتى، مۇقامچىلىق كەسپى بىلەن ئۆتكۈزۈپ ئاممىنىڭ هۆرمىتىگه سازاۋەر بولغان، مۇشۇ جەريانلاردا كۆپلىگەن شاگىرتلارنى تەربىيىلەپ قاتارغا قوشقان. ئۇنىڭ شاگىرتلىرىدىن: كىرىيىده هەسەن تەمبۇرچى، شېرىپ بەگ، قادىر رېهىم، ئەبەي تەمبۇرچى، سوپىخان دۇتارچى (مۇقامچى ئايمخان هاجىنىڭ ئانىسى)؛ چىرىيەدىن توختى غوجا، نۇرۇللا ئاكا، كېرىم بەگ، سۇلايمان قالۇنچى؛ لوپ ناهىيىسىدىن بەردى ئاخۇن سازەندە، شادى ئاخۇن، نەسرۇللا ئاكا؛ خوتەندىن توختى هاجى، مەتتۇردى ئاكا، ئىلى ئاخۇن، بۇلبۇل ئاخۇن؛ قاراقاشتىن ئىسمايىل موللام... قاتارلىق مۇقامچىلار ئۆز يۇرتىنىڭ خەلق ئەلنەغمه مۇقامچىلىق سه نئىتىده زور تۆهپه يارىتقان.

(رەتلىگۈچى: ئىبراهىمجان ئىمىن)

تۇردى ھاجى

تۇردى ھاجى كىرىيە ناھىيسىنىڭ قارلۇق ئۆستەڭبويى مازار ئېرىق مەھەللىسىدىن بولۇپ، تەخمىنەن 19-ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا ياشاپ ئۆتكەن. ئۇ ئەينى زاماندا كىرىيە تەۋەسىدىلا ئەمەس، بەلكى چىرىيە، لوپ، خوتەن قاتارلىق ھەرقايسى ناھىيە خەلقلىرى ئىچىدە، ھەتتا ئەرەبىستان، پاكىستان قاتارلىق چەت ئەل كىشىلىرى ئارىسىدا ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامىنى سۇناي بىلەن ۋايغا يەتكۈزۈپ ئورۇندىتىپ داڭق چىقارغان تالانتلىق مۇقامچى.

ئۇ كىچىك چېغىدىن تارتىپ مۇقامغا ئىشتىياق باغلاپ ۋە قېتىرقىنىپ ئۆگىنىپ، مەشرەپ سورۇنلىرىدا سۇناي ئارقىلىق ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامىنىڭ ھەرقايسى قىسىملىرىنى ماھارەت بىلەن ئورۇندىتىپ، خەلقنىڭ ئالقىشىغا ۋە ھمايىسىگە مۇيەسسەر بولغان.

ئۇ ئۆز دەۋرىدە ھەج تاۋاپ قىلىش ئۈچۈن ئەرەبىستانغا قاراپ يولغا چىققاندا، سۇنايىنى ئۆزىگە ھەمراھ قىلىپ بىللە ئېلىپ ماڭغان. ئۇ ھەج تاۋاپ قىلىش سەپىرىدە پاكىستان، ئەرەبىستان قاتارلىق جايلاردا سۇناي ئارقىلىق چەببىيات، مۇشاۋىرەك، ناۋا، چارىگاھ، ئۆزھال، بايات... قاتارلىق بىر قانچە مۇقامنى تولۇق، جانلىق، ئوبرازلىق ئورۇندىتىپ، چەت ئەللىكلەرنىڭ قىزغىن ئالقىش-ھمايىسىگە سازاۋەر بولغان.

ئاتاقلىق مۇقامچى تۇردى ھاجى تەكلىپكە بىنائەن ھەرەمدە بىر مەزگىل تۇرغاندىن كېيىن، ساقسىز بولۇپ قالغان، ئۇ ۋاپات بولۇش ئالدىدا ئۆزىنىڭ ھېلىقى سۆيۈملۈك سۇنايىنى ئانا يۇرتى

كىرىيىدىكى شاگىرتى يۈسۈپ ئاكا سۇنايچىغا سوۋغا قىلىپ ئەۋەتىپ بەرگەن.

يۈسۈپ ئاكا سۇنايچى ئەينى چاغلاردا مۇشۇ سۇنايىنى ئېلىپ خوتەنلىك ئەخمەت سۇنايچى بىلەن بىللە قەشقەرگە بېرىپ، قەشقەر كونىشەھەر سىپىلى ئۈستىدە تۇرۇپ سۇناي بىلەن مۇقام كۈيلىرىنى ئورۇندىغاندا، قەشقەر خەلقى ئىنتايىن ھاياجانلىنىپ، بۇ بىر جۈپ ماھارەتلىك سۇنايچى مۇقامچىغا ئاپىرىن ئوقۇغان ۋە ئالقىش ياغدۇرغان.

(رەتلىگۈچى: ئىبراھىمجان ئىمىن)

روزی تەمبۇر

(1900 — 1957)

ئاتاقلىق مۇزىكانت روزى تەمبۇر 1900-يىلى تۇغۇلغان. روزى تەمبۇرنىڭ ئاتىسى ئەزىز-ئاخۇن ئەسلى قەشقەرلىك كىشى بولۇپ، كېيىن روسىيىگە ئۆتۈپ چېلەكتە تۇرۇپ قالغان. روزى تەمبۇر ئەزىز ئاخۇننىڭ چېلەكتىن ئالغان ئايالىدىن تۇغۇلغان ئوغلى ئىدى. ئەزىز ئاخۇن قاسساپلىق ۋە سوپۇنچىلىق بىلەن شۇغۇللىناتتى، ئۇ سازەندىلەر بىلەن باردى-كەلدىسى قويۇق، ناخشا-ساز خۇمار ئادەم ئىدى. ئوغلىنى دائىم ئولتۇرۇش، مەشرەپ سورۇنلىرىغا ئەگەشتۈرۈپ باراتتى. روزى تەمبۇرنىڭ مۇزىكا ئىقتىدارى ئاشۇ بالا ۋاقتىدىلا بىلىنىپ، 13—14 ياشلارغا يەتمەستىلا دۇتار-تەمبۇر چېلىش بىلەن كۆزگە كۆرۈنگەن.

روزى تەمبۇر ئېسىنى تاپقاندىن كېيىن ئىلغا ئۆتۈپ، سۇيدۇگدە بىر مەزگىل تۇرغان. سۇيدۇكى روسىيە بىلەن ئۇرۇمچىگە باربدىغان

چوڭ يول ئۈستىگە جايلاشقان ناھىيە بازىرى بولغاچقا، يۇرت-يۇرتلار-دىن كەلگەن مۇساپىرلار، سودىگەرلەر، كاسىپلار بىلەن ئاۋات ئىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە، بۇ بازار شۇ چاغدىكى شىنجاڭنىڭ ئەڭ چوڭ ھاكىمىيەت ئورنى جايلاشقان كۆرەگە يېقىن بولغاچقا، كۆرەگە ئاشلىق، نەرسە-كېرەكلەرنى توشۇيدىغان ھارۋىكەشلەر بېرىش-كېلىشىدە سۈيدۈڭگە چۈشمەي ئۆتمەيتتى. بۇ يەردە چوڭ-چوڭ دەڭ-سارايلار، قاتارلىشىپ كەتكەن سودا دۇكانلىرى، نەشە چېكىدىغان، قىمار ئويناىدىغان مەيدانلار، خېرىدارلىرى بېسىق بولۇپ تۇرىدىغان داڭلىق ئاشخانا، چايخانىلار بار ئىدى. بۇ يەردە يەنە موللا ئابدۇللا (ئابلا دۇمباق)، ئابدۇرېھىم چاڭغا ئوخشاش داڭلىق چالغۇچىلارمۇ بولغان. ئىلى ھېكمىبەگلىرىنىڭ ئەڭ ئاخىرقىسى بولغان جاھانگىر غوجىنىڭ (ھېكمىبەگ غوجا) ئوغلى پاشا غوجىغا دەپ بېرىشچە، روزى تەمبۇر رۇس يېرىدىن سۈيدۈڭگە كېلىپ تەمبۇر چېلىپ يۈرگەندە، تەمبۇر بىلەن رۇس ئاھاڭلىرىغمۇ ناھايىتى قاملاشتۇرۇپ چالاتتىكەن. كېيىن ئۇ ئابدۇللا دۇمباقتىن كلاسسىك نەغمىلەرنى ئۆگەنگەن. خەلق ئىچىدە بالا سازەندە دېگەن نام بىلەن داڭق چىقارغان.

1916-يىللىرى ئەتراپىدا سۈيدۈڭدىكى موللا قۇتلۇقباي، ئابلەتباي دېگەن كىشىلەر تويلاشقاندا، بۇ تويغا غۇلجىدىن پاشا غوجا، مەنسۇرجان ئاقساقال قاتارلىق يۇرت چوڭلىرى تەكلىپ بىلەن چىققان. توي مەرىكىسىگە سۈيدۈڭدىكى داڭلىق ئەلنەغمىچىلەر قاتاردا روزى تەمبۇرمۇ تەكلىپ قىلىنغان. شۇ كۈنى بۇ «بالا سازەندە» نىڭ ناخشا-سازدىكى ماھارىتى شەھەردىن كەلگەنلەرنى ھەيران قالدۇرغان. قايتىشدا ئۇلار روزى تەمبۇرنمۇ ئۆزلىرى بىلەن بىللە غۇلجىغا ئېلىپ كەتكەن. ھەمدە روزى تەمبۇرنى شەھەردە تۇرۇپ قالسۇن دەپ، جامائەت ئۇنىڭغا ئەمەت لوزۇڭ دېگەن كىشىنىڭ قىزىنى ئېلىپ بېرىپ ئۆيلۈك-ئوچاقلىق قىلغان.

غۇلجىغا كەلگەندىن كېيىن، روزى تەمبۇرنىڭ ھاياتىدىكى ئەڭ

چوڭ ۋەقە ئۇنىڭ كارۇشاڭ ئاخۇنۇم بىلەن ئۇچرىشىشى بولدى. روزى تەمبۇر ئۆزىگە خاس مۇزىكا تۇيغۇسى، دىتى، تالانت ئىگىلىرىگە خاس نەزەرى بىلەن، كارۇشاڭ ئاخۇنۇمنىڭ ئۇلۇغ مۇزىكا ئالىمى ئىكەنلىكىنى تونۇپ يەتكەن ۋە ئۇنىڭدىن تىرىشىپ ئۆگەنگەن باشلىدى. ئەپسۇسكى، روزى تەمبۇرنىڭ كارۇشاڭ ئاخۇنۇم بىلەن بىللە بولۇش پۇرسىتىگە ئېرىشكەن ۋاقتى 1917-يىلىدىن كېيىن، يەنى كارۇشاڭ ئاخۇنۇمنىڭ ئۆمرىنىڭ ئاخىرلىشىپ قالغان يىللىرى ئىدى. شۇنداقتىمۇ روزى تەمبۇر ئۆز ئۇستازىدىن نۇرغۇن مۇقام ئاھاڭلىرىنى ئۆزلەشتۈردى ۋە مۇقام ئاھاڭلىرىنى تەمبۇردا ئىجرا قىلىشنىڭ ئالاھىدە ئۇسلۇبىنى ياراتتى.

روزى تەمبۇر 1934-يىلى غۇلجا سەنائىي نەفسە قۇرۇلغاندىن تارتىپ تاكى ھاياتىنىڭ ئاخىرقى يىللىرىغىچە سەنئەتى ئۆمەكنىڭ مۇزىكا يېتەكچىسى بولغان. شۇ يىللاردا ئۇ بىرقانچە نۆۋەت مۇقام ئۆگىنىش كۇرسلىرىنى ئېچىپ نۇرغۇن شاگىرتلارنى يېتىشتۈرگەن. ھازىرغىچە شىنجاڭ، قازاقستان ۋە ئۆزبېكستانلاردا ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقام ئىشلىرىنىڭ راۋاجلىنىشىغا تۆھپە قوشقان زىكرى ئەلپەتتا، نۇرمۇھەممەت ناسىر، مەتتاير ھەسەن، ئەمەتخان بارات، زوردۇن نۇسرەت، ئابدۇۋەلى جارۇللايۇپ، ئابلاخۇن كېپەك، سەيدۇللا رەخمىتۇللا، سۇلتان مۇرات، غۇپۇر دىڭخۇلۇ، قادىر رازى، ئابدۇكېرىم رازى، مۇساجان روزى، ھۇسەنجان جامى، ئابلىزخان ماموت، ئابلىكىم ئابدۇللا، ئابدۇكېرەش ئەلى، قۇربان ئۆمەر، غىياسىدىن بارات قاتارلىق مۇزىكانتلارنىڭ ھەممىسى ئىلگىرى-كېيىن بولۇپ شۇ كۇرسلاردا روزى تەمبۇردىن تەلىم ئالغانلاردۇر.

روزى تەمبۇر ئۇيغۇر چالغۇلىرىنىڭ ھەرقاندىقىنى ماھىرلىق بىلەن چالالايتتى. ئابدۇۋەلى جارۇللايۇپ: روزى تەمبۇر مۇزىكا ئورۇندىلىۋاتقاندا بىرمەر چالغۇچىنىڭ چىلىۋاتقان سازىنى توختىتىپ قويۇپ سازلاۋاتقانلىقىنى كۆرسە ئاچچىقى كېلەتتى. ئۆزى تەمبۇر چىلىۋاتقاندا تەمبۇرنىڭ سازى يېنىپ كەتسە، چىلىپ كېتىۋېتىپلا

سازلىۋالاتتى، دەيدۇ. مەرھۇم زىكرى ئەلپەتتا ئاكىنىڭ ئېيتىشچە: روزى تەمبۇر چالغاچ، ساتار غىجەك، نەي، سۇناي قاتارلىق ئەسۋابلارنى چېلىشقا ماھىر بولۇپ، چالىدىغان چالغۇ تېپىلمىغان سورۇنلاردا چىنە-قاچىلارغا سۇ قۇيۇپ تەڭشەپ، چوكا بىلەن چالغاچ ئورنىدا چالاتتىكەن. يەنە بەزىلەر: روزى تەمبۇرنىڭ قامچىسىنىڭ دەستىسى نەي بولۇپ، ئۇنى ئاتلىق كېتىۋېتىپ چالاتتى. بەزى ئۇ ولتۇرۇشلاردا پەدىسنى جايىغا كەلتۈرگىلى بولمايدىغان دۇتارلار قولىغا چۈشۈپ قالسا، يانچۇقىدىن قەلەمتۈرىچىنى چىقىرىپ پەدىلەرنى باشتىن-بويىغا كېسىپ چىقىرىۋېتىپلا پەدىسز چېلىۋېرەتتى، دەپ تەرىپلىشىدۇ.

روزى تەمبۇر ئەينى يىللاردا ئۇيغۇر خەلق داستانى «غېرىپ-سەنەم» نى سەھنىلەشتۈرۈشكە مۇھىم ھەسسە قوشقان. ئۇ ئىلى رايونىدا تۇنجى بولۇپ مۇقام نەغمىلىرىدىن پايدىلىنىپ ئاھاڭ ئىشلەپ، خەلق داستانلىرىنى سەھنىلەشتۈرۈشكە ئاساس سالغۇچىلارنىڭ بىرى. شۇنداقلا ئۇ «غېرىپ-سەنەم» دە ساتارچى بوۋاي ۋە جۇنەيدىن باغدادى روللىرىنى مۇۋەپپەقىيەتلىك ئويناپ خەلقنىڭ قىزغىن ئالقىشىغا ئېرىشكەن. سەنائىي نەفىسە قۇرۇلۇپ ئازادلىقنىڭ دەسلىپىگىچە بولغان ئارىلىقتا ئىلى سەھنىلىرىدە ئويىنالغان نۇرغۇن سەھنە ئەسەرلىرىگە روزى تەمبۇر مۇقام ۋە خەلق ئاھاڭلىرىدىن پايدىلىنىپ مۇزىكا ئىشلەپ، سەھنە ئەسەرلىرىنى جانلاندۇرغان ۋە تاماشىبىنلارغا بولغان تەسىرىنى كۈچەيتكەن. ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇش، يەر ئىسلاھاتى، ئامېرىكىغا قارشى تۇرۇپ چاۋشيەنگە ياردەم بېرىش مەزگىللىرىدە روزى تەمبۇرنىڭ ئەينى يىللاردىكى تەشۋىقات شېئىرلىرىغا نۇرغۇن ئاھاڭلارنى ئىشلىگەنلىكى مەلۇم. روزى تەمبۇرنىڭ ئۆز ئۆمرىدە سەھنە ئەسەرلىرىگە سەپلىگەن ئاھاڭلىرىنىڭ قايسىلىرى خەلق ئاھاڭلىرى، قايسىلىرىدا مۇقام ئاھاڭلىرىدىن پايدىلانغانلىقى، قايسىلىرى ئۆزىنىڭ ئىجادى ئىكەنلىكىنى پەرقلەندۇرۇش ئۇچۇنمۇ ئالاھىدە

تەتقىقات ئېلىپ بېرىشقا توغرا كېلىدۇ.

روزى تەمبۇر ئابدۇللا دۇمباق، كارۋىشاك ئاخۇنۇم، ھاسان تەمبۇر، بارات تەمبۇر، جامىكام قاتارلىق ساز ئۇستىلىرىدىن ئۇن ئىككى مۇقام ئاھاڭلىرىنى كۆڭۈل قويۇپ ئۆگىنىپ، رەتلەپ، تولۇقلاپ ئىلمى ئون ئىككى مۇقامنىڭ ئاساسى گەۋدىسىنى قايتا تىكلىگەن. ئۇ 1951-يىلى ئاتاقلىق ناخشىچى ئابدۇۋەلى جارۇللايۇپنى ئېلىپ ئۈرۈمچىگە كېلىپ، مۇقام ئۇستازى تۇرداخۇن ئاكا ۋە ئۇنىڭ ئوغلى ھوشۇرئاخۇنلار بىلەن بىللە ئون ئىككى مۇقامنى قۇتقۇزۇپ قېلىش خىزمىتىگە قاتنىشىپ ئۆچمەس تۆھپىلەرنى قوشقان. شۇ قېتىمدا روزى تەمبۇر لېنتىغا بەرگەن ئون ئىككى مۇقامنىڭ ئىلمى ۋاريانتى 12مۇقەددىمە، 22داستان، 22 مەرغۇل، 44مەشرەپ، جەمئىي 100 نەغمە ئاھاڭدىن تەركىب تاپقان① بولۇپ، ئۇلار مىللىتىمىزنىڭ سەنئىتى خەزىنىسىدىكى قىممەتلىك مىراستۇر.

روزى تەمبۇر 1956-يىلى شىنجاڭدىكى ھەرمىللەت مۇزىكىچىلىرىغا ۋەكىل بولۇپ بېيجىڭغا بېرىپ، جۇڭگو مۇزىكانتلىرىنىڭ مەملىكەتلىك قۇرۇلتىيىغا قاتناشقان ۋە جۇڭگو مۇزىكانتلار جەمئىيىتىنىڭ ھەيئەت ئەزالىقىغا سايلانغان. شۇ قېتىم ئۇ پايتەخت سەھنىلىرىدە ئۇزۇن تەمبۇرىنىڭ ئاۋازىنى ياڭرىتىپ، تاماشىبىنلارنىڭ قىزغىن ئالقىشىغا ئېرىشكەن. ئۇ 1957-يىلى غۇلجا شەھىرىدە كونا ئۆپكە كېسىلىنىڭ تۇيۇقسىز قوزغىلىشى بىلەن ئالەمدىن ئۆتكەن.

(رەتلىگۈچى: مەمتىمىن ھوشۇر)

---

① ئەمەتجان ئەخمىدى، «ئۇيغۇر مۇقاملىرى توغرىسىدا» 155-بەت.

تۇردى ھامىر

(1900 — 1984)

خەلقنىڭ داڭلىق سەنئەتكارى تۇردى ھامىر 1900-يىلى تۇرپان كونىشەھەر نەمۇڭ بازىرىدا ئاددىي ئەمگەكچى ئائىلىدە دۇنياغا كەلگەن. ئۇ بىر ئۆمۈر مۇقامچىلىق ۋە سازەندىچىلىك بىلەن ھايات كەچۈرۈپ، 1984-يىلى كېسەل سەۋەبى بىلەن 84 يېشىدا ئالەمدىن ئۆتكەن.

تۇردى ئاخۇنىنىڭ ئاتىسى ۋە ئانىسى سەنئەتخۇمار داڭلىق ئەلنەغمىچىلەردىن ئىدى. ئاتىسى ھامىر ئاخۇن ساتار ۋە سۇناي چېلىپ مۇقام ئېيتاتتى. ئانىسى نىيازخانىنىڭ ئەسلى يۇرتى قۇمۇل بولۇپ، قۇمۇل مۇقاملىرى ۋە تۇرپان مۇقاملىرىنى ياخشى بىلەتتى.

تۇردى ئاخۇن مۇشۇنداق سەنئەتكار ئائىلىدە تۇغۇلۇپ چوڭ بولغاچقا، كىچىدىنلا سەنئەتكە چوڭقۇر ھەۋەس باغلىغان. ئۇ ئاتا-ئانىسىنىڭ تەربىيىسى ئارقىسىدا ساتار ۋە سۇنايىنى تىرىشىپ ئۆگىنىپ، ناھايىتى تېزلا مۇقامچىلار ئارىسىدا كۆزگە كۆرۈنۈشكە باشلايدۇ. ئۇ ئاتا-ئانىسىدىن مۇقام ۋە ساز ئۆگىنىش بىلەنلا چەكلىنىپ قالماي، تۇرپان شەھىرى نەمۇڭلۇق مەشھۇر سۇنايچى تاھىر ئاخۇننى ئۇستاز تۇتۇپ، ئۇنىڭدىن ئۆگەنگەن. ئۇ 30 ياشلارغا كىرگەندە تۇرپان رايوندا ساتار ۋە سۇناي بىلەن مۇقام چېلىشتا ۋە يەرلىك شۇنىدە مۇقام ئېيتىشتا ئالاھىدە شۆھرەت قازانغان.

تۇردى ھامىر 1950-يىلى توقسۇن ناھىيىسىگە كۆچۈپ بارغان.

ئۇ يەردىمۇ ساتار، سۇناي چېلىپ مۇقام ئېيتىپ، نەغمىكە شلىك بىلەن شۇغۇللانغان ھەمدە بىر قانچە مۇقام ھەۋەسكارىنى ۋە ساتار، سۇنايچىنى يېتىشتۇرگەن.

ئۇ 1962-يىلى توقسۇن ناھىيىسىدىن تۇرپاننىڭ چاتقال يېزىسىغا كۆچۈپ كېلىپ، ئۆمرىنىڭ ئاخىرغىچە شۇ يەردە ئەلنەغمىچىلىك بىلەن ھايات كەچۈرگەن.

تۇردى ھامىر مۇقام ئورۇنلاشتا ئىنتايىن ئەستايىدىل بولۇپ، داپ، ناغرىنىڭ ئۇدار-رېتىملىرىغا قاتتىق دىققەت قىلاتتى ھەم باشقىلارغىمۇ قاتتىق تەلەپ قويىاتتى. ئۇ بىر ئۆمۈر نەغمىچىلىك ھاياتىدا سانسىزلىغان توي-تۆكۈن، ئاممۇزى مەشرەپلەردە ساتار، سۇناي چېلىپ، مۇقام ئېيتىپ خەلقنىڭ چوڭقۇر ھۆرمىتىگە سازاۋەر بولغان خەلق سەنئەتكارى.

1975-يىلى تۇردى ھامىر ياشىنىپ قالغانلىقىغا قارىماي، تۇرپان مۇقاملىرىدىن ئالتە مۇقامنى ئۇنىڭلىغۇ لېنتىسىغا بېرىپ، تۇرپان مۇقاملىرىنى توپلاشقا زور تۆھپە قوشقان.

تۇردى ھامىر 1984-يىلى كېسەل سەۋەبى بىلەن 84 يېشىدا چاتقال يېزىسىدا ئالەمدىن ئۆتكەن بولسىمۇ، ئۇ يېتىشتۇرگەن رەھمىتۇللا سۇنايچى قاتارلىق شاگىرتلىرى ئۇنىڭ ئىشىغا ۋارىسلىق قىلىپ، تۇرپان مۇقاملىرىنىڭ تەرەققىياتى ئۈچۈن مۇناسىپ ھەسسە قوشۇپ كەلمەكتە.

(رەتلىگۈچى: مامۇت قاسىم)

ئاخۇنبەگ

(1901 — 1986)

ئاخۇنبەگ سۇبۇر مۇقام سەنئىتىنىڭ ئەڭ قەدىمكى ماكانلىرىدىن بىرى بولغان قۇمۇل دىيارىدا تۇغۇلۇپ ۋە ياشاپ، قۇمۇل خەلق مۇقاملىرىنى دەۋرىمىزگىچە يەتكۈزۈپ كېلىشتە كۆۋرۈكلۈك رول ئوينىغان ئاتاقلىق مۇقامچى، يېڭى زامان قۇمۇل خەلق ئەلنەغمىچىلىرىدىنىڭ ئۇستازى.

ئاخۇنبەگ 1901-يىلى قۇمۇل شەھەر ئىچى ساڭخي مەھەللىسىدە دېھقان ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن. ئۇنىڭ ئەسلى ئىسمى مۆمىن بولۇپ، ئاخۇنبەگ ئۇنىڭ ئەركىلەتمە ئىسمى. ئاخۇنبەگ كىچىكىدىنلا قۇمۇل ئەلنەغمىچىلىك سەنئىتىگە، جۈملىدىن قۇمۇل ئۇن ئىككى مۇقامىغا ئالاھىدە ئىشتىياق باغلىغان بولۇپ، دىنىي مەكتەپتە ئوقۇۋاتقان چاغلىرىدا خېلى نۇرغۇن ناخشا-قوشاقلارنى ئۆگىنىۋالغان. بولۇپمۇ ئۇ قۇمۇل غىجىكىنى ئۆگىنىشكە ئالاھىدە قىزىققان ۋە بۇ ساھەدە ماھارىتىنى تېخىمۇ ئاشۇرۇش ئۈچۈن ئازنابازار مەھەللىسىدىكى مەشھۇر غىجەكچى كۆسۆ نىياز ئاكىنى ئۇستاز تۇتۇپ، ئۇنىڭدىن قۇمۇل غىجىكىنى چېلىشنى ئۆگەنگەن.

ئاخۇنبەگ يېگىتلىك قۇرامىغا يەتكەن چاغلىرىدا، قۇمۇل غىجىكىنىڭ گاھى شوخ ۋە كۆتۈرەڭگۇ، گاھى مۇڭلۇق ۋە غەمكىن ئىپادىلىنىدىغان سېھرىي كۈچىنى ناھايىتى تولۇق ماھارەت بىلەن ئىپادىلەپ، ئۇزىنىڭ تالانتىنى نامايان قىلىدۇ ۋە پىشقەدەم ئەلنەغمىچىلەرنىڭ يۇقىرى

باھاسىغا ئېرىشىدۇ. ئۇ يەنە ئوردا ھېپىزى قوربان توكۇر، نومچى ھادى بۇۋىنى ئۇستاز تۇتۇپ، ئولاردىن قۇمۇل ئون ئىككى مۇقامنىڭ تېكىست ھەم ئاھاڭلىرىنى تەرتىپلىك ھەم سىستېمىلىق ئۆگىنىدۇ. مەڭلىك سەيپۇڭدىن قوشاق، بېيىت ئۆگىنىدۇ. شۇنداق قىلىپ ئاخۇنبەگ ياشلىق مەزگىللىرىدىلا قۇمۇل ئون ئىككى مۇقامنىڭ ناخشا-كۈيلىرىنى مۇكەممەل ئۆزلەشتۇرۇپ، يۇقىرى ماھارەت بىلەن ئورۇنداپ، قۇمۇل بەش شەھەر، ئون ئىككى تاغ خەلقى ئارىسىدا زور شۆھرەت تاپىدۇ ھەمدە قۇمۇل ۋاڭگى شاھ مەخسۇتنىڭ يارلىقى بىلەن ئوردا ئەلنەغمىچىلىرى ئىچىدىن ئورۇن ئالىدۇ. ئەينى ۋاقىتتا شاھ مەخسۇتنىڭ ئەلنەغمىچىلىرى ئىچىدە ئاخۇنبەگ ئەڭ ياش خەلق ئەلنەغمىچىسى ئىدى.

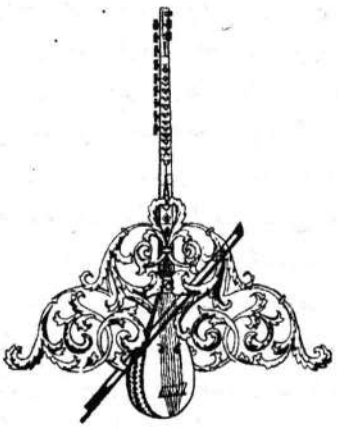
ئازادلىقتىن كېيىن ئاخۇنبەگ ئۆز ئەركىنلىكىنى تېپىپ، قۇمۇل خەلقىنىڭ ھەقىقىي ئەلنەغمىچىسىگە ئايلاندى. قۇمۇل خەلقىنىڭ ھېيت-بايرام، توي-تۆكۈن، سەيلە-باراۋەتلىرى ئۇنىڭسىز قىزىمايتتى. ئاخۇنبەگ يېرىم ئەسىردىن كۆپرەك ۋاقىت ئەلنەغمىچىلىك بىلەن شۇغوللىنىش جەريانىدا قۇمۇل ناخشا-مۇقاملىرىغا ۋارىسلىق قىلىپ، خەلقىمىزنىڭ بۇ ئېسىل سەنئەت بايلىقىنى ساقلاش، توپلاش ۋە خەلقى-ئالەمگە تونۇتۇشتا ئۆچمەس تۆھپىلەرنى ياراتقان. شۇنداقلا ئۆزىنىڭ ئەقىل-پاراسىتى ۋە يۈرەك قېنىنى قۇمۇل ئەلنەغمىچىلىك سەنئىتى، جۈملىدىن ئون ئىككى مۇقامنىڭ كېيىنكى ۋارىسلىرىنى تەربىيىلەشكە خالىس سەرپ قىلغان. ئۇنىڭ بۇاستە تەسىر كۆرسەتىشى، تەربىيىلىشى، ئۆگىتىشى نەتىجىسىدە قۇمۇلنىڭ يېڭى زامان مەشھۇر ئەلنەغمە سەنئەتكارلىرىدىن مەرھۇم ئاقپاشا، ئىلياز تۆمۇر، نەمەت، بوسۇق، سالى تۆمۇر، ئەسەت مۇختار، ئۆمەر قارى، ئەسەت ئىسمايىل، نياز سوپا، مەمەتنياز (غجەكچى) قاتارلىق مۇقامچى، سازەندىلەر يېتىشىپ چىققان.

ئاخۇنبەگ قۇمۇل ئون ئىككى مۇقامنى توپلاش، رەتلەش ۋە نەشر قىلىش خىزمىتىگىمۇ ئۇنتۇلماس ئەجر سىڭدۈرگەن تۆھپىكار

خەلق سەنئەتكارى. ئۇ ئەڭ دەسلەپ، يەنى تەخمىنەن 1920-يىللاردا شاھ مەخسۇت ۋاڭنىڭ ئۇيۇشتۇرۇشى بىلەن قۇمۇل ۋاڭ ئوردىسىدا ئېلىپ بېرىلغان قۇمۇل ئون ئىككى مۇقامىنى يازما خاتىرىگە ئېلىشتا ئەڭ ياش ئەلنەغمىچى سۈپىتىدە قاتناشقان بولسا، ئازادلىقتىن كېيىن پارتىيە، ھۆكۈمەتنىڭ غەمخورلىقى ۋە تەشكىللىشى ئاساسىدا 1963-، 1975- ۋە 1982-يىللىرى ئېلىپ بېرىلغان بىر نەچچە قېتىملىق قۇمۇل ئون ئىككى مۇقامىنى رەتلەش، توپلاش، جۈملىدىن ئۇنىڭالغۇغا ئېلىش خىزمەتلىرىنىڭ ئاكتىپ ئىشتىراكچىسى ۋە يىگانە باشلامچىسى بولغان.

پۈتۈن ھاياتى ۋە قىزغىنلىقىنى خەلق ئەلنەغمىچىلىك سەنئىتىگە بېغىشلىغان بۇ مەشھۇر سەنئەتكار 1986-يىل 4-يانۋاردا 84 يېشىدا ئالەمدىن ئۆتكەن. ئۇنىڭ شانلىق ئوبرازى خەلقىمىزنىڭ قەلبىدە چوڭقۇر ئورۇن ئالغان. خەلقىمىز بۇ پىشقەدەم سەنئەتچىنى مەڭگۈ ئەسلەيدۇ.

(رەتلىگۈچى: ئېلى ئىسمايىل، مۇھەممەت ئىلى)

نساخان (جلدبر)

(1902 — 1987)

مەشهۇر خەلق ناخشچىسى نساخان ئابدۇۋەلى 1902-يىلى كۇچا ناھىيىسىنىڭ شەھەر ئىچىدىكى سەنئەتخۇمار سازەندە ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن. ئۇ ئۆسمۇرلۈك چېغىدىن باشلاپلا ئاتىسى ئابدۇۋەلى ئاخۇن، ئانىسى پاتەمخاندىن داپ بىلەن دۇتارنى بىر كىشى بىرلا ۋاقىتتا نەغمە قىلىشنى، كۇچا خەلق ناخشىلىرىنى چوڭقۇر، لېرىك تۇيغۇ ۋە ھېسسىياتلىق ئېيتىشنى ئۆگەنگەن. 18 ياشقا كىرگەندە كۇچا خەلقى ئارىسىدا داڭلىق ناخشچى ھەم سازەندە بولۇپ تونۇلغان.

نساخان 1950-يىلىدىن كېيىن ئۆزىنىڭ ياڭراق ھەم يېقىملىق ناخشىلىرى بىلەن ئازاد يېڭى زامانىنى كۇيلەپ، خەلقنە چوڭقۇر مەنىۋى ئوزۇق بەرگەن.

ئۇ ئۆز ھاياتىنىڭ ئاخىرىغىچە خەلق سەنئىتىدىن ئىبارەت بۇ مۇنبەت تۇپراقتىن ئوزۇقلىنىپ، بىر تەرەپتىن ئۆزىنى مۇكەممەللەشتۇرسە، يەنە بىر تەرەپتىن ئۇيغۇر خەلق ناخشىلىرىنىڭ ئۆزىگە خاس يەرلىك تۇرى بولغان كۇچا خەلق ناخشىلىرىغا ئىجادىي ۋارىسلىق قىلىپ، ئۆزىنى كامالەتكە يەتكۇزگەن.

ئۇ كۆز يۇمغانغا قەدەر ناھىيە، ۋىلايەت، ئاپتونوم رايون ۋە مەركەزدىكى مۇناسىۋەتلىك ئەدەبىيات-سەنئەت تارماقلىرىنىڭ 20 قېتىمدىن ئارتۇق ماددىي ۋە مەنىۋى مۇكاپاتىغا مۇيەسسەر

بولغان. 1958-يىلى بېيجىڭدا مەملىكەتلىك ئازسانلىق مىللەتلەر خەلق سەنئەتكارلىرىنىڭ ئەدەبىيات-سەنئەت كۆرىكىگە قاتنىشىپ، ماۋزېدوڭ، لىۇشاۋچى، جۇئېنلەي قاتارلىق دۆلەت رەھبەرلىرىنىڭ قوبۇل قىلىشىغا ئېرىشكەن. شۇنىڭدىن كېيىن، ئۇنىڭ سەنئەت ماھارىتى بېيجىڭ سەھنىلىرى ئارقىلىق مەملىكەت ئىچى ۋە سىرتىغا تونۇلغان.

نىساخان ئۆز ئۆمرىدە 300 پارچىدىن ئارتۇق كۆچا خەلق ناخشىسىنى سىستېمىلاشتۇرۇپ ئېيتىپ ۋە سەھنىلەردە ئورۇندىپ، ئۇنى كەڭ خەلق ئارىسىغا تارقاتقان. بۇ ناخشىلارنىڭ ئەۋلاد-تىن-ئەۋلادقىچە داۋاملىشىشىغا ئالاھىدە تۆھپە قوشقان. ئۇ ئۆزىنىڭ ئۇيغۇر خەلق سەنئىتىنىڭ تەرەققىياتى ئۈچۈن سىڭدۈرگەن ئەجرىگە ئاساسەن جۇڭگو خەلق ئەدەبىيات-سەنئەتچىلەر جەمئىيىتىنىڭ دائىمىي ئەزاسى، جۇڭگو مۇزىكانتلار جەمئىيىتىنىڭ ئەزاسى، ئاپتونوم رايونلۇق ئەدەبىيات-سەنئەتچىلەر بىرلەشمىسىنىڭ دائىمىي ھەيئەت ئەزاسى، ئاپتونوم رايونلۇق مۇزىكانتلار جەمئىيىتىنىڭ ئەزاسى، كۆچا ناھىيىلىك سىياسىي كېڭەشنىڭ ئەزاسى بولغان.

ئۇ 1987-يىلى 85 يېشىدا كۆچادا ۋاپات بولغان.

مەشھۇر خەلق ناخشىچىسى نىساخان ئۆز ئۆمرىدە كۆچا خەلق ناخشىلىرىنىڭ سانسىزلىغان ۋارىسلىرىنى يېتىشتۈرگەن. ئۇ يېتىشتۈرگەن ناخشىچىلار ھازىر كۆچا ناھىيىلىك، ئاقسۇ ۋىلايەتلىك ۋە ئاپتونوم رايونلۇق ناخشا-ئۇسسۇل ئۆمىكى قاتارلىق سەنئەت گۈلزارلىقىدا خەلقنە ئۆز ماھارىتى ئارقىلىق روھىي لەززەت ئاتا قىلماقتا.

(رەتلىگۈچى: تۇنىياز مەتنىياز)

هېيت قادىر

(1903 — 1987)

ئاتاقلىق ئەلنەغمىچى هېيت قادىر 1903-يىلى كورلا شەهرىنىڭ ئاۋات يېزا ئاۋات كەنتى شاھ قەلەندەر مەھەللىسىدە دېهقان ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن. 1987-يىلى 84يېشىدا ئۆز يۇرتىدا ئالەمدىن ئۆتكەن.

هېيت ئاخۇنىنىڭ ئاتا-بوۋىسى ئەل ئىچىدە داڭق چىقارغان ئەلنەغمىچىلەردىن ئىدى. ئاتىسى سادىر ئاخۇن ئاتا-بوۋىسىنىڭ تەسىرى ۋە تەربىيىسى ئاستىدا ئۇلارنىڭ ئەلنەغمە كەسپىگە ۋارىسلىق قىلىپ، كۈندۈزى دېهقانچىلىق بىلەن شۇغۇللانسا، كېچىلىرى ۋە دەم ئېلىش كۈنلىرى ئۇلارغا ئەگىشىپ توي-تۆكۈن، هېيت-بايرام ۋە سەيلە-مەشرەپلەرگە قاتنىشىپ، ئۆز كەسپىي ماهارىتىنى تىرىشىپ ئۆستۈرۈپ، زامانداشلىرى ئىچىدە ئالدىنقى قاتاردا تۇرىدىغان ئەلنەغمىچى بولۇپ يېتىشكەن.

هېيت ئاخۇن سادىر ئاخۇنىنىڭ يالغۇز ئوغلى بولۇپ، كىچىكىدىنلا ئاتىسىنىڭ چالغان سازىغا ۋە ئېيتقان مۇقام، مەشرەپ نەغمىلىرىگە ئىشتىياق باغلايدۇ. شۇڭلاشقا سادىر ئاخۇن ئوغلىغا بەكمۇ ئامراق بولۇپ، ئۇنى ئۆز كەسپىگە ۋارىسلىق قىلدۇرۇش ئىستىكىدە كىچىكىدىن تارتىپلا ئەلنەغمە پەدىلىرىنى ئۆگىنىشكە يېتەكلەيدۇ.

هېيت ئاخۇن كىچىكىدىنلا زېرەك، ئەقىللىق بولۇپ، ئاتىسى ئۇنى ئۆزىگە جۇپ-هەمراھ قىلىپ هەر خىل ئەلنەغمە سورۇنلىرىغا

بىرگە ئېلىپ باراتتى. ئانىسىمۇ سەنئە تەخۇمار ئايال بولغاچقا، ئوغلىنىڭ داڭلىق نەغمىچى بولۇپ چىقىشىنى تىلەيتتى. بۇنداق قويۇق سەنئەت مۇھىتى ئىچىدە ئۆسكەن ھېيت ئاخۇن 12 ياشقا كىرگەن چاغلىرىدا ھەر خىل يەرلىك مەشرەپ ۋە مۇقام كۈيلىرىنى ئەگىشىپ ئېيتالايدىغان بولغان. ئوغلىنىڭ سەنئەتكە بولغان ھېرىسمەللىكىدىن مەمنۇن بولغان سادىر ئاخۇن ئالدى بىلەن ئۇنىڭغا داپ چېلىشنى ئۆگەتكەن. ھېيت ئاخۇننىڭ ئاۋازى ناھايىتى يېقىملىق ۋە سۈزۈك يولۇپ، ئۇنىڭ ئەپچىللىك بىلەن ئۇرغان داپ تاكىتلىرى ئىچىدە ئېيتقان ناخشىلىرى بارغانسېرى مەشرەپچىلەرنىڭ ۋە جامائەتنىڭ دىققىتىنى جەلپ قىلىپ، «بالا نەغمىچى» دېگەن ئاتاقا ئېرىشكەن.

ھېيت ئاخۇن پۈتۈن زېھنى بىلەن بېرىلىپ ئۆگىنىۋاتقان مەزگىلدە ئاتىسى قازا قىلىدۇ. ئاتىسىدىن يېتىم قالغان ھېيت ئاخۇن تۇرمۇشتا ھەر خىل ئېغىر قىينىچىلىقلارغا دۇچ كەلگەن بولسىمۇ، ئاتا-بوۋىسىدىن داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان نەغمىچىلىك كەسپىگە ۋارىسلىق قىلىش ئىرادىسى بىلەن يۇرت ئاتلاپ، ئاتىسىنىڭ ھايات ۋاقتىدىكى كەسپىداش دوستى، قارا يۇلغۇنلۇق داڭلىق نەغمىچى تاھىر ئاخۇن، يەھيا ئاخۇنلارنىڭ يېنىغا بېرىپ، ئۇلارنى ئۇستاز تۇتۇپ ئۆگىنىش ئارقىلىق ئۆزىنى مۇكەممەللەشتۈرىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئۇنىڭ داڭقى كەڭ تارقىلىپ، لوپنور، بۇگۇر، كۇچا، قاراشەھەر قاتارلىق جايلارغا تەكلىپ قىلىنىپ ئەلنەغمىچىلىك قىلىدىغان مەشھۇر ئەلنەغمىچىگە ئايلانغان.

ھېيت ئاخۇن خۇش خۇي، چىقىشقاق، ئابرويلۇق كىشى بولۇپ، كورلا رايونىنىڭ ھەممە يېزا، كەنت توي-مەشرەپ، ھېيت-بايراملىرىغا نۆۋەت بىلەن بېرىپ قاتنىشاتتى ۋە بۇ سورۇنلاردا شاگىرتلىرىنى تەربىيەلەپ چىنىقتۇراتتى.

ئەلنەغمە كەسپىدە تازا كامالەتكە يېتىپ، ئەل ئىچىدە زور تەسىر قوزغىغان ھېيت ئاخۇن بەزى يەرلىك مۇتەئەسسىپلەرنىڭ ھەسەتخورلىقى تۈپەيلىدىن چەتكە قېقىلىپ، قاتتىق بېسىم ئاستىدا

ئۆز يۇرتىدىن ئايرىلىپ، كۆچا، بۈگۈر قاتارلىق جايلاردا مۇساپىرلىق تۇرمۇشىي كەچۈرۈشكە مەجبۇر بولىدۇ. ئۇ بارغانلا جايىدا ئەلنەغمىچىلىك بىلەن تىرىكچىلىك قىلىدۇ، شاگىرت تەربىيلەيدۇ ۋە مۇقام ئاساسىدا رەتلەنگەن كورلا سەنىمى قاتارلىق يەرلىك ئالاھىدىلىككە ئىگە نەغمىلەرنى ئومۇملاشتۇرۇش ۋە تەشۋىق قىلىش بىلەن بولىدۇ.

ھېيىت ئاخۇن گەرچە ساۋاتسىز بولسىمۇ، ئالاھىدە مۇزىكىلىق سېزىمغا ئىگە سەنئەت سۆيەر كىشى بولغاچقا، ئۇ ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامى ۋە يەرلىك نەغمىلەرنىڭ تۇزۇلۇش ئالاھىدىلىكىدىن پايدىلىنىپ كورلا سەنمنى يۇرۇشلەشتۇرگەن. ئەسلىدە كورلا سەنمى ئۇسسۇللۇق سەنەمدىنلا ئىبارەت بولغان. ھېيىت ئاخۇن ئون ئىككى مۇقام ۋە دولان مۇقامىدىن پايدىلىنىپ، كورلا سەنمنىڭ ئالدىغا ئەركىن ئۇدارلىق مۇقەددىمە قوشقان. كەيىنىدىن ئۇسسۇللۇق سەنەم ۋە نەغمە چۈشۈرگىلىرىگە ئايرىپ يۇرۇشلەشتۇرۇپ ھازىرقى ھالەتكە كەلتۈرگەن.

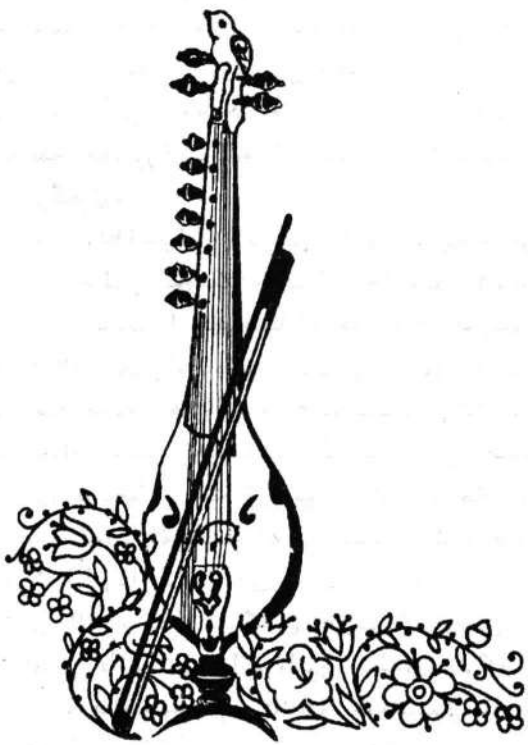
ھېيىت ئاخۇن 1953-يىلى ئاپتونوم رايون بويىچە ئۆتكۈزۈلگەن ئەدەبىيات-سەنئەتچىلەر كۆرىكىگە كورلا ئەلنەغمىچىلىرىنىڭ ۋەكىلى سۈپىتى بىلەن قاتنىشىپ 1-دەرىجىلىك مۇكاپاتقا ئېرىشكەن.

ئۇ يەنە 1959-يىلى ئۇرۇمچىدە ئاپتونوم رايون بويىچە ئېچىلغان ئەدەبىيات-سەنئەتچىلەر قۇرۇلتىيىغا قاتنىشىپ، جۇڭگو مۇزىكانتچىلار جەمئىيىتى شىنجاڭ شۆبە جەمئىيىتىنىڭ ئەزاسى ھەم ھەيئەت ئەزاسى بولغان. باينغولىن موڭغۇل ئوبلاستى بويىچە ئۆتكۈزۈلگەن كۆپ قېتىملىق سەنئەت كۆرەكلىرىگە قاتنىشىپ، كۆپ قېتىم ماددىي ۋە مەنىۋى مۇكاپاتلارغا ئېرىشكەن.

1983-يىلى 80 ياشقا كىرگەن ھېيىت نەغمچى، نەجمىدىن قارى، ئەيسا قارى قاتارلىق شاگىرتلىرى بىلەن بىرگە 28 يۇرۇش كورلا سەنەم ئاھاڭلىرى ۋە 1000 كۈبلېتتىن ئارتۇق خەلق قوشاقلىرىنى مەزمۇن قىلغان خەلق ناخشىلىرىنى لېنتىغا بېرىپ،

كېينكى ئەۋلادلار ئۇچۇن ۋە كورلا يەرلىك نەغمىلەرنى تەتقىقات قىلىش ئۇچۇن ئۆچمەس ئىز قالدۇردى. بۇ قىممەتلىك مەدەنىي بايلىقلار ھازىر باينغولىن ئوبلاستلىق سەنئەت ئۆمەكنىڭ ئىجادىيەت بۆلۈمىدە ساقلانماقتا.

(رەتلىگۈچى: ماموت قاسىم)

ئابدۇكېرەمخان

ئەل ئارىسىدا ئۆزىنىڭ مۇڭلۇق ھەم يېقىملىق مۇزىكىلىرى، خۇش چاقچاقلىقى بىلەن شۆھرەت تاپقان مۇقامچى، سازەندە ئابدۇكېرەمخان 1903-يىلى ئاقسۇ ناھىيە ئايكۆل يېزا سايىبرىق كەنتىنىڭ قوشئېرىق مەھەللىسىدە مەرپەتپەرۋەر، ئوقۇمۇشلۇق دېھقان ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن.

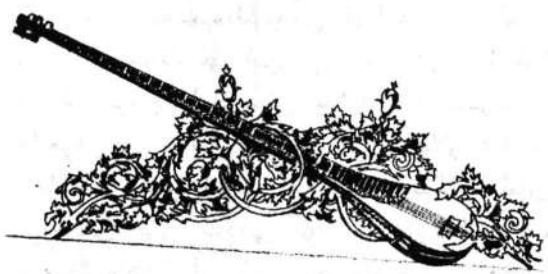
ئۇ كىچىك چېغىدا دىنىي مەكتەپتە ئوقۇپ ساۋاتلىق بولغاندىن كېيىن، ئائىلىسىدىكى ۋە جەمئىيەتتىكى سەنئەت ھاياتىنىڭ تەسىرىدە خەلق ناخشىلىرى ۋە مۇزىكىسىغا زور قىزىقىش ۋە چوڭقۇر ئىشتىياق بىلەن ھەۋەس باغلاپ، يۇرتىدىكى پىشقەدەم ئەلنەغمىچىلەردىن ۋە خەلق مەشرەپلىرىدىن كۆپلىگەن خەلق ئاھاڭلىرىنى ھەمدە ئاقسۇ ناھىيىسىنىڭ قۇمباش يېزىسىدىكى ئاكا-ئۇكا سازەندە مۇھەممەتجان ۋە يۇسۇپجانلاردىن ساتار، تەمبۇر، راۋاب، داپ قاتارلىق چالغۇلارنى چېلىشنى ئۆگىنىپ، ئۇلار بىلەن بىرلىكتە چوڭ-چوڭ جامائەت سورۇنلىرىدا ئەلنەغمىچىلىك قىلغان.

ئابدۇكېرەمخان ئون ئىككى مۇقامغا ۋارىسلىق قىلىپ، راك، چەببىيات، مۇشاۋرەك، چارىگاھ، پەنجىگاھ، ئۆزھال، ئوششاق، ناۋا قاتارلىق سەككىز مۇقامنى پۈتۈن قىسمى بويىچە يورۇشلەشتۇرۇپ ئورۇندىتىپ، ئۆز زامانىسىدىكى سەنئەتخۇمار خەلقنىڭ چوڭقۇر ھۆرمىتىگە سازاۋەر بولغان.

ئۇ ئاقسۇ دىيارىدىكى مەشھۇر مۇقامشۇناس، سازەندە بولۇپلا قالماستىن، يەنە خەلق سەنئىتىنىڭ تەلەپچان ئۇستازى ئىدى.

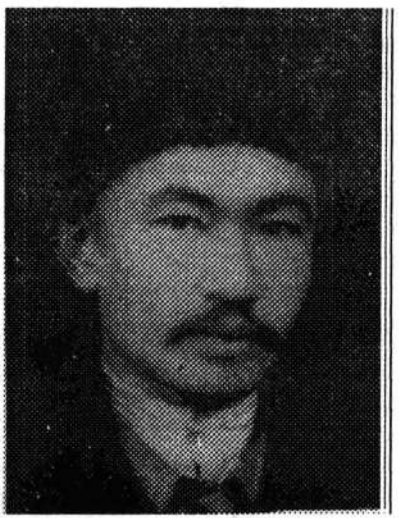
ئۇ ئۆز ئۆمرىدە ناھايىتى كۆپ سازەندىلەرنى ۋە مۇقامچىلارنى تەربىيىلىگەن. بۇلاردىن مەرھۇم مامۇت ئەلەم ساتارچى، ئابدۇقادىر مەخسۇم، ھامۇتخان قاتارلىق سازەندىلەر ئەل ئارىسىدا بۈگۈنگە قەدەر يادلىنىپ كەلمەكتە. ھازىر ئاقسۇ دىيارىدا ئۇنىڭ سەنئەت ۋارىسلىرىدىن ئىبراھىم روزى، مىجىت ساۋۇت قاتارلىق پىشقەدەم خەلق سازەندىلىرى ۋە مۇقامچىلار ئۆزىنىڭ ياڭراق ھەم يېقىملىق ئاۋازى بىلەن كۈي ياڭرىتىپ كەلمەكتە.

(رەتلىگۈچى: تۇنىياز مەتنىياز)

ھۈسەين تەمبۇر

(1904 — 1938)

تالانتلىق چالغۇچى ھۈسەين تەمبۇر 1904-يىلى ئىلدا تۇغۇلغان.

19-ئەسىرنىڭ ئاخىرى ۋە مۇشۇ ئەسىرنىڭ باشلىرى ئىلدا كۆن-خۇرۇم ئىشلەش ئىشلىرىنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ، موزدۇزلۇق كەسپىمۇ كەڭ راۋاجلانغان. شۇ چاغدىكى موزدۇزلار ئىچىدىن نۇرغۇن ناخشا-ساز ئۇستىلىرى چىققان. ھۈسەين تەمبۇر ئىلى موزدۇزلىرى ئىچىدىن چىققان كۆزگە كۆرۈنگەن تالانت ئىگىسى. بولۇپمۇ ئۇنىڭ تەمبۇرغا ناخۇل ئۇرۇشتىكى ماھارىتىنى ئۇمۇم ئېتىراپ قىلغان. غۇلجىدىكى ئاتاقلىق سازەندىلەرنىڭ بىرى بولغان زوردۇن نۇسرەت ئەينى ۋاقىتتا: «مېنىڭ سازەندە بولۇپ قېلىشىمغا سەۋەبچى بولغان نەرسە ھۈسەينمىنىڭ، تەمبۇرغا ناخۇل چېكىشى. ئۇنىڭ ئۈسسەك ئاھاڭىغا يەككە چالغان بىر قېتىملىق سازى يۈرىكىمگە تەمبۇر ئۆگىنىش ئوتىنى تۇتاشتۇرغانىدى» دېگەن.

ھۇسەين تەمبۇر روزى تەمبۇردىن كېيىنلا كارۇشاڭ ئاخۇنۇمدىن ساز ئۆگىنىشكە باشلاپ، ناھايىتى قىسقا ۋاقىت ئىچىدە نۇرغۇن ئاھاڭلارنى ئۆزلەشتۈرگەن. ھۇسەين تەمبۇر سۈيدۈگدە كۆپ ۋاقىت تۇرغان ۋە سازغا كاممىللىقى بىلەن داڭق چىقارغان. 30-يىللارنىڭ بېشىدا ئۇ كۆرەدە ئېچىلغان دارىلمۇئەللىمىن مەكتىپىدە ساز مۇئەللىمى بولغان. 1934-يىلى غۇلجىدا سەنائىي نەشرىياتى قۇرۇلغاندا، ئەڭ دەسلەپكى قابىل سازچىلار قاتارىدا چاقىرتىلغان. ئۇ ھەسان تەمبۇر، روزى تەمبۇر قاتارلىق مۇزىكا ئۇستىلىرى بىلەن بىللە ئەينى يىللاردا سەھنىلەشتۈرۈلگەن خەلق داستانلىرى «غېرىب-سەنەم»، «پەرھاد-شېرىن» قاتارلىق ئەسەرلەرگە مۇقام ئاھاڭلىرىنى كىرىشتۈرۈشتە كۆپ ھەسسە قوشقان. ھۇسەين تەمبۇر «جۇنۇن ئىككىنچى»، «دېھقان ناخشىسى»، «مۇجدى كەلدى»، «كىردىم يولۇڭغا» قاتارلىق يېڭىملىق ئاھاڭلارنى ئىشلىگەن.

ھۇسەين تەمبۇر خۇشخۇي، چاقچاقچى، ئاۋازى ساز سەنئەتكار بولۇپ، مۇقام ۋە خەلق ئاھاڭلىرىنى تەمبۇردا نەپىس ئورۇندىاپ، تەمبۇرغا ناخۇل چېكىشنى كامالەتكە يەتكۈزگەن. ئەپسۇسكى شۇم ئەجەل بۇ ياش تالانت ئىگىسىنى 1938-يىلى 34 يېشىدىلا ئارىمىزدىن ئېلىپ كەتتى. ھۇسەين تەمبۇرنىڭ ۋاپاتى توغرىسىدىكى خەۋەر ئەينى چاغدا ئىلىنى تەۋرىتىۋەتكەن. دەپنە مۇراسىمىغا مۇزىكا ئەترەتلىرى قاتنىشىپ، مەرھۇمنىڭ جەسىتى ناھايىتى داغدۇغىلىق ئۇزىتىلغان. روزى تەمبۇر بۇ تالانت ئىگىسىنىڭ ئۆلۈمىگە ھەسرەت چېكىپ، بىلىگە ئاق باغلاپ، تاۋۇتنىڭ ئالدىدا يىغلاپ ماڭغان.

(رەتلىگۈچى: مەمتىمىن ھوشۇر)

زوردۇن نۇسرەت

(1904 — 1975)

زوردۇن نۇسرەت ئىلى خەلقى ئېتىراپ قىلدىغان تالانتلىق سازەندىلەرنىڭ بىرى. ئۇ 1904-يىلى غۇلجا شەھرىنىڭ توغرا كۆۋرۈك مەھەللىسىدە تۇغۇلغان. زوردۇن كىچىكىدىنلا دورامچى، قىزىقچى، سازغا ھەۋەسمەن بالا ئىدى. تولا ۋاقىتلاردا قىلۋاتقان ئىشىنى تاشلاپ قويۇپ سازچىلار نەغمە قىلۋاتقان سورۇنلارنى قوغلىشىپ كېتىپ قالاتتى. ئۇ دەسلەپتە سىدىقجان دېگەن كىشىدىن ساز ئۆگەنگەن.

غۇلجىدا 30-يىللارنىڭ بېشىدا ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسى قۇرۇلۇپ، ئۇنىڭ يېنىدا سەنئەتچى نەفەسە تەشكىل قىلىنغاندا زوردۇن نۇسرەت بۇ ئۆمەككە قاتناشقان. ئۆمەكتە ھەسەن تەمبۇر، روزى تەمبۇر، ھۇسېين تەمبۇر قاتارلىق مەشھۇر نەغمىچىلەردىن ساز ئۆگەنگەن. سەھنە ئەسەرلەردە ھەجۋىي رولالارغا چىققان. «غېرىب-سەنەم» ئوپېراسىدا ئابدۇللا شاتىر رولىنى ئالغان. زوردۇن نۇسرەت

ئۇسسۇللۇق نومۇر « قارا يورغام » نى ئورۇنداش ۋە كومپىيىلەردە قىزىقچىلارنىڭ رولىنى قاملاشتۇرۇش بىلەن مەشغۇر ئىدى. شۇنداقلا ئۇ ئىلىدىكى مەشغۇر چاقچاقچىلارنىڭ بىرى. ئاتاقلىق خەلق قىزىقچىسى ھېسام قۇربان دائىم: « ئەسلىدە مەن چاقچاقلىشىنى زوردۇنكامدىن ئۆگەنگەن » دەيدۇ.

زوردۇن نۇسرەت دۇتار، تەمبۇر چېلىشقا ماھىر ئىدى. بولۇپمۇ ئۇ تەمبۇرنى ناھايىتى قائىدىلىك، نەپس چالاتتى. مۇقام ئاھاڭلىرىنى تەمبۇر بىلەن ئورۇنداشتا ئۇنىڭ تۆھپىسى زور. خۇش چاقچاق، چوڭچىلىقى يوق، تەمەدىن خالىي، ئاق كۆڭۈل بۇ ئادەم پۈتۈن ئۆمرىدە مۇقامغا ئىشتىياق باغلاپ، سەنئەت ئۇچۇن خىزمەت قىلىپ، 1975 - يىلى غۇلجا شەھىرىدە ئالەمدىن ئۆتكەن.

(رەتلىگۇچى: مەمتىمىن ھوشۇر)

خەيرنساخان

(1905 — 1970)

خەلق ناخشچىسى ۋە مۇقامچىسى خەيرنساخان قەشقەر شەھەر تەۋەلىكىدىكى موللازەدە مەھەللىسىدە تەخمىنەن 1905-يىللىرى تۇغۇلغان. ئۇنىڭ دادىسى ئاتاقلىق مۇقامچىلاردىن ئىدى.

خەيرنساخان تۇغۇلۇشىدىلا ئەما بولۇپ، باللىق دەۋرىدە دادىسىدىن مۇقام ۋە خەلق ناخشىلىرىنى ئاڭلاپ قۇلىقىنى پىشۇرغان، دۇتار چېلىشنى ئۆگەنگەن، كېيىنچە دادىسى ئالەمدىن ئۆتۈپ، ئانىسى بىلەن ئىگە-چاقسىز قالغان.

ئۇنىڭ ئاۋازى ناھايىتى ساز ۋە مۇڭلۇق بولۇپ، ناخشىلىرى ئۇنىڭ پىغان-ھەسرەتلىك تۇرمۇشى بىلەن زىچ بىرلىشىپ كەتكەن. خەيرنساخان ئۇستا دۇتارچى بولۇپ، ئۇ ئۆزى تۇزگەن قوشاقلارنى ئۆزى ئاھاڭغا سېلىپ ئوقۇپ، بولۇپمۇ ناۋا مۇقامىنى راسا ۋايىغا يەتكۈزۈپ ئېيتىپ، كىشىلەرنىڭ قەلبىنى لەرزىگە سالاتتى.

ئازادلىقتىن كېيىن خەيرنساخانىنىڭ سەنئەت ھاياتى يېڭىدىن باشلانغان. 1952-يىلى قەشقەردە ئۆتكۈزۈلگەن جەنۇبىي شىنجاڭ بويىچە 1-قېتىملىق خەلق سەنئەتكارلىرى كۆرىكىدە خەيرنساخان ئۆزىنىڭ يېقىملىق ناخشىسى بىلەن 1-دەرىجىلىك مۇكاپاتقا ئېرىشتى.

1953-يىلى ئۇ قەشقەر سەنئەتكارلىرىنىڭ ۋەكىلى سۈپىتىدە شىنجاڭ ئۇلكىلىك ئەدەبىيات-سەنئەت چىلەر بىرلەشمىسىنىڭ 1-قېتىملىق

قۇرۇلتىيغا قاتناشقان ھەمدە بۇ قۇرۇلتاي مۇناسىۋىتى بىلەن ئۆتكۈزۈلگەن ئۆلكىلىك خەلق سەنئەتكارلىرى كۆرىكىگە قاتنىشىپ، زور ئالقىشقا ئېرىشكەن. بۇ ئەما مۇقامچىنىك جاراڭلىق ئاۋازى تەڭرىتاغلىرىنىڭ شىمالىي ۋە جەنۇبىنى قاپلىغان. خەلق سۆيگەن بۇ سەنئەتكار 1955-يىلى مەملىكەتلىك خەلق سەنئەتچىلىرى كۆرىكىگە قاتنىشىش شەرىپىگە مۇيەسسەر بولغان ھەمدە كۆرەك مەزگىلىدە يولداش ماۋزېدوڭ قاتارلىق دۆلەت رەھبەرلىرىنىڭ سەممىي قوبۇل قىلىشىغا ئېرىشكەن. مەركەز ۋە ھەر دەرىجىلىك ھۆكۈمەت رەھبەرلىرى بۇ تالانتلىق مۇقامچىغا ئىنتايىن كۆڭۈل بۆلۈپ، بېيجىڭدا ئۇنىڭ كۆزىنى داۋالاشقا ئورۇنلاشتۇرغان بولسىمۇ، ئەمما ئۇ تۇغما ئەما بولغاچقا، داۋالاپ ساقايتىشقا ئامال تېپىلمىغان. شۇنداق بولسىمۇ ھۆكۈمەت ئورگانلىرى ئۇنىڭ تۇرمۇشىنى تولۇق كاپالەتكە ئىگە قىلغان. ئۇ بېيجىڭدىن قايتىپ كەلگەندىن كېيىن قەشقەر كونىشەھەر ناھىيىلىك سەنئەت ئۆمىكىگە قوبۇل قىلىنغان ھەمدە يەرلىك ھۆكۈمەت غەمخورلۇق قىلىپ، كونىشەھەر ناھىيىسىدىن ئۆي-ماكان بېرىپ تۇرمۇشىنى ئورۇنلاشتۇرغان. شۇنداق قىلىپ تۇل ياشىغان خەيرىنساخانىمنىڭ 40 يىلغا يېقىن ھاياتى مۇقام ۋە خەلق ناخشىلىرىنى ئوقۇش بىلەن ئۆتكەن. ئۇ يەنە خەلق قوشاقچىسى بولۇپ، ئەركىنلىك ۋە ئازادلىقنى، بەختىيار تۇرمۇشنى ۋە سوتسىيالىزمنى مەدھىيىلەيدىغان كۆپلىگەن قوشاقلارنى تۇزۇپ ناخشا قىلىپ ئوقۇغان. خەيرىنساخانىمنىڭ ئاۋازى تەبىئىي يۇقىرى ئاۋاز بولۇپ، كۆچلۈك مىللىي پۇراقتا ئىگە. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇنىڭ ناخشىلىرى خەلق ئارىسىدا يۇقىرى شۆھرەت قازانغان. بۇ تالانتلىق خەلق ناخشىچىسى ئۆمرىنىڭ ئاخىرىغىچە پېنسىيە پۇلى بىلەن تۇل ياشاپ، 1970-يىلى 65 يېشىدا ۋاپات بولغان.

قاسمجان قەمبرى

(1906 — 1956)

قاسمجان قەمبرى 1906-يىلى ئاتۇش ناھىيىسىنىڭ بۇيامەت كەنتىدە دېھقان ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن.

قاسمجان قەمبرى دەسلەپ ئاتۇشتا ئۇچىلغان پەننىي مەكتەپ-تە، كېيىنچە سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ يەركەت، تاشكەنت قاتارلىق جايلىرىدىكى مەكتەپلەر-دە ئوقۇپ يۇقىرى مەلۇمات ئالغان. ئۇ كىچىكىدىنلا ئەدەبىيات-سەنئەت-كە قىزىقاتتى. ئوقۇۋاتقان چاغلىرىدا ئەدەبىيات-سەنئەت كۇرۇژوكلىرىغا قاتنىشىپ ئەدەبىيات-سەنئەت بىلىملىرىنى تېرىشىپ ئۆگەنگەن. ئۆكتەبىر ئىنقىلابىدىن كېيىنكى يېڭى مەدەنىيەت، يېڭى سەنئەت ھەرىكىتى ئۇنىڭ ئىلگىرىلىشىگە كۈچلۈك تەسىر كۆرسەتكەن. كېيىن ئۇ تاشكەنتتىكى چەت ئەل پوقرالىرى ئالىي بىلىم يۇرتىغا ئوقۇشقا كىرگەندە، زامانداشلىرى شائىر ئۆمەر مۇھەممەدى (1931 — 1906)، شائىر ھېزىم ئىسكەندەرلەر (؟— 1906) بىلەن ئەدەبىي ئىجادىيەت سەپىدە بىللە بولغان.

ئۇ 1931-يىلى غۇلجىغا قايتىپ كېلىپ يېڭى مەدەنىيەت تارقىتىش ھەرىكىتى بىلەن شۇغۇللىنىدۇ. كېيىن مەھەللىۋى سەنئەت ئۆمىكى ئۇيۇشتۇرۇپ، سوۋېت ئىتتىپاقىدا ئوينالغان ھەرقايسى دراملاردىن بەزى ئېپىزوتلارنى تاللاپ ئوينايدۇ. قالاقلىق، فېئودالىلىق، خۇراپاتلىقنى سۆكىدىغان تىياتىرلارنى ئويناش ئارقىلىق، خەلقنىڭ يېڭى زامان تىياتىرىغا بولغان ئېڭىنى ئۆستۈرۈپ، تىياتىر سەنئىتىگە بولغان ھەۋىسىگە تەسىر كۆرسىتىدۇ.

1934-يىلى 11-ئايدا ئىلى ۋىلايەتلىك ئۇيغۇر مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى قۇرۇلغان. قاسىمجان بۇ ئۇيۇشمىنىڭ مەسئۇل كاتىبى بولىدۇ. ۋە ئۇيۇشما قارىمىقىدا يېڭىدىن سانائىي نەپسە قۇرىدۇ ھەمدە ئۇنىڭ مەسئۇللىقىنى ئۈستىگە ئالىدۇ. ئۇزاق ئۆتمەي سەنائىي نەپسە «يالغان تېۋىب»، «پېرىخۇن» قاتارلىق دراملارنى ئويناپدۇ ھەمدە سۈيدۈڭ قاتارلىق جايلاردىن روزى تەمبۇر، ھەسەن تەمبۇر، ئابلا دۇمباق قاتارلىق مۇقامچى — سازەندىلەرنى سەنائىي نەپسىگە تەكلىپ قىلىدۇ. ئۇلار ئورۇندىغان مۇقام ۋە مۇقام مۇزىكىلىرى قاسىمجاننى خۇشال قىلىدۇ. ئۇ، بۇ مۇزىكىلاردىن پايدىلىنىپ چوڭ دراما ئىشلەش نىيىتىگە كېلىدۇ. نەتىجىدە ئۇ سوۋېت ئۇيغۇر يازغۇچىسى ئىسمايىل ساتتارۇپ تۇنجى بولۇپ ياۋروپا تىياتىرى قائىدىسى بويىچە سەھنىلەشتۈرگەن «غېرىب-سەنەم» داستانىنى ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامىنىڭ مۇزىكا بايلىقىدىن پايدىلىنىپ رەسمىي مۇزىكىلىق دراما قىلىپ ئىشلەپ، ئوتتۇرا ئاسىيادا بىللە بولغان جالال يەھياروپ دېگەن بۇرادىرىنىڭ يارەمچى رېژىسسورلىقىدا، ئۆزى غېرىبنىڭ رولىنى، ئايالى رازىيە خانىم سەنەمنىڭ رولىنى ئېلىپ سەھنىلەشتۈرىدۇ. شۇ كۈندىن باشلاپ مۇقام مۇزىكىلىرى تىياتىر سەنئىتى ئۈچۈن خىزمەت قىلىشقا كىرىشىدۇ.

1936-يىلى قاسىمجان قەمبىرى جاللات شىڭ شىسەي تەرىپىدىن قولغا ئېلىنىپ، 1942-يىلىنىڭ ئاخىرىغىچە ئۈرۈمچى تۈرمىسىگە قامالغان.

1942-يىلىنىڭ ئاخىرى جامائەتنىڭ بېسىمى بىلەن تۇرمىدىن بوشىتىلىپ، ئۆلكىلىك ئۇيغۇر ئۇيۇشما سەنائىي نەفسىدە ئارتىس ۋە رېژىسسور بولۇپ ئىشلەيدۇ ۋە «غېرىب-سەنەم»، «پەرھاد--شېرىن» دراملىرىدا باش رول ئالىدۇ.

ئۇ 1946-يىلى قەشقەرنىڭ مۇئاۋىن ۋالىيسى، 1950-يىلى يەكەننىڭ ۋالىيسى بولغان ۋاقتىلىرىدا سەنئەت ئىشلىرىنىڭ تەرەققىياتى ئۈچۈن ناھايىتى زور تۆھپە قوشىدۇ. بولۇپمۇ ئون ئىككى مۇقامنىڭ رەتلىنىپ بۈگۈنكى تەرەققىياتقا ئىگە بولۇشىدا قاسىمجان قەمبىرى زور رول ئوينايدۇ. ئۇ ۋالىي بولغان مەزگىلدە (1950-يىلى) ھەرقايسى ناھىيىلىك، يېزىلىق ئۇيغۇر ئۇيۇشمىلارغا خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى، خەلق ناخشا-مۇزىكا بايلىقلىرىنى قېزىپ-رەتلەش توغرىسىدا يولىورۇق بېرىدۇ. شۇ چاغدىكى قاغىلىق ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسىنىڭ رەئىسى مەرھۇم ئابدۇرىشىت ئىسلام (داموللا) مەشھۇر مۇقامچى تۇردى ئاخۇن ئاكىنىڭ قاغىلىقتا خەلق ئەلنەغمىچىلىقى بىلەن ئۆتۈۋاتقانلىقىنى قاسىمجانغا دوكلات قىلغاندا، قاسىمجان قەمبىرى تۇردى ئاخۇن ئاكىنى يەكەنگە ئالدۇرۇپ كېلىپ، ئۇنىڭ مۇقامچىلىقتىكى كارامىتىنى كۆرىدۇ-دە، ئۇنى دەرھال ئائىلىسى بىلەن يۆتكەپ كېلىپ، يەكەن ۋىلايەتلىك سەنئەت ئۆمىكىنىڭ ساز ئۇستازى قىلىپ بېكىتىدۇ. ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتكە ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامنى رەتلەش، لېنتىغا ئېلىش توغرىسىدا دوكلات يازغان. بۇ ئىشقا سەپىدىن ئەزىزى ئالاھىدە كۆڭۈل بۆلۈپ، بۇنى يەكەن ۋىلايىتىنىڭ بىر تەرەپ قىلىشغا تاپشۇرغان. كېيىن سەپىدىن ئەزىزى ئىجارە ھەققىنى كېمەيتىش، زومىگەرلەرگە قارشى تۇرۇش ھەرىكىتىدە يەكەنگە بېرىپ تۇردى ئاخۇن ئاكا ئېيتقان مۇقام ۋە ئۇنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالىنى بىلگەندىن كېيىن، بۇ ئىشنى ئۆلكىلىك مەدەنىيەت-مائارىپ ھەيئىتىنىڭ باشقۇرۇشىغا تاپشۇرغان. شۇنىڭ بىلەن تۇردى ئاخۇن ئاكا باشلىق ھەرقايسى جايلاردىكى داڭلىق مۇقامچىلار ئۇرۇمچىگە تەكلىپ قىلىنىپ، ئون ئىككى مۇقامنى رەتلەش، تولۇقلاش، لېنتىغا ئېلىش

خزمىتىنى باشلايدۇ. بۇ ئۇنتۇلماس خزمەتتە قاسىمجان قەمبرىنىڭ رولى ئىنتايىن زور.

قاسىمجان قەمبرى ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامىنى تىياتىر سەنئىتى ئۈچۈن خزمەت قىلدۇرۇش، رەتلەش، قېزىش، تولۇقلاش ۋە ساقلاپ قېلىشقا يېتەكچىلىك قىلغان. ئۇ ئۆزىمۇ دۇتارغا تەڭكەش قىلىپ مۇقام ئورۇندىش جەھەتتە ئاجايىپ ئىقتىدارلىق سەنئەتكار ئىدى. ئۇ 1956-يىلى 3-ئاينىڭ3-كۈنى كۈنى قەشقەردە كېسەل سەۋەبى بىلەن ۋاپات بولغان. مەرھۇم قاسىمجان قەمبرىنىڭ ئۇيغۇر تىياتىر سەنئىتى ۋە مۇقام تەرەققىياتى يولىدا كۆرسەتكەن تارىخىي تۆھپىسىنى خەلقىمىز مەڭگۈ ياد ئېتىدۇ.

(رەتلىگۈچى: شېرىپ خۇشتار)

ئەمەت سېتىنياز

(1906 — 1978)

مۇقامچى ۋە داڭلىق سەنئەتكار ئەمەت سېتىنياز (لەقمى پەمباش) تۇرپان يەرلىك مۇقام-مەشرەپلىرىنى زور ئىشتىياق بىلەن تىرىشىپ ئۆگىنىپ، يۇرۇشلەشتۇرۇپ، كۆپلىگەن شاگىرت يېتىشتۇرگەن، تۇرپان مۇقاملىرىنى ئەۋلادمۇ-ئەۋلاد داۋاملاشتۇرۇپ دەۋرىمىزگە يەتكۈزۈپ بەرگەن مەشھۇر مۇقامچىلاردىن بىرى.

ئەمەت سېتىنياز 1906-يىلى تۇرپان ۋىلايىتى پىچان ناھىيىسى كارىز يېزىسىدا مەرىپەتپەرۋەر ئائىلىدە دۇنياغا كەلگەن. 1978-ئايدا قىزىلئۆگەچ راكى بىلەن داۋالاش ئۇنۇم بەرمەي 72 يېشىدا ئالەمدىن ئۆتكەن.

ئەمەت سېتىنيازنىڭ چوڭ دادىسى موللا ھامۇت پەمباش ئوقۇمۇشلۇق ئادەم بولۇپ، مەكتەپ ئېچىپ بالا ئوقۇتقان، تونۇلغان ئەلنەغمچىلەردىن ئىدى. ئۇنىڭ ئوغلى سېتىنياز پەمباشمۇ (ئەمەت پەمباشنىڭ ئاتىسى) مەرىپەتپەرۋەر ئائىلىدە تۇغۇلۇپ ئۆسكەن ئوقۇمۇشلۇق ئادەم ئىدى. ئۇ بىر كېچىك مەسچىتنىڭ ئىمامى بولۇپ، تېۋىپچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان. سېتىنياز پەمباش كىچىكىدىن تارتىپلا ئاتا-ئانىسىنىڭ تەسىرى ۋە تەربىيىلىشى ئاستىدا، يەرلىك مۇقام ۋە خەلق قوشاقلىرىنى تىرىشىپ ئۆگىنىپ ئەل ئىچىدە شۆھرەت قازانغان.

ئەمەت پەمباش مۇشۇنداق سەنئەتكار ئائىلىدە تەربىيە

كۆرۈپ ۋە ئۆگىنىپ ناھايىتى تېزلا ئەلنەغمىچى بولۇپ تونۇلغان. ئۇ ئەۋەيدۇللا، تۇردى ئاخۇن، مامۇت چېلەك، ئەخمەت باماقچى قاتارلىق تەجرىبىلىرى بىلەن مۇقام ئۆگىنىش گۇرۇپپىسى قۇرۇپ، مەھەللىنىڭ چەت-يېراق جايلىرىغا بېرىپ مۇقام ئۆگىنىپ ساتار، داپ قاتارلىق سازلارنى مەشق قىلىپ ماھارىتىنى ئۆستۈرگەن ھەمدە پىشقەدەم مۇقامچىلارنى ئۇستاز تۇتقان. مۇشاۋۇرەك مۇقامىنى ساتار بىلەن چېلىپ ئېيتىش ئارقىلىق ئون نەچچە يېشىدىلا ئەل ئىچىگە تونۇلۇشقا باشلىغان. كېيىن مۇشاۋۇرەك، ئوششاق، رەك (راك) پەنجىگاھ، ناۋا، سابا، بايات، چەببىيات، دولان مۇقامى تۇيۇق بايات ۋە چارىگاھ قاتارلىق مۇقاملارنى تولۇق ئىگىلىگەن. ئۇنىڭ تەسىرى ۋە يېتەكلىشى ئارقىسىدا بىر تۇغقان ئىنىلىرى يۈسۈپ پەمباش، سېيىت پەمباشلارمۇ مۇقام ۋە ساز ئۆگىنىپ، خەلق ئىچىدە داڭقى بار خەلق ئەلنەغمىچىلىرىدىن بولۇپ يېتىلگەن. ئۇ ئوغلى نىياز ئاخۇنمۇ كىچىكىدىن چىڭ تۇتۇپ تەربىيەپ ئىز باسار قىلىپ يېتىشتۈرگەن. ئۇ ئۆز رايونىدا كۆپلىگەن ھەۋەسكارلارنى تەربىيەپ، «مۇقام ئۇستازى» دېگەن ھۆرمەتكە سازاۋەر بولغان.

ئەمەت پەمباش يېرىم ئەسىردىن كۆپرەك ئەلنەغمىچىلىك ھاياتىدا تۇرپان مۇقاملىرىنى ۋە يەرلىك خەلق قوشاقلىرىنى تولۇق ئىگىلەش بىلەن بىرگە، بۇ مۇقاملارنى يۇرۇشلەشتۈرۈش، رەتلەش ۋە ئۇنىڭغۇغا بېرىپ، كېيىنكى ئەۋلادلارغا ئىز قالدۇرۇش يولىدا سەمەرە ئەجىر قىلغان.

(رەتلىگۈچى: غۇپۇر ئەخمەت، مامۇت قاسىم)

تۆمۈر سۈناي

(1908 — 1967)

تالانتلىق سەنئەتكار ۋە مۇقامچى تۆمۈر بەكرى 1908-يىلى تۇرپان ۋىلايىتىنىڭ پىچان ناھىيە لۇكچۇن بازىرىدا دېھقان ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن.

زېرەك، ئەقىللىق تۆمۈر بەكرى كىچىكىدىنلا سەنئەتخۇمار بالا بولۇپ ئۆسكەن. ئۇ دەسلەپتە تەشتەككە تېرە تارتىپ ناغرا ياساپ چېلىپ تەڭتۇشلىرىنىڭ كۆڭلىنى ئاچقان. كېيىن بوش ۋاقىت تاپسىلا ناغرا، سۈنايچىلارغا ئەگىشىپ يۇرۇپ پۇتۇن ۋۇجۇدى بىلەن خەلق ناخشا-مۇزىكىلىرىنى ئۆگەنگەن. ئەينى ۋاقىتتىكى تۇرپان ئەلنەغمىچىلىكىنىڭ مۇھىم ئوچاقلىرىدىن بىرى بولغان لۇكچۇن بازىرى ئۇنىڭ مۇقام ۋە ساز ئۆگىنىشى ئۈچۈن قولايلىق شارائىتقا ئىگە ئىدى. ئۇ ناھايىتى تېزلا سۈناي، ناغرا، داپ، چاڭ، نەي، راۋاب، دۇتار، تەمبۇر قاتارلىق ھەرخىل مىللىي چالغۇلارنى پۇختا ئىگىلەپ ئەل ئىچىدە شۆھرەت قازانغان. ئۇنىڭ داڭقى لۇكچۇن ۋاڭ ئوردىسىغا يېتىپ، ئوردا سازەندىسى قىلىپ تالالانغان. ئۇ ئوردىدىكى نەغمە پائالىيەتلىرىدە ۋە ئاممىۋى مەشرەپلەردە ئۆز تالانتىنى نامايان قىلىپ «تۆمۈر سۈنايچى» دەپ نام ئالغان.

ئۇ 1940-يىلى لۇكچۇندە قۇرۇلغان «ئۇيغۇر ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى» غا قوبۇل قىلىنىپ، ئۇيۇشمىنىڭ سەنئەت ئۆمىكىدە غوللۇق سازەندە بولۇپ ئىشلىگەن ھەمدە ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسىنىڭ

ئۇرۇمچىدە ئېچىلغان سەنئەت تاياقچىلىرىنى يېتىشتۇرۇش كۇرسىغا ئەۋەتىلىپ بىلىم ئاشۇرغان. 1944-يىلى ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامى ئاساسىدا ئىشلەنگەن «غېرىب-سەنەم» دراممىسىنى لۇكچۇندە تەييارلاپ ئورۇندىغاندا ئاساسلىق روللارنى ئالغان ھەم ساز چالغان.

ئازادلىقتىن كېيىن ئۇ خىزمەت ئېھتىياجى بىلەن سودا، مەدەنىيەت ۋە مائارىپ ئورۇنلىرىدا مەسئۇل خىزمەتلەرنى ئۇستىگە ئېلىپ ئىشلىگەن بولسىمۇ، لېكىن سەنئەتتىن، بولۇپمۇ سۇنايچىلىقتىن زادىلا قول ئۈزمىگەن ھەمدە نۇرغۇن شاگىرت يېتىشتۇرگەن. لۇكچۇنلۇك شەھرىپ سۇنايچى ۋە ئۇنىڭ ئوغلى داڭلىق ناغرىچى ئىمىن نىياز قاتارلىقلار تۆمۈر سۇنايىنىڭ شاگىرتلىرىدۇر.

مەشھۇر سۇنايچى ۋە مۇقامچى تۆمۈر بەكرى «مۇزىكا ئۇستازى» دەپ ئاتىلىپ، خەلقنىڭ چوڭقۇر ھۇرمىتىگە ئېرىشكەن. ئەپسۇسكى ئۇنىڭ ئەينى ۋاقىتلاردا ئورۇندىغان سۇناي ئاھاڭلىرى ئۇنىتالغۇغا تولۇق ئېلىنمىغان. پەقەت پېشقەدەم مۇقامچى سىدىق ساقال بىلەن بىرلىكتە ئورۇندىغان «مۇشاۋىرەك»، «ساباً» مۇقاملىرىنىڭ ئۇنىتالغۇ لېنتىسى كېيىنكىلەرگە خاتىرە بولۇپ قالغان.

1967-يىلى 1-ئايدا بۇ تالانتلىق سازەندە ۋە مۇقامچى كېسەل سەۋەبى بىلەن 59يېشىدا ۋاپات بولغان.

(رەتلىگۈچى: غۇپۇر ئەخمەت. ماموت قاسىم)

راجی غوجامنیاز

پیشقەدەم ئەلنەغمچی ۋە قوشاقچی راجی غوجامنیاز 1909-یىلى ئاراتۇرۇك نوم يېزىسىنىڭ قىرساي مەھەللىسىدە دېھقان ئائىلىسىدە تۇغۇلغان.

ئۇ ئۆسمۈرلۈك چېغىدا دىنىي مەكتەپتە ئوقۇپ ساۋاتىنى چىقارغان. ئۇ كىچىكىدىنلا شوخ ھەم زېرەك بولۇپ، ناخشىغا ئامراق ئىدى. ئۇ ئۇستازى ھادى بوسۇقنىڭ تەسىرىدە قوشاق، بېيىت ئوقۇش ۋە مۇقام ئېيتىشقا بېرىلىپ، قۇمۇل ئون ئىككى مۇقامىنى تەرتىپى بويىچە ئۆزلەشتۇرۇپ ئالاھىدە داڭ چىقارغان.

راجى غوجامنیاز 1880-يىلىدىن ھازىرغا قەدەر ھەرقايسى تارىخىي دەۋرلەردە قۇمۇلدا بولۇپ ئۆتكەن زور ۋەقەلەر ۋە شەخسلەر توغرىسىدىكى قوشاق، بېيىت، داستانلار، ئۇلارنىڭ كېلىپ چىقىش سەۋەبلىرى ھەققىدىكى رىۋايەتلەر ھەمدە قۇمۇل ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئۆرپ-ئادەت، مەۋسۇم، مۇراسىم پائالىيەتلىرىگە ئائىت قوشاقلار، ئۇنىڭدىن باشقا ھەر خىل تېمىلارغا مۇناسىۋەتلىك بېيىت-قوشاقلارنى مۇكەممەل بىلىش بىلەنلا قالماي، بەلكى ئۇلارنى ئاھاڭغا سېلىپ مۇزىكا ئارقىلىق ئورۇندىش ماھارىتىدىكى ئۆزگىچىلىكى بىلەنمۇ مەشھۇر. 1982-يىلى 12-ئايدا قۇمۇل ۋىلايەتلىك مەدەنىيەت-مائارىپ باشقارمىسى ئۇيۇشتۇرغان ئاراتۇرۇك ناھىيەنوم يېزىسىدىكى قۇمۇل ئون ئىككى مۇقامىنى رەتلەش، توپلاش، ئۇنئالغۇغا ئېلىش پائالىيىتى جەريانىدا، راجى غوجامنیاز ئۆزىنىڭ قۇمۇل مۇقاملىرىنى ئورۇندىشتىكى ماھارىتى بىلەن قۇمۇل مۇقاملىرىنىڭ

مۇكەممەل ساقلىنىپ قېلىشىغا ئالاھىدە تۆھپە قوشقان.

راجى غوجامنىياز گەرچە ياشىنىپ قالغان بولسىمۇ، لېكىن مۇقام ئەۋلادلىرىنى تەربىيلەش-يېتىشتۈرۈشكە يەنىلا تۆھپە قوشۇپ كەلمەكتە.

(رەتلىگۈچى: ئېلى ئىسمايىل، مۇھەممەت ئېلى)

مۆيدىنخان ناغرىچى

(1910 — 1977)

مۆيدىنخان ناغرىچى قەشقەر شەھرىدىن بولۇپ، 1910-يىلى تۇغۇلغان. ئۇ كىچىكىدىن تارتىپلا ھېيت-بايرام، رامىزانلاردا قەشقەر ھېيتكا پەشتىقدا چىلىندىغان مۇقام مۇزىكىلىرىنى زور ئىشتىياق بىلەن ئاڭلايدۇ. ئۇ كېيىنچە بوش ۋاقىتلىرىدا ھېيتكا جامەسىنىڭ پەشتىقىغا چىقىپ دۇم ناغرا (يالغۇز ئۇرۇلىدىغان چوڭ ناغرا) چىلىشنى ئۆگىنىدۇ ھەمدە كېچە-كۈندۈز دېگۈدەك مۇقامنىڭ مۇزىكا رېتىمىگە ماسلاشتۇرۇپ ناغرا چىلىشنى مەشىق قىلىپ، جامائەت ئارىسىدا داڭلىق ناغرىچى بولۇپ يېتىشىدۇ.

1933-يىلى ئاتاقلىق ناغرىچى روزى باشى ۋاپات بولغاندىن كېيىن، قەشقەر ھېيتكا جامەسى پەشتىقىنىڭ ناغرىسى مۆيدىنخانغا مىراس بولۇپ قالىدۇ. مۆيدىنخان شۇنىڭدىن باشلاپ 40 يىل ئەتراپىدا ھېيتكا جامەسىنىڭ پەشتىقىدا ئون ئىككى مۇقامغا تەڭكەش قىلىپ ناغرا چىلىپ، مۇقام ئاھاڭلىرىنى ناغرا بىلەن ئورۇنداشتىكى ئاجايىپ ماھارىتى بىلەن قەشقەر خەلقىنىڭ چوڭقۇر ھۆرمىتىگە ئېرىشىدۇ. شۇ يىللاردا ئۇ روزى چاقماق دېگەن بىر ناغرا ھەۋەسكارىنى ناغرىچى قىلىپ يېتىشتۇرىدۇ (روزى چاقماق ھايات، بۇ يىل 80 ياش). مۆيدىنخان 1977-يىلى قەشقەردە ئالەمدىن ئۆتكەن.

(رەتلىگۈچى: شېرىپ خۇشتار)

توختاشخان ئانا

(1910—1993)

توختاشخان 1910-يىلى قۇمۇل دىيارىنىڭ ھازىرقى پالۋانتۇر يېزىسىغا قاراشلىق لەنگەر كەنتىدە موللا ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن. كىشىلەر ئۇنى ھۆرمەتلەپ «ناخشىچى ئايلا» دەپ ئاتاشقان.

توختاشخان ئۆسمۈرلۈك چاغلىرىدىن باشلاپلا ناخشىغا ھېرىسمەن بولۇپ، قۇمۇلنىڭ ئەينى چاغدىكى داڭلىق مۇقامچىلىرىدىن مەڭلىك ئۇستا، روزىقىزموما، كىچىك ئاپئاق، غىجەكچى روزى ئاكا قاتارلىق ئەلنەغمىچى ۋە جۇۋان-چوكانلاردىن قۇمۇل ئون ئىككى مۇقامىنىڭ بارلىق چۇشۇرگە تەركىبلىرى، ئەلنەغمە ئاھاڭلىرىنى ۋە داپ چېلىشنى سىستېمىلىق ئۆگەنگەن، ئۆزىنىڭ جاراڭلىق، قىزغىن، ھېسسىياتقا تولۇپ-تاشقان ئاۋازى بىلەن توي-مەشرەپ سورۇنلىرىنى جانلاندۇرۇپ كەلگە خەلقنىڭ ئالقىشىغا سازاۋەر بولۇپ كەلگەن.

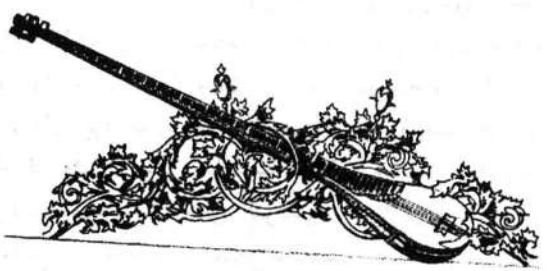
توختاشخان 40 ياشلارغا كىرگەن چاغلىرىدا قۇمۇل ئون ئىككى مۇقامىنى يۇرۇشى بىلەن تولۇق ۋە مۇكەممەل ئۆزلەشتۈرۈپ، قۇمۇلدا تونۇلغان مەشھۇر ئايال ئەلنەغمىچىلەردىن بولۇپ قالغان.

ئازادلىقتىن كېيىن ئۇ ئاتاقلىق ئەلنەغمىچى مۇقامچىلاردىن ئاخۇنبەك، كىچىك ئاپئاق، يۇنۇس سۆلەت، ئاقپاشا، نەمەت بوسۇق قاتارلىقلار بىلەن بىللە خەلقنىڭ ھەر خىل توي-مەشرەپ سورۇنلىرىدا خەلقنىڭ دىلىغا مەنىۋى لەززەت ئاتا قىلىپلا قالماستىن، بەلكى يەنە مەركەز ۋە ئاپتونوم رايونىنىڭ بۇاستە ئورۇنلاشتۇرۇشى

بىلەن ئېلىپ بېرىلغان بىرنەچچە قېتىملىق قۇمۇل ئون ئىككى مۇقامىنى توپلاش، رەتلەش، ئۇنىڭالغۇغا ئېلىش پائالىيەتلىرىگە قاتنىشىپ ئاكتىپ رول ئوينىغان.

ئۆزىنىڭ بارلىقىنى قۇمۇل خەلقىنىڭ ئەلنەغمە ئىشلىرىغا بېغىشلىغان بۇ خۇشناۋا غەزەلخان 1993-يىلى 6-ئاينىڭ 17-كۈنى 82 يېشىدا كېسەل سەۋەبىدىن ئالەمدىن ئۆتكەن. قۇمۇل خەلقى بۇ خۇشناۋا ناخشىچى ئايالىنى مەڭگۈ ئۇنتۇمايدۇ.

(رەتلىگۈچى: ئېلى ئىسمايىل، مۇھەممەت ئېلى)

نۇراخۇن

(1910—1979)

نۇراخۇن (لەقمى نۇرسۇۋاق بولۇپ، سۇۋاق بۇ ئائىلىنىڭ ئەۋلادتىن-ئەۋلاد داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان لەقمى) پىچان ناھىيە لۈكچۈن بازار ئىچىدە 1910-يىلى دېھقان ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن. 1979-يىلى قىزىلئۆگەچ راكى بىلەن داۋالاش ئۇنۇم بەرمەي 69 يېشىدا ئالەمدىن ئۆتكەن.

نۇرسۇۋاڭنىڭ ئاتىسى پولات سۇۋاق ئاتىسىنىڭ مۇقامچىلىق كەسپىگە ۋارىسلىق قىلىپ، تۇرپان مۇقاملىرىنى زور ئىجتىھات بىلەن ئۆگىنىپ، زامانداشلىرى ئىچىدە شۆھرەت قازانغان مۇقامچى ئىدى. ئوغلى نۇرسۇۋاڭنىڭمۇ ئۆزىدەك خەلق ئەلنەغمىچىلىرىنى تىرىشىپ ئۆگىنىپ داڭلىق مۇقامچى بولۇپ چىقىشىنى ئۈمىد قىلاتتى.

نۇرسۇۋاڭنىڭ ئانىسى ئاينىساخانمۇ نەغمىگە ھېرىسمەن ئايال بولۇپ، تۇرپان مۇقام-مەشرەپلىرىنى ئېيتاتتى. ئاتىسىنىڭ كۆڭۈل قويۇپ ئۆگىتىشى ۋە ئانىسىنىڭ قوللىشى بىلەن نۇراخۇن كىچىك چېغىدىلا ئەلنەغمىچى بولۇپ يېتىلگەن. ئۇ ئۆز زامانىسىدىكى مەشھۇر مۇقامچى ھاسان بالا، نەمەت بالا ۋە تۇمۇر سۇنايچى، چىگە نىياز قاتارلىق مۇقامچىلارنى ئۇستاز تۇتۇپ ئۆگىنىدۇ. دۇتار، تەمبۇر، ساتار، داپ، ناغرا، راۋاب قاتارلىق چالغۇلارنى پىششىق ئىگىلەيدۇ. بولۇپمۇ ساتار، ناغرا، داپ چېلىشتا ھەممىدىن ئۇستۇن تۇرىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىرگە، ئۇ يەنە ئاۋازىنىڭ يۇقىرىلىغى ۋە

يېقىملىقلىقى بىلەن جامائەتنى ئۆزىگە جەلپ قىلىدۇ.

نۇرسۇۋاقنىڭ ئىجتىهات بىلەن تۇرپان مۇقاملىرىنى ئۆگىنىپ ۋە تولۇقلاپ، تۇرپان مۇقاملىرىنى سىستېمىلاشتۇرۇشقا تۆھپە قوشقان، ئەۋلادمۇ ئەۋلاد تۇرپان مۇقاملىرىغا ۋارىسلىق قىلىپ زامانىمىزغا يەتكۈزۈپ بەرگەن مەشھۇر مۇقامچى. ئۇ ھاياتىدا كۆپلىگەن شاگىرت يېتىشتۈرگەن.

1978-يىلى نۇرسۇۋاقنىڭ ئۇزى ساتار چېلىپ، ئىسمايىل مەزۇننىڭ داپتا تەڭكەشى قىلىشى بىلەن راك، چەبىيات، مۇشاۋىرەك، چارىگاھ، پەنجىگاھ، ناۋا، سابا، يېڭى چەبىيات (ئۆزھال)، ئۇششاق، بايات ھەمدە دولان مۇقاملىرىنى تولۇق ئورۇنلاپ، ئۇنىڭغۇ لېنتىسىغا بېرىپ، مۇقام تەتقىقات ئىشلىرى ۋە كەلگۈسى ئىز باسارلار ئۈچۈن قىممەتلىك بايلىق قالدۇرغان.

(رەتلىگۈچى: ماموت قاسىم)

مەرۇپ ناسىرى

مەرھۇم پىشقەدەم، قابىل خەلق ئارتىسى ۋە مۇزىكانت مەرۇپ ناسىر غۇلجا شەھەر تەغورى كۆۋرۈك مەھەللىسىدە كەمبەغەل ئائىلىدە دۇنياغا كەلگەن. 18 يېشىدىلا ئون ئىككى مۇقام ئۆگىنىشنى داۋاملاشتۇرۇپ، ئۆز ئەمگىكى بىلەن هايات كەچۈرگەن. تۇرمۇشنىڭ قاتتىقلىقىدىن 1928-يىلى سوۋېت قازاقستانىغا كېتىپ، ئالماتا ئۇيغۇر تىياتىرىدا ئارتىسلىق قىلغان. ئالماتادا بىرىنچى قېتىم قويۇلغان « ئانارخان » دراممىسىغا قاتنىشىپ « زامانەڭگە ئوقۇپ لەنەت، غېرىپ-مىسكىن ئاتاڭ قالدى » دېگەن ناخشىنى دۇتار بىلەن ئورۇندىپ، ئالماتا سەھنىسىنى زىل-زىلىگە كەلتۈرۈۋەتكەن. كېيىن بۇ ناخشىنى ئىلىغا ئېلىپ كېلىپ تارقاتقان. « ئا جېنىم شەرۋانىخان » ، « باسىلا بىللە بارايلى » ، « نودىركام » ، « كۆچ-كۆچ » قاتارلىق ئىلى خەلق ناخشىلىرىنىڭ كەڭ تارقىلىشىغا چوڭ هەسسە قوشقان. ئۇ 1934-يىلدىن 1952-يىلغىچە ئىلى، ئۈرۈمچى قاتارلىق جايلاردىكى ئۇيغۇر ئۇيۇشما تىياتىر ئۆمىكىدە ئارتىس بولغان. ياپون باسقۇنچىلىرىغا

قارشى تۇروپ ۋەتەننى مەدھىلەيدىغان نۇرغۇن قوشاقلارنى ئون ئىككى مۇقام ئاھاڭلىرىغا سېلىپ ئوقۇپ، تەشۋىقات ئېلىپ بارغان. مانا مۇشۇنداق قايناق كۇرەش ئىچىدە ئۇيغۇر خەلقى ئىچىدىن چىققان بۇ پىشقەدەم مۇقامچىمىز ئون ئىككى مۇقامنى بېيتىشقا ئۆز تۆھپىسىنى قوشۇش بىلەن نۇرغۇن شېئىرلارغا «ئۆزھال»، «ئوششاق»، «ئەجەم» قاتارلىق مۇقام ئاھاڭلىرىنى سېلىپ، ياپون جاھانگىرلىكىگە قارشى تەشۋىقات ئېلىپ بېرىپ، ۋەتەنپەرۋەرلىك يولىدا ئون ئىككى مۇقامنىڭ رولىنى جارى قىلدۇرغان.

ئون ئىككى مۇقام ئاھاڭلىرى ئىشلىتىلگەن «غېرىپ-سەنەم»، «پەرھات-شىرىن» قاتارلىق دراما، ئوپېرالارغا قاتنىشىپ ئاساسلىق رولالارنى ئالغان. مەسىلەن، «غېرىپ-سەنەم» ئوپېراسىدا شاھى ئاببابس، ئابدۇللا شاتىرى، خىزىر بوۋاي، «پەرھات-شىرىن» ئوپېراسىدا خىسراۋ، ۋەزىر، «ئارشىن مالان» كومىدىيىسىدە سۇلتانباي، «شاڭخەي كېچىسى» دراممىسىدا رولالارنى يوقىرى ماھارەت بىلەن ئورۇنداپ، خەلقنىڭ ئالقىشىغا ۋە ھۆرمىتىگە سازاۋەر بولغان.

ياپون جاھانگىرلىكىگە قارشى تۇروش، ۋەتەننى قوتقۇزۇش ھەققىدە يېزىلغان دراما، كومېدىيە، كوچا تەشۋىقات ئويۇنلىرىدىن 37سىگە قاتنىشىپ ئاساسلىق رولالارنى ئالغان.

ئۇ ئۆزىنىڭ «ياپونىنى قوغلاپ، ۋەتەننى قوتقۇزايلى» دېگەن تېمىدا ئېيتقان قوشاقلىرىنى مۇقام ئاھاڭلىرىغا سېلىپ، ياپون جاھانگىرلىكىگە قارشى كەڭ تەشۋىقات ئېلىپ بارغان.

مەسىلەن:

شەرقتىن بىر سادا كەلدى،
شۇنىڭغان جۇت ھاۋا كەلدى.
تۇتەك باسقان ئاراللاردىن،
سېرىق شەيتان ۋابا كەلدى.

ۋابادىن دىل يارا بولدى،
بۇ دىشۋار ئەل ئارا بولدى،
بېسىۋالغان زىمىنلارنىڭ،
خەرىتى قاپ-قارا بولدى.

كېتەر قىشنىڭ زىمىستانى،
ئېلىم جوڭخۇا زىمىستانى.
غەربتىن بىرلا قوزغالدى،
تۇمەنمىڭ ئىشچى دېھقانى

چېچىپ يەنئەن-ئادالەتنى،
پاچاقلاپ شۇم جاھالەتنى.
ۋەتەنپەرۋەر بولۇشقا ئۇ،
بېرەر يۈكسەك سائادەتنى.

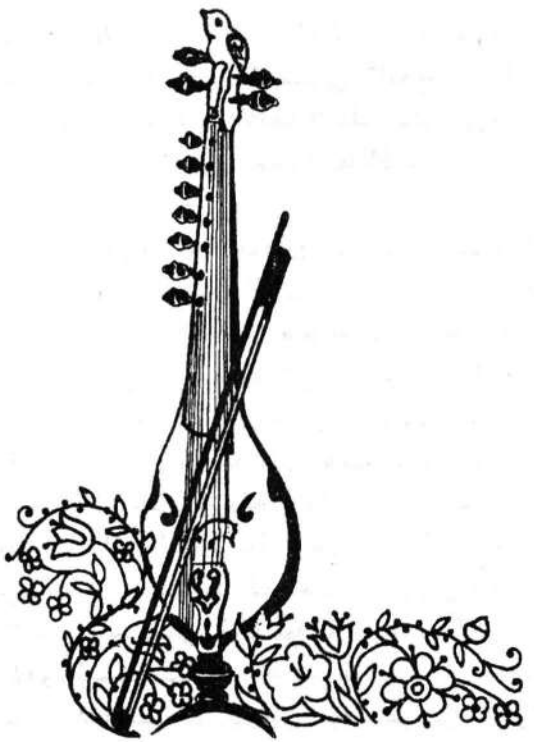
فورتنلاردا بۇيۇك ئىنسان،
كۆرەش قىلغاچقا مىليون جان.
فاشىست قانخور ياپونلارنى،
قىلىشتى يەر بىلەن يەكسان.

ياشا غالىب قېرىنداشلا،
ئۇلۇغ مىللەت ۋەتەنداشلار.
غەلبە ئۇچۇن تەڭكەش قىلىپ،
مۇقام سازىڭنى تەڭ باشلا.

بۇ مەرھۇم مەرۇپ ناسىرىنىڭ ئون ئىككى مۇقام ئاھاڭلىرىغا سېلىپ ئېيتقان ۋەتەن توغرىسىدىكى قوشاقلىرىنىڭ پەقەت بىر قىسمىدىنلا ئىبارەت. قالغان قىسمىنى تېخى رەتلەپ بولالمىدۇق.

ئۇيغۇر ئىچىدىن چىققان كومپىدىك، قابىل ئارتىس ۋە مۇزىكانت مەرۇپ ناسىرى 1952-يىلى يەر ئىسلاھاتى ۋە ئىجارە كېمە يېتىش خىزمىتىگە قاتنىشىپ، كېسەل سەۋەبى بىلەن قازا قىلغان.

ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئۇلۇغ پەرزەنتى، ئاتاقلىق ئەرباب ئەخمەتجان قاسىمى 1947-يىلى نويابردا «مەرۇپ ناسىرى ئۇيغۇرلار ئىچىدىن چىققان چاپلىن» دېگەن.

سەمەت ئابدۇللا

(1911 — 1976)

سەمەت ئابدۇللا 1911-يىلى قەشقەر شەھىرىدە سەنئەتكار ۋە چالغۇ ئەسۋابلىرى ياساش ئۇستىسى ئابدۇللا تۇردى ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن. سەمەت ئابدۇللانىڭ ئاتا-بوۋىلىرى مەشھۇر مۇقامچىلاردىن بولۇپلا قالماي، يەنە ئاتاقلىق چالغۇ ئەسۋابلىرى ياساش ئۇستىسى ئىدى.

1929-يىلى ئابدۇللا ئاكا جاھان كۆرۈش نىيىتىدە ئوغلى داۋۇت ئاخۇن بىلەن سەمەت ئاخۇننى ئېلىپ ئۆزبېكستانىنىڭ ئوش ئوبلاستىغا چىقىپ «قىزىل چايخانا» دا ئەلنەغمىچىلىك قىلغانىدا ھەممىدە تەكلىپ بويىچە شۇ يەردە مۇزىكا ئەسۋابلىرى ياساش كارخانىسىغا كىرىپ ئىشلىگەن. بۇ يەردە ئۇ بىر تەرەپتىن قەشقەرنىڭ ئاق سۆڭەكتىن نەقىش ناۋا چىقىرىپ ياسىلىدىغان دۇتار، تەمبۇر، راۋابلىرىنى ياساپ كەلگەن خېرىدارلارنى ئۆزىگە جەلپ قىلسا، يەنە بىر تەرەپتىن ئۇغۇللىرى بىلەن بىللە ئىسكرىپكا ياساشنى ئۆگەنگەن. ئاز ۋاقىت ئىچىدىلا ئىسكرىپكا چېلىشنىلا ئەمەس، ياۋروپاچە ئىسكرىپكىنى ۋايىغا يەتكۈزۈپ ياساشنى ئۆگىنىۋالغان. شۇنىڭ بىلەن ئاتا-بالا ئەلنەغمىچىلەر ئىسكرىپكا، چاڭ ۋە ساتارنى تەڭكەش قىلىش ئارقىلىق ئوش شەھىرىدە ئۇيغۇر مۇقاملىرىنى ياڭرىتىپ، ئوش خەلقىنىڭ قىزغىن ھۆرمەت-ئالقىشىغا سازاۋەر بولغان. ئىسكرىپكا ياساش ھۈنىرىدە سەمەت ئابدۇللا ئۆز ئىقتىدارى، پەم-پاراسىتىنى

تېزلا نامايان قىلغان. ئۇ ئىسكرىپكا چېلىش ھۈنىرىدە بىر قاتار تەتقىقاتلارنى ئېلىپ بارغاندىن كېيىن، ئىسكرىپكىنى ئېگىكىگە تاقاپ چېلىشنى تىزىغا قويۇپ چېلىشقا ئۆزگەرتكەن. تىزىغا قويۇپ چېلىش ئۇچۇن ئىسكرىپكىنىڭ ئاستىغا ئاي شەكىللىك كىچىك دېيەك قويغان ۋە بۇ تېپىك ياۋروپاچە مۇزىكىنى دادىل تەتقىق قىلىپ ئۆزگەرتىپ، ئۇنى مىللىيلاشتۇرغان ۋە ئۇيغۇر مۇزىكىلىرى قاتارىدىن ئورۇن ئالدۇرغان. ئوشتا تۇرغان مەزگىلدە ياش سەمەت ئابدۇللا ئىسكرىپكىنى تىزىغا قويۇپ چېلىشنى كەشپ قىلىش بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئۇيغۇر خەلق مۇقاملىرىدىن «ئوششاق» مۇقامىنىڭ چوڭ نەغمە-مەشرەپ، مەرغۇللىرى ۋە «غېرىب-سەنەم» داستان-ناخشىلىرىنىڭ بىر نەچچە بۆلەكلىرىنى ئۆز نەغمىسىدە ئىجرا قىلىپ داڭ چىقارغان. شۇنىڭ بىلەن بىللە قەدىمكى ئۇيغۇر چالغۇسى بولغان غىجەكنى زىل، ئوتتۇرا، بوم ئاۋازدا چېلىنىدىغان كۆپ ئىقتىدارلىق مۇزىكا قورالىغا ئۆزگەرتىپ ياساپ، ئۇيغۇر چالغۇ ئىسلاھاتىغا كاتتا تۆھپە قوشقان.

1933-يىللىرىنىڭ ئاخىرى ئابدۇللا ئاخۇن باللىرى داۋۇت ئاخۇن بىلەن سەمەت ئاخۇنلارنى ئېلىپ ئوشتىن ئانا ماكانى — قەشقەر شەھىرىگە قايتىپ كېلىپ، مۇزىكا ئەسۋابلىرى ياساش كارخانىسى قۇرۇپ، ساتار، تەمبۇر، چاڭ، راۋاب، ئىسكرىپكا، غىجەك، دۇتار، داپ... قاتارلىق چالغۇ ئەسۋابلىرىنى ياساش بىلەن شۇغۇللانغان. جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ يىراق-يېقىن جايلىرىدىن كېلىپ چالغۇ ئەسۋابلىرىنى سېتىۋالىدىغان خېرىدارلارمۇ، ساز چېلىشنى ئۆگىنىدىغان ياشلارمۇ كۆپەيگەن. شۇ كۈنلەردە «قەشقەر ئۇيغۇر مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى» يېنىدا تەشكىل قىلىنغان قەشقەر سەنئەت ئۆمىكى سەمەت ئاخۇننى ئۆمەكنىڭ مۇزىكانتلىقىغا تەكلىپ قىلغان، ئۇ يەنە قوشۇمچە يېتىملار مەكتىپىنىڭ مۇزىكا ئوقۇتقۇچىلىقىغا تەيىنلەنگەن.

سەمەت ئابدۇللا 1935-يىلدىن 1941-يىلغىچە بولغان بەش

قارارلىق ئوقۇش مەۋسۇمىدە 250 نەپەر ئوقۇغۇچىغا ئىسكرىپكا، چاك، راۋاب، غىجەك، دۇتار، ساتار قاتارلىق مۇزىكىلارنى تەڭشەش، چېلىش، تەڭكەش قىلىش تېخنىكىسىنى ئۆگىتىپ، ئۇلارنى يارامليق مۇزىكانت قىلىپ يېتىشتۇرگەن.

سەمەت ئابدۇللانى 1941-يىلى شىنجاڭ ئۆلكىلىك مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى قارىمىقىدىكى سەنائىي نەفىسە (سەنئەت ئۆمىكى) ئۇرۇمچىگە چاقىرتىپ، ئۇيغۇر خەلق كلاسسىك داستانى «غېرىب-سەنەم» نى سەھنىلەشتۇرۇش ۋە مۇزىكىسىنى ئىشلەش خىزمىتىگە قاتناشتۇرغان.

ئازادلىقتىن كېيىن سەمەت ئابدۇللا ئازادلىق ئارمىيىنىڭ 5-كور پۇسىغا ئۆزگەرتىلگەن مىللىي ئارمىيىنىڭ قەشقەر رايونىدا تۇرۇشلۇق 13-دىۋىزىيە سەنئەت ئۆمىكىنىڭ باش مۇزىكانتى قىلىپ تەيىنلەنگەن. ئۇ، بۇ ئۆمەكنىڭ مۇزىكانت ئورکىستىرىنى تەشكىللىگەن ۋە بىرمۇنچە ناخشا-ئۇسسۇل مۇزىكىلىرىنى ئىشلىگەن.

1953-يىلى قەشقەردە جەنۇبىي شىنجاڭ ئەدەبىيات--سەنئەت ئۆمىكى تەسىس قىلىنغاندا، سەمەت ئابدۇللا بۇ ئۆمەكنىڭ مۇزىكا گۇرۇپپىسىغا باشلىق بولغان.

سەمەت ئابدۇللا ئۇيغۇر مۇزىكا تەرەققىيات تارىخىدا ئۇن ئىككى مۇقامنى پايدىلىنىپ نۇرغۇن ناخشا-ئۇسسۇل ۋە سەھنە ئەسەرلىرىنىڭ مۇزىكىلىرىنى ئىشلىگەن. مەسىلەن، ئۇنىڭ ئىجادىيەتلىرىدىن «ئۇلكەم»، «زامان-بىزنىڭكى»، «كاككۇك»، «زامانىمنى كۆيلەيمەن»، «ئىشچىلارغا سالام»، «يا دوست» قاتارلىق ناخشىلىرى، سىمفونىيە تۇسىنى ئالغان «باھار» ناملىق ئورکىستىر-مۇزىكىسى، «يېزىدىكى شادلىق» قاتارلىق سىمفونىيە مۇزىكىلىرىدا ئون ئىككى مۇقامنىڭ مۇزىكىلىق پۇرىقى قويۇق ئىپادىلەنگەن.

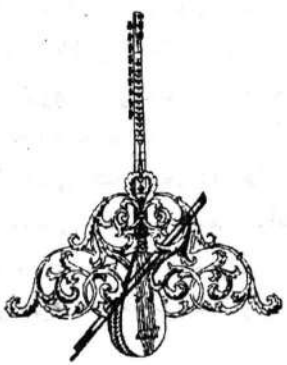
سەمەت ئابدۇللا «قارا كۆنلەر»، «نۇرلۇق ھايات»، «رابىيە-سەئىدىن» قاتارلىق يىرىك سەھنە ئەسەرلىرىنى

مۇزىكىلاشتۇرغان. ئۇ 1940-يىللاردا قەشقەر سەنئەت ئۇمىكىدە تەييارلانغان «تاھىر-زۆھرە»، «چىن مودەن»، «پەرھاد-شىرىن» (نىم شېھىت ئارمىيە ئىلى يازغان). «غېرىب-سەنەم» لەرنى سەھنىلەشتۇرۇشتە ئىجادىي ئەمگەك سىڭدۇرگەن.

1946-يىلى «ئون بىر بېتىم» ۋاقتىدا جاك جىجۇك، ئەخمەتجان قاسىمى، سەييىدىن ئەزىزىلەر قەشقەرگە كەلگەندە، ۋالىي ئابدۇكېرىمخان مەخسۇمنىڭ باغ زىياپىتىدە ئەخمەت ئەپەندىم مۇقامشۇناس تۇردى ئاخۇن ئاكا قاتارىدا سەمەت ئابدۇللاغمۇ ئايرىم-ئايرىم ھۇرمەت تونى كىيگۈزگەن. ئەخمەتجان قاسىمى سەمەت ئابدۇللاغا: «خەلقنىڭ جانجان مۇقامىنى جانلىق ئالغا سۈرگەنلىكىڭىزنى ئاڭلىدىم ھەم كۆرۈپ خۇشال بولدۇم. يەنمۇ ئىلگىرىلەپ ئىز باسارلارنى كۆپلەپ يېتىشتۇرۇشىڭىزنى ئۈمىد قىلمەن» دېگەن.

مۇزىكا ئەسۋابلىرىنى ياساش ئۇستىسى ۋە ئىسلاھاتچىسى سەمەت ئابدۇللا 1976-يىلى 65 يېشىدا قەشقەردە ئالەمدىن ئۆتكەن.

(رەتلىگۈچى: ئىلى ئەزىز)

ئابلىز ھاجى

(1911 — 1986)

سەنئەت ساھەسىدە كۆپ تەرەپلىملىك ئىقتىدارغا ئىگە بولغان ئابلىز ھاجى 1911-يىلى قەشقەر شەھىرىدە تىجارەتچى ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن، قەشقەر شەھىرىدە دىنىي مەكتەپلەردە ئوقۇغان. شۇ مەزگىللەردىلا ئۇ سەنئەتكە ھەۋەس قىلىپ، ناخشا ۋە مۇزىكا ئۆگىنىشكە باشلىغان.

1933-يىلى ئۇرۇمچى دارىلمۇئەللىمىنگە كىرىپ ئوقۇپ، ئوقۇش پۈتتۈرگەندىن كېيىن غۇلجىغا تەقسىم قىلىنىپ، 1942-يىلىغىچە سەنئەت ماتارىپى بىلەن شۇغۇللانغان. بۇ جەريانىدا ئۇ مەكتەپتە سەنئەت كۇرژۇكى تەشكىللەپ سەنئەت نومۇرلىرىنى تەييارلاپ، خەلقنىڭ ھۇرمىتىگە ۋە ئالقىشىغا سازاۋەر بولغان. ئۇ ئۇيغۇر خەلقنىڭ ئەنئەنىۋى كلاسسىك ناخشا-مۇزىكىلىرىنى پىششىق ئىگىلەش بىلەن بىرلىكتە، ئون ئىككى مۇقامنىڭ داستان ۋە مەشرەپ قىسىملىرىنى ۋايىغا يەتكۈزۈپ ئورۇنداپ داڭ چىقارغان ھەمدە سەھنىدە رول ئېلىش جەھەتتىمۇ يۇقىرى ماھارەتكە ئىگە بولغان.

ئابلىز ھاجى 1942-يىلى قەشقەرگە قايتىپ كېلىپ، قەشقەر سەنئەت ئۆمىكىدە باش رولچى ۋە رېژىسسور بولغان. بۇ مەزگىللەردە ئۇ «غېرىب-سەنەم»، «پەرھاد-شىرىن» قاتارلىق بىرقانچە ناخشا-مۇزىكىلىق ئوپېرانى سەھنىلەشتۈرۈپ، ئۆزى باش رول ئالغان.

بۇ كۆزگە كۆرۈنگەن تالانتلىق سەنئەتكار 1947-يىلى شىنجاڭ ياشلار سەنئەت ئۆمىكى تەركىبىدە ئىچكى ئۆلكىلەرگە بېرىپ، ئۇيغۇر ناخشا-ئۇسسۇل سەنئىتىنى نامايان قىلغان. 1950-يىلى شىنجاڭدىن تاللانغان داڭلىق خەلق سەنئەتكارلىرى قاتاردا تۇنجى قېتىملىق غەربىي شىمال سەنئەت كۆرىكىگە قاتنىشىپ يۇقىرى ئالقىشقا ئېرىشكەن.

1953-يىلى شىنجاڭدىن تەشكىللەنگەن جۇڭگو پىدائىي قىسىملاردىن هال سوراش ئۆمىكى تەركىبىدە چاۋشيەن ئالدىنقى سېپىگە بېرىپ ماهارەت كۆرسەتكەن. كېيىن ئۇرۇمچى، قەشقەر، خوتەن سەنئەت ئۆمەكلىرىدە ئىشلەپ، مىللىي سەنئىتىمىزنىڭ تەرەققىياتىغا زور تۆھپە قوشقان.

ئابلىز هاجى غۇلجىدا تۇرغان مەزگىللىرىدىن باشلاپ ئۇيغۇر يېڭى زامان تىياتىرىنىڭ بارلىققا كېلىشى ۋە تەرەققىياتىغا زور تۆھپە قوشقان، قەشقەر سەنئەت ئۆمىكىنى تەرتىپكە سېلىش ۋە قايتا قۇرۇشقا بىۋاسىتە يېتەكچىلىك قىلغان. ئۇ ئىلى خەلق ناخشىلىرىنى ئۆز ئۇسلۇبى بويىچە پۇختا ئۆگەنگەن بولۇپ، ئىلى ناخشىلىرىنىڭ قەشقەرگە تارقىلىشىدا باشلامچىلىق رول ئوينىغان. ئۇ ناهايىتى تەلەپچان ۋە خۇش پېئىل سەنئەتكار بولۇپ، ئۆمرىدە نۇرغۇنلىغان سەنئەتكارلارنى تەربىيىلىگەن. خەلق ئارىسىدىكى داڭلىق مۇقامچىلارنى ۋە خەلق سەنئەتكارلىرىنى توپلاپ ئۆزىگە جەلپ قىلغان ۋە ئۇلاردىن كەمتەرلىك بىلەن ئۆگەنگەن.

بىر ئۆمۈر سەهنە هاياتى بىلەن ئۆتكەن ئابلىز هاجى 1987-يىلى 76 يېشىدا قەشقەردە يۇرەك كېسىلى بىلەن ۋاپات بولغان.

ئابلاخان

(1912—1989)

ئابلاخان كېپەك ئوغلى ئىلىدىكى تەسىرى بار مۇقامچىلارنىڭ بىرى. ئۇ 1912-يىلى غۇلجا شەھىرىدە تۇغۇلغان. بالىلىق دەۋرى ناھىيىتى غۇربەتچىلىكتە ئۆتكەن. كېيىن موزدۇزلۇققا شاگىرت كىرگەن. ئەينى يىللاردا ئىلىدىكى موزدۇزلار ئارىسىدا داڭلىق ناخشىچى-سازەندىلەر كۆپ ئىدى. ئابلاخان بۇ ساز ئۇستىلىرىنىڭ تەسىرىدە دۇتار ئۆگەنگەن. ئابلاخان شۇ يىللاردىكى يوقسۇللۇق، يالغۇزچىلىقنىڭ دەردىنى دۇتار بىلەن مۇڭدىشىپ ئۆتكۈزۈپ، مۇزىكىدىن ئۆزىگە تەسەللى تاپقان.

ئابلاخان 1936-يىلى ئۆزبېك سەنئەت ئۆمىكىدە ئابلاخان ھەببۇللا نەيچى دېگەن كىشىدىن نەي چېلىشنى ئۆگەنگەن. كېيىن ئۇ زىكرى ئەلپەتتانىڭ تونۇشتۇرۇشى بىلەن شەھەر ئىچى مەھەللىسىدىكى سەنئەت كۇرژۇكىغا قاتنىشىپ نەي چالغان، سەنئەت نومۇرلىرىغا قاتناشقان. سەنئەتتىكى تالانتى كۆزگە تاشلىنىپ، ئۇيغۇر ئۇيۇشما قارىمىقىدىكى سەنائىي نەپىسگە قوبۇل قىلىنغان. بۇ يەردە ئۇ دەسلەپتە نەي چالغان، كېيىن «غېرىبسەنەم» دە قۇرئانداز، ساتارچى بوۋاي، جۇنەيدىن باغدادى قاتارلىق روللارغا چىققان.

ئابلاخان 1939-يىلى چۆچەككە بېرىپ، چۆچەك، دۆربىلجىن قاتارلىق ئۇرۇنلاردىكى سەنئەت ئۆمەكلىرىگە قاتنىشىپ ياشلارغا

مۇزىكا ئۆگەتكەن، ئۇلار بىلەن بىللە «ئارشىن مال ئالان»، «قانلىق داغ» قاتارلىق ئەسەرلەرنى سەھنىگە ئېلىپ چىققان.

1944-يىلى ئابلاخان يەنە غۇلجىغا قايتىپ كەلگەن. 1946-يىلى ئۈچ ۋىلايەت ۋاقىتلىق ئىنقىلابىي ھۆكۈمىتى ھەر مىللەت سەنئەت-چىلىرىدىن «ئىتتىپاق تىياتىرى»نى تەشكىللىگەندە، ئابلاخان كىچىك كۆزگە كۆرۈنگەن سەنئەتچىلەر قاتارىدا ئۆمەككە چاقىرتىلغان. ئابلاخان ئازادلىق ھارپىسى ۋە ئازادلىقنىڭ دەسلەپكى يىللىرىدا روزى تەمبۇر ئاچقان بىر نەچچە قېتىملىق مۇقام ئۆگىنىش كۇرسىغا قاتنىشىپ، مۇقام ئاھاڭلىرىنى پىششىق ئىگىلىگەن. شۇ ئاساستا ئۇ روزى تەمبۇر ۋاپاتىدىن كېيىن ئىلى رايونىدىكى كۆزگە كۆرۈنگەن مۇقامچىلارنىڭ بىرى بولۇپ قالغان.

ئابلاخان 1953-ۋە 1961-يىللىرى سەنئەت ئۆمەكلىرى بىلەن ئىچكى ئۆلكىلەرگە بېرىپ، «قارا يورغا» نومۇرلىرى بىلەن قىزغىن ئالقىشقا ئېرىشكەن. ئابلاخان كېيىنكى 1989-يىلى قۇربان ھېيىت كۈنى غۇلجا شەھىرىدە ئالەمدىن ئۆتكەن. ئۇ مۇقام ئاھاڭلىرىغا پىششىق سەنئەتچى بولۇش بىلەن بىللە، يەنە داڭلىق دراما ئارتىسى، كومپوزىتسىيەنىڭ روللارنىڭ ئۈستىسى ئىدى.

(رەتلىگۈچى: مەمتىمىن ھوشۇر)

ئەمەتخان بارات

(1912—1977)

ئەمەتخان بارات ئىلىدا روزى تەمبۇردىن كېيىن كۆزگە كۆرۈنگەن مۇقامچىلىرىمىزنىڭ بىرى. ئۇ ئاتاقلىق مۇقامچى باراتتەمبۇرنىڭ چوڭ ئوغلى. ئەمەتخان 1912-يىلى غۇلجا شەھىرىنىڭ شەھەر ئىچى مەھەللىسىدە تۇغۇلغان. دەسلەپتە دىنىي مەكتەپتە، كېيىن پەننىي مەكتەپلەردە ئوقۇغان. بىر مەزگىل ئوقۇتقۇچىمۇ بولغان.

ئەمەتخان بارات كىچىكىدىنلا ئويۇن-تاماشىغا ئامراق، ناخشا-ساز-غا ھېرىسمەن بالا ئىدى. ئۇ دادىسىنىڭ تەسىرىدە ساز چېلىشنى ئۆگەنگەن. بولۇپمۇ ئۇنىڭ داپ، ناغرا چېلىشتا ئالاھىدە تالانتى بار ئىدى. ئەمەتخان داپ تاكتىلىرىنى پىششىق ئىگىلەش ئۈچۈن دائىم باخشى-داخانلار پىرە ئۆتكۈزگەن ئورۇنلارغا ئوغرىلىقچە بېرىۋالاتتى.

1934-يىلىدىن كېيىن جايلاردا سەنئەت ئۆمەكلىرى قۇرۇلۇشقا باشلىغاندا، ئەمەتخان بارات شەھەر ئىچىدىكى سەنئەت كۆرۈكىغا

قاتنىشىپ زىكرى ئەلپەتتا بىلەن بىللە بولغان، كېيىن «خانىقا مەكتەپ» تىكى سەنئەت ئۆمەككە كىرىپ روزى تەمبۇرلەر بىلەن بىللە ئىشلىگەن. دادىسىدىن ئۆگەنگەن مۇقام ئاھاڭلىرىنىڭ تولۇق بولمىغان يەرلىرىنى بۇ يەردىكى ئۇستازلاردىن تولۇقلىغان. ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابى غەلىبە قىلىپ، ئىلىدا «ئىتتىپاق تىياترى» قۇرۇلغاندا، ئەمەتخان بارات بۇ ئۆمەككە رەسمىي قوبۇل قىلىنغان.

ئەمەتخان بارات دۇتارنى ناھايىتى سىلىق، قائىدىلىك چالاتتى. سازچىلار تەرىپىدە ئۇ كۆپرەك داپ چالاتتى. شۇڭا ئۇ «ئەمەتخان داپ» دېگەن نام بىلەن تونۇلغان. ئەمەتخان مۇقامچى ئائىلىسىدە ئۆسۈپ چوڭ بولغاچقا، مۇقام ئاھاڭلىرىغا قۇلىقى ناھايىتى پىششىق ئىدى. كېيىنكى ياشلارغا مۇقام داستان، مەشرەپلىرىنىڭ رەت تەرتىپىنى ئىنچىكىلىك بىلەن تونۇشتۇرۇپ، ئۇلارنىڭ ئۆگىنىشىگە كۆپ ئىلھام بەرگەن، ئۇلارنى يېتەكلىگەن. ئۇ ئەينى يىللاردا بىر قىسىم يېڭى ئاھاڭلارنىمۇ ئىجاد قىلغان.

ئەمەتخان بارات 1974-يىلى پېنسىيىگە چىقىپ، 1977-يىلى 4-ئاينىڭ 13-كۈنى غۇلجىدا 65 يېشىدا ۋاپات بولغان.

(رەتلىگۈچى: مەمتىمىن ھوشۇر)

سەيدۇللا ھەمدۇللا

خەلق سەنئەتكارى سەيدۇللا ھەمدۇللا ئاكا قۇمۇل ئون ئىككى مۇقامنىڭ سادىق ۋارىسلىرى ھەم پىشۋا ئۇستازلىرى ئاخۇنبەك، ئاقپاشا ئاكىلار بىلەن بىر قاتاردا تۇرىدىغان مەشھۇر مۇقامچى. ئۇ كۇچ-غەيرىتىنى قۇمۇل ئون ئىككى مۇقامنىڭ يېڭى بىر ئەۋلاد ۋارىسلىرىنى تەربىيىلەشكە سەرپ قىلىۋاتقان تۆھپىكار مۇقام ئۇستازى.

سەيدۇللا ئاكا 1912-يىلى قۇمۇل ناھىيە قارىتال يېزىسىدا دېھقان ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن.

ئۆسمۇرلۈك دەۋرىدە دىنىي مەدرىسە ئوقۇغان ۋە شۇ مەزگىللەردىن باشلاپلا مەشھۇر ئەلنەغمىچى سىدىق ھاجىنىڭ تەسىرىدە ناخشا ۋە مۇقام ئېيتىشقا ئىشتىياق باغلاپ، قۇمۇل ئون ئىككى مۇقامىنى پۈتۈن يۈرۈشلىرى بىلەن ئۆزلەشتۇرۇۋالغان ۋە غىجەك، قۇمۇل راۋابى، دۇتار، بەرباب، (چاڭ)، تەمبۇر، سۇناي قاتارلىق بىرنەچچە خىل سازنى چالالايدىغان بولغان. ئۇ 1953-يىلى «ئاپتونوم رايون بويىچە ئۆتكۈزۈلگەن خەلق ئەلنەغمىچىلىرى كۆرىكى» گە قاتناشقان ھەمدە 1962-، 1963-، 1975-، 1982-يىللىرى قۇمۇل شەھەرلىك رادىئو ئۇزلىرى، مەركىزىي مىللەتلەر مۇزىكا تەتقىقات ئورنى، شىنجاڭ خەلق رادىئو ئىستانسىسى، ئاپتونوم رايونلۇق مۇقام تەتقىقات ئىشخانىسى قاتارلىق ئورۇنلارنىڭ قۇمۇلدا ئېلىپ بارغان قۇمۇل مۇقامىنى رەتلەپ لېنتىغا ئېلىش ئىشىغا قاتنىشىپ ئالاھىدە خىزمەت كۆرسەتكەن. 1980-يىلى مەشھۇر ئەلنەغمىچىلەر

بىلەن بىللە قۇمۇلدا شەرقىي شىنجاڭ بويىچە ئۆتكۈزۈلگەن خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنىغا ۋە 1993-يىلى 8-ئايدا ئۆتكۈزۈلگەن قۇمۇل مۇقاملىرى ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنىغا قاتنىشىپ قۇمۇل ئون ئىككى مۇقامىنى باشلامچىلىق بىلەن ئورۇندىپ، مەركەز ۋە ئاپتونوم رايوندىن كەلگەن رەھبەرلەر، مۇتەخەسسىس-ئالىملار ھەم ھەر ساھە ئاممىسىنى قايىل قىلغان.

سەيدۇللا ئاكا ئۆمرىنى قۇمۇل خەلقىنىڭ مىللىي سەنئەت مىراسلىرىنى ئۆگىنىش، ئۆگىتىش ۋە تەرتىپكە سېلىشقا بېغىشلىغان بولۇپ، قۇمولنىڭ قارىتال، شۇمشۇق، بوغاز، چاڭغۇ، شەھەر ئىچى قاتارلىق جايلىرىدا مۇقام ۋە ئەلنەغمىگە مۇھەببەت باغلىغان بىر تۇركۈم ياش ۋە ئوتتۇرا ياش ئەلنەغمىچىلەرنى تەربىيەلەپ يېتىشتۈرگەن. ئۇلارنىڭ بەزىلىرى ھازىر زامانىمىزدىكى داڭلىق مۇقامچىلاردىن بولۇپ قالغان.

(رەتلىگۈچى: ئىلى ئىسمايىل، مۇھەممەت ئىلى)

داۋۇتخان ساتارچى

(1912—1983)

مەشھۇر خەلق سەنئەتكارى داۋۇتخان دادىسى مامۇت قالۇن، بوۋىسى ئەمەت ساتارچىلاردىن مىراس قالغان تەۋرۈك ساتارنى بىر ئۆمۈر چېلىپ ۋە ئۇنى ئۆزىگە ھەمراھ قىلىپ، خەلق ئارىسىدا «داۋۇتخان ساتارچى» دېگەن نام بىلەن داڭ چىقارغان مۇقامچىلاردىن بىرى.

داۋۇتخان 1912-يىلى ئاقسۇ كونىشەھەر ناھىيە بازىرىنىڭ مىسكەرچى كوچىسىدا، سەنئەتكار-ئەلنەغمچى ئائىلىسىدە تۇغۇلغان. ئۇ ئەقىلگە كەلگەندىن باشلاپ دادىسىغا ئەگىشىپ، چوڭ-چوڭ جامائەت سورۇنلىرى، توي-تۆكۈن، باغ سەيلىلىرى ۋە كاتتا ئاشپۇزۇللار، چايخانىلاردا تەكلىپ بىلەن نەغمە قىلىپ، ئاۋات، ئاقسۇ قاتارلىق ناھىيىلەردىمۇ داڭق چىقارغان. ئۇ يالغۇز ساتار چېلىشقا ماھىر بولۇپلا قالماستىن، تەمبۇر، قەشقەر راۋابى، غىجەك، داپ قاتارلىق چالغۇلارنىمۇ ۋايىغا يەتكۈزۈپ چالاتتى.

ئۇ ئۆمرىدە كۆپلىگەن شاگىرتلارنى يېتىشتۈرگەن بولۇپ، ئۇنىڭ شاگىرتلىرىمۇ يۈكسەك ئابرويغا ئىگە ماھىر سازەندە ۋە مۇقامچىلاردىن بولۇپ يېتىشكەن.

ئۇ مەشھۇر ئۇيغۇر كلاسسىك داستانى — «سۇلتانى جەمجەمە» نى، «ئۆزھال» مۇقامىنىڭ داستانى ۋە مەشرەپ ئاھاڭلىرىنى ئۆزىگە خاس ئۇسلۇب بىلەن ئالاھىدە جانلىق ئورۇندىپ،

جامائەت ئىچىدە چوڭقۇر تەسىر قالدۇرغان.

داۋۇتخان «سۇلتانى جەمجەمە» داستانىنى ساتار بىلەن ئورۇندىغاندا، ئاڭلىغۇچىلاردا گويا سەلتەنەتلىك پادىشاھ قايتىدىن تىرىلىپ، پۇقرالارغا پەندى-نەسىھەت قىلۋاتقانلىقىنى ئاڭلاۋاتقاندەك تۇيغۇ پەيدا قىلاتتى. ئاقسۇ رايونى دائىرىسىدىكى سازەندىلەر ۋە مۇقامچىلار ئارىسىدا ئۇيغۇر كلاسسىك مۇزىكىسى ئون ئىككى مۇقامنى بىر قەدەر تولۇق بىلىدىغان ۋە ۋايىغا يەتكۈزۈپ ئورۇندىيالايدىغان مۇقامچى داۋۇتخان بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

داۋۇتخان 1953-يىلى ئاقسۇ ناھىيىلىك سەنئەت ئۇمىكىگە قوبۇل قىلىنغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ ماھارەت كۆرسىتىشىگە تېخمۇ كەڭ زېمىن ھازىرلانغان. ئۇنىڭ يېقىملىق ئاۋازى ۋە ياڭراق ساتارىنى ئاڭلايدىغانلار تېخمۇ كۆپەيگەن.

داۋۇتخان 1962-يىلى ئاقسۇ كونىشەھەر ناھىيىسىنىڭ سەنئەت ئوقۇتقۇچىلىقىغا تەكلىپ قىلىنىپ، جام، بوزدۆڭ يېزىلىرىدا ۋە ئاقسۇ كونىشەھەر ناھىيىلىك 1-ئوتتۇرا مەكتەپتە مۇزىكا ئوقۇتقۇچىسى بولۇپ ئىشلىگەن. 1963-يىلى جۇڭگو مۇزىكانتلار جەمئىيىتى شىنجاڭ شۆبىسىنىڭ ئەزالىقىغا قوبۇل قىلىنغان. ئۇنىڭ ساتار بىلەن ئورۇندىغان ئۇيغۇر خەلق داستانى «سۇلتانى جەمجەمە» 1982-يىلى لېنتىغا ئېلىنغان. ئۇ 1983-يىلى 4-ئايدا ۋاپات بولغان.

(رەتلىگۈچى: تۇنىياز مەتنىياز)

زىكرى ئەلپەتتا

(1915—1986)

زىكرى ئەلپەتتا مۇقام ئۇستازى تۇردى ئاخۇن ئاكا ۋە روزى تەمبۇرلاردىن كېيىن، ئون ئىككى مۇقامغا ئىجادىي ۋارىسلىق قىلغان ئاتاقلىق مۇقام-شۇناسلىرىمىزنىڭ بىرى. ئۇ 1915-يىلى غۇلجا شەھىرىدىكى بىر ئۇششاق تىجارەتچى ئائىلىسىدە تۇغۇلغان.① ئۇنىڭ يېرىم ئەسىرگە يېقىن ئۆمرى مىللىتىمىزنىڭ سەنئەت ئىشلىرىغا جاپالىق ئەجىر سىڭدۈرۈش بىلەن ئۆتكەن.

زىكرى ئەلپەتتا 1934-يىلى غۇلجىدا ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسى قارىمىقىدا سەنائىي نەغمە قۇرۇلغاندا ئەڭ دەسلەپتە قاتناشقان سەنئەتچىلەرنىڭ بىرى. ئۇ سەنائىي نەغمىدە مۇزىكا ئىجادىيىتى

① ئەلقەم ئەختەم: «شىنجاڭ سەنئىتى» ژۇرنىلىنىڭ 1986-يىل 8-سانىدا ئېلان قىلغان «ئۇنىڭ ھاياتى» دېگەن ماقالىسىدا زىكرى ئەلپەتتانىڭ تۇغۇلغان ۋاقتىنى «1912-يىل 5-ئاينىڭ 21-كۈنى» دەپ كۆرسەتكەن.

بىلەن شۇغۇللىنىش بىلەن بىرگە، يەنە نۇرغۇن سەھنە ئەسەرلىرىدە روللارغا چىققان. مەسىلەن، ئۇ ئەينى يىللاردا ئويناللىغان «قانلىق داغ»دا ناسىر رولىغا، «باي ۋە مالاي»دا باي رولىغا، «غېرىب-سەنەم»دە شاھى ئاببىاس رولىغا، «پەرھاد-شىرىن»دا خۇسراۋ ۋە پەرھاد روللىرىغا چىقىپ ئالقىشقا ئېرىشكەن، سەھنە ئەسەرلىرىگە خەلق ئاھاڭلىرىنى سەپلەش، يېڭى ئاھاڭلارنى ئىجاد قىلىپ قوشۇش خىزمەتلىرىدە ئاجايىپ تۆھپىلەرنى كۆرسەتكەن. بولۇپمۇ ئۇ خەلق داستانى ئاساسىدا سەھنىلەشتۈرگەن «غېرىب-سەنەم» ئوپېراسىغا كۆپلىگەن يېڭى ئاھاڭلارنى ئىشلەپ، سەنئەت جەھەتتىن بۇ سەھنە ئەسىرىنى يېپىيېڭى بىر بالداقا كۆتۈرگەن. نەتىجىدە بۇ ئەسەر ئۇزۇن يىللارغىچە تاماشىبىنلار ياقتۇرۇپ كۆرىدىغان، ناخشىلىرىنى خەلق سۆيۈپ ئېيتىدىغان سەھنە ئەسىرى بولۇپ قالغان.

زىكرى ئەلپەتتا ياش ۋاقتىلىرىدا ئىلىدىكى كۆپلىگەن ناخشا-ساز پېشۋالىرى بىلەن بىللە بولۇپ، ئۇلاردىن كەمتەرلىك بىلەن ئۆگەنگەن. ئۇ ئەينى يىللاردا ھەسەن تەمبۇر، ھۈسەين تەمبۇر، روزى تەمبۇر، جانى يولداشۇپ، ئاق تېيىپھاجى، ئابدۇل چۆكچۈك، مەسۇم توقۇم، ساۋۇتكام بىدىك، روشىدىن ئاكا، زۇنۇن پاينەك، روزەم سابىر، ھېزىم موللا قاتارلىق مۇزىكا ئۇستىلىرىدىن نۇرغۇن خەلق ئاھاڭلىرىنى ئۆزلەشتۈرگەن، ئۇلارنىڭ ئارتۇقچىلىقلىرىنى قوبۇل قىلغان. شۇ ئاساستا ئۇ ئۆزىدە كۈچلۈك مۇزىكا تۇيغۇسى، ئاھاڭلارنى پەرقلەندۇرۇش ئىقتىدارىنى يېتىشتۈرگەن. بۇ ئۇنىڭ كېيىنكى چاغلاردا مۇزىكا تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللىنىشىغا ئاساس بولۇپ قالدى. زىكرى ئەلپەتتا ئۆزىمۇ دۇتار چېلىشتا ئالاھىدە ئۇسلۇب ياراتقان بولۇپ، دۇتارغا قول ئۇرۇشتا خاسلىقى بار ئىدى. دۇتارنى تولىمۇ چىرايلىق، يېقىملىق چالاتتى. ئۇ ئۇيغۇر ناخشا-سازلىرىغا ئۇستا بولۇپلا قالماي، ئۆزبېك ئاھاڭلىرىنى ئورۇندا شقىمۇ ماھىر ئىدى.

ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىدىن كېيىن ـــ 1946-يىلى ئىلدا «ئىتتىپاق تىياتىرى» قۇرۇلدى، 1954-يىلى ئۇ ئىلى «ئۇيغۇر تىياتىر» غا ئۆزگەرتىلدى. بۇ مەزگىللەردە زىكرى ئەلپەتتا كەسپىي بۆلۈمنىڭ باشلىقى بولۇپ، تىياتىرنىڭ ئىجادىيەت ۋە ئۇسسۇل-مۇزىكا گۇرۇپپىلىرىغا رەھبەرلىك قىلىپ، ئىلى رايونىنىڭ سەنئەت ئىشلىرىغا نۇرغۇن ھەسسە قوشقان، ئۇ 1959-يىلى جۇڭگو مۇزىكانتلار جەمئىيىتىنىڭ شىنجاڭ شۆبىسىگە يۆتكىلىپ، ھاياتىنىڭ ئاخىرغىچە ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ مۇزىكا سەنئىتىنىڭ گۈللىنىشى ئۈچۈن تەر تۆككەن.

تالانتلىق مۇزىكانت، ئاتاقلىق مۇقامشۇناس زىكرى ئەلپەتتا 1986-يىلى 4-ئاينىڭ 1-كۈنى ئۇرۇمچىدە ئالەمدىن ئۆتكەن. ئۇ ھايات ۋاقتىدا جۇڭگو خەلق سىياسىي مەسلىھەت كېڭىشى 5-نۆۋەتلىك كومىتېتىنىڭ ئەزاسى، جۇڭگو خەلق ئەدەبىيات-سەنئەتچىلەر جەمئىيىتىنىڭ ھەيئەت ئەزاسى. جۇڭگو مۇزىكانتلار جەمئىيىتى 5-نۆۋەتلىك دائىمىي ھەيئەت ئەزاسى، شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق ئەدەبىيات-سەنئەتچىلەر بىرلەشمىسىنىڭ ھەيئەت ئەزاسى، جۇڭگو مۇزىكانتلار جەمئىيىتى شىنجاڭ شۆبىسىنىڭ پەخرى رەئىسى ئىدى. شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق ئەدەبىيات-سەنئەتچىلەر بىرلەشمىسىنىڭ سابىق رەئىسى، مەرھۇم ياسىن خوجا بەردى زىكرى ئەلپەتتانىڭ ۋاپاتىغا ئاتاپ سۆزلىگەن تەزىيە نۇتقىدا زىكرى ئەلپەتتانىڭ مۇقام ئىشلىرىدىكى توھپىلىرىنى مۇنداق ئىككى تەرەپتىن كۆرسەتكەن:

1. زىكرى ئەلپەتتا ئۆز ھاياتىدا نەچچە ئونلىغان ناخشا-مۇزىكا ئىجاد قىلدى. بولۇپمۇ ئۇنىڭ بىر مۇقەددىمە، بىر تەزە، ئالتە داستان، نەغمىدىن تەركىب تاپقان «رۇخسارى» ناملىق بىر يۈرۈش ناخشا، مەرغۇلى ئۇيغۇر مۇزىكا خەزىنىسىگە قوشۇلغان يېڭى ئىجادىي بايلىق بولۇپ، ئۇنى ئاساسىي گەۋدىسى تىكلەنگەن يەنە بىر يېڭى مۇقام دېيىشكە بولىدۇ. يەنە ئۇنىڭ «پەنجگاھ»

مۇقامنىغا قوشۇمچە قىلىپ ئىشلىگەن نەغمىلىرى كلاسسىك مۇقام تەركىبىگە سىڭىپ كەتتى. ئۇنىڭ مۇشۇ بىر قاتار ئىجادىيەتلىرى «غېرىب-سەنەم»، «پەرھاد-شىرىن»، «غۇنچەم» قاتارلىق ئوپېرا ۋە دراملارغا زور مۇزىكىلىق بەدىئىي تۈس كىرگۈزگەن. ئازادلىقتىن كېيىن سەھنىلەشتۈرگەن نۇرغۇن مۇزىكىلىق دراما ۋە ئوپېرالارغمۇ ئۇنىڭ ئىجادىي ئەمگىكى سىڭگەن...

2. زىكرى ئەلپەتتا سەنئەت پائالىيىتىنىڭ يەنە بىر مۇھىم تەركىبىي قىسمى — ئۇنىڭ ئۇيغۇر خەلقىنىڭ كلاسسىك مۇزىكا بايلىقى بولغان ئون ئىككى مۇقامنى قۇتقۇزۇش، توپلاش، رەتلەش، تەتقىق قىلىش، ئۆگىنىش ۋە تارقىتىش ئىشلىرىدا باشلامچىلىق رول ئوينىغانلىقىدا. ئۇ خېلى بۇرۇنلا ئون ئىككى مۇقامنىڭ ئىلى ۋارىيانتى بىلەن تونۇشقانىدى. 50-يىللارنىڭ باشلىرىدا ئاتاقلىق ئەلنەغمىچى، مۇقامشۇناس تۇردى ئاخۇن ئىجرا قىلغان مۇقام نەغمىلىرى بىلەن تونۇشۇشقا باشلىغان. ئۇنى تەكرار ئاڭلاش، مىلودىيىلىرىنى سىڭدۇرۇش، مۇلاھىزە قىلىش ئۇنىڭ كۈندىلىك تۇرمۇشىغا ئايلىنىپ كەتكەنىدى. شۇنداقلا ئۇ ئون ئىككى مۇقامنى ئۆگىنىش ئىشىدا تەشەببۇسكار بولدى ۋە بۇ خىزمەتكە بۇۋاستە يېتەكچىلىك قىلدى. شۇبھىسىزكى، ئون ئىككى مۇقامنى يېڭىباشتىن تىرىلدۇرۇش خىزمىتى زىكرى ئەلپەتتانىڭ جاپالىق، ئەستايىدىل ئەمگىكى بىلەن زىچ باغلانغان. ئۇنىڭ نامى مۇقام بىلەن بىللە ياشايدۇ.①

(رەتلىگۈچى: مەمتىمىن ھوشۇر)

① «شىنجاڭ سەنئىتى» ژۇرنىلى 1986-يىل-4-سان.

ئاقپاشا

(1915—1989)

ئاقپاشا قۇمۇل خەلق ئەلنەغمچىلىك سەنئىتىنىڭ پىشۋالىرىدىن بىرى، داڭلىق مۇقامچى، قوشاقچى ھەم سازەندە بولۇپ، قۇمۇل ئون ئىككى مۇقامىنىڭ ھازىرقى زامانداشكى ۋارىسلىرى ئىچىدە تەسىرى ۋە ئابرويى ئەڭ يۇقىرى بولغان تۆھپىكار خەلق سەنئەتكارىدۇر.

ئاقپاشا 1915-يىلى قۇمۇل شەھەر ئىچى ئەزىنبازار (ئازنا بازار) مەھەللىسىدە، ئابدۇقادىر بەگ ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن. ئاقپاشانىڭ ئەسلى ئىسمى ئابلەت (ئابدۇلئەھەت) بولسىمۇ، ئەمما ئۇ كىچىكىدىنلا بەكمۇ ئاق ۋە سۈباتلىق بولغانلىقى ئۈچۈن ئاقسۆڭەكلەر نەسەبى بىلەن پەخرلىنىدىغان دادىسى ئابدۇقادىر بەگ ئۇنى ئەركىلىتىپ «ئاقپاشا» (ئاق پادىشاھ)، «ئاق پاشايىم» دەپ ئاتاپ ئادەتلەنگەن. كېيىنچە ئاقپاشا دېگەن بۇ نام خەلق ئىچىدە ئۇنىڭ ئەسلى ئىسمىدىن كۆرە بەكرەك ئومۇملىشىپ قالغان.

ئاقپاشا كىچىك چاغلىرىدىن باشلاپلا خەلق ناخشا-كۈيلىرىگە، ھېكايە-چۆچەك، ماقال-تەمسىل، تېپىشماقلىرىغا قىزىقاتتى ۋە ئۇنى ناھايىتى زور ئىشتىياق، ھەۋەس بىلەن ئاڭلايتتى. ھەر قېتىمدا باشقىلاردىن ئاڭلىغان يېڭى قوشاق، بەيىت ۋە ناخشا ئاھاڭلىرى ئۇنىڭ كىچىككىنە قەلبىدە ناھايىتى زور قىزىقىش ۋە ئىنتىلىش پەيدا قىلاتتى. ئۇنىڭ قوبۇل قىلىش ۋە ئەسته قالدۇرۇش ئىقتىدارى

ئالاهىده يۇقىرى بولۇپ، بىر قېتىم ئاڭلىغان ئاھاڭنى تولۇق ھەم ئەينى بويىچە ئەسته قالدۇرۇۋالالايتتى. بولۇپمۇ ئېيتىش ۋە ئورۇندا شتا ئالاهىده ماهارەت تەلەپ قىلىدىغان قۇمۇل يەرلىك مۇقاملىرىنىڭ ئاھاڭلىرىنى ئورۇنداش جەھەتتىكى ماهارىتىنىڭ ياخشىلىقى كىشىنى بەكمۇ قايىل قىلاتتى. شۇ ۋەجىدىن، ئۇنىڭ داڭقى تېزلا قۇمۇل دىيارىغا تارقىلىپ كەتكەن.

تەخمىنەن 1922—1927-يىللىرى قۇمۇل ۋاڭى شاھ مەخسۇتنىڭ ئوغلى نەزەرنىڭ ئايالى ساجىدىخان پۇجۇڭ ئاغىچا ئاقپاشانى «ئوردىدا تەربىيە كۆرسۇن» دەپ ۋاڭ ئوردىسىغا چاقىرتۇالغان. بۇ ئوردىغا بەش شەھەر، ئون ئىككى تاغدىكى ئەڭ داڭلىق ئەلنەغمىچىلەر توپلانغان بولۇپ، ئۇلار كۈندە دېگۈدەك ۋاڭ ۋە ئۇنىڭ بەگ-گۆڭلىرى ئۈيۈشتۇرغان مەشرەپ-بەزمىلىرىگە قاتنىشىپ نەغمە-ناۋا قىلاتتى.

كۈنلەرنىڭ ئۆتۈشى بىلەن ئاقپاشا ئوردا ئىچىدىكى داڭلىق ئەلنەغمىچى، مۇقامچى سازەندىلەر بىلەن ئۇچرىشىپ، تونۇشۇپ، ئەينى ۋاقىتتىكى قۇمۇل ئەلنەغمىچىلىك سەنئىتىنىڭ ئەڭ ئالدىنقى قاتارىدىكى نامايان دىلىرىدىن بولغان مەڭلىك ئۇستا، ھەسەن كەكلىك، ئاخۇنبەك سۇبۇر، يۇنۇس سۆلەت، پايىڭ سوپا، غىجەكچى روزى، روزى قىز موما، كىچىك ئاپئاق قاتارلىقلاردىن بۇ ئاسته تەلىم ئېلىش پۇرسىتىگە ئېرىشىدۇ. ئۇلار ئاقپاشاغا قۇمۇل يەرلىك ئون ئىككى مۇقامنىڭ ئاھاڭ تېكىستلىرى ھەمدە باشقا بېيىت-قوشاقلار-نى، سازلاردىن داپ، دۇتار چېلىشنى ئۆگىتىدۇ. بولۇپمۇ ئاخۇنبەگ ئەينى ۋاقىتتىكى ئوردا ئەلنەغمىچىلىرى ئىچىدە ئەڭ ياش نەغمىچى بولسىمۇ، ئەمما ئۇنىڭ قۇمۇل مۇقاملىرىنى ئورۇنداش، چېلىش، ئەڭ نازۇك شۇبۇلرىنگىچە ۋايىغا يەتكۈزۈپ تولۇق ئىپادىلەش ماهارىتى قالتىس ئىدى. ئاخۇنبەگنىڭ مۇقام ئورۇنداش ماهارىتى ئاقپاشاغا چوڭقۇر تەسىر قىلدۇ ۋە ئۇنىڭ مەڭگۈلۈك ئۇستازى، دوستى بولۇپ قالدۇ.

1930-يىللاردا قۇمۇلدا دېھقانلار ئىنقىلابى قوزغالغاندا ئاقپاشا باغداش، ئارىتام يېزىلىرىدا ئەلنەغمىچىلىك بىلەن شۇغۇللىنىدۇ. ئاقپاشانىڭ داپنى ئۇرۇپ چىلىش، چېكىپ چىلىش، داپ ياكى دۇتارنى غىجەك بىلەن تەڭكەش قىلىپ چىلىش، ئاۋازىنى بوم چىقىرىش، زىل چىقىرىش (ئايالچە) تېخنىكىسى ياخشى بولغانلىقى ئۈچۈن، ئەر ياكى ئايال نەغمىچىلەر بىلەن بولسۇن كارامەت ماسلىشىپ ئېيتالايتتى. شۇنداقلا ئۇ بېيت-قوشاق ئېيتىش سورۇنلىرىدا ئۆزىنىڭ ھازىرجاۋابلىقىنى، ئىجادچانلىقىنى نامايان قىلاتتى. شۇڭا ھەرقانداق ئەلنەغمچى ئاقپاشا بىلەن سورۇن تۈزۈپ ئولتۇرۇشنى بەكمۇ خالايتتى. ئاقپاشانىڭ ناخشىسىغا ئاشىق كىشىلەر ئۇنى ئۆز ئۆيىدە دەم ئېلىپ ئولتۇرۇشقىمۇ ئارام بەرمەيتتى. ئۇ ھېچكىمنىڭ تىلەك-ئارزۇسىنى يەردە قويغان ئەمەس. توي-تۆكۈن، مەشرەپ سورۇنلىرى ۋە ھەرخىل سەيلە-باراۋەت پائالىيەتلىرى ئاقپاشانىڭ سەنئەت مەكتىپى ئىدى. ئۇ بىر تەرەپتىن ئۆگىنەتتى، يەنە بىر تەرەپتىن ئۆگىتەتتى. ئۇنىڭ تەربىيىلىشى بىلەن ئەمەت بوسۇق، ئىلياز تۆمۈر، يۈسۈپ خېلىل، ئەسەت مۇختار، ئۆمەر قارى، ئەمەت ئىسمايىل، ھاپىز ياقۇپ، ھىمىت بوسۇق قاتارلىق خەلق سەنئەتكارلىرى يېتىشىپ چىققان.

ئازادلىقتىن كېيىن ئاقپاشا مەشھۇر مۇقامچى ئاخۇنبەگ بىلەن بىقىن ھەمكارلىشىپ 262 ئاھاڭدىن تەركىب تاپقان قۇمۇل مۇقاملىرىدىن باشقا، يەنە خەلق ئىچىگە كەڭ تارقالغان نۇرغۇن ئاھاڭ، قوشاق، بېيىتلەرنى ئەسلى ئالاھىدىلىكىگە ۋاربسلىق قىلغان ئاساستا تولۇق توپلاپ، رەتلەپ، ئاھاڭلىرىنى ئۆزلەشتۈرۈۋالغان.

ئاقپاشا 1954-يىلى ئاپتونوم رايونلۇق رادىئو ئىستانسىسىنىڭ تەكلىپى بىلەن ئۇرۇمچىگە كېلىپ «ئاللىيەي شەرۋازىم»، «داغى پەرىيادەي» قاتارلىق بىر قىسىم قۇمۇل ناخشىلىرىنى ئورۇنداپ ئالاھىدە تەسىر قوزغىغان. 1963-يىلى مەدەنىيەت مىنىستىرلىكى مۇزىكا تەتقىقات ئورنى بىلەن قۇمۇل ۋىلايەتلىك

مەدەنىي مائارىپ بۆلۈمى بىرلىشىپ قۇمۇل مۇقاملىرىنى ئۇنىڭلىغۇغا ئالغاندا، ئۇ باشقا پىشقەدەم مۇقامچىلار بىلەن بىر قاتاردا بۇ ئىشقا ئاكتىپ ئىشتىراك قىلغان.

ئاقپاشا ئاقسۆڭەك ئائىلىسىدىن كېلىپ چىققانلىقى، خەلق ناخشىلىرىنى كۆپلەپ ئېيتقانلىقى ئۈچۈن «مەدەنىيەت ئىنقىلابى»دا ناھەق قارىلىنىپ «تۆت خىل ئۇنسۇر» قىلىنىپ كوچىلاردا سازايى قىلىنغان، روھىي ۋە جىسمانىي جەھەتلەردىن ئازار يېگەن بولسىمۇ، لېكىن بۇ زەربە ئۇنىڭ ئەلنەغمىچىلىك سەنئىتىگە بولغان قىزغىنلىقى، مۇھەببىتى ۋە ئېتىقادىنى تەۋرىتەلمىگەن. ئۇ ئاشۇنداق ئېغىر كۈنلەردىمۇ گاھى ئاشكارا گاھى پىنھان ھالدا ناخشا ئېيتىشنى، ساز چېلىشنى ئىزچىل داۋاملاشتۇرۇپ كەلگەن.

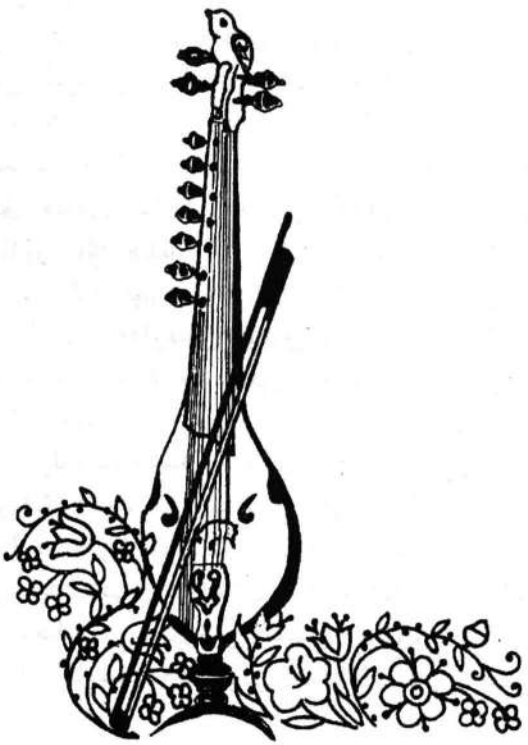
«مەدەنىيەت ئىنقىلابى»دىن كېيىن ئاقپاشانىڭ ئۇستىدىكى بەتناملار ئېلىپ تاشلىنىپ، ئۇنىڭ قەلب دۇنياسى ئەركىنلىك ۋە شادىمانچىلىق بىلەن تولغان، قەلبى قەپەزدىن چىققان بۈلبۈلدەك تېخىمۇ بەھۇزۇر ناۋا قىلغان.

1975-يىلى ئاپتونوم رايونلۇق رادىئو ئىستانسىسى بىلەن قۇمۇل مەدەنىي-مائارىپ ئىدارىسى قۇمۇل مۇقاملىرىنى ئىككىنچى قېتىم ئۇنىڭلىغۇغا ئالغاندا ۋە 1982-يىلى ئاپتونوم رايونلۇق مەدەنىيەت نازارىتى مۇقام تەتقىقات ئورنى بىلەن قۇمۇل ۋىلايەتلىك مەدەنىيەت باشقارمىسى بىرلىشىپ قۇمۇل مۇقاملىرىنى ئۈچىنچى قېتىم ئۇنىڭلىغۇغا ئېلىپ خاتىرىلىگەندە، ئۇ ئۆزىنىڭ بارلىق ئالاھىدىلىكىنى جارى قىلدۇرۇپ، ئالاھىدە رول ئوينىغان. بىراق سەنئەت سېپىدىكى ئېسىل گۆھەرلەرنىڭ بىرى بولغان ئاقپاشاغا بۇ توپلامغا قوشقان تۆھپە-نەتىجىلىرىنى كۆرۈش نېسىپ بولماي، بەختكە قارشى 1989-يىلى 11-ئاينىڭ 28-كۈنى كېسەل سەۋەبىدىن ئالەمدىن ئۆتكەن.

ئۇ ھايات مەزگىلىدە شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق 1-نۆۋەتلىك ئەدەبىيات-سەنئەتچىلەر قۇرۇلتىيىنىڭ ۋەكىلى، ئاپتونوم

رایونلۇق مۇزىكانتلار جەمئىيىتىنىڭ ئەزاسى، ئاپتونوم رایونلۇق خەلق ئەدەبىيات-سەنئەتچىلەر جەمئىيىتىنىڭ ئەزاسى، قۇمۇل ۋىلايەتلىك ئەدەبىيات-سەنئەتچىلەر بىرلەشمىسى 1-قېتىملىق قۇرۇلتىيىنىڭ ۋەكىلى، مۇزىكا-ئۇسسۇل جەمئىيىتىنىڭ ئەزاسى ئىدى.

(رەتلىگۈچى: ئىلى ئىسمايىل، مۇھەممەت ئىلى)

نەمەت بوسۇق (لەيلىخان)

(1915—1985)

داڭلىق ئەلنەغمىچى ۋە ئۇسسۇلچى (لەپەرچى) نەمەت بوسۇق (لەيلىخان) 1915-يىلى قۇمۇل شەھەر ئىچى قارا كۆل مەھەللىسىدە تۇغۇلغان.

نەمەت بوسۇق كىچىكىدىن باشلاپلا سەنئەتكە بولغان تەبىئي ئىنتىلىش ۋە ئوتتەك قىزغىنلىقنىڭ تۈرتكىسىدە ئەلنەغمىچىلىك سەنئىتىگە جان-دىلى بىلەن بېرىلىپ، پىشقەدەملەرنى ئۇستاز تۇتۇپ ئۆگىنىپ، ياشلىق قىرانىغا يەتكەن مەزگىللىرىدىلا قۇمۇلدا داڭلىق ئەلنەغمىچى ھەم لەپەرچى بولۇپ يېتىشكەن. ئۇ ئالاھىدە ئىقتىدارغا ئىگە يۇمۇرىستىك لەپەرچى، قىزىقچى ئىدى. ئۇنىڭ سۆز-ھەرىكىتى، يۈرۈش-تۇرۇشى ۋە لەپەز ئوينىغان چاغدىكى قىلىق، ھەرىكەت، چىراي ئىپادىلىرىنىڭ ھەممىسىدە بىر خىل كۈلكە تۆكۈلۈپ تۇراتتى. ئۇنىڭ ھېسسىياتى ئىنتايىن كۈچلۈك، قايناق ۋە كەسكىن، ئۆزگىرىشچان بولۇپ، ناھايىتى ئاسانلا ھاياجانلىناتتى، ئەمما ھاياجىنىنى ئاسان بېسىۋالالمايتتى. ئۇنىڭ خۇشاللىقى ۋە خاپىلىقى، مۇھەببىتى ۋە نەپرىتى ناھايىتى روشەن ئىدى. ئۇ ئۆزىنىڭ ئىچكى تۈيغۇلىرىنى، كەيپىياتىنى، قايغۇ-ئەلەمنى، غەزەپ-نەپرىتىنى، زوق-شوقىنى، قىسقىسى، كۆڭۈل چىنىسىدىكى ئەڭ نازۇك داۋالغۇشلىرىنىمۇ گەپ-سۆزى، چىراي ۋە بەدەن ھەرىكەتلىرى ئارقىلىق روشەن كۆرسىتىپ بېرىشكە بەكمۇ ماھىر

ئىدى. شۇنىڭدەك ئۇنىڭ چىرايىدا، ئىش-ھەرىكەتلىرىدە ئادەمنى كۈلكىگە قىستايدىغان، ماسلاشقان بىر خىل تەبىئىي يومۇرلۇق ھالەت ھەر ۋاقىت ئىپادىلىنىپ تۇراتتى. بۇ ئىندىۋىدۇئال ئالاھىدىلىكلىرى ئۇنى توي-تۆكۈن، مەشرەپلەرنى بىردىنلا جانلاندۇرۇپ، قىزىتىپ، ئەڭ جىگەر بۇيتىدىغان سەنئەتكارغا ئايلاندۇرغان.

نەمەت بوسۇغىنىڭ سەنئەت جەھەتتىكى ئالاھىدىلىكلىرىنىڭ يەنە بىرى داپ چېلىش ماھارىتىدە كۆرۈلىدۇ. ئۇ ئادەتتە داپنى چېكىپ چېلىش، ئۇرۇپ چېلىش ۋە چۆرگىلىتىپ چېلىشقا ماھىر ئىدى. بولۇپمۇ قۇمۇل يەرلىك ئاھاڭلىرىنى ئۇسسۇل بىلەن ئورۇندىغاندا، ئۆزىنىڭ ئاجايىپ شوخ ۋە لەرزان ھەرىكەت شەكىللىرى بىلەن تاماشىبىنلارنى ئىختىيارسىز جەلپ قىلاتتى. ئۇنىڭ ئۇسسۇل ئۇيناش ئالاھىدىلىكىمۇ ئالاھىدە ئۆزگىچە بولۇپ، ھەرىكەتلىرى لەرزان، گۈزەل، ھېسسىياتلىق، يۇمۇرلۇق ۋە جەلپ قىلارلىق بولغاچقا، كىشىلەر ئۇنىڭ ئۇسسۇل ئۇيناشتىكى بۇ خىل ئەركىن ئۇسلۇبىنى خۇددى بوشلۇقتا لەيلەپ يۈرگەن «لەگلەك» كە تەقلىد قىلىپ، ئۇنىڭغا «لەگلەكجان» دەپ لەقەم قويۇشقان، كېيىنچە بۇ نام ئۆزگىرىپ «لەيلىخان» دەپ ئومۇملىشىپ قالغان.

ئازادلىقتىن كېيىن نەمەت بوسۇغىنىڭ سەنئەت ھاياتى يېڭى بىر دەۋرگە كىرگەن. ئۇ پارتىيە، ھۆكۈمەتنىڭ ھەر تەرەپلىمە غەمخورلۇقى ھەم ئىززەتلىشىشگە ئېرىشكەن، شۇنىڭ بىلەن ئۇنىڭ ئۆز تالانتى ۋە ئىقتىدارىنى نامايان قىلىش يولى كەڭ ئېچىلغان. ئۇ يەر ئىسلاھاتى، ئىجارە كېمەيتىش يىللىرىدا يېزىلارغا چۈشكەن خىزمەت گۇرۇپپىلىرى تەشكىللىگەن تەشۋىقات ئەترەتلىرىگە قاتنىشىپ «مەن ئۆزۈم بىر كەمبەغەل»، «موسا چوپاق دەمسەن مېنى»، «ششىلىشىپ ئۇيناڭ ئازادمىز»، «مەن بارماي تۇرالمايمەن»، «شىڭشىڭشا» قاتارلىق بىر قاتار لەپەرلەرنى تولۇق ماھارەت بىلەن ئورۇنداپ، ئەمگەكچى خەلقنىڭ سوتسىيالىزم قۇرۇش ئاكتىپچانلىقىغا ئىلھام بەرگەن. 1956-يىلى ئاپتونوم رايون بويىچە

ئۆتكۈزۈلگەن ئەلنەغمىچىلەر كۆرىكىدە «مەن بارماي تۇرالمايمەن»، «شىشلىشپ ئويناڭ ئازادە»، «شىڭشىڭشا» قاتارلىق لەپەرلەرنى ئورۇندىدى. 1957-يىلى تەكلىپ بىلەن بېيجىڭغا بېرىپ «شىڭشىڭشا» ناخشىسىنى ئورۇندىدى پايتەختتىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ قەلبىدە ئۆچمەس خاتىرە قالدۇرۇغان ھەمدە رەئىس ماۋزېدۇڭ، جۇئېنلەي قاتارلىق رەھبەرلەرنىڭ سەممىي قوبۇل قىلىشىغا مۇيەسسەر بولغان.

شۇنىڭدىن كېيىنكى ئۆمرىدە نەمەت بوسۇق بىر تەرەپتىن ئەلنەغمىچىلىك ھاياتىنى داۋاملاشتۇرۇپ خەلق ئاممىسىنىڭ ئارزۇ-ئىستەكلىرىنى قاندۇرۇپ كەلسە، يەنە بىر تەرەپتىن ۋىلايەتلىك سەنئەت ئۆمىكىنىڭ تەكلىپى بىلەن ئىشتىن سىرتقى ئۇسسۇل يېتەكچىسى بولۇپ ئىشلەپ، شاگىرت تەربىيىلەپ، قۇمۇل مۇقام سەنئىتىنىڭ ئىزباسارلىرىنىڭ كۆپلەپ يېتىشىشىغا تۆھپە قوشقان.

1980-يىلى ئۇ قۇمۇل ۋىلايەتلىك سەنئەت ئۆمىكى شتاتىغا قوبۇل قىلىنىپ، ئۆمرىنىڭ ئاخىرىغىچە شۇ يەردە ئىشلىگەن. 1985-يىلى 5-ئاينىڭ 30-كۈنى قۇمۇل ئەلنەغمىچىلىك سەھنىسىدە بىر ئۆمۈر نۇرلۇق چولپاندەك پارلىغان خەلق سەنئەتكارى بەختكە قارشى ئالەمدىن ئۆتكەن.

(رەتلىگۈچى: ئىلى ئىسمايىل، مۇھەممەت ئىلى)

ئىسمايىل ئاخۇن

ئاتا-بوۋىسىدىن تارتىپ تۇرپان، لۇكچۇن دىيارىدا مۇقامچىلىق بىلەن ئۆتكەن سەنئەتكار ئائىلىسىنىڭ ئەۋلادى ئىسمايىل ئاخۇن 1917-يىلى پىچان ناھىيىسىنىڭ لۇكچۇن بازار ئىچىدە تۇغۇلغان.

ئىسمايىل ئاخۇننىڭ كىچىك دادىسى ئىمىن ئاخۇنمۇ شۇ ئائىلىدە ئۆسۈپ-يېتىلگەن مۇقامچى بولۇپ، ئۇ تۇرپان، لۇكچۇن تەۋەسىدە خەلق ناخشا-مۇزىكىلىرىنىڭ شەكلى، ئورۇنداش ئۇسۇلى جەھەتتە يەرلىك ئالاھىدىلىكنى تولۇقراق ساقلاپ قالغان مۇقامچى، شۇنداقلا ئىسمايىل ئاخۇننىڭ ئۇستازى. لۇكچۇن ۋاڭ ئوردىسىنىڭ پىشقەدەم مۇقامچىسى ھېۋىزۇللا سۇناي ۋاپات بولغاندىن كېيىن، ئىسمايىل ئاخۇن ۋاڭ ئوردىسىنىڭ باش مۇقامچىسى قىلىپ تەيىنلەنگەن.

1935-يىلى تۇرپاندا ئۇيغۇر مەدەنىيەت ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى، لۇكچۇندە ئۇنىڭ شۆبە ئۇيۇشمىسى قۇرۇلغاندا، ئۇيۇشما قارىمىقىدا مۇزىكا، ئويۇن قويۇش گۇرۇپپىسى تەشكىل قىلىنىپ، مۇقامچى ئىمىن ئاخۇن بىلەن ئىسمايىل ئاخۇن بۇ سەنئەت پائالىيىتىگە ئاكتىپ ئىشتىراك قىلغان. 1940-يىلى لۇكچۇندە ئۆتكۈزۈلگەن مۇقامچىلار نىڭ ماھارەت كۆرسىتىش چوڭ كۆرىكىدە ئىسمايىل ئاخۇن ئۆز ماھارىتى بىلەن داڭق چىقىرىپ، «لۇكچۇننىڭ مەشھۇر مۇقامچىسى» سۈپىتىدە كۆزگە كۆرۈنگەن.

1950-يىلىدىن كېيىن خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ ئىزچىل قوللىشى ۋە يارىدەم بېرىشى بىلەن يوقىلىشقا يۈزلەنگەن مۇقامنىڭ ئەسلى نۇسخىلىرىنى ئۆگىنىش ۋە رەتلەش خىزمىتى ئېلىپ بېرىلغان. ئىسمايىل

ئاخۇن بۇ خىزمەتكە ئاكتىپ قاتنىشىپ، ئون ئىككى مۇقام ئاساسىدىكى تۇرپان يەرلىك مۇقاملىرىنى دەسلەپكى قەدەمدە رەتلەپ چىققان.

« تۆت كىشىلىك گۇرۇھ » مىللىي مەدەنىيەتنى دەپسەندە قىلىۋاتقان مەزگىلدە، ئۇ باشقا مۇزىكىشۇناسلارغا ئوخشاشلا ئازاب-ئوقۇبەتلىك كۇنلەرنى باشتىن كەچۈرگەن. لېكىن ئۇ قىلچە ئۇمىدسىزلەنمەي كۇندۇزى كۇرەش قىلىنسا، كېچىسى مۇقامچى نۇرسۇۋاڭ بىلەن يوشۇرۇن ھالدا مۇقاملارنى رەتلەشنى ئىزچىل داۋاملاشتۇرغان.

1978-يىلى ئىسمايىل ئاخۇن مۇناسىۋەتلىك ئورۇنلار تەرىپىدىن پىچانغا چاقىرتىلىپ، نۇرسۇۋاڭ بىلەن بىللە ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامىنىڭ تۇرپان، لۇكچۇن ۋارىيانتىنى ئۇنىڭغۇغا ئېلىش خىزمىتىگە قاتناشقان.

1986-يىلى ئىسمايىل ئاخۇن ۋىلايەتلىك مەدەنىيەت باشقارمىسىنىڭ تەكلىپى بىلەن تۇرپان مۇقامىنى رەتلەش-قېلىپلاشتۇرۇش ۋە ئۇنىڭغۇغا ئېلىش خىزمىتىگە قاتنىشىپ، خىزمەت كۆرسەتكەن.

(رەتلىگۇچى: شېرىپ خۇشتار)

ئىمىن ئەزىز (نەي)

(1919 — 1992)

ئىمىن ئەزىز 1919-يىلى قەشقەر شەھەر ئىچىدە خەلق سازەندىسى ئەزىز ئاخۇن ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن.

ئۇ بالىلىق دەۋرىدە نەي چېلىشنى ئۆگىنىشكە قىزىققان. دادىسى ئەزىز ئاكا ئوغلى ئىمىن ئاخۇننى ناۋايىلىققا شاگىرتلىققا بەرگەندە، ئىمىن ئاخۇن كۈندۈزلىرى ناۋايىلىق قىلىپ، كېچىلىرى ھېيتكادىكى چايخانىغا بېرىپ نەي چېلىشنى مەشىق قىلغان. كېيىن چايخانا سازەندىلىرىنىڭ مۇقام مۇزىكىلىرىغا نەينى تەڭكەش قىلىپ چالالايدىغان بولۇپ كۆزگە كۆرۈنگەندە، قەشقەر ۋىلايەتلىك ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسى ئۇنى مەشھۇر سەنئەتكار سەمەت ئابدۇللانىڭ نەيچىسى قىلىپ بېكىتىپ ئۇيۇشما شتاتىغا قوبۇل قىلغان. ئىمىن ئەزىز داڭلىق مۇقامشۇناس، چالغۇ ئەسۋابلىرى ياساش ئۇستىسى سەمەت ئابدۇللا ۋە ئۇنىڭ دادىسى ئابدۇللا ئاخۇن ئۇستا ھەم ئاكىسى داۋۇت ئاخۇن، ئىنىسى تالىپ ئاخۇنلاردىن مۇقام ئاھاڭلىرى، خەلق ناخشىلىرى ھەم ئۆزبېك خەلق مۇزىكا-ناخشىلىرىنى ئۆگىنىپ، ئۇنى نەي بىلەن ئىجرا قىلىشتا ماھارەت ئىگىسى بولۇپ داڭق چىقارغان.

1936-يىلى ئۇ قەشقەر ۋىلايەتلىك ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسى قارىمىقىدىكى سەنائىي نەفىسگە قوبۇل قىلىنغان ۋە بىر ئۆمۈر خۇشناۋا نەيچى، مۇقام كۈيچىسى بولۇپ ئۆتكەن.

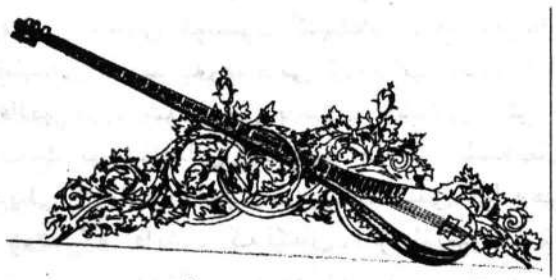
ئازادلىقتىن كېيىن 1950-يىلى 8-ئايدا شىنجاڭ ئۆلكىلىك

سه‌نئه‌ت ئۆمىكىگه تەكلىپ قىلىنغان. شۇ يىلى ئۆكتەبىر ئىيىدا پايتەخت بېيجىڭغا بېرىپ ئۆلكىلىك سەنئەت ئۆمىكى تەركىبىدە دۆلەت بايرىمىنىڭ چوڭ توي تەنتەنىسى ئۇچۇن ئويۇن قويۇشقا قاتناشقان. 1953-يىلى شىنجاڭ خەلقىنىڭ چاۋشيەن خەلقىدىن هال سوراش ئۆمىكى تەركىبىدە چاۋشيەنگە بېرىپ هال سوراپ ئويۇن قويغان. 1956-يىلى سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا جۇمهۇرىيەتلىرىدە جۇڭگو شىنجاڭ ناخشا-ئۇسسۇل، مۇزدە-كا-سەنئىتىنى نامايىش قىلغاندا، ئىمىن ئەزىز نەي چېلىشتىكى ئاجايىپ ماهارىتى بىلەن ئۇلاردا چوڭقۇر تەسىرات قالدۇرغان.

ئىمىن ئەزىز قەشقەر ۋىلايەتلىك سەنئەت ئۆمىكىدە ئىشلىگەن چاغلىرىدا قەشقەر يېتىملار مەكتىپى ئوقۇغۇچىلىرىغا نەي مۇزىكىسى دەرسىنى ئۆتۈپ، بىرمۇنچە ئۆسمۇرنى مۇزىكانت قىلىپ تەربىيىلىگەن.

ئىمىن ئەزىزنىڭ 73 يىللىق هاياتى مۇقامنى ئىجرا قىلىش هاياتى بولدى. ئۇنىڭ مۇقام نەي سادالىرى خەلق قەلبىدە قالدى. ئۇ 1992-يىلى ئۇرۇمچىدە ئالەمدىن ئۆتكەن.

(رەتلىگۈچى: ئىلى ئەزىز)

قەمبەرخانىم

(1922 — 1994)

ئۇيغۇر خەلقىنىڭ مەشھۇر ئۇسسۇلچىسى قەمبەرخانىم 1922-يىلى قەشقەر كونىشەھەر ئاۋات يېزىسىدا مەرىپەتپەرۋەر ئائىلىدە دۇنياغا كەلگەن. ئۇ ئۇيغۇر مۇقام-مەشرەپلىرىنى ئۇسسۇل سەنئىتى تىلى بىلەن سەھنىدە ئىپادىلىگەن مەشھۇر سەنئەت ئەربابى.

قەمبەرخانىم كىچىك چېغىدا ئاتا-ئانىسى بىلەن ئۆزبېكستانغا چىقىپ باشلانغۇچ مەكتەپتە ئوقۇغان، ئۆزبېكستان سەنئەت مەكتىپىگە قوبۇل قىلىنىپ، ئاتاقلىق ئۇسسۇل ئەربابى تامارا خانىم ۋە مۇكەررەم خانىملاردىن بۇۋاستە تەلىم ئالغان. كېيىن موسكۋا سەنئەت شۆيۈەنىدە بىلىم ئاشۇرغان.

1940-يىلى 1-ئايدا موسكۋا كالونى زالىدا ئۆتكۈزۈلگەن بىرلەشمە كۆكۈل ئېچىش كونسېرت كېچىلىكىدە، قەمبەرخانىم ئۇيغۇر كلاسسىك ئۇسسۇلى «نىم پەردە»نى ئورۇندىپ پۈتۈن تاماشىبىنلارنى ھەيرەتتە قالدۇرغان. شۇنىڭدىن باشلاپ تالانتلىق ياش ئۇسسۇلچى قەمبەرخانىمنىڭ ئۇسسۇلچىلىق سەھنە ھاياتى باشلانغان.

1942-يىلى 4-ئايدا قەمبەرخانىم سىڭلىسى گۈلبەھرەم بىلەن بىللە ئۆز ۋەتىنىگە قايتىپ كەلگەن. ئۇ ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسىنىڭ تەكلىپى بىلەن بىر مەزگىل چۆچەكتە تۇرۇپ ئويۇن قويۇش ۋە ئۇسسۇلچى تەربىيەلەش بىلەن شۇغۇللانغان. شۇ يىلى 11-ئايدا ئۇرۇمچىدە ئۆتكۈزۈلگەن «مىللەتلەر سەنئەت كۆرىكى»دە

ئۇسسۇل ئويناپ 1-دەرىجىلىك مۇكاپاتقا ئېرىشكەن.

قەمبەرخانىمنىڭ ۋەتەنگە قايتىپ سەنئەت سەپىگە قېتىلىشى ئۇيغۇر ئۇسسۇلچىلىقىنى تەرەققىي قىلدۇرۇش، بېيىتىش، سەھنە سەنئىتىنى گۈللەندۇرۇشتە ئاجايىپ زور رول ئوينىغان. ئۇ ئۇسسۇلچىلىق ھاياتىدا كۆپلىگەن مۇنەۋۋەر ئۇسسۇل نومۇرلىرىنى ئىجاد قىلىپلا قالماي، ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامىنى ئۇسسۇل تىلى بىلەن ئىپادىلەپ، سەھنىلەشتۈرۈش جەھەتتىمۇ ئۆچمەس سەھىپىلەر يارىتقان.

قەمبەرخانىم ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئۆرپ-ئادىتىنى، مىجەز-خۇلقىنى، ئەمگەكچان، جەسۇر، ئاق كۆڭۈل خسلىتىنى ئىنچىكىلىك بىلەن كۆزىتىپ، ئۇنى ئۆز ئۇسسۇللىرىدا ئەكس ئەتتۈرگەن. ئۆگەنگەن نەزەرىيىۋى بىلىملىرىنى ئەمەلىيەتكە تەتبىقلاپ ئارقا-ئارقىدىن ئىجاد قىلغان ئۇسسۇل ئەسەرلىرى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ قەلبىدە ئۆچمەس ئىز قالدۇرۇپ، دۆلەت ئىچى ۋە سىرتىدا زور تەسىر پەيدا قىلغان.

1942-يىلىدىن باشلاپ «قەشقەر سەنىمى»، «غۇلجا سەنىمى»، «سىم خاراج»، «دىل خاراج»، «مۇناجات»، «تەخسە ئۇسسۇلى» قاتارلىق ئۇسسۇللارنى ئىجاد قىلغان، رەتلىگەن ۋە سەھنىلەشتۈرگەن.

1947-يىلى 5-ئاينىڭ 13-كۈنى شىنجاڭ سەنئىتىنى گۈللەندۇرۇش يولىدا تۆھپە قوشقان 30 نەچچە نەپەر ۋەتەنپەرۋەر ئارتىسنى قەدىرلەش ۋە مۇكاپاتلاش يىغىنىدا قەمبەرخانىم شىنجاڭ ئۆلكىلىك بىرلەشمە ھۆكۈمىتىنىڭ مۇئاۋىن رەئىسى ئەخمەتجان ئەپەندىم تەرىپىدىن ئالتۇن مېدال بىلەن مۇكاپاتلانغان، گېزىت-ژۇرناللاردىمۇ قەمبەرخانىم «ئۇسسۇل پادىشاھى»، «تيانشان گۈلى» دەپ تەرىپلەنگەن.

ئۇ «غېرىب-سەنەم»، «پەرھاد-شىرىن» ئوپېراسى ۋە «قانلىق داغ» درامىسىدا مۇھىم روللارنى مۇۋەپپەقىيەتلىك

ئورۇندىغان. «غېرىب-سەنەم» ئوپېراسىدىكى كېنىزەك ئۇسسۇلى ۋە باش كېنىزەك ئۇسسۇلىنى ئىجاد قىلغان. باش كېنىزەك ئۇسسۇلى «ئوششاق» مۇقامى ئاساسىدا ئىشلىنىپ مۇڭەپپەقىيەتلىك چىققانلىقى ئۈچۈن، كېيىن سەھنىلەردە يالغۇز ئۇسسۇل بولۇپ ئوينالغان.

1961-يىلى ئۇرۇمچىدە ئۆتكۈزۈلگەن پىشقەدەم سەنئەتكارلارنىڭ سەنئەت كېچىلىكىدە قەمبەرخانىم ئۆزى ئىجاد قىلىپ سەھنىلەشتۈرگەن ئۇسسۇللاردىن «ئوششاق»، «نىم پەردە»، «سىم خاراج»، «تەخسە ئۇسسۇلى» قاتارلىق يالغۇز كىشىلىك ئۇسسۇللارنى ھەمدە پىشقەدەم سەنئەتكار ئابدۇگۇل بىلەن «نازىركوم»، «داۋانچىك»، «يارىگۇللا» قاتارلىق لەتىپلەرنى يۇقىرى ماھارەت بىلەن ئورۇندىپ، تاماشىبىنلارنىڭ قىزغىن قارشى ئېلىشىغا ئېرىشكەن. بۇ ئۇسسۇللار تا ھازىرغىچە مەملىكەت ئىچى ۋە سىرتىدا ئوينىلىپ، ئۇيغۇرئۇسسۇل سەنئىتىنىڭ گۈزەل رۇخسارىنى نامايان قىلماقتا.

قەمبەرخانىم 1950-يىلى غەربىي شىمال مىللەتلەر شۆيۈەنى سەنئەت فاكۇلتېتىنىڭ مۇدىرلىقىغا تەيىنلەنگەندىن كېيىن، ئۇيغۇر ئۇسسۇل سەنئىتىنىڭ قانۇنىيىتى ئاساسىدا بىر يۈرۈش ئۇسسۇل دەرسلىكىنى تۈزۈپ چىقىپ، ئۇسسۇل سەنئىتىنىڭ تەرەققىياتى ئۈچۈن تۇنجى قېتىم ئىلمىي ئاساس سالغان.

قەمبەرخانىم 1955-يىلدىن كېيىن ئاسابىق شىنجاڭ شۆيۈەنى سەنئەت فاكۇلتېتى مۇدىرى ھەم شىنجاڭ سەنئەت مەكتىپىنىڭ مۇدىرى قاتارلىق ۋەزىپىلەرنى ئۆتىگەن مەزگىللەردە ئۆزى ئوقۇتۇش ئالدىنقى سىپىدە تۇرۇپ كۆپلىگەن تالانتلىق داڭلىق ئۇسسۇلچى ۋە ئۇسسۇل رېژىسسورلىرىنى تەربىيەلەپ يېتىشتۈرگەن.

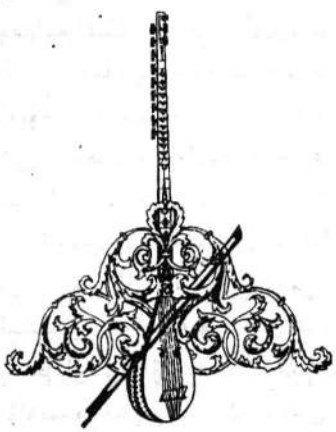
ئۇ 1982-يىلى بېيجىڭدا ئۆتكۈزۈلگەن ئاسىيا مىللەتلىرى مىللىي ئۇسسۇللىرىنى قوغداش، ئاسراش، گۈللەندۈرۈش يىغىنىغا جۇڭگو ۋەكىللىرى ئۆمىكى تەركىبىدە قاتنىشىپ، ئۇيغۇر خەلق ئۇسسۇللىرىنىڭ ئالاھىدىلىكى توغرىسىدىكى كۆزقاراشلىرىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ ھەم

نەق مەيداندا ئۇسسۇل ئويناپ ئۆز ماھارىتىنى كۆرسەتكەن. بۇ يەنىغا قاتناشقان ۋەكىللەر ھاياجان ئىچىدە «قەمبەرخانىم ئۇيغۇر ئۇسسۇلىنىڭ ئانىسى بولۇپلا قالماستىن، بەلكى بىزنىڭ ئۇسسۇل سەنئىتىمىزنىڭمۇ ئانىسى بولۇشقا مۇناسىپ ئىكەن» دەپ يۇقىرى باھا بەرگەن ۋە زىيارەت قىلغان.

قەمبەرخانىم يېڭى زامان ئۇيغۇر سەھنە ئۇسسۇلچىلىقىغا ئاساس سالغۇچىلارنىڭ بىرى. ئۇ ئۇيغۇر ئۇسسۇلىنى تەرەققىي قىلدۇرۇش ۋە ئىزباسار يېتىشتۇرۇش جەھەتتە ئۆچمەس تۆھپە قوشقان. ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامىنى ئۇسسۇل تىلى بىلەن ئىپادىلەش ۋە سەھنىلەشتۇرۇش جەھەتتە ئۆلگە يارىتىپ بەرگەن. قەمبەرخانىمنىڭ ئۇسسۇل ئۇسسۇلىنى ئۇيغۇر ئۇسۇلىنىڭ ئەڭ مۇنەۋۋەر ئاساسى سۈپىتىدە تەتقىقات قىلىنماقتا.

مەملىكەت ئىچى ۋە سىرتىدا نامى مەشھۇر بولغان بۇ سەنئەت ئەربابى 1994-يىلى 13-يانۋار ئۇرۇمچىدە كېسەللىك سەۋەبى بىلەن 72 يېشىدا بەختكە قارشى ۋاپات بولغان.

(رەتلىگۈچى: مامۇت قاسىم)

مىر ئەھمەت سەھىد ھاجىم

(1923—1991)

خەلق سازەندىسى، شائىر مىرئەھمەت سەھىد ھاجىم 1923-يىلى ئاتۇشنىڭ مەھشەد كەنتىدە بىر دېھقان ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن. ئۇ 1930-يىلدىن 1939-يىلغىچە ئاۋۋال ئۆز كەنتىدىكى دىنىي ساۋات چىقىرىش مەكتىپىدە، كېيىن ئۇيغۇر يېڭى مائارىپىنىڭ قۇرغۇچىسى، ئوت يۈرەك شائىر مەمتىلى ئەپەندى (تەۋپىق) نىڭ تەشەببۇسى ۋە تەشكىللىشى بىلەن قۇرۇلغان يېڭىچە باشلانغۇچ مەكتەپنى پۈتتۈرگەندىن كېيىن، 1939-يىلى قەشقەر ۋىلايەتلىك دارىلمۇئەللىمىن مەكتىپىگە قوبۇل قىلىنىپ، شۇ مەكتەپتە ئۈچ يىل بىلىم ئالغان. ئۇ مەكتەپنى تاماملاپ تاكى 1949-يىلغىچە، ئاۋۋال قەشقەر ۋىلايەتلىك ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسىنىڭ مەدەنىيەت بۆلۈمىدە، ۋىلايەتلىك سەنائىي نەفسىدە، قەشقەر شەھەرلىك ئوردا ئىشكى باشلانغۇچ مەكتىپىدە، كېيىن ئاتۇش ناھىيىلىك ئۇيغۇر ئۇيۇشما قارىمقىدىكى مەھشەد باشلانغۇچ مەكتەپتە، ناھىيىلىك ئۇيغۇر ئۇيۇشما تەشۋىقات بۆلۈمى ۋە ناھىيىلىك سەنائىي نەفسىدە بۆلۈم ئەزاسى، سەنئەتچى، ئوقۇتقۇچى، ئىلمىي مۇدىر قاتارلىق ۋەزىپىلەرنى ئۆتىگەن. ئۇ، ئازادلىقتىن كېيىن بىر مەزگىل سابىق ئاتۇش ناھىيىلىك ئىتتىپاق تەييارلىق ھەيئىتى، ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى مەدەنىي-مائارىپ بۆلۈمىدە بۆلۈم ئەزاسى، ناھىيىلىك پارتكوم تەشۋىقات بۆلۈمىدە نەزەرىيە گەنسىسى قاتارلىق ۋەزىپىلەردە

بولغان. 1959-يلدىن تاكى 1987-يلغىچە بولغان 28يىل ئىچىدە ئۇ ئىزچىل تۇردە ئاتۇش مەدەنىيەت يۇرتىدا ئىشلەپ، ئاتۇش مەدەنىيەت-سەنئەت ئىشلرىنىڭ تەرەققىياتىغا ئۆچمەس تۆھپە قوشقان.

مەرھۇم مىر ئەھمەت سەھىد ھاجىم باللىق چاغلىرىدىن باشلاپ، بولۇپمۇ مەمتىلى ئەپەندى (تەۋپىق) يېڭى مەكتەپ ئاچقاندىن كېيىن، ئۇنىڭ بىۋاستە تەسىرىدە بىر تەرەپتىن كلاسسىكلىرىمىزدىن ئەلىشىر نەۋائى، ھۇۋەيدا، فۇزۇلى ۋە شامەشرەپ قاتارلىقلارنىڭ شېئىر، غەزەللىرىنى زور ئىشتىياق بىلەن ئوقۇپ، خېلى كۆپ قىسىم شېئىر-غەزەللەرنى يادقا ئالىدۇ. يەنە بىر تەرەپتىن ئۇستازى تەۋپىقنىڭ تەشەببۇسى بىلەن ئاۋۋال دۇتار، راۋاب چېلىشنى، كېيىن شۇ زامانىنىڭ ئاتاقلىق خەلق سازەندىلىرى سەمەت ئابدۇللا، سىيىت ئەلنەغمە، ھاجى ئەلنەغمە ۋە مەشھۇر راۋابچى خۇدا بەردى ئاخۇن قاتارلىقلارنى ئۇستاز تۇتۇپ، ساتار، تەمبۇر، چاڭ، غىجەك، نەي ۋە داپ قاتارلىق ئۇيغۇر چالغۇلىرىنى چېلىشنى تېزلا ئۆگىنىۋالىدۇ ھەمدە شۇ زامانغىچە داۋاملىشىپ كەلگەن ئاتۇش ۋە قەشقەر خەلق ناخشىلىرىنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمىنى تېز ئۆزلەشتۇرۇۋالىدۇ. ئۇ 1943-يىلى قەشقەردىن ئاتۇشقا يۆتكىلىپ كەلگەندىن كېيىن، ۋاقىت چىقىرىپ، ئازاق يېزىسىنىڭ تېتىر كەنتىدىكى ئۇلۇغ ئاخۇن، توختى قاسساپ ۋە بۇ يېزىنىڭ لەڭگەر كەنتىدىكى توختى ئاكا قاتارلىق خەلق سازەندىلىرىدىن ئون ئىككى مۇقام ئىچىدىكى بەش مۇقامنىڭ مەشرەپ، داستانلىرىنى ۋە ئىلى خەلق ناخشىلىرىنى ھەمدە ئەينى ۋاقىتتا خەلق ئارىسىغا كەڭ تارقالغان ئۆزبېكچە ناخشا قاتارلىق 300دىن ئارتۇق ناخشىنى ئېيتىش ۋە چېلىشنى مۇكەممەل ئىگىلەپ، يۇرت ئىچىدە ئۆتكۈزۈلگەن توي-تۆكۈن، مەشرەپ ۋە ھەرخىل ئولتۇرۇشلاردا ئۆز كارامىتىنى كۆرسىتىپ، كىشىلەرنىڭ ھۆرمىتىگە ئېرىشكەن.

مەرھۇم مىر ئەھمەد سەھىد ھاجىم ئازادلىقتىن كېيىن خۇددى

تاڭغا ئېرىشكەن بولۇلدەك خەلق ئازادلىقىنى يېڭى ئەدەبىيات-سەنئەت ئىجادىيەتلىرى بىلەن كۆيلەيدۇ ھەمدە ئاتۇش مەدەنىيەت-سەنئەت ئىشلىرىغا ئاكتىپلىق بىلەن يېتەكچىلىك قىلىدۇ. ئۇ، ئاتۇش ناھىيىلىك مەدەنىيەت يۇرتىدا ئىشلىگەن ئۇزاق ۋاقىت جەريانىدا، ئىزچىل ھالدا ئاممىۋى مەدەنىيەت ۋە ئىشتىن سىرتقى سەنئەت ئىشلىرىغا مەسئۇل بولۇپ ئىشلەپ، ئاتۇشنىڭ مەدەنىيەت-سەنئەت ئىشلىرىنىڭ تەرەققىياتى ئۈچۈن زور تۆھپە قوشىدۇ. ئۇ مۇشۇ جەريانىدا بىر تەرەپتىن، ساز چېلىش تېخنىكىسى ۋە ناخشا ئېيتىش ماھارىتىنى تىرىشىپ ئۆستۈرسە، يەنە بىر تەرەپتىن پىشقەدەم ئۇسسۇلچىلاردىن ئۇيغۇر ئۇسسۇلىنى ۋە دراما ئارتىسلىرىدىن سەھنە ئارتىسلىرىغا خاس ماھارەتنى ئۆگىنىدۇ. ئۇ، 1950-يىللاردا «غۇنچەم»، «گۈلنسا»، «رابىيە-سەئىدىن»، «ساماساق ئاكام قايناپدۇ» قاتارلىق دراما-كومېدىيىلەردە باش رول ئالىدۇ ھەمدە ئۇسسۇللۇق ناخشا، لەپەر، يالغۇز كىشىلىك ناخشا-ئۇسسۇل ۋە كوللېكتىپ ئۇسسۇل نومۇرلىرىنى ئورۇندىپ ياكى رېژىسسورلۇق قىلىپ، ئاتۇش سەنئىتىنى جانلاندۇرغان. ئۇ يەنە ناھىيىلىك ئىشتىن سىرتقى سەنئەت ئۆمىكىگە يېتەكچىلىك قىلىش جەريانىدا 120دىن ئارتۇق سەنئەتچىنى تەربىيىلەپ چىققان. ئوبلاست، ناھىيىگە قاراشلىق ئىدارە، جەمئىيەتلەردىكى ئوتتۇز كىشىگە ھەر خىل سازلارنى چېلىشنى ئۆگەتكەن. ئۇ ئازادلىقتىن كېيىن ھەر بىر ئىجتىمائىي ھەرىكەتتە سەنئەت قورالىدىن پايدىلىنىپ پارتىيىنىڭ سىياسەتلىرىنى تەشۋىق قىلىپ، ئاممىنى تەشكىللەش ۋە ئاممىنى تەربىيىلەشتە تېگىشلىك تۆھپە قوشقانلىقتىن، كۆپ قېتىم تەقدىرلىنىپ، سىڭدۈرگەن ئەجرىگە لايىق شەرەپكە ئېرىشكەن.

پارتىيە 11-نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېت 3-ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن، ئۇ، تېخىمۇ روھلىنىپ، ئاتۇشنىڭ ئاممىۋى مەدەنىيەت ئىشلىرىنى راۋاجلاندۇرۇشتا زور ئىرادە بىلەن يېڭى قەدەم تاشلىغان. ئۇ مۇشۇ جەريانىدا بىر تەرەپتىن يېزا-كەنت مەدەنىيەت بازىلىرىنى

قۇرۇشنى چىڭ تۇتسا، يەنە بىر تەرەپتىن يېزىلارغا بېرىپ، 300كۆپلىتقا يېقىن ئاتۇش خەلق ناخشىلىرىنى توپلاپ ۋە رەتلەپ چىققان. ئۇ توپلىغان بۇ خەلق ناخشىلىرى شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى تەرىپىدىن 1986-يىلى كىتاب بولۇپ نەشر قىلىنغان ھەمدە يۇرۇشلەشتۇرۇلۇپ لېنتىغا ئېلىنىپ، شىنجاڭ خەلق رادىئو ئىستانسىسى تەرىپىدىن دۇنياغا تارقىتىلغان.

مەرھۇم مىر ئەھمەت سەھىد ھاجىم ھايات ۋاقتىدا خەلقنىڭ مەدەنىيەت-سەنئەت مىراسلىرىنى توپلاش، رەتلەش ۋە جانلاندۇرۇش جەھەتلەردە خىزمەت كۆرسىتىپلا قالماستىن، ئۇ يەنە ئەدەبىي ۋە مۇزىكا ئىجادىيىتى بىلەن شۇغۇللىنىپ، جامائەتچىلىك ئارىسىدا تونۇلغان. مەرھۇمنىڭ 1959-يىلى دۆلەت بايرىمىنىڭ ئون يىللىقىغا ئاتاپ يازغان «ئىككى مەنزىرە» قاتارلىق ئىككى ئوپېرا ۋە درامىسى ئوبلاست بويىچە ئۆتكۈزۈلگەن سەنئەت كۆرىكىدە ئەلا بولۇپ باھالانغان ھەمدە «پويىز كەلدى» ناملىق ئومۇمخور مۇزىكىسى قاتارلىق ئۇچ ناخشا مۇزىكىسى ئاپتونوم رايون بويىچە ئۆتكۈزۈلگەن سەنئەت كۆرىكىدە دەرىجىگە ئېرىشىپ مۇكاپاتلانغان. يېقىندا ئۇنىڭ يەنە 40پارچىدىن ئارتۇق شېئىر-غەزەللىرى ۋە مۇزىكىلىرى ئاپتونوم رايونلۇق ۋە يەرلىك گېزىت-ژۇرناللاردا ئېلان قىلىنغان.

ئۇ يەنە ئۇيغۇر يېڭى مائارىپىنىڭ قۇرغۇچىسى، ئوت يۈرەك شائىر مەمتىلى ئەپەندى (تەۋپىق) نىڭ 30-يىللاردىكى ئىجادىي ناخشىلىرىدىن 43نى، كلاسسىك شائىر ھىجرانىنىڭ بىر قىسىم غەزەللىرىنى توپلاپ نەشرگە تاپشۇرغان.

ئۇنىڭ «ئىجادىي ئەمگەك ئۆز ئىگىسى بىلەن مۇنەۋۋەر» ماۋزۇلۇق ماقالىسى «تارىم» ژۇرنىلىنىڭ 1989-يىللىق 12-سانىغا، ئۇيغۇر يېڭى مائارىپىنىڭ قۇرغۇچىسى، ئوت يۈرەك شائىر مەمتىلى ئەپەندىنىڭ ھايات پائالىيىتى ۋە ئىجادىيىتى تونۇشتۇرۇلۇپ يېزىلغان «شائىر تەۋپىق» ماۋزۇلۇق ماقالىسى «بۇلاق» مەجمۇئەسىنىڭ 1981-يىللىق 3-سانىغا، «ئۇيغۇر خەلقنىڭ 30-يىللادىكى كومپوزىتورى

مەتىلى ئەپەندى» ماۋزۇلۇق ماقالىسى «ئاتۇش ئەدەبىياتى» نىڭ 1985-يىللىق سانىغا بېسىلغان. ئۇنىڭدىن باشقا، ئۇ يەنە «ئۇيغۇر يېڭى مائارىپىنىڭ بايراقدارى — تەۋپىق» دېگەن ماۋزۇدا كىتاب تەييارلاپ، 1988-يىلى شىنجاڭ ياش-ئۆسمۈرلەر نەشرىياتىغا تاپشۇرغان.

ھاياتىنىڭ كۆپ قىسمىنى خەلقنىڭ مەدەنىيەت-سەنئەت ئىشلىرىغا بېغىشلاپ، ئۆچمەس ئىز قالدۇرغان خەلق سازەندىسى، شائىر مىر ئەھمەت سەھىد ھاجىم ھايات شوتىسىنىڭ 68-ۋاخىنسىنى مەنىلىك تاماملاپ، 1991-يىلى ئۆكتەبردە كېسەل سەۋەبىدىن داۋالاش ئۈنۈم بەرمەي ئاتۇشتا ۋاپات بولغان. ئۇنىڭ تېنى بىزدىن مەڭگۈلۈك ئايرىلغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ ھايات سەپىرىدە قالدۇرغان ئۆچمەس ئىزى خەلقنىڭ قەلبىدە مەڭگۈ ئۆچمەيدۇ.

مىر ئەھمەد ھاجىم ئۆزۈن يىللاردىن بۇيان جاپالىق ئەمگەك سىڭدۈرۈپ «بۇغرام» ناملىق مۇقام ئىشلىگەن. مۇقامنىڭ بىر قىسىم تېكىستلىرىنىمۇ ئۆزى يازغان، يەنە بىر قىسمىنى پىشقەدەم شائىرلارنىڭ شېئىرلىرىدىن ۋە كلاسسىك ئەسەرلەردىن تاللاپ كىرگۈزگەن. «بۇغرام» مۇقامى خۇددى كلاسسىك ئۇن ئىككى مۇقامەدەك چوڭ ئۇچ قىسمدىن (چوڭ نەغمە، داستان، مەشرەپ) تەشكىل تاپقان.

«بۇغرام» مۇقامىنىڭ تىزىلىش تەرتىپى مۇنداق:

1. مۇقام بېشى (مۇقەددىمە)
2. تەزە
3. تەزە مەرغۇلى
4. تەزە چۈشۈرگىسى
5. نۇسخە
6. نۇسخە مەرغۇلى
7. نۇسخە مەرغۇلى چۈشۈرگىسى
8. جۇلا

9 .سه نه م
10 .سه لقه
11 .سه لقه مه رغۇلى
12 .په شرۇ
13 .ته كىت

داستان قسمى

يه تته داستان ۋه مه رغۇلدىن ئىبارەت مه شرەپ قسمى به ش ئۆزگىرىشلىك مه شرەپتىن ئىبارەت.

مىر ئه همه د هاجىم ئىشلىگه ن « بۇغرام » مۇقامىنىڭ دۇتار-ته مبۇر بىله ن ئۆزى ئورۇندىغان نۇسخىسى ئۇنئالغۇ لېنتىسىغا ئېلىنغان.

مه رهۇم « بۇغرام » مۇقامىنى نوتىغا ئالدۇرۇش، مۇناسىۋەتلىك گېزىت-ژۇرناللاردا ئېلان قىلدۇرۇش، مۇمكىن بولسا سه هنىله شتۇرۇش ئارزۇسىدا تىرىشقان. ئه پسۇسكى، بۇ ئارزۇ-ئارمانلىرىغا يېتە لمه ي ئاله مدىن ئۆتكه ن.

مه رهۇمنىڭ هايات ۋاقتىدا يازغان ماتېرىياللىرى ۋه ئۇن ئالغۇ لېنتىلىرى بالا-چاقىلىرى تەرىپىدىن ساقلانماقتا.

(ره تلىگۈچى: ئابلەتخان ئاۋامۇسلىم)

ئاۋۇت مۇسا

داڭلىق دولان مۇقامچىسى ئاۋۇت مۇسا 1923-يىلى تارىم دەريا‌سى بويىدىكى قەدىمكى ئېنكىنزارلىق ــ ئاۋات ناھىيىسىنىڭ غورۇچۆل يېزىسىدا ئوقۇمۇشلۇق دېھقان ئائىلىسىدە تۇغۇلغان.

ئۇ ئۆسمۈرلۈك چاغلىرىدا دېنىي مەكتەپتە ئوقۇغان. ئۇنىڭ چوڭ دادىسى يۈسۈپ سوپى ئەينى يىللاردىكى دولانلىقلار ئارىسىدا ئالاھىدە شۆھرەتكە ئىگە، داڭلىق ئەلنەغمچى بولۇپ، ئاۋۇت مۇسا كىچىك چېغىدىن تارتىپلا ئۇنىڭ تەربىيىلىشى ۋە يېتەكلىشى ئارقىسىدا خەلق مەشرەپلىرىگە قاتنىشىپ، مەشرەپلەردە مۇقام ئېيتىشنى، مەشرەپ ئاھاڭلىرىغا نەغمە قىلىشنى ۋە دولان مەشرەپ ناخشىلىرىنى ۋايىغا يەتكۈزۈپ ئوقۇشنى ئۆگەنگەن. كېيىن چوڭ دادىسى ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن، دولانلىقلار ئارىسىدىكى چوڭ-كىچىك سورۇنلاردا ئۆتكۈزۈلىدىغان بارلىق خەلق مەشرەپلىرىنىڭ نەغمە-ناۋا ئىشلىرى ئۇنىڭ بىلەن باغلانغان. شۇنداق قىلىپ، ئاۋۇت مۇسا دولانلىقلار چىن قەلبىدىن ھۆرمەتلەيدىغان مەشھۇر مۇقامچى بولۇپ يېتىلگەن.

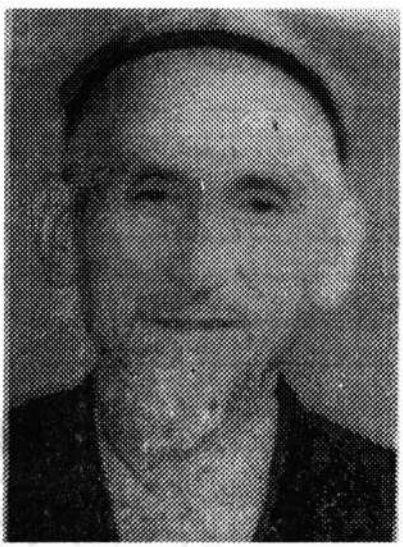
ئاۋۇت مۇسا ئازادلىقتىن كېيىن ناھىيە، ۋىلايەت، ئاپتونوم رايون ۋە مەملىكەتلىك خەلق سەنئىتى ۋە خەلق مۇقاملىرى تەتقىقات ئورۇنلىرىنىڭ دولان مۇقام تېكىستلىرى ۋە دولان مەشرەپ ئاھاڭلىرىنى يىغىش، توپلاش، لېنتىگە ئېلىش، تارقىتىش، تەتقىق قىلىش ئىشلىرىغا بېقىندىن ياردەم بەرگەن. دولان توققۇز مۇقامنىڭ بۈگۈنكىدەك سىستېمىلىق ھالدا توپلىنىپ رەتلىنىش ۋە نەشر قىلىنىپ

كەڭ جامائەتچىلىك بىلەن قايتا ئۈچرىشىشى ئۈچۈن بارلىقىنى ئايماي خالىس تۆھپە قوشقان.

ئاۋۇت مۇسا گەرچە ھازىر ياشىنىپ قالغان بولسىمۇ، دولان خەلقىنىڭ بۇ بىباھا سەنئەت گۆھىرىنى كېچە-كۈندۈز ئۆزىگە ھەمراھ قىلىپ، سەنئەتخۇمار دولانلىقلارنىڭ دولان توققۇز مۇقامىنى كۈنسېرى ۋايىغا يەتكۈزۈپ ئىجرا قىلىپ، دولانلىقلارنىڭ ئۆز سەنئىتى بىلەن ئۆزىنى پەخىرلەندۈرۈپ كەلمەكتە.

(رەتلىگۈچى: تۇنىياز مەتنىياز)

مىجىت ساۋۇت

داڭلىق سازەندە مىجىت ساۋۇت 1923-يىلى تۇغۇلغان. ئۇنىڭ دادىسى ساۋۇت ھاجىم ئۆز زامانىسىدىكى ئۇقۇمۇشلۇق كىشىلەرنىڭ بىرى بولۇپ، ئەل ئىچىدە داڭلىق سازەندە، ماھىر غەزەلخان، يۇقىرى ئابرويغا ئىگە خۇش-خۇي مۇقامچى ئىدى.

مىجىت ساۋۇت باللىق چېغىدىلا ئەجدادلىرىنىڭ تەسىرى بىلەن خەلق ناخشا-مۇزىكا ۋە ئەلنەغمىلىرىگە قىزغىن ھەۋەس ۋە ئىشتىياق باغلاپ، كۆپلىگەن خەلق ناخشا-مۇزىكىلىرى، ئەلنەغمىلىرى ۋە خەلق مەشرەپلىرىنى ئاھاڭلىرىنى ئۆگەنگەن. ئۇ 22ياشقا كىرگەندە دۇتار، تەمبۇر، قەشقەر راۋابى، دولان راۋابى، ساتار، غىجەك قاتارلىق چالغۇلارنى ۋايىغا يەتكۈزۈپ چالالايدىغان، ئەل-يۇرت ئىچىدە كۆزگە كۆرۈنگەن سازەندە ۋە مۇقامچىلارنىڭ بىرسى بولۇپ يېتىلگەن. ئۇزاق ئۆتمەي ئۇنىڭ سەنئەت تالانتى ئاقسۇ دىيارىدىكى كەڭ جامائەتچىلىكنىڭ دىققىتىنى تارتقان. نەتىجىدە ئۇ، 1948-يىلى

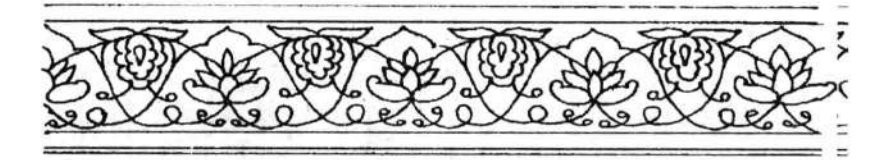
ئاقسۇ ژىلايە تلىك ئۇيغۇر ئۇيۇشما قارىمقىدىكى سەنائىي نەقسەنىڭ مۇزىكا ئەترىتىگە قوبۇل قىلىنىپ، ئاقسۇنىڭ مەدەنىيەت ئاقارتىلىش ئىشلىرىغا تۆھپە قوشقان. 1950-يىلى ئاقسۇ ژىلايە تلىك سەنئەت ئۆمىكىگە قوبۇل قىلىنىپ، ئۆمەكنىڭ مۇزىكا يېتەكچىسى، مۇقامچىسى بولۇپ ئىشلىگەن.

مىجىت ساۋۇت داڭلىق مۇقامچى ھەم سازەندە بولۇپلا قالماستىن، يەنە ئۇيغۇر چالغۇ ئەسۋابلىرى ياساش ئۇستىسىدۇر. ئۇ ئۇيغۇر چالغۇلىرىدىن داپ، دۇتار، تەمبۇر، دولان راۋابى، تەشقەر راۋابى قاتارلىقلارنى ناھايىتى كۆركەم ھەم نەپىس، سادالىق قىلىپ ياساپ، سەنئەتخۇمار خەلقنىڭ تەشنالىقىنى زور دەرىجىدە تەمىن ئېتىپ كەلگەن.

1984-يىلى شىنجاڭ خەلق رادىئو ئىستانسىسى ۋە شىنجاڭ تېلېۋىزىيە ئىستانسىسىنىڭ سەنئەت بۆلۈمى ئۇنىڭ ئوغۇللىرى ئابدۇرېشىت ۋە ئابدۇكېرىملەر بىلەن بىرلىكتە ئۇرۇندىغان بىر يۈرۈش ناخشا-مۇزىكىلىرىنى لېنتىغا ئېلىپ، شىنجاڭدىكى كەڭ تاماشىبىنلارنىڭ ھۇزۇرلىنىشىغا تەقدىم قىلغان.

مىجىت ساۋۇت كۆپ يىللاردىن بۇيان مۇناسىۋەتلىك ئەدەبىيات-سەنئەت ۋە مۇزىكا تەتقىقات ئورۇنلىرىنىڭ ئۇيغۇر خەلق مۇقاملىرى، ئەلنەغمىلىرى ۋە خەلق ناخشا-قوشاقلىرىنى يىغىش، توپلاش، تەتقىق قىلىش ئىشلىرىغا يېقىندىن ياردەم بېرىپ، ئۆزىنىڭ ئاخىرقى ھاياتىدا مەگگۈ ئۆچمەس تۆھپە قالدۇرغان.

(رەتلىگۈچى: تۇنىياز مەتنىياز)

مه هه ممه ت ئابدۇللا راۋاب

ئاتاقلىق خەلق سازەندىسى، مۇقامچى مەمتاۋلا راۋاب (مەھەممەت ئابدۇللا راۋاب) 1924-يىلى ئاۋات ناھىيىسىنىڭ غورۇچۆل يېزا ئايماق كەنتىدە ئوقۇمۇشلۇق، سەنئەتخۇمار دېھقان ئائىلىسىدە تۇغۇلغان. ئۇنىڭ چوڭ دادىسى توختاخۇنمۇ داڭلىق مۇقامچىلاردىن ئىدى. ئۇنىڭ چوڭ دادىسى مەھەممەت دورغا دېگەن كىشىمۇ ئەل ئىچىدە تونۇلغان ئەلنەغمىچىلەردىن بولۇپ، 1933-يىلى 86يېشىدا ئالەمدىن ئۆتكەن.

مەھەممەت ئابدۇللا ئۆسمۇرلۇك چېغىدىن باشلاپلا ئائىلىسى ۋە يۇرتىدىكى ئەلنەغمىچىلەرنىڭ تەسىرى بىلەن، دولان مۇقامى ۋە دولان خەلقى ئارىسىدىكى خەلق مەشرەپلىرىگە ئاجايىپ قىزىقىش ۋە زور ئىشتىياق بىلەن مۇھەببەت باغلىغان. ئۇ دىنىي مەكتەپتە ئوقۇپ ساۋادىنى چىقارغاندىن كېيىن، ئۆزى بىلەن تەقدىرداش داڭلىق راۋابچى مامۇت زەيدىل (1988-يىلى 110يېشىدا ئالەمدىن ئۆتكەن)نى ئۇستاز تۇتۇپ، ئۇنىڭدىن دولان راۋابىنى چېلىشنى، دولان مۇقاملىرىنى ئېيتىش ۋە خەلق مەشرەپلىرىدە ئاجايىپ ياخشى ماھارەت بىلەن نەغمە قىلىشنى ئۆگەنگەن. ئەنە شۇ يىللاردىن باشلاپ ئۇنىڭ نامى ئەل ئارىسىدا مەمتاۋلا راۋاب دېگەن نام بىلەن تارقىلىپ يۇرت ئىچىدە تونۇلغان.

مەھەممەت ئابدۇللا راۋاب 1952-يىلى ئاقسۇ ۋىلايەتلىك سەنئەت ئۆمىكىگە قوبۇل قىلىنغان. 1963-يىلى يۇرتىغا قايتىپ كېلىپ، ئاۋات ناھىيىلىك سەنئەت ئۆمىكى ۋە ناھىيىلىك مەدەنىيەت يۇرتىدا ئىشلىگەن. ئۇ شۇ جەريانىدا دولان مۇقاملىرىنىڭ ئاھاڭلىرى، مۇقام تېكستلىرى

هەم ئۇنىڭ يۇرۇشلەشكەن مەشرەپ ئاھاڭلىرىنى سىستېملىق ھالدا توپلاپ، رەتلەپ، ئۇنى سەھنىلەردە يۇرۇشلەشتۇرۇپ ئورۇندىتىپ، كەڭ تاماشىبىنلارنىڭ ھۇرمىتىگە سازاۋەر بولغان. شۇنداقلا خەلقنىڭ مول مۇزىكا خەزىنىسى بولغان دولان مۇقاملىرىنىڭ ئاھاڭلىرىدىن پايدىلىنىپ، بۈگۈنكى ناخشا-ئۇسسۇل ۋە تېياتىر سەنئىتىنىڭ تەرەققىياتى يولىدا بىر ئۆمۈر ئىزدەنگەن.

مەھەممەت ئابدۇللا، دولان ئاھاڭلىرى ئاساسىدا كۆپلىگەن ناخشا-ئۇسسۇل نومۇرلىرىغا گۈزەل ھەم يېقىملىق مۇزىكىلارنى ئىشلەپ ۋە ئىجاد قىلىپ، ئۇزۇنىڭ يۇقىرى بەدىئىي تالانتىنى ئەل ئارىسىدا نامايان قىلغان. ئۇ ئىشلىگەن بۇ خىل نومۇرلار ئەينى يىللاردا ھەر قايسى سەھنىلەردە كۆپ قېتىم ئورۇندىلىپ، ھەر خىل مۇكاپاتلارغا ئېرىشكەن ۋە شىنجاڭ خەلق رادىئو ئىستانسىسىنىڭ سەنئەت پروگراممىلىرىدا كەڭ تاماشىبىنلارنىڭ ھۆزۈر ئېلىشىغا سۇنۇلغان.

مۇھەممەت ئابدۇللا راۋاب ئازادلىقتىن كېيىن، ھەر دەرىجىلىك سەنئەت تەتقىقات ئورۇنلىرى ۋە مۇناسىۋەتلىك كەسىپىي تارماقلارنىڭ «دولان مۇقام» تېكىستلىرى ۋە ئاھاڭلىرىنى يىغىش، توپلاش ئىشلىرىغا يېقىندىن ياردەم بەرگەن ۋە مۇقام ۋارىسلىرىنى تەربىيەلەشكە ئالاھىدە كۈچ سەرپ قىلغان. ئۇ ئۇزۇنىڭ ياشىنىپ قالغىنىغا قارىماي ھازىرمۇ تەۋرۈك دولان راۋابىنى يېنىدىن ئايرىماي ناھىيە تەۋەسىدىكى ياش مۇقام ھەۋەسكارلىرىنىڭ ئىز بېسىپ يېتىلىشى ئۈچۈن ئىلھام ۋە مەدەت بەرمەكتە.

ئۇ، بىر سازەندە، مۇقامچى ھەم ئەلنەغمىچى بولۇپلا قالماستىن، يەنە مۇزىكا ئەسۋابلىرى ئۇستىسىدۇر. ئۇ ياسىغان دولان راۋابى، خوتەن راۋابى، دۇتار، تەمبۇر، دولان غىجىكى قاتارلىق ئۇيغۇر چالغۇلىرى ئاۋات خەلقى ئارىسىدا ئالاھىدە شۆھرەت بىلەن ئەتىۋارلىنىپ، سەنئەتخۇمار دولان خەلقىنىڭ ئەڭ يېقىن سىرداش دوستى ھەم ھەمراسى بولۇپ قالماقتا.

(رەتلىگۈچى: تۇنىياز مەتنىياز)

يۇسۇپ خىلىل

مۇقامچى، ئەلنەغمچى يۇسۇپ خىلىل 1925-يىلى ئاراتۇرۇك ناھىيىسىنىڭ نېرىنكىر يېزىسىدا دېھقان ئائىلىسىدە تۇغۇلۇپ، قۇمۇل ناھىيىسىنىڭ ئاستانە يېزىسىدا چوڭ بولغان؛ كىچىكىدىن تارتىپلا ئەلنەغمچىلىككە ئىشتىياق باغلاپ دۇتار، داپ، تەمبۇر چېلىشنى ئۆگەنگەن ۋە يېزىسىدىكى پىشقەدەم مۇقامچىلارنى ئۇستاز تۇتۇپ قۇمۇل ئون ئىككى مۇقامنى پۈتون يۈرۈشلىرى بىلەن ئۆزلەشتۇرۇۋالغان ھەمدە ئىلگىرى-كېيىن بولۇپ ئاستانە، توغۇچى، لاپچۇق، قارادۆۋە قاتارلىق جايلاردا ئوتتۇزدىن ئوشۇق شاگىرت تەربىيلەپ، مىللىتىمىزنىڭ بۇ ئېسىل سەنئەت مىراسىنى ئەۋلادتىن-ئەۋلادقا داۋاملاشتۇرۇش ئۈچۈن تۆھپە قوشقان.

يۇسۇپ خىلىلنىڭ ئەلنەغمە سەنئىتى جەھەتتىكى ئالاھىدىلىكى شۇكى، ھەرىكىتى شوخ، ھېسسىياتلىق، ئاھاڭى جارانگلىق بولۇپ، كىشىلەردە چوڭقۇر تەسىرات قالدۇرىدۇ. يۇسۇپ خىلىل يەنە كۆزگە كۆرۈنگەن خەلق داستانچىسى بولۇپ، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ «يۇسۇپ ئەخمەت»، «يۇسۇپ-زۇلەيخا»، «تاھىر-زۆھرە» قاتارلىق مەشھۇر خەلق داستانلىرىنى بايان ۋە داستانلىرى بىلەن قوشۇپ مۇزىكىسىنى ئۆزى تەڭكەش قىلىپ تەسىرلىك ئورۇندىيالايدۇ. ئۇ 1988-يىل دېكابىردا قۇمۇل ئۇلايەتلىك مەمۇرىي مەھكىمە مىللەتلەر قەدىمكى ئەسەرلىرى ئىشخانىسى ئويۇشتۇرغان قۇمۇل ئون ئىككى مۇقامىنى قايتا ئۇنىڭالغۇغا ئېلىش، رەتلەش، تولۇقلاش خىزمىتىگە شاگىرتلىرى بىلەن بىرلىكتە قاتنىشىپ، مۇقامنى چۇشۇرگىلىرى بىلەن

ئورۇنداپ، بۇ تارىخىي مىراسنى قۇتقۇزۇپ قېلىشقا مۇھىم تۆھپە قوشقان.

1993-يىلى ئاۋغۇستتا قۇمۇلدا ئۆتكۈزۈلگەن قۇمۇل ئون ئىككى مۇقامى ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنىغا تەكلىپ بىلەن قاتنىشىپ، مەركەز ۋە ئاپتونوم رايونلۇق مۇناسىۋەتلىك رەھبەرلىرىنىڭ ھۆرمىتىگە سازەۋەر بولغان. ئۇ ھازىر ياشىنىپ قالغان بولسىمۇ، ھەرخىل مەنىۋى پائالىيەت سورۇنلىرىغا ئاكتىپ قاتنىشىپ، مۇقامنى تارقىتىش جەھەتتە مۇناسىپ رول ئوينىماقتا.

(رەتلىگۈچى: ئىلى ئىسمايىل، مەمەت ئىلى)

سەمەت سوپى

سەمەت سوپى 1925-يىلى ئاقسۇ ئاۋات ناھىيىسىنىڭ غورۇچۆل يېزا بەشئېرىق كەنتىدە دېھقان ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن تۇتنىچى ئەۋلاد دولان مۇقامچىسى بولۇپ، خەلق سۆيگەن دولان نەغمىچىلىرىدىن ئاكسى ئاۋۇت مۇسا، ئىسمايىل دادىيىم، مەھەممەت مۇسا، ئەمەت ئۇستا قاتارلىق غەزالخان سازەندىلەرنىڭ تەسىرىدە يېتىشىپ چىققان كۆزگە كۆرۈنگەن مۇقامچى ۋە ئەلنەغمىچى.

سەمەت سوپى مۇقام ئېيتىشتىكى يۇكسەك ماھارىتى ۋە بىلىمى بىلەن دولان دەرياسى بويلىرىدىكى داڭلىق دولان مۇقامچىلىرىدىن ئىمىر ئىبرايىم، ئىمىن ئىسمايىل، ئىمىر ئەمەت قاتارلىق مۇقامچىلارنى تەربىيەلەپ يېتىشتۈرگەن.

سەمەت سوپى ئازادلىقتىن كېيىن، ئاپتونوم رايونلۇق مەدەنىيەت نازارىتى، ئاقسۇ ۋىلايەتلىك مەدەنىيەت باشقارمىسى قاتارلىق ئورۇنلار ئۇيۇشتۇرغان كۆپ قېتىملىق مۇقامنى توپلاش، رەتلەش، ئۇنىڭلۇغا ئېلىش پائالىيەتلىرىگە ئاكتىپ قاتنىشىپ، مۇھىم تۆھپە قوشقان.

ئۇ 1980-يىلى ئاۋات ناھىيىلىك مەدەنىي-مائارىپ ئىدارىسى تەرىپىدىن تەشكىللەنگەن دولان توپقۇز مۇقامنى ئۆگىنىش ۋە لېنتىغا ئېلىش كۇرسىغا باشلامچىلىق بىلەن قاتنىشىپ، ئۆزىنىڭ بىر ئۆمۈر ساقلاپ كېلىۋاتقان قىممەتلىك خەلق سەنئىتى بايلىقىنى جامائەتچىلىككە تەقدىم قىلغان. 1983-يىلى تەڭرىتاغ كىنوسىستۇدىيىسى ئىشلىگەن «چېگرا يېزىغا مۇھەببەت» ناملىق فىلىمدە خەلق

مەشرەپلىرىنىڭ سۈرەتكە ئېلىنىشى ۋە كۆپ قېتىم شىنجاڭ خەلق رادىئو ئىستانسى، شىنجاڭ تېلېۋىزىيە ئىستانسىلىرىنىڭ دولان توققۇز مۇقامى ۋە دولان مەشرەپلىرىنى لېنتىغا ئېلىش ئىشلىرىغا ئاكتىپلىق بىلەن قاتنىشىپ، دولان مۇقاملىرىدىن ئىبارەت قىممەتلىك خەلق سەنئىتى بايلىقىنىڭ كەڭ جامائەتچىلىك بىلەن يۈز كۆرىشىشى ئۈچۈن قىزغىن ياردەم بەرگەن.

(رەتلىگۈچى: تۇنىياز مەتنىياز)

ئايمنسا خانىم

(1927-1974)

ئايمنسا خانىم 1927-يىلى قەشقەر شەھىرىدە ئۇششاق تىجارەتچى ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن. ئۇ قەشقەر شەھىرىدە تۇنجى قېتىم ئېچىلغان قىزلار باشلانغۇچ مەكتېپىنى، ئۇنىڭدىن كېيىن چوكانلار مەكتېپىنى پۈتتۈرۈپ ئوقۇتقۇچى بولغان. مەكتەپ ھاياتىدىلا سەنئەتكە قىزىقىپ كۆپلىگەن خەلق ناخشىلىرى ۋە يېڭى ناخشىلارنى تىرىشىپ ئۆگەنگەن. ئۇنىڭ مەكتەپتىكى تالانتى ئوقۇتقۇچى-ئوقۇغۇچىلار-نىڭ دىققىتىگە سازەۋەر بولغان. نەتىجىدە 1941-يىلى قەشقەر ۋىلايەتلىك سەنائىي، نەفىسگە ھەۋەسكار ئارتىس سۈپىتىدە قوبۇل قىلىنىپ، شۇ يىلى ھېيتكار كۇلۇبىدا تۇنجى قېتىم ئۆتكۈزۈلگەن ناخشا-ئۇسسۇل كېچىلىكىدە سەھنىدە مۇقامدىن پارچىلارنى ئورۇندىپ قىزغىن ئالقىشقا ئېرىشكەن.

ئايمنسا خانىم ئۆز تىرىشچانلىقىغا تايىنىپ 100دىن ئارتۇق ھەر خىل خەلق ناخشىلىرىنى پۇختا ئۆگىنىپلا قالماستىن، يەنە راك، چەببىيات، ناۋا، ئەجەم قاتارلىق مۇقاملار ۋە ئۇنىڭ سەلىقە-مەشرەپلىرىنى ئۆز سىستېمىسى بويىچە ئېيتالايدىغان ماھارەتكە ئىگە بولغان ۋە ئۇنى سەنئەت كېچىلىكىدە ئورۇندىپ جامائە تىنىڭ ئالقىشىغا ئېرىشكەن.

1943-يىلى ئايمنسا خانىم ۋىلايەتلىك سەنئەت ئۆمىكىنىڭ ئارتىسى سۈپىتىدە سەييارە ئويۇن قويۇش ئۆمىكى بىلەن جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ

هەر قايسى ۋىلايەت، ناھيىلرنگە بېرىپ، يەرلىك ناخشا-مۇقاملارنى ئۆگىنىپ ئۆزىنى مۇكەممەللەشتۈرگەن. شۇنىڭ بىلەن ئۇ ئۆز دەۋرىدىكى ئاتاقلىق ناخشىچى-مۇقامچى بولۇپ يېتىلگەن. 1947-يىلى شىنجاڭ ئويۇن قويۇش ئۆمىكى تەركىبىدە ئىچكى ئۆلكىلەرگە بېرىپ ئويۇن قويۇپ، ئۇيغۇر ناخشىلرىنى ئىچكى ئۆلكىلەرگە تارقاتقان. ئۇنىڭ بىر قانچە ناخشىسى پاتېفون پلاستىنكىسىغا ئېلىنغان.

ئايمنىسا خانىم 1950-يىلى تۇنجى قېتىملىق دۆلەت بايرىمىغا قاتنىشىپ، تەيەنئەنمېن ۋە باشقا كۆكۈل ئېچىش سورۇنلىرىدا راك، چەبىيات، ناۋا مۇقاملىرىنى ئېيتىپ داڭق چىقارغان. 1951-يىلى ئۇرۇمچىدە ئون ئىككى مۇقام لېنتىغا ئېلىنغاندا، ئۇ كەسپداشلىرى بىلەن بىللە بىر قانچە مۇقامنى لېنتىغا ئالدۇرغان. 1953-يىلى مەركىزىي مىللەتلەر ناخشا-ئۇسسۇل ئۆمىكىگە تەكلىپ قىلىنىپ، تاكى 1966-يىلى شىنجاڭغا قايتىپ كەلگىچە بولغان ئارىلىقتا ئۆمەكنىڭ ئۇيغۇر ناخشىچىسى، مىللەتلەر شۆيۈەننىڭ ناخشا ئوقۇتقۇچىسى بولغان. شۇ يىللاردا چاۋشيەن، سىنگاپۇر، بېرما، ئىران، سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى قاتارلىق ئون نەچچە دۆلەتكە بېرىپ ئويۇن قويۇشقا قاتناشقان.

ئايمنىسا خانىم 1966-يىلى شىنجاڭغا قايتىپ كەلگەندىن كېيىن، شىنجاڭ سەنئەت شۆيۈەننىڭ ناخشا ئوقۇتقۇچىسى بولۇپ ئىشلىگەن. 1985-يىلى دۆلەتلىك 1-دەرىجىلىك ناخشىچى ئۇنۋانى بىلەن دەم ئېلىشقا چىققان. بەختكە قارشى كېسەل سەۋەبى بىلەن 1994-يىلى 1-يانۋار ۋاپات بولغان.

پېشقەدەم سەنئەتكار ئايمنىسا خانىم ئۇيغۇر يېڭى زامان سەنئەتسىدىكى تۇنجى ئايال مۇقامچى ۋە مۇقامنى ئىزچىل داۋاملاشتۇرغۇچى بولۇش سۈپىتى بىلەن، ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامىنىڭ تەرەققىيات تارىخىدىن ئورۇن ئېلىشقا مۇناسىپ.

(رەتلىگۈچى: شېرىپ خۇشتار)

ئىمرەمزى قۇربان

دولان خەلقىنىڭ ھۆرمەتكە سازاۋەر ئەلنەغمىچىسى، داڭلىق دولان راۋابچىسى ئىمرەمزى قۇربان 1927-يىلى ئاقسۇ ئاۋات ناھىيىسىنىڭ غورۇچۆل يېزا ئايكۆل كەنتىدە سەنئەتكار قۇربان تاخۇن ئەلنەغمىچى ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن.

ئىمرەمزى قۇربان كىچىك چېغىدىن باشلاپلا ئاتىسى قۇربان راۋاب بىلەن چوڭ-كىچىك خەلق مەشرەپلىرىگە بىللە بېرىپ، خەلق مەشرەپى ۋە دولان مۇقاملىرىغا ئىشتىياق باغلىغان. ئۇ ئۆز مەھەللىسىدىكى ئاتاقلىق دولان راۋابچىسى ماموت تاش (1948-يىلى ۋاپات بولغان) دىگەن كىشىنى ئۇستاز تۇتۇپ، ئۇنىڭدىن دولان راۋابىنى چېلىش ماھارىتىنى پۇختا ئۆگىنىش بىلەن بىللە، ئۆز يېزىسىدىكى ياش مۇقام ھەۋەسكارلىرىغا دولان راۋابىنى ياساش ۋە دولان راۋابى بىلەن مۇقام ئىجرا قىلىش، دولان مەشرەپلىرىگە نەغمە قىلىش ماھارىتىنى ئۆگىتىپ، دولان مۇقاملىرى ۋە دولان مەشرەپلىرىنىڭ خەلق ئىچىدە ئۆزۈلمەي داۋاملىشىشى ئۈچۈن مۇھىم تۆھپە قوشقان.

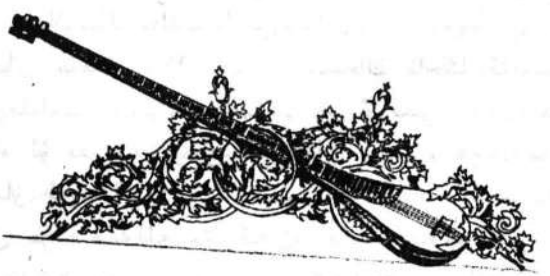
ئىمرەمزى قۇربان 1950-يىلىدىن بۇيان ھەر دەرىجىلىك مەدەنىيەت-سەنئەت تارماقلىرىنىڭ دولان مۇقاملىرى ۋە خەلق ناخشا-مۇقاملىرىنى يىغىش، توپلاش، تەتقىق قىلىش ئىشلىرىغا يېقىندىن ياردەم بەرگەن.

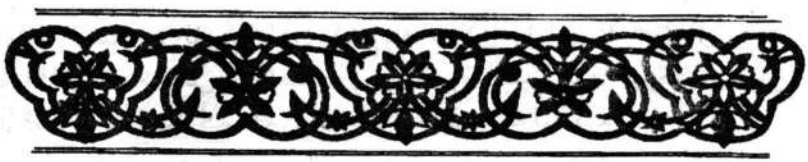
گەرچە ئۇ، 1988-يىلى كېسەل سەۋەبىدىن بەختكە قارشى ئالەمدىن ئۆتكەن بولسىمۇ، ئۇنىڭ شوخ، يارقىن ھەم لەرزان

ئاۋازى بىلەن، ئۇ چالغان تەۋرۈك دولان راۋابىنىڭ مۇڭلۇق ھەم جاراڭلىق ساداسى بۈگۈنگىچە رادىئو ۋە تېلېۋىزىيە پروگراممىلىرى ئارقىلىق خەلقىمىزگە لەززەت ئاتا قىلىپ كەلمەكتە.

ئۇ، ئاۋاز بەرگەن دولان توققۇز مۇقامىنىڭ مەشرەپ ئاھاڭلىرى 1980-يىلى ئاۋات ناھىيىلىك مەدەنىي-مائارىپ ئىدارىسى تەرىپىدىن تولۇق لېنتىغا ئېلىنىپ، ناھىيە، ۋىلايەت ۋە ئاپتونوم رايونلۇق مەدەنىيەت ئورگانلىرىنىڭ خەلق سەنئىتى ئارخىپلىرىدا مەدەنىيەت مىراسلىرى سۈپىتىدە ئەتىۋارلىنىپ ساقلانماقتا.

(رەتلىگۈچى: تۇنىياز مەتنىياز)

ئابلىزخان ماموت

(1930—1983)

ئابلىزخان ماموت 1930-يىلى غۇلجىدا تۇغۇلغان. ئۇنىڭ ئاتىسى ماموت ئاخۇن چالغۇچى كىشى ئىدى. ئابلىزخان دەسلەپتە ئاتىسىدىن تەمبۇر چېلىشنى ئۆگەنگەن. ئۆلكە ئازاد بولۇشى بىلەن ئىلى تىياتىرىغا قوبۇل قىلىنغان. بۇ يەردە ئۇ روزى تەمبۇر، ئابدۇۋۇھىلى جارۇللايوپ قاتارلىق پىشقەدەملەرنىڭ تەربىيىسىنى ئالغان. «غۇنچەم»، «قانلىق داغ» قاتارلىق سەھنە ئەسەرلىرىدە رول ئېلىپ تاماشىبىنلارنىڭ ئالقىشىغا ئېرىشكەن.

ئابلىزخان ماموت 1959-يىلى شىنجاڭ ناخشا-ئۇسسۇل دراما تىياتىرىغا يۆتكىلىپ كېلىپ، مۇزىكانت ۋە ئارتىس بولۇپ ئىشلىگەن. بۇ مەزگىلدە ئۇ بىر تەرەپتىن مۇساجان روزى، ھۇسەنجان جامى قاتارلىق ساز ئۇستىلىرىدىن ئۆگىنىپ تەمبۇر، ئىسكرىپكا چېلىش تېخنىكىسىنى مۇكەممەللەشتۈرگەن بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن ئاتاقلىق مۇزىكشۇناس زىكرى ئەلپەتتادىن راك، چەبىيات، مۇشاۋۋەك قاتارلىق مۇقاملارنىڭ چوڭ نەغمىلىرىنى ئۆگىنىپ، ئەينى يىللاردا روزى تەمبۇردىن ئۆگەنگەنلىرىنى تېخىمۇ تولۇقلىغان.

ئابلىزخان ماموت 1965-يىلى قۇمۇل ۋىلايەتلىك سەنئەت ئۆمىكىگە يۆتكەلگەن. بۇ يەردە ئۇ قۇمۇل، كۇچار، تۇرپان خەلق ناخشىلىرىنى ئۆگىنىپ، يەرلىك ئاھاڭلار ئۇستىدە تەتقىقات ئېلىپ بارغان. 1979-يىلى ئۇ يەنە شىنجاڭ ئوپېرا ئۆمىكىگە قايتىپ،

كېلىپ مۇزىكا ئىجادىيىتى بىلەن شۇغۇللانغان. بۇ مەزگىلدە ئۇ ئۇيغۇر خەلق داستانى ئاساسىدا قايتا ئىشلەنگەن «غېرىپ-سەنەم» ئوپېراسىنىڭ مۇزىكىلىرىنى رەتلەش خىزمىتىگە تېگىشلىك كۈچ چىقارغان.

ئابلىزخان ماموت كۆزگە كۆرۈنگەن مۇزىكا ئىجادچىسى، ئۇ ئىجاد قىلغان «ئېتىز ناخشىسى»، «ئايەي» قاتارلىق ناخشىلارنى خەلق بۇگۈنگىچە سۆيۈپ ئېيتىپ كەلمەكتە. ئابلىزخانىنىڭ بىر قانچە دراما ئۇچۇن ئىشلىگەن ئاساسىي ئاھاڭ ۋە قىستۇرما مۇزىكىلىرى دراما ۋەقەلىكىگە ماسلىشىشى، قەھرىمانلارنىڭ ھېسسىياتىنى چوڭقۇر ئىپادىلىشى بىلەن كىشىنى قايىل قىلىدۇ. ئۇنىڭ «غۇنچەم» دراممىسىغا ئىشلىگەن پەردە ئېچىلىش ئالدىدىكى مۇزىكىسى دراملار ئۇچۇن ئىشلىگەن باشلىنىش مۇزىكىلىرىغا ئۇلگە بولالايدۇ.

ئابلىزخان ماموتنىڭ ناخشىدا ئاۋازى ساپ ۋە ياڭراق بولۇپ، خەلق ئارىسىدا ئۇ مۇقام مۇقەددىمىسى، داستان ۋە مەشرەپ ئاھاڭلىرىنى ئورۇندىش بىلەن ئالقىشقا ئېرىشكەن. بولۇپمۇ «رۇخسار مۇقامى» نى ئورۇندىش بىلەن مەشھۇر ئىدى. ئۇ يالغۇز ئۇيغۇر ناخشا-سازلىرىغا ئۇستا بولۇپلا قالماستىن، ئىسكرىپكا بىلەن قازاقچە ناخشا-ئۇسسۇل مۇزىكىلىرىنى، چاڭ بىلەن خەنزۇ خەلق ئاھاڭلىرىنى، دۇتار-تەمبۇردە ئۇزبېك، تاتار، قىرغىز، شىبە خەلق ئاھاڭلىرىنمۇ ماھىرلىق بىلەن ئىجرا قىلالايتتى. تېرىشچان، كەمتەر، خۇشچاقچاق بۇ تالانت ئىگىسى ئېغىر كېسەل بىلەن ئۇزاق ۋاقىت ئېلىشقاندىن كېيىن، 1983-يىلى 5-سېنتەبىر، 53يېشىدا ئۇرۇمچىدە ۋاپات بولغان①.

(رەتلىگۈچى: مەمتىمىن ھوشۇر)

---

① ئابلىزخان ماموتنىڭ ھاياتى ھەققىدىكى بۇ قىسمىنى يېزىشتا سىراجىدىن ئىسرايىل، مۇختەر قۇربانلارنىڭ «ئىلى دەرياسى» ژۇرنىلىنىڭ 84-يىل 2-سانىدا ئېلان قىلغان «ئەل قەلبىدىكى سەنئەتكار» دېگەن ماقالىسىدىن پايدىلىنىلدى.

ئۆمەر قارىي

داڭلىق ئەلنەغمىچى ۋە خەلق قوشاقچىسى ئۆمەر قارىي 1935-يىلى قۇمۇل شەھرى يۇقىرى ئاقيەر مەھەللىسىدە دېھقان ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن.

ئۆمەر قارىي بەختكە قارشى قىرقى ئىچىدە كۆز كېسىلىگە گىرىپتار بولۇپ، ئىككى كۆزى كۆرمەس بولۇپ قالغان، بەش ياشقا كىرگەن يىلى ئۇنىڭ ئاتىسى نىياز موللامۇ كېسەل بىلەن ئۆلۈپ كەتكەن، شۇنىڭدىن باشلاپ ئانا-بالا تولىمۇ قىيىن شارائىتتا تۇرمۇش كەچۈرگەن. بىر يىلدىن كېيىن ئۆمەر قارىينىڭ ئانىسى قارىتاللىق تۆمۇر غوجامنىيازغا ياتلىق بولغان. تۆمۇر غوجامنىيازنىڭ ئانىسى روزى قىز موما قۇمۇل ۋاڭ ئوردىسىدىكى داڭلىق ئايال نەغمىچىلەردىن بولۇپ، ئۇنىڭ گۆدەك ئۆمەر قارىيغا بولغان تەسىرى ناھايىتى چوڭ بولغان.

ئۆمەر قارىي ئەما بولسىمۇ زېھنىي ئۆتكۈر، ئەستە تۇتۇش قابىلىيىتى يۇقىرى، ئاۋازى يېقىملىق ھەم ياڭراق ئىدى. ئادەتتە روزى قىز موما غىڭشىپ مۇنداقلا ئېيتىپ قويغان ناخشىلارنىمۇ ئۆمەر قارىي ئۇنىڭ نازۇك شۇنىلىرىغچە زەن قويۇپ ئۇنىڭالغۇدەك تۇتۇۋالغان. ئۇنىڭ بۇ خىل ئۆتكۈر زېھنىگە قايىل بولغان باشقا كىشىلەرمۇ ئۆزلىرى بىلىدىغان ناخشا، قوشاق، ھېكايە، چۆچەكلەرنى ئۇنىڭغا ئۆگىتىپ قويۇشقا خۇشتار ئىدى. ئۇ ئالتە يېشىدا دىنىي مەكتەپكە ئوقۇشقا كىرىپ، ئىككى يىلغا يەتمىگەن ۋاقتىتا «قۇرئان» نىڭ ئون ئىككى پارىسىنى پىششىق يادلىۋالغان.

بىراق ئەينى ۋاقتتىكى جاھالەتلىك تۈرمۇش ئۇنى دىنىي ئوقۇشتىنمۇ مەھرۇم قىلىپ، ياشىنىپ قالغان ئانسى بىلەن تىلەمچىلىك قىلىپ ياشاشقا مەجبۇرلىغان. ئازادلىقتىن كېيىنلا ئۇنىڭ تۈرمۇشى كاپالەتكە ئىگە قىلىنىپ، سەنئەت ھاياتىمۇ يېڭى بىر دەۋرگە قەدەم قويغان. ئۇ ئەنە شۇ مەزگىللەردە مەشھۇر ئەلنەغمچىلەر ئاخۇنبەگ ۋە ئاقپاشا ئاكىدىن غىجەك ۋە داپ چېلىشنى، مۇقام ۋە بېيىت، قوشاق ئېيتىشنى ئۆگەنگەن. ئۇ يېتىلگەن ماھارىتى بىلەن كىشىلەر ئارىسىدا تېزلا تونۇلۇشقا باشلىغان.

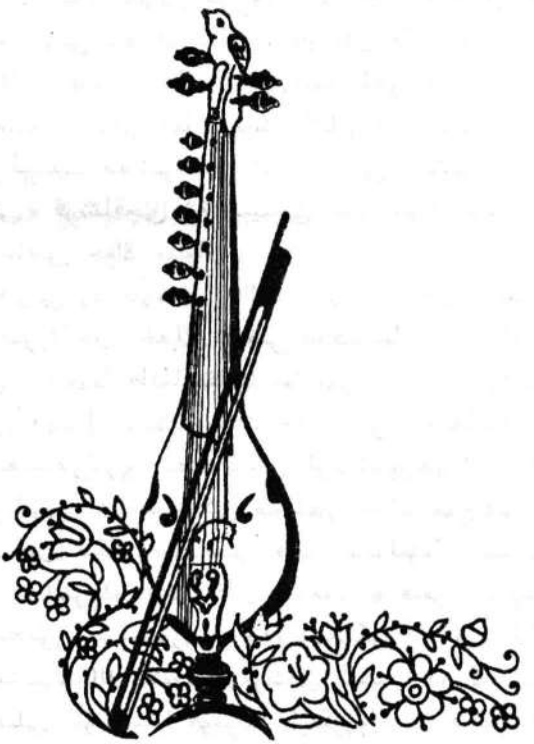
ئۆمەر قارىينىڭ ئايالى ماربخان ئېيتقاق (ئەلنەغمچى) ئايال بولۇپ، ئۆمەر قارىي غىجەك بىلەن، ماربخان داپ بىلەن كىشىلەرنىڭ ئالاھىدە تەكلىپ قىلىشى بىلەن توي-تۆكۈنلەرگە بېرىپ قۇمۇل ئون ئىككى مۇقامىنىڭ ھەر خىل چۈشۈرگىلىرىدە يېقىملىق ھەم شوخ ناخشىلارنى ئېيتىپ مەشرەپلەرگە ھۆسىن قوشقان. ماربخاننىڭ ئەلنەغمچى، قوشاقچى ۋە بېيتچى بولالىشىدا ئۆمەر قارىينىڭ تەسىرى ئىنتايىن چوڭ بولغان.

ئۆمەر قارىي ۋە ماربخان 1980-يىلى شەرقىي شىنجاڭ بويىچە قۇمۇلدا ئۆتكۈزۈلگەن خەلق ئېغىز ئەدەبىيات-سەنئەت تېخىرىنىڭ ئۇچرىشىش يىغىنىغا قاتناشقان ۋە زور تەسىر پەيدا قىلغان. 1988-يىلى قۇمۇل ۋىلايەتلىك مەمۇرىي مەھكىمە مىللەتلەر قەدىمكى ئەسەرلىرى ئىشخانىسى ئۇيۇشتۇرغان شەھەر ئىچى پالۋانتۇر يېزىلىرى تەۋەسىدىكى مەشھۇر ئەلنەغمچىلىرىنى ئاساس قىلىپ قۇمۇل ئون ئىككى مۇقامىنى قايتا ئۇنىڭلۇغا ئېلىش، رەتلەش، تولۇقلاش خىزمەتلىرىگە قاتناشقان ھەمدە «قۇمۇل نەزمىلىرى» نى توپلاش، رەتلەش، سېلىشتۇرۇش جەريانىدىكى بارلىق پائالىيەتلەرگە ئاكتىپ قاتنىشىپ، 2000كۆپلەت قوشاق ئېيتىپ بەرگەن.

1993-يىلى ئاۋغۇستتا قۇمۇلدا ئۆتكۈزۈلگەن قۇمۇل ئون ئىككى مۇقامى ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنىغا قاتنىشىپ، مەركەز ۋە ئاپتونوم رايونىنىڭ مۇناسىۋەتلىك رەھبەرلىرى، مۇقامشۇناس ئالىملار ھەم

هەر ساھە ۋەكىللىرى ئالدىدا قۇمۇل ئون ئىككى مۇقاملىرىدىن ئورۇندىلىپ، كۆپچىلىكنىڭ ئالقىشىغا ئېرىشكەن.

(رەتلىگۈچى: ئىلى ئىسمايىل، مەمەت ئىلى)

ئىلى ئىزىز

ئىلى ئىزىز سەھنە سەنئىتى بىلەن پىرىم ئەسىردىن كۆپرەك شۇغۇللانغان. مۇقام ۋە ئەلنەغمە سەنئىتىگە چوڭقۇر ئىشتياق باغلىغان، مۇقام ئاھاڭلىرىنى ئاساس قىلىپ ھەر مۇنچە تىياتىر ئەسەرلىرىنى بارلىققا كەلتۈرگەن، شۇنداقلا سەنئەت ساھەسىدە يېتەكچىلىك خىزمىتى بىلەن شۇغۇللىنىپ، ئۇيغۇر مىللىي سەنئىتىنىڭ گۈللىنىشى ئۈچۈن بەلگىلىك ئەجىر سىڭدۈرگەن توھپىكار ئەدىپ ۋە سەنئەتكار.

ئىلى ئىزىز 1922-يىلى قەشقەر يېڭى شەھەر ناھىيىسىنىڭ خانئېرىق يېزىسىدا ئوقۇمۇشلۇق ئائىلىدە دۇنياغا كەلگەن. ئۇنىڭ دادىسى خانلىق مەدرىسىتە شەرق ئەدەبىياتى كلاسسىكلىرىنىڭ نەمۇنىلىرىدىن بىلىم ئالغان كىشى ئىدى.

ئىلى ئىزىز ئالتە ياشقا كىرگەن يىلى ئائىلىسى كۆچار ناھىيىسىگە كۆچۈپ كېلىدۇ. ئۇ كۆچار خەلقىنىڭ نەغمە-ناۋالىق، ئۇسسۇل-سامالىق مەشرەپ، يەزمە-تويلىرى ۋە باغ سەيلىسىدە مۇقام بىلەن تونۇشۇش پۇرسىتىگە ئېرىشىدۇ. بولۇپمۇ ئەينى يىللاردا نام چىقارغان بىر

تۇركۈم مۇقامچى، ئەلنەغمىچىلەر ئۇنىڭ سەنئەتكە بولغان چوڭقۇر ئىشتىياقىنى قوزغايدۇ. 1930-يىلى ئىلى ئىزباز كۈچاردىن باي ناھيىسىگە كېلىپ ئورۇنلىشىدۇ. 1934-يىلى باي بازىرىدا باشلانغۇچ مەكتەپتە، 1938-يىلى ئاقسۇ دارىلمۇئەللىمىنده ئوقۇيدۇ. ئۇ دارىلمۇئەللىمىنده ئوقۇۋاتقان چېغىدا بىر قانچە ناخشا-دراما-نى ئۆگىنىپ، باي ناھيىسىنىڭ سەھنىلىرىده ئىجرا قىلىدۇ. دېمەك، ئىلى ئىزباز-نىڭ سەنئەتكە بولغان تەلىيۈنۈشى ۋە يالقۇنلۇق مۇھەببىتى ئاشۇ چاغلاردا پەيدا بولغان.

ئىلى ئىزباز ئازادلىقتىن كېيىن باي ناھيىسىنىڭ سەنئەت ئىشلىرىنى ئالغا سۈرۈشكە ئاكتىپ كۈچ چىقىرىپ، سەنئەت ئۆمىكىنى قايتا تەشكىللەپ چىققان. 1951-يىلى ئاقسۇ ۋىلايەتلىك سەنئەت ئۆمىكىنىڭ باشلىقى، 1954-يىلى جەنۇبىي شىنجاڭ سەنئەت ئۆمىكىنىڭ باشلىقى، 1957-يىلى شىنجاڭ ناخشا-ئۇسسۇل، دراما تىياتىر ئۆمىكىنىڭ ئىشخانا مۇدىرى قاتارلىق ۋەزىپىلەرنى ئۆتەپ، سەنئەت ساھەسىده ئاز بولمىغان نەتىجىلەرنى يارىتقان. يېتەكچىلىك خىزمىتىنى ياخشى ئىشلەپ تالانت ئىگىلىرىنى بايقاش، تەربىيەلەش، مۇقاملارنى قېزىش، رەتلەش، سەھنىگە ئېلىپ چىقىشتەك مۇشەققەتلىك ۋەزىپىلەرنىمۇ جان پىدالىق بىلەن ئادا قىلغان. بولۇپمۇ ئۇ يىرىم ئەسىر داۋاملاشقان سەنئەت ھاياتىدا ئۇن ئىككى مۇقامنى ئۆگىنىش، دولان مۇقام مەشرەپلىرىنى ئۆگىنىش گۇرۇپپىلىرىنى قۇرۇش، مۇقام شاگىرتلىرىنى تەربىيەلەش جەھەتتە ئالاھىده زور كۈچ چىقارغان. ئۇنىڭ كلاسسىك مۇقاملارنى ھازىرقى زامان سەھنە سەنئىتىگە ئېلىپ كىرىشتە يارىتقان تۆھپىلىرىمۇ خېلى زور تەسىرگە ئىگە.

ئىلى ئىزباز سەنئەت يېتەكچىلىك خىزمىتى بىلەن شۇغۇللىنىش ۋە مۇقامنى گۇللەندۇرۇش ئىشلىرىدا ئۆزىنىڭ كۆزگە كۆرۈنمەيدىغان ئەجرى بىلەن ھۇرمەتكە سازاۋەر بولۇپلا قالماي، بەلكى تىياتىر ئىجادىيىتى جەھەتتىمۇ بەلگىلىك مۇۋەپپەقىيەتلەرنى قولغا كەلتۈرگەن

بىر ئەدىپ. ئۇ يازغان «قوللۇقتىن ئازاد» ناملىق مۇزىكىلىق دراما 1952-يىلى قەشقەردە ئۆتكۈزۈلگەن سەنئەت مۇسابىقىسىدا بىرىنچى دەرىجىلىك مۇكاپاتقا ئېرىشكەن. ئۇ شۇنىڭدىن كېيىن ئىلگىرى-ئاخىرى بولۇپ «تەڭرىتاغ باتۇرلىرى»، «گۈلەمخان»، «نەغمە»، «دوستلۇق رىشتى» قاتارلىق تراگىدىيە، ئوپېرالارنى يېزىپ ئېلان قىلغان. ئۇيغۇر خەلقنىڭ كلاسسىك داستانى «غېرىب-سەنەم» نى قايتا ئۆزلەشتۈرۈپ ئىشلەپ زور تەسىر پەيدا قىلغان. يۇقىرىقى ئەسەرلەرنىڭ مۇزىكىلىق قۇرۇلمىلىرى ئون ئىككى مۇقام، دولان مۇقامى ۋە خەلق مەشرەپ، داستان ئاھاڭلىرىدىن تاللانغان مىلودىيىلەر بىلەن سۇغۇرۇلغان. مانا بۇ پىشقەدەم سەنئەتكار ئېلى ئېزىزنىڭ ئۇيغۇر مۇقاملىرىغا چوڭقۇر مۇھەببىتى ۋە ئۇنى قېزىش ئىستىكىنىڭ يارقىن ئىپادىسىدۇر. ئۇ يازغان نۇرغۇنلىغان ناخشا تېكىستلىرىدىمۇ مۇقام ئاھاڭ شۇئىلىرىنىڭ پۇراقلىرى چېقىپ تۇرىدۇ. «باھار قوشىقى»، «ئەللەي»، «دولان قىزى» قاتارلىق تېكىستلەردە دولان خودەك مۇقام مەشرەپ ئاھاڭى مىلودىيە قىلىنغان. بۇ نومۇرلار 1979-يىلى بېيجىڭدا بىرىنچى دەرىجىلىك مۇكاپاتقا ئېرىشكەن.

ئېلى ئېزىز 50يىلدىن ئارتۇق سەھنە سەنئىتى بىلەن شۇغۇللىنىپ مۇقاملارنى قېزىش، رەتلەش، ئىزباسارلارنى تەرىبىلەش جەھەتتە ئۆزىنىڭ يۈرەك قېنىنى سەرپ قىلغان، قەدىرلەشكە تېگىشلىك پىشقەدەم تۇھپىكار سەنئەتكار. گەرچە ئۇ ھازىر 70ياشتىن ھالقىغان بولسىمۇ، يەنىلا قەلەمنى تاشلاپ قويماي ئۇيغۇر تىياتىر تارىخىنى تەتقىق قىلىش ۋە يېڭى ئىجادىي ئەسەرلەرنى ئىجاد قىلىش يولىدا ئىزدەنمەكتە.

(رەتلىگۈچى: مېھمانجان روزى)

ئەسەت مۇختار

ئەسەت مۇختار ئاتا بوۋا-لىرىدىن تارتىپ بىر نەچچە ئەۋلاد ئەلنەغمچىلىك بىلەن شۇغۇللىنىپ، قۇمۇل ئون ئىككى مۇقامىنى ئۆگىنىش، ساقلاش، تارقىتىش ۋە دەۋرىمىزگىچە يەتكۈزۈپ كېلىشتەك ئۇچىمەس تۆھپىلەرنى قوشقان داڭلىق مۇقامچىلاردىن بىرى.

ئەسەت مۇختار 1938-يىلى قۇمۇل شەھەر پالۋانتۇر يېزا يۇقىرى مەھەللە كەنتىدە تۇغۇلغان، ئۇنىڭ بوۋىسى مەمەتنىياز دوغا مۇھەممەت بەشىرۋاڭ دەۋرىدە ئۆتكەن كىشى بولۇپ، پالۋانتۇر تەۋەلىكىدە دوغىسى، شۇنداقلا ئەينى زامانداڭ داڭ چىقارغان مۇقامچى ئىدى. ئۇ ئۆزىنىڭ ئىجتىمائىي ئورنى بىلەن ھېسابلاشماي، خەلق ئاممىسى بىلەن ھەمنەپەس بولۇپ، ھەر خىل توي-تۆكۈن، مەشرەپ-باراۋەتلەردە باشلامچىلىق بىلەن ساز چېلىپ، ناخشا ئېيتىپ خەلقنىڭ مەنىۋي تەشنالىقىنى قاندۇرۇش بىلەن بىرگە، ئەلنەغمچىلىك ھاياتىدا كۆپلىگەن شاگىرتلارنى يېتىشتۈرۈپ چىققان.

مەمەتنیاز دورغىدىن كېيىن، ئۇنىڭ ئوغۇللىرى تۆمۈر نىياز تۆەنجاڭ (ئاتىسىدىن كېيىن دورغا بولغان)، دورغا تۇرسۇن، باقى دېھقان (بۆرە باقى) قاتارلىقلار دادىسىنىڭ بۇيرۇقىنى تەسىر كۆرسەتمەي ۋە تەربىيلىشى نەتىجىسىدە قۇمۇل ئون ئىككى مۇقامغا ۋارىسلىق قىلغان. ئۇلارنىڭ بىرى داپنى چالسا، بىرى راۋابنى، يەنە بىرى غىجەكنى چېلىپ، مۇقام تووۇلاپ، ناخشا ئېيتىپ پالۋانتۇر يېزا تەۋەسىدىلا ئەمەس، بەلكى پۈتۈن قۇمۇل بەش شەھەر، ئون ئىككى تاغ ئارىسىدا خەلقە تونۇلغان ئەلنەغمىچىلەردىن بولۇپ قالغان. بولۇپمۇ ئۇلارنىڭ ئىچىدە دورغا تۇرسۇن بىلەن باقى دېھقاننىڭ ئەلنەغمىچىلىك ساھەسىدىكى تەسىرى زور بولۇپ، ئۇلار شاھ مەخسۇت ۋاقتى ئوردىسىدىكى ئوردا ئەلنەغمىچىلىرى قاتارىدىن ئورۇن ئالغان.

مەيلى ئوردا ئىچىدىكى بەزمە-مەشرەپ ياكى خەلق ئىچىدىكى توي-تۆكۈن مەرىكىلەردە بولسۇن، ئۇلار قاتناشقان ھەر قانداق سورۇن ئالاھىدە جانلىنىپ قىزىپ كەتكەن.

ئەسەت مۇختارنىڭ دادىسى مۇختار ئاخۇنۇم خەلق ئەلنەغمىچىلىكىگە ناھايىتى ھەۋەسمەن، ئىلغار پىكىرلىك، تەرەققىپەرۋەر، خۇش مۇئامىلە كىشى بولغاچقا، مۇقامچىلارنى ھۆرمەتلەيتتى.

مانا مۇشۇنداق ياخشى ئائىلە مۇھىتىدا تۇغۇلۇپ ئۆسكەن ئەسەت مۇختار كىچىكىدىن باشلاپلا خەلق ئەلنەغمىچىلىك سەنئىتىنى ئۆگىنىپ، ئەجدادلىرىدىن داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان سەنئەت ئەنئەنىسىگە ۋارىسلىق قىلىشقا بەل باغلىغان ۋە بۇ ساھەدە توسۇپ بولمايدىغان بىر خىل قىزغىنلىق ھەم ھېرىسمەنلىك بىلەن تىرىشىپ ئۆگىنىپ، پىشقەدەم مۇقامچىلارنى ئۇستاز تۇتۇپ، ياشلىق دەۋرىگە قەدەم قويغىچە بولغان بىر نەچچە يىل ئىچىدە قۇمۇل غىجىكى، قۇمۇل راۋابى سىكرۇپكا، سۇناي، داپ، ناغرا قاتارلىق بىر قانچىلىغان چالغۇلارنى چالالايدىغان ۋە قۇمۇل ئون ئىككى مۇقامىنىڭ مۇقام ۋە چۇشۇرگە تەركىبلىرىنىڭ كۆپ قىسمىنى ئېيتالايدىغان سەۋىيىگە

يەتكەن. بۇ جەريانداا ئۇنىڭغا نەۋرە ئاكىلىرىدىن گۈلزامان تۇرسۇن (تۇرسۇن دورغىنىڭ ئوغلى) يەدىگاباقى (باقى دېھقانىنىڭ ئوغلى) قاتارلىقلارنىڭ تەسىرى ۋە تەربىيىسى كۈچلۈك بولغان. گۈلزامان تۇرسۇن ۋە يەدىگا باقىلار ئاتا كەسپىگە ۋارىسلىق قىلىپ، قۇمۇلدا تونۇلغان مۇقامچىلاردىن ئىدى.

ئەسەت مۇختار 60-يىللارنىڭ ئاخىرلىرى ۋە 70-يىللارنىڭ باشلىرىدىن باشلاپ ئاخۇنبەگ، ئاقپاشا قاتارلىق داڭلىق مۇقامچىلارنى ئۇستاز تۇتۇپ، قۇمۇل ئون ئىككى مۇقام ناخشا-كۈيلىرىنى، تېكست تەركىبلىرىنى تېخمۇ سىستېمىلىق ئۆگىنىشكە كىرىشىپ، قۇمۇل ئون ئىككى مۇقامىنى ئاھاڭ، تەركىب، تېكستلىرى بىلەن تولۇق ئېيتالايدىغان يېڭى بىر ئەۋلاد داڭلىق ئەلنەغمچىلەر ئىچىدىكى ئەڭ قابىل مۇقامچىغا ئايلانغان.

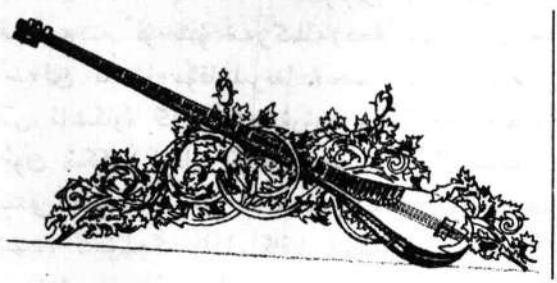
1980-يىلى شەرقىي شىنجاڭ بويىچە ئۆتكۈزۈلگەن خەلق ئېغىز ئەدەبىيات-سەنئەت تېچلىرىنىڭ ئۇچرىشىش يىغىنىغا قاتناشقان. 1963-يىلى قۇمۇل ناھىيىلىك مەدەنىيەت يۇرتى بىلەن قۇمۇل رادىئو ئۇزىلى ئۇيۇشتۇرغان قۇمۇل ئون ئىككى مۇقامىنى رەتلەش ۋە لېنتىغا ئېلىش پائالىيىتىگە قاتناشقان. شۇنداقلا 1988-يىلى قۇمۇل ۋىلايەتلىك مەدەنىيەت مىللەتلەر قەدىمكى ئەسەرلىرى ئىشخانىسى ئۇيۇشتۇرغان شەھەر ئىچى ۋە پالۋانتۇر يېزىلىرىدىكى داڭلىق ئەلنەغمچىلەرنى ئاساس قىلىپ قۇمۇل ئون ئىككى مۇقامىنى قايتا ئۇنىۋېرسالغۇغا ئېلىش، رەتلەش، تولۇقلاش خىزمىتىگە قاتنىشىپ ئالاھىدە تۆھپە قوشقان. 1989-يىلى مەملىكەت بويىچە «خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ئۇچ چوڭ توپلىمى» نى تۈزۈش خىزمىتى باشلانغاندا، شەھەرلىك مەدەنىيەت ئىدارىسىنىڭ تەكلىپى بىلەن «قۇمۇل شەھەر خەلق قوشاقلىرى توپلىمى» نى تۈزۈش گۇرۇپپىسىغا قاتنىشىپ، بۇ خىزمەتتە ئاكتىپ رول ئوينىغان. 1992-يىلى ئاستانا يېزىلىق پارتكوم ۋە ھۆكۈمەتنىڭ باشقۇرۇشىدا مائارىپ ئىشخانىسىنىڭ مەسئۇلى يۈسۈپ غازىنىڭ تەشەببۇسى

بىلەن قۇمۇل ئون ئىككى مۇقامنى ئۆگىنىش كۇرسى ئېچىپ، بىر ئاي 35نە پەر مۇقام ھەۋەسكارىنىڭ قۇمۇل ئون ئىككى مۇقامنى «قۇمۇل نەزمىلىرى» دە قېلىپلاشتۇرۇلغان قىياپىتى بويىچە ئۆگىنىش، تولۇقلاش خىزمىتىگە رىياسەتچىلىك قىلغان. 1993-يىلى ئاۋغۇستتا قۇمۇلدا ئۆتكۈزۈلگەن قۇمۇل مۇقاملىرى ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنىغا ۋەكىل بولۇپ قاتناشقان ھەمدە قۇمۇل مۇقاملىرى ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنى مەشرەپ پائالىيىتىدە «يالغۇز توي مۇقام» «دۇئا مۇقامى» لىرىنى چۈشۈرگىلىرى بىلەن ئورۇنداپ، ھەر ساھە ۋەكىللىرىنىڭ قىزغىن ئالقىشىغا ئېرىشكەن.

1963-يىلىدىن تا ھازىرغىچە ئۇ ئورۇندىغان قۇمۇل ئون ئىككى مۇقام ناخشىلىرى ئاپتونوم رايونلۇق تېلېۋىزىيە ئىستانسىسى، رادىئو ئىستانسىسى، قۇمۇل شەھەرلىك، ئارا تۇرۇك ناھىيىلىك رادىئو ئۇزۇللىرى تەرىپىدىن ئاڭلىتىلىپ، ھەر مىللەت ئاممىسىنىڭ قىزغىن ئالقىشىغا ئېرىشكەن.

ھازىر ئۇ ئاپتونوم رايونلۇق ئەدەبىيات-سەنئەت چىلەر بىرلەشمىسى خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ئىلمىي جەمئىيىتىنىڭ ئەزاسى.

(رەتلىگۈچى: مېھمانجان روزى)

ئەمەت ئىسمايىل

ئەلنەغمىچى ئەمەت ئىسمائىل 1935-يىلى قۇمۇل شەھەر ئىچى ئالتۇنلۇق مەھەللىسىدە دېنىي ئائىلىدە دۇنياغا كەلگەن. 12يېشىغچە ئائىلە تەربىيىسىدە بولۇپ ساۋادىنى چىقارغان ھەمدە سوپى ئاللايار ۋە ئەخمەت يەسۋىلەرنىڭ ھېكمەتلىرى بىلەن تونۇشقان. ئەمما ئۇنىڭ ئاتىسى ئەينى ۋاقىتتا قۇمۇلدا زور تەسىرگە ئىگە ئىشان ئىدى. ئۇ ھۆكمەت ئوقۇش، ۋايىزلىق قىلىشنى ئۆگەنگەن. ئەمەلىيەتتە ئۇ شۇ مەزگىللەردىلا ھۆكمەت ۋە ھاپىزلىققا قارىغاندا خەلق ناخشا مۇقاملىرىغا تېخىمۇ بەك قىزىققان، شۇنىڭ بىلەن گاھى ئاشكارە گاھى يوشۇرۇن ھالدا ئەلنەغمە ناخشىلىرى ۋە قۇمۇل ئون ئىككى مۇقام چۇشۇرگىلىرىنى ئۆگىنىشكە كىرىشكەن.

ئازادلىقتىن كېيىن، خەلق ئەلنەغمىچىلىكىگە بولغان ھېرىسمەنلىكى تېخىمۇ كۈچەيىپ، ئاخۇنبەگ ئاكا، ئاقپاشا قاتارلىق مەشھۇر مۇقامچىلارنى ئۇستاز تۇتۇپ، ھەر خىل توي-تۆكۈن، مەشرەپ، سەيلە-باراۋەتلەرگە قاتنىشىپ، ئۆزىنىڭ سەنئەت ئىقتىدارىنى تېخىمۇ

مۇكەممەللەشتۇرۇپ، داپ، غىجەك، قۇمۇل راۋابى قاتارلىقلارنى چالالايدىغان بولغان، قۇمۇل ئون ئىككى مۇقامنى پۈتۈن يۇرۇشلىرى بىلەن مۇكەممەل ئۆگەنگەن. 1957-يىلى قۇمۇل پالۋانتۇر يېزىسىغا كۆچۈپ چىقىپ ئولتۇراقلىشىپ، 1957-يىلدىن 1976-يىلغىچە 6 قېتىم پالۋانتۇر يېزىلىق ئەدەبىيات-سەنئەت تەشۋىقات كۇرسىغا قاتناشقان. 1958-يىلى قۇمۇل ناھىيىسى بويىچە ئۆتكۈزۈلگەن ئەدەبىيات-سەنئەتچىلەرى كۆرىكىدە نەتىجىگە ئېرىشكەن. 1980-يىلى شەرقىي شىنجاڭ بويىچە ئۆتكۈزۈلگەن خەلق ئېغىز ئەدەبىيات-سەنئەتچىلىرىنىڭ ئۈچېرىشىش يىغىنىغا قاتناشقان. 1988-يىلى قۇمۇل ۋىلايەتلىك مەمۇرىي مەھكىمە مىللەتلەر قەدىمكى ئەسەرلىرى ئىشخانىسى ئويۇشتۇرغان شەھەر ئىچى ۋە پالۋانتۇر يېزىلىرىدىكى داڭلىق ئەلنەغمىچىلەرنى ئاساس قىلىپ قۇمۇل ئون ئىككى مۇقامنى قايتا ئۇنىۋالغۇغا ئېلىش، رەتلەش، تولۇقلاش خىزمىتىگە ئاكتىپ قاتنىشىپ، ئالاھىدە تۆھپە قوشقان. 1981-يىلى ئاپتونوم رايونلۇق 1-نۆۋەتلىك خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى قۇرۇلتىيىغا قاتناشقان، 1986-يىلى ئۇزۇنىڭ تۇغۇلغان يېزىسى ئالتۇنلۇققا كۆچۈپ كەلگەن ۋە شۇ يىلى ئاپتونوم رايونىمىز بويىچە ئۆتكۈزۈلگەن ئەلنەغمىچىلەر كۆرىكىگە قاتنىشىپ، 2-دەرىجىلىك مول-ھوسۇل مۇكاپاتىغا ئېرىشكەن. ئۇنىڭدىن باشقا، ئازادلىقتىن كېيىن ئېلىپ بېرىلغان بىر قانچە قېتىملىق قۇمۇل مۇقاملىرىنى رەتلەش، توپلاش، سىنئالغۇغا ئېلىش خىزمەتلىرىگە قاتنىشىپ، ئاكتىپ رول ئوينىغان. ئۇ ئورۇندىغان قۇمۇل ناخشىلىرى، مۇقاملىرى ئاپتونوم رايونلۇق تېلېۋىزىيە ئىستانسىسى، رادىئو ئىستانسىسى، قۇمۇل شەھەرلىك، ئاراتۇرۇك ناھىيىلىك رادىئو ئۇزىلى تەرىپىدىن ئاڭلىتىلىپ، قىزغىن ئالقىشقا ئېرىشكەن. 1989-يىلى مايدا ئاپتونوم رايونلۇق 2-قېتىملىق خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى قۇرۇلتىيىغا ۋە 1993-يىلى ئاۋغۇستتا قۇمۇلدا ئۆتكۈزۈلگەن قۇمۇل مۇقاملىرى ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنىغا ۋەكىل بولۇپ قاتناشقان ھەمدە قۇمۇل مۇقاملىرى ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنى مەشرەپ پائالىيىتىدە خۇپتى مۇقامى قاتارلىق

مۇقاملارنى ئورۇنداپ، ھەر ساھە ۋەكىللىرىنىڭ قىزغىن ئالقىشىغا سازەۋەر بولغان ھەمدە ئاپتونوم رايون رەھبەرلىرىنىڭ سەممىي قوبۇل قىلىشى ۋە يۇقىرى باھاسىغا ئېرىشكەن.

ھازىر ئۇ ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ئېغىز ئەدەبىيات-سەنئەت تېلىرى ئىلمىي جەمئىيىتىنىڭ ئەزاسى.

(رەتلىگۈچى: مېھمانجان روزى)

مەسئۇل مۇھەررىرى: مەرىيەم مەمتىمىن
مۇقاۋىسىنى لايىھىلىگۈچى: رىزۋان تۇردى

مۇقام پېشۋالىرى

تۈزگۈچى: ئابدۇكېرىم راخمان

*

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى نەشىر قىلدى ۋە تارقاتتى
(ئۈرۈمچى شەھىرى جەنۇبىي ئازادلىق كوچىسى 348№)
« بوغدا » ئېلېكترونلۇق مەتبەئە مەركىزىدە تىزىلدى
شىخو ناھىيىلىك بېسىما زاۋۇتىدا بېسىلدى
فورماتى: 850×1168 مىللىمېتر 32 / 1
باسما تاۋىقى: 10.875 قىستۇرما ۋاراقى: 6
1995-يىل 9-ئاي 1-نەشرى
1995-يىل 9-ئاي 1-بېسىلىشى
تىراژى: 1100——1

ISBN7-228-03468-6/I.1227

باھاسى: ئاددىي مۇقاۋىلىقى: 19.60 يۈەن
قاتتىق مۇقاۋىلىقى: 21.80 يۈەن

责任编辑：玛丽亚木·买买提明
封面设计：热孜万·吐尔地

木卡姆先驱们（维吾尔文）

阿布都克里木·热合曼　编

策划：新疆维吾尔自治区十二木卡姆研究学会

新疆人民出版社出版发行
（乌鲁木齐市解放南路348号　邮政编码：830001）
« 博格达 » 电子排版中心排版
乌苏县印刷厂印刷
850×1168毫米　32开本10·875印张6插页
1995年9月第1版　1995年9月第1次印刷
印数：1———1100

ISBN7—228—03468—6/I.1227　定价：平装19·60元
精装21·80元

